

॥ श्रीः ॥

॥ योगवार्तिकोपसंहारः ॥

प्रायः सर्वोऽपि जनः सुखं मे भूयादित्यजसं तदाशामानस्तत्तद्वि-
प्रयोपभोगजनितानागमापायिनो दुःखोदकान्त्सुपाभासानेव सुखं मन्यमा-
नस्तदर्थमेवानवर्त्तन् प्रयतमानो ययार्थमनाद्यनन्तं कण्ठचामीकरमिव नित्य-
सिद्धमप्यात्मसुखं समुपेतमाश्रय कथयन् तादृशं यथायै सुखं चिन्देदि-
त्यनुक्रोशन्त्या तदेवाधिकारितारतप्यानुरोधेन तदुपलब्ध्युपायसारसम्प्रद-
शयन्त्या च श्रुत्योपदिश्यते । न चायमुपदेशोऽसमासादितचित्तशुद्धीनां
जनानां विविधप्रमाणोपपत्तिपुत्तपन्त्यासमन्तराहृदयगमः स्यादित्यालोच्य
परंपकारपरामर्शा, महर्षयो! व्यासजैर्मिनिपतञ्जलिर्कपिलगोतमकृष्णादा-
स्तास्तानधिकारिण उद्दिश्य तत्तच्छ्रुतिवाक्यार्थानां प्रकाशकान्यसाधार-
णानि दर्शनानि व्यरचयन् ।

तत्र श्रमदमोदिसाधनसंपत्तानां मुख्याधिकारिणामुपकाराय निर-
तिशयानन्दरूपस्य जीवब्रह्मेक्यस्य तद्देहेषुभूतश्रवणमननानिन्द्रियासनानां
च यदाश्रुत्युपपादकं घेदान्तं नाम शास्त्रमनुशास्ति स्म भगवान् व्यासदेवः ।
अत्रानधिकारिणां स्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिद्वारा मुख्याधिकार-
सिद्ध्यर्थं श्रुत्युक्तधर्मपदार्थे तदाश्रितानि विविधान्यधिकारणानि च सप्रपञ्चं
ऽक्षतप्रकृतिपुरुषविवेकाः परे ब्रह्मणि प्रतिपादयति। जैमिनीयं शास्त्रम् ।
समासादितचित्तशुद्धयोऽपि न सहस्रापवेदुः शक्नुवन्तीति प्रकृतिपुरुषविवे-
कमात्रतात्पर्यकं साख्यशास्त्रं भगवन् कपिलो मुनिर्निर्ममे ।

न पुनरयमपि विवेको दृढदेहात्मशुद्धीनां सुगम इत्यालोच्यते कथ-
मपि स्थूलदेहातिरिक्तमात्मानमवगच्छेयुरिति सरूपपदार्थनिरूपकं व्याय-
वेशेपिकशास्त्रं निर्मेमाते तत्र भवन्तौ स्वस्यशुद्धिवैचित्र्यपुरस्कृतौ गोतम-
कृष्णादौ ।

इत्थं न्यायवैशेषिकाभ्यां संपादिते ऽप्यापातत आत्मानात्मपदार्थ-
ज्ञाने सांप्रसास्त्रात्पुरुषव्यतिरिक्तस्य स्वस्य नित्यगुदृष्ट्यै चावयते ऽपि न
तत्रास्थिरपदे चेत्तस्यात्मन सावात्कार भवति दूरतया त्वात्मनो ब्रह्म-
वैशेषाद्यवतिरिति निदिध्यासनसिद्धिपरं योगशास्त्रं भगवान् पतञ्जलिः
प्रणिनाय ।

इदं च शास्त्रं भूतानिचयदुःखव्यासदेवैः कृतमाप्यमनायासत एवा-
नतिप्रौढधियोऽपि यथावदयमन्वेयुरिति ज्ञातानुकम्पो विज्ञानदेवस्तस्य
समाप्यस्याशेषाशयसिरोवायिष्कारकारकं सुविस्तरं सारलोकियदिति च योग
वार्तिकं नाम व्याख्यानमकरोत् । अस्मिन् वार्तिके यं न केवलं स्वसिद्धान्ता
एव निरूपिता अपितु यथावत्तं शास्त्रान्तरसिद्धान्तालोच्य गुणदोषा अपि
परीक्षिताः सन्ति ।

अथ तावदोगशास्त्रविषयाका मदर्भः । अस्मिन् शास्त्रे विषय-
शरीरजोदसूक्ष्माश्चत्वारः पादाः वर्तन्ते । तत्र प्रथमे पादे वसमाधि-
कारिणा क्रियायोगादिसकताङ्गनैवेत्येव चित्तवृत्तिनिरोधात्मको योगो
ऽध्यासवैराग्यादीनि तन्माधनानि च प्रदर्शितानि । द्वितीयपादे चित्त-
वृत्तिरूपि समाधिसिद्ध्यर्थं तपः स्वाध्यायेश्वरवर्णिधानानि क्रियायोगो-
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽदौ वेदान्तानि च
निरूपितानि । तत्र मध्याधिरुक्ता योगसिद्ध्यै तीव्रतरतपः स्वाध्या-
येत्यादिक्रियायोग एवमन्तमन्दाधिरुक्ता तु यमनियमाद्यष्टयोगाङ्गान्य-
पेत्यन्त एवेति विवेकः । श्रममन्दयोगाङ्गानां मध्येऽस्मिन्पादे बहिरङ्गसा-
धनानि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारा एव समिदृशः प्रोक्ताः । तृतीये
पादे स्वशरीरानि धारणाध्यानसमाधिरुपाणि श्रीणङ्गानि योगसिद्धि-
सूचिका बहूनां विभूतयश्च निरूपिताः । चतुर्थपादे कैवल्ययोग्यं चित्तं
निर्धारयितुं पूर्वपादे साधारण्येन निर्दिष्टासा सिद्धीनां पञ्च प्रकारानुवृत्ता
कैवल्यं निरूपितम् इति ।

अथ शास्त्रस्य वेदान्तोक्तनिदिध्यासनसिद्धेरैव मुख्यफलतपेतरशा-
स्त्रापेक्षया वेदान्तशास्त्रान्तर्गुप्तमात्मम् । ये चात्र जीवमानास्य श्रीवेश्वर-

रविभाग इत्यादयो वेदान्तविस्तृता इव सिद्धान्ताः उपलभ्यन्ते ते वेदान्त-
प्रक्रियोक्तां व्यावहारिकीं सत्तामादाय तत्त्वं पदार्थनिरूपणायैवान्नोपादी-
यन्त इति न कोपि विरोधः । न ह्यशेषवित्तरतितत्त्वं स्कारनाशचित्तनशेन
केवलरूपपरमार्थिऋसत्तामात्ररूपेणावशिष्टस्य योगिनस्त्वस्मादन्यः कोपि
जीवः शिवो व्यापमार्यतोऽस्ति । विहितस्वेतसां व्यावहारिकाणामेव
त्यवं जीव ईश्वरोवेति प्रत्ययः संभवति । तथा च योगसूत्रम् 'कृतार्थं प्रति
नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति' । स्मृतिश्च । विज्ञानात्मनि संप्रोक्ष्य
क्षेत्रज्ञे मथिताप्यतम् । ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिडाम्बरे ॥ यद्यग्नि-
रग्नौ संक्षिप्तः समानस्यमनुब्रजेत् । तथात्मा चाप्यमभ्येति योगिनः परमा-
त्मनेति ॥

योगवार्तिककारस्तु परमार्थत एव परस्परं जीवानामीश्वरस्य च
भेदाऽवैधर्म्यसङ्गमात्र एव तु तेषामभेदः । अयमेव च पुरातनवेदान्त-
सिद्धान्तः । अन्यथा जीवेश्वरपौरुषाग्निशिवोऽर्थाप्यव्यापकभावस्थीकारेण
जीवोपाधिनाऽवच्छेदस्यात्मप्रदेशस्यैश्वर्योपाध्यवच्छिद्यत्वं वक्तव्यं तथा
च यथा ब्रह्माण्डाकाशस्य गर्वममुखावच्छेदेन तु स्वस्त्वं यथा वा वायव्य-
वच्छेदेनौपाधिकं दुर्गन्धस्त्वमेवं कारणसत्त्वावच्छिद्यविदाकाशस्यापीश्वरस्य
जीवोपाध्यवच्छेदेन मसारित्वं स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यै-
वांशौ न तु जीव ईश्वरस्य साक्षादगोऽतो घटकण्डाकाशवदेवान्योन्यव्या-
प्यौ जीवेश्वरौ स्वीक्रियेता तदापीश्वरस्य जीवान्तर्गमिच्छानुपपत्तिः ।
जीवप्रदेशेपीश्वरासत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्येक्यं न संभवति ।
एकस्यैव विदाकाशस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्तेऽपि प्रदेशे सप्तार्धेन करणान्तर-
मग्न्यादुन्मसङ्गेन शुशुप्तबन्धमोहादिव्यवस्थानुपपत्तेः । नह्यकाशस्य
भानघटप्रदेशेऽप्यन्यघटसंबन्धो न भवतीति नियमः संभवति प्रत्यतविरो-
धात् पर्यायेरैकस्मिन्नेव देशे ऽनेकलिङ्गदेहसंबन्धस्य समानदेशीयभोगेना-
नुमानाच्चेत्याह ।

तद्वृत्तिस्मृतिपुक्तिसिद्ध्युपेक्षान्तसिद्धान्तविरुद्धम् । 'तत्त्वमसि' 'अहं
ब्रह्मास्मि' 'सर्वं जत्स्विदं ब्रह्म' 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्

भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकरव जलाधारेऽपि प्रागुपमानं त्याद्विभृतिस्मृति-
 मिरात्मैक्यस्यैव वेदान्ते प्रतिपादनात् । एकस्यैवात्मनो नभसो घटशराणां
 द्युपाधिभिर्भेदस्यैवाविद्याकल्पितोपाधिभेदो जीवेशपद्विरूपेण भेदसम्भा-
 वतापवादैकात्म्यकल्पनस्यैवैवैवित्याह । न ह्यत्र कल्पितजीव स्वरूपगतै-
 र्धर्मैः कारणोपाधयश्चिद्व्यवस्येऽरस्य समानित्वमापादयितुं शक्यते ।
 घटशराणादिजन्मविनाशभ्यां मृददिव कार्योपाधिजीवधर्मैः कारणोपा-
 धेरीश्वरस्याप्येकस्यैव युक्तिसिद्धान्तात् । नहि महमरीषिकाद्याध्वस्तजला-
 नीषदपि स्वाधिष्ठानं यद्विलीकर्तुमीयते । जीवकल्पनोपादानभूतत्वादेव
 चास्य परमात्मनो ऽनात्मित्यवप्युपपदाने । सर्वजीवानामेक्यमपि स्वापा-
 दानैर्यद्वृष्टमेषोच्यते वेदान्तेषु । तच्च सकलजीवानामद्वयत्वात्मापादानक-
 ल्पेनाध्यासवैचित्र्ये ऽपि परमार्थत उच्यते पक्षः । गतेनैकस्यैव विद्या-
 काशस्यैकान्तः कारणद्विमुक्ते ऽपि प्रदेशे सत्त्वायन्त कारणभेदवन्माद्वयमभू-
 दत्यपि विज्ञानभितोरुक्तिः प्रत्युक्ता । अधिष्ठानमन्मात्रस्य विभोरेकान्त-
 कारणसंयन्धसंभवे ऽन्त कारणान्तरसंयन्धसंभवे वाच्यः । स एव तु न
 संभवति । महमरीष्युदकैर्भूमिरेवोभ्यस्तधर्ममहत्वेरप्यधिष्ठानधितेरेकसं-
 न्धात् । न चैवं धन्धमोत्ताद्वयवत्यापि यत्तु शक्यम् । अप्यष्टाद्वयानन्दस-
 च्चिन्मात्रस्याप्यात्मनो ऽनाद्वयविद्याकल्पितोपाधितोदात्म्याध्यासात्सत्ता-
 रिचं तादृशाविद्यादोषापणमे तु नित्यशुद्धब्रह्मस्यैवभावत्वात्तत्त्वावग-
 मान्मुक्तत्वमिति व्यवस्थोपपत्तेः ।

वेदान्तशास्त्रे हि सर्वैष धन्धमोत्ताद्वयवत्या व्यवहारदृष्टिमा-
 त्म्यैवोपपाद्यते न परमार्थतः । तत्र हि वाच्यारम्भण विकारैः नामधेयं
 भृतिजैक्येय सत्यमित्यादिश्रुत्या धन्धमोत्ताद्वयसकलप्रपञ्चशतस्य शशबद्धा-
 दिषदत्यन्तशुद्धत्वस्यैव प्रतिपादनात् ।

योगवार्तिककारस्तु प्रपञ्चस्यात्यन्तशुद्धतामिदृशान्ते नशीनवेदान्ति-
 ब्रह्माणामेव न तु प्राचीनवशांवेदान्तिनामित्याह । तथाहि । 'न तु प्र-
 पञ्चस्यात्यन्तशुद्धता कल्पनविनाशिता वा वेदान्तसिद्धान्तः' । "नाभाव

उपलब्धे," 'भावे चोपलब्धे' रिति वेदान्तमूत्राभ्यामेवात्यन्ततुच्छताया
निराकरणात् । "सत्त्वाव्याप्यस्य," "असद्वृत्तेशादिति चेव धर्मान्तरेण
वाप्यशेषात्," "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि 'त्यादियथाशुभवेदान्तमूत्रेभ्यः
प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया अपि हिरेव । शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्ताश्च लक्षण-
भिरुत्तरपरमार्थैकात्मत्वाद्येनैवेति घोष्यम् । नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यस्य
न्तासन्तः । स्वप्नादावपि साविभास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा
'सम्ये सृष्टिराह ही' ति वेदान्तमूत्रेणैव स्वप्ने सृष्ट्युपधारणं विरुध्यते । न
स्वप्नादिवदिति वेदान्तमूत्रं च सादृश्यपञ्चस्य क्षेत्रज्ञमानसत्त्वमेव निराक-
रोति । एतेन स्वप्नादिदृष्टान्तैः प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वाभ्युपगमे नवीनवे-
दान्तिनामपसिद्धान्त एवेति ।

अत्रेदं विचार्यते । नाभाव उपलब्धेर्भावे चोपलब्धेरित्यादिवेदान्त-
मूत्रैः किं प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरिक्तास्मिन् साध्यते आहोस्विद्व्यात्मनस्यैव
तस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरिक्तत्वमात्रम् । न च ब्रह्मातिरिक्तत्वं साध्यत इति
यत्तु शङ्क्यम् । तदन्वयस्वप्नारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिमूत्रजातैर्नामरूपात्मक-
स्याशेषस्य जगतः पदस्य तन्त्रात्मकत्वस्यैव ब्रह्मकारणात्मकत्वस्यैव व्य-
वस्थापनात् । तथा च ब्रह्मात्मकस्यैव जायत्यपञ्चस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरि-
क्तत्वमात्रं प्रतिपादयन्ति तादृशमूत्राणीति पर्यवस्यति ।

नचैव प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे स्वप्नापेक्षया सत्यत्वमेतदेतत् भव-
तीति शङ्क्यम् । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिना ब्रह्मात्मना सत्यस्यापि
जगतो विकारात्मना उत्पन्नतुच्छताया एव प्रतिपादनात् । वाच्यारम्भण
विकारोनामधेयमिति । यतो यानैव क्षेत्रज्ञमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटश-
रावादि शशशङ्खादिभ्यः । न तु विकारो नाम कश्चिदस्ति अस्ति कार-
णादिति दृष्टान्तात्कदावारम्भणशब्दाद्वार्थान्तिके ऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण
कार्यज्ञातस्याभाव एव गम्यते । ननु दृश्यते नामरूपात्मा विकार इति
चेद् दृश्यतामविद्यादिदृष्टिदृशा मिथ्यैर्निद्रादिदूषितदृशा स्थग्यम् ।
स एव चानूद्यते सम्ये सृष्टिराह हीति सूत्रैः । एव समाने ऽपि मिथ्यात्वे

ऽयमेव विशेषो यदयं ज्ञाप्यतामन्वो ग्रन्थात्मिकत्वदर्शनादुद्भास्यते स्वाग्रय-
 ञ्चस्तु पतिदिनं निशपयमेनेवेति । विशारदत्वेनाभयं मिथ्यात्वसाम्ये ऽपि
 भ्रमस्वरूपवैविच्यानुबलतामयीवैविच्यमेवाप्रधारयन्ति वेदान्तसूत्राणि न
 कस्यापि विशारदस्य सत्यत्वम् । एव स्थिते परमार्थदर्शनां वेदान्तिनां
 प्रपञ्चभासस्यातितुच्छत्वकथनं दूषयन् विज्ञानप्रितुः स्वस्यापरमार्थदर्श-
 नत्वमेव प्रकटयति । तत्र हि तस्य 'नहि स्वप्नान्धर्वेनगरादयोप्यन्तामन्त'
 इति कथनम् । मरुमरीचिद्विचन्द्रदरौनवौदुशयविद्यादिरपि माहिभास्य-
 तया तस्य मते ऽत्यन्ततुच्छत्वाभावेन तादृशैकित्तंभवस्यैवाप्रसिद्धेः ।
 ननु स्वप्नान्धर्वेनगरादयः कालविशेषे भासन्ते इति न ते ऽत्यन्तामन्तः ।
 शयविद्याद्यादयस्तु सन्त्येवात्यन्तामन्तः । यतस्ते न कदापि भासन्ते इति
 चेत्कथं न भासन्ते इति यद्येदि तत्र तु भासन्त एवात एव तद्वत्, ते न
 सन्ति, न भासन्त, इति च तान् व्यवहारयोगीकुरुष्वे । यद्वा न ते
 भासित्वोपद्विवेकिनस्ते त्वतो ऽविवेकिनां तु भासन्त एव ते । तथा
 चेत्तं वासिष्ठे ।

बानस्य हि विनोदाय धात्री वसि शुभां कथाम् ।

कृषित्सन्ति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥

द्वौ न जातौ तथैकस्मिन् गर्भे एव न च स्थितः ।

वसन्ति ते धर्मयुक्ता ज्ञान्यनासति पतने ॥

व्यक्रीयाच्छून्यनगराचिर्गत्य विमलतापाः ।

गच्छन्तो ददुर्गुर्वान् गगने फलशानिनः ॥

भविष्यवगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयो ऽपि ते ।

मुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाध्यवहारिणः ॥

धात्रेति कथिता राम बालकाध्यायिना शुभाः ।

निरवयं स यद्यौ धात्रे निर्विचारकथा चिषेति ॥

नन्वस्मदाद्यत्वाविवेकिन उद्विश्यैवायमत्यन्तामन्तं स्नुच्छा इत्या-
 दिविभागो न त्वत्यन्ताध्युत्यवधिषो बालानुद्विगेषेति चेदुक्तं कथं समाने

एवमज्ञानकारणे अज्ञानेवाधितिपतिः । यथा स्वद्रष्टा महत्जनमासीदिति
श्रीर्षे तया ते ऽपि शशधियाणादिकमस्तीति ध्रुवः । ननु ते तु कैयलं
धात्रीयवनशञ्जिता अत्यन्तासत्त्वेषु पदार्थेषु शिरसमनीति चेद्वयानपीन्द्रि-
ययञ्जित एव महत्जनमात्रमाम इति लघीति । प्रमिद्वेव त्विन्द्रिययञ्जना
पदनुपपदमेव तद्वयंवाधदशनम् । धाडं भवतु नाम स्वप्नमहत्ताद्वैत्यन्त-
तुच्छतां लाप्यमपञ्चस्य तु कयं सा मन्तयेति चेदुधितस्यादेवेति स्मरः ।
धाधते गन्तु मयंमिदं वित्तं ग्रहणात्मदर्शनात् । तथा च द्रुयते य-
स्यस्य मयंमात्मेवाभूतांस्तेन किं परयेत् । को मोहः कः शोक एकत्वमनु-
पश्यतः । मामामात्रमिदं सर्वम् इत्यादि । एवं तुच्छतासाम्यपि लोकनि-
द्रुधमकारणस्थितातातस्येनेव व्यापहारिकमार्थं प्रातिभासिकं सत्यमिति
भेदेन व्यापदेशः शास्त्रेषु दृश्यते । एतद्विषयेष्वेवैवं तुच्छमन्यत्वात्तु-
च्छमिति व्यापदेशदुर्मिष्यते चेत्कामं व्यापद्विरपतां न पुनर्यस्तुतत्त्वतात्तमेव ।
वभयोरपि परमार्थतो ऽत्यन्ततुच्छत्वात् ।

अथमेव सकलप्राचीनार्थावीनयेदान्निबन्धानां शुतिस्मृत्यादेरवा-
शयः । नचैतदनुपायिनो विज्ञानमिन्नूत्मेचितनवीनयेदान्तिद्रुया भवितुम-
र्हन्ति । प्रपुत विज्ञानमितोरेव चेद्वान्तिद्रुयस्य युज्यते धक्तुः । परस्परवि-
स्तुमनापात् । यथा चायं क्षेत्रकर्मविशकाययैरित्यादिमूत्रग्याग्यानायसरे
पुरुषब्रह्मत्वं तेषां परमात्मशक्तिरित्यं, द्रष्टा दृष्टिमात्रः शुद्धोपीति सूत्रे
च पुरुषाणां धुटिसातित्यं 'पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार इव न
भवति स्वरूपतो नित्यत्वादित्याद्युक्त्या तेषां नित्यप्रकाशात्मकस्य बोध-
पादा विशेषाविशेषनिर्गुमात्रालिङ्गानोति सूत्रे 'परमात्मा च सदा चाप-
त्यरूपतया तत्पगून्य इति स एव परमार्थस्य प्रकृतिपुरुषो । प्रत्ये हि
तयो परमात्मनि व्यापारोपरमरूपो लघो भवति । प्रकृतिः पुरुषरविभो
लीयेते परमात्मनोति धारण्य'इत्याह । किं चैकत्र प्रपञ्चस्य अन्तातिरि-
क्तप्रत्युपादानस्य कारणरूपप्रकृतेर्नित्यत्वं चात्रा स्यात्तथाही विदु
षेपि तयाह्तेभिनिवेशे इति सूत्रे 'प्राकृतपौरयशियमाशमेव वस्तु

पञ्चस्य तत्त्वं तत्त्वं परं पञ्च विचारस्तु मध्ये वाच्यारम्भाप्रामात्रमित्यस्मां
कर्मापि सिद्धान्त इति प्रतपति । आस्यापि परमार्थतः प्रपञ्चस्य वाच्यारम्भ-
यमाचक्ष्यनासितुच्छत्वमनुमतमेव चेत्किमपराहं तथा भुवद्विवेदान्तिभिः ।
न च परमार्थतस्तुच्छत्वासितुच्छत्वयोः कोपि विशेष उच्यते । व्यवहारतः
एव वेद्वेदान्तिभिरपि तदा सोऽनुमन्यत एव सत्तावयवादिभिः ।

अस्ति चास्यापरं पारिहित्यं यदयं सत्त्वपुरुषयोरेत्यन्तावेकीकरोतिरिति
मूत्रे सूत्रान्तरेण च प्रकटयति । तथाहि । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेय-
त्वमेव । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मित् स्वतत्त्वं
न्यानुपपत्तिरिव बीजम् । प्रकाशसंबन्धस्यैव प्रकाशयतारूपत्वात् । अनुभव-
प्राप्तिरेकार्थत्वात् । स च संबन्ध इह स्मिन्वर्षे विद्यमानविद्ययाऽयत्नमेवेति
पश्यतः । अथैवमपि परमप्रपञ्चक्रियाफलभामित्यरूपं फलत्वत्वं पुरुषे न
घटत इति चेत् । विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञानृत्वेयोर्भेदसत्त्वात् । आत्मा-
कारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञानृत्वात् फलस्य ज्ञेयत्वात् । यत्तु यथेष्टत्वे सत्य
परोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशमभित्याधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां प्रलपनं
तच्च युक्तम् । चित्तवृत्तावयव परैरदृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरु-
षसिद्धानुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपमत्त्वा वृत्त्यैव वक्तुं शक्य-
त्वात् । यदपि वृत्तिशाय्यस्वप्नात्मनोभ्युपेत्य कलशव्याप्यत्वं वेदान्तिगुह्ये-
लप्यते तदपि मोहादिव । फल व्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतायाः
भूतत्वेन चैतन्याप्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेरिति ।

अत्रेयं चिन्ता । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञानृत्वं फलत्वस्य च
ज्ञेयत्व यद्वता विज्ञानवेद्येन यदात्मनः स्वप्रकाशत्वमित्यस्य स्वज्ञेयत्वमित्य-
यार्थ इत्युच्यते तत्किं दूष्यवच्छिन्नः स्यात्प्रकाशशोभाप्रकाशमानं केवलं
प्रकाशयतीत्यभिप्रेत्याहोस्वित्त्वपंप्रकाशमानमेव सन्तं प्रकाशयतीति ।
न तावदाद्यः संभवति । द्रष्टा दृग्निमात्र इति सूत्रे द्रष्टुः शुद्धप्रकाश
स्मरुत्वस्यैव निर्णीततया वृत्तिगोचरेष्वप्यप्यप्रकाशमानत्वावभावात् । न च
प्रकाशस्वरूपोपि न प्रकाशते इति वक्तुं युक्तम् । प्रकाशात्मापि मयिता न
प्रकाशत इति बहुदतो ज्ञायतात् । नाप्यन्यः । स्वयं प्रकाशमानस्य

प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । नहि स्वयं प्रकाशमानो दीपः स्वप्रकाशाय
दीपान्तरमपेक्षते । ननु बुद्धिदृष्ट्याख्यप्रकाशाभावाकाले विविचयीकृतस्य सतो
घटविषयकज्ञानवानहमित्यादौ तद्विश्रुतसमवधानकाले आत्मनो वि-
विचयेकृतस्य भासते तच्च स्वनेत्रेति स्वज्ञेयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वमल्पेऽ-
त्मन इति चेत् । तादृशात्मज्ञानस्य दृष्टिरूपतयात्मनो दृष्टिविषयत्वस्यैव
सिद्धादात्मविषयत्वकल्पने गौरवाद्नुपयोगाच्च । न चोक्तदृष्ट्या उपकाशमान
पञ्चात्मा प्रकाशयते । किन्तु भास्वानिव शब्दप्रकाशमान एवाय घट इत्या-
कारकदृष्टिविषयेऽस्मीकत्वेन परिच्छिद्यते एव । अथैवमात्मनः स्वज्ञेयत्वा
भावेऽपि दृष्टिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशत्वं विरुद्धेति चेन्मैवम् । घटपटादिरप्र-
काशेभ्यो व्यापृता स्वमेव प्रकाश इति यथाश्रुतार्थरूपस्यैव स्वप्रकाशत्वस्या-
त्मनि सुवचत्वात् । न ह्यशुद्धमुक्त्वा सुषोढा कर्तव्यं भवति । नित्यसिद्धं
ज्ञात्मनः स्वप्रकाशत्वं 'स्वप्रकाश' निरञ्जनमित्यादिरुक्तं न कथमपि
वेदान्तिस्पर्धयेष बुद्धिदृष्ट्यधीनतया युज्यते नेतुम् ।

यत्तुक्तं चैतन्याप्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तिरिति ।
तद्वसत् । अप्रकाशस्वरूपेषु घटपटादिषु बुद्धिदृष्टिषु च फलव्याप्यत्वस्य
व्यवहारहेतुतायाः ह्युपत्येपि प्रकाशस्वरूपस्यात्मनः स्वव्यवहारसिद्धाये
फलचैतन्यानपेक्षणात् । प्रकाशे प्रकाशमानत्वस्य नित्यसिद्धत्वात् । नहि
स्वमाधुर्येणामधुरान्मधुरधन्मधु स्वस्यापि माधुर्यमन्यते उपेक्षेत । एतेन
पुरुषगोचरव्यवहारः पुरुषसत्तैरेत्युक्तौ दृष्टिगोचरव्यवहारोऽपि स्थिरवसत्या
एतैव वक्तुं शक्येतेत्याद्युक्तिः प्रस्युक्ता । दृष्टिस्वरूपमत्ताया एव प्रकाशा-
धीनतया तद्गोचरव्यवहारस्य स्वतो वक्तुमशक्यत्वात् । दृष्टीना स्यात्
प्रकाशमानत्ये प्रमाणाभावात् । ननु भवताप्यात्मनो दृष्टिग्राप्यत्वमिष्यत
एव तत् न केवलदृष्टिसाध्यमात्मनो विभुत्वादित्यात्माकारबुद्धिदृष्ट्यवच्छि-
न्नात्मव्याप्यत्वाद्दीकारेऽपि दृष्ट्यवच्छिन्नात्मप्रकाशमप्यमेवागतमात्मन इति
चेत् । विशेषाधानात्तमात्मविषयीकण्यस्य विचारकोटावुल्लेखानहेत्वात् ।
नहि दीपज्योतिः स्वनेवावस्थान्तरगतेन प्रकाशयत इति कोऽपि प्रत्येति ।

श्रुतिशक्तिरपि नात्मप्रकाशनायेष्यते । दृश्यभावस्यापि प्रकाशकस्य श्रुति
प्रकाशयत्यासम्भवात् । किन्तु विशेषरूपेणात्मपरिच्छेदाय बुद्ध्याप्रकाशना
धरणभङ्गायेति वा । प्रत्युक्तं केचनात्मविषयीकर्तृरूपवच्छिन्नवैतन्यस्य श्रिता
नमित्तुद्रिशा स्वप्रकाशत्वे यथादनाय दृश्यनगच्छिन्नवैतन्यस्याप्यस्य
यक्तस्य तस्य च तद्वितरव्याप्यत्वमित्यनत्रस्यापत्तिर्दुर्वारा । श्रितात्मबुद्धो
रयोऽनलवद्वच्छेदावच्छेदकत्वस्योक्तौ बुद्धिगतश्रुतीनां स्वावच्छिन्नात्मना
प्रकाशसम्भवे तादा भावायात्मनि पुन प्रतिविम्बस्यात्मभावाय बुद्धिप्रति
विम्बितात्मप्रतिविम्बस्य च कल्पन विज्ञानभिज्ञे कल्पनमेव । तद्वति
च सूत्रकारे द्रष्टृदृश्योपरक्तचित्तं सर्वार्थमिति । ननु सविषयश्रुते स्फुरण
वैतनसंयोगादेव भवेच्छेदकत्वविभुवैतन्यस्य सर्वसंश्रान्तात्मदेव संश्रं धन्तु
सर्वसंश्रयेतनञ्चतथा सम्भवेतीति चेत्तने प्रतिविम्बिताया एव सविषयश्रुते
स्फुरणं वाच्यम् । न च बुद्धिद्वेषेणप्रतिविम्बितेन बुद्धिरुत्पादोक्तारया
तदाकारताभावरूपमात्रेण फलवैतन्येनेव तादृशश्रुतिभानं स्यादिति वाच्यम् ।
प्रतिविम्बस्य तुच्छतया पुर्वभावरूपत्वानुपपत्तेः । प्रतिविम्बस्य प्रकाशाद्य
र्थं कृपाकारिताया क्वाप्यदर्शनाच्चेति चेत् । विभुवैतनसंश्रान्तस्य सार्वत्रि
कत्वेऽपि विशेषरूपेण वैतन्याभिषाक्त्यनुकूलस्य तस्य निर्मले बुद्धिप्रस्य एव
सम्भवात् । तेनेव च स्वावच्छेदकश्रुतिबुद्धिप्रकाशने सम्भवेति चेत्तनप्रति
विम्बकल्पने गौरवात् । दृश्यते चात्रश्रुतानां सूत्रेतिविम्बानां धारणे
वृत्तिनिरातवकुक्ष्यप्रदेशप्रकाशनम् ।

आत्मभावाय बुद्धिप्रतिविम्बितात्मप्रतिविम्बजन्यनस्य वैषम्यं प्रन
वस्यापस्तत्र चोक्तमेव । नित्यप्रकाशरूपस्यात्मनः स्वभावाय प्रकाशान्त
रानपेक्षया तस्य च स्यत् सिद्धत्वात् । स्वप्रकाशमानस्यैव बुद्धिप्रस्य
वच्छिन्नस्य केवलस्य भाव्यनोनिरवयवैश्च बुद्धिर्नपरिच्छेदात्मस्य श्रुति
स्थितिसिद्धत्वात् । सद्यः च भूयते विज्ञातात्मरे केन विज्ञानीयम् । एकाते
त्रयवा बुद्धेत्पादः । एव चात्रेद्वयेऽप्यपरोक्षव्यवहारयोऽप्यस्य रूप
वेदान्त्यक्त स्वप्रकाशकमेव रूपपादम् इति । तदेव श्रुतिस्थितियुक्तप्रवृत्ता
नुपपत्तिभिः यद्व्याकल्पमानायाः शरीरभगवत्पूज्यवाद्गङ्गावृत्तावादीदिभिर्व

याद्यदाविष्कृता वेदान्तसिद्धान्ता मोहवृत्ताद्विज्ञानमितुषा वेदान्तिब्रह्मसि-
द्धान्ता इति व्यपदिश्य काममातेषुमारब्धा अपि कौशिकनिन्दिता दिवा-
करकिरणाश्च नेषदपि स्वमहिम्नस्त्वन्ते । नापि ते व्यवेक्षस्य वेदान्तिब्र-
ह्मेतिव्यपदिष्टमतपक्षदनाय साटोपमारब्धैरपरैर्ज्ञेयमीमासाभाष्यश्रुति-
भाष्यादिसमाज्यैर्निर्गन्तास्तैरित्यस्य योगवार्तिकोक्तवत्तन्मकारदशनादे-
धानुमीयते । द्विष्यास्यापरे ग्रन्थाः साम्प्रत नोपसध्यन्तेऽन्यथा ते ऽपि कौ-
मलधीव्याकुलीकरणाय योगवार्तिकोक्तिविशेषाणां सुबहु साहाय्यमजरी-
यन्त ।

तद्विद योगवार्तिकं यदुक्तं सद्यस्कांक्षाकाङ्क्षामपि योगभाष्यस्य
प्राप्तौ यद्यप्युत्तार्येणोपक्रमेण विविधपूर्वोक्तपक्षात्पक्षेपान्निवृत्तुल्लभ्यते-
मेन शिष्यबुद्धौत्तेजकमित्युपादेयमेवेति शत्रुकीवपाठशालाप्रधानाभ्यु-
दाक्ठर श्री, ठिबो साहिबे 'साध्यावार्थेपरीताविषयार्थं निवेगितं तत्पु-
स्तकैपुस्तार्थं मुद्रितं च यथा पण्डितपामरुग्रशालिद्वितीयेन पण्डितपत्रे
पृथक् च । महे.प्रयोगी छन्देष ग्रन्थः शुद्धिपत्रेण सूचीपत्रेण सतिस्तोपस-
हारेण च समन्वितश्चेदभविष्यदुक्तुन्नप्रियकरो ऽभविष्यदिति श्रौयुत 'य,
वेनिस साहिब प्रार्थनया प्रहसेन पण्डितरामरुग्रशालिपत्रायेन मयास्य
पूर्वोक्तोपसंहार सूचीपत्र च निर्माय साप्यपेक्षान्ताद्यर्थैति नक्षपद्वीधारिणा
श्रीमे.हन्तलपण्डितानां च महत्साहाय्यमवाप्यास्य शुद्धिपत्र निरमाय ।
तद्विद योगवार्तिकपुस्तकं शुद्धिपत्रेण सूचीपत्रेण सतिस्तोपसहारेण च सं-
लितं रमिकजनानामनल्पमुपकारं मुदं च परामावृत्तनधरतमध्ययनरथा-
पनात्रिगोचरं भूयात् । प्रीयता चानेन ग्रन्थेन भक्तसाधकानां च भूरिप-
रिश्रमेण श्रीब्रह्मदीश्वर इति सुनिर्भरमध्यय्यते ।

चैत्र श्रृङ्गाष्टम्याम्
सोमवत्सरे
संवत् १८४१

के. शा

० श्रीम् ०

श्रीपतञ्जलये नमः ॥

योगवार्तिकभूमिका ॥

अथ धर्मार्थकाममोक्षाणां निष्पन्निरामयानन्दरूपस्याम्भोऽतस्यैव
परमपुरुषार्थत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः प्रतिपाद्यते । स च स्वरूपमात्रे-
णावस्थानमेवेति च । तच्च नित्यसिद्धमपि स्वरूपं प्रज्ञासतो विविच्य
यहीतुमसमर्थानामविश्वेक्षिनामसिद्धञ्जाति । यतस्ते प्रकृतियुक्तैराकृतेश्चणाः
सन्त आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्विविधैः परधर्मैश्च प्रतिपद्यन्ते ।
न तान् शतान्यपि श्रुतिस्मृतियुक्तानामात्मसत्त्वं बाह्यितुं शक्यन्ति । ता-
मेवविधात् विमर्शमात्रेणात्मस्वरूपमात्रमवगन्तुमशक्यं मन्यमानांस्तदु-
द्वेष्टयोग्येनैवोपायान्तरेणोद्दिष्टोपैर्भगवान् पतञ्जलिः साक्षोपाङ्गं योग-
मनुशासतो चतुष्पादो प्रणिनाय । तस्यारवातिसाहित्यतया समय-
शास्त्रप्रमेयवद्व्यासमर्थान् जनानुपविश्रीयुः परमकारुणिको भगवान् व्यास-
देवो भाष्यमारचयाचकार । तदपि निगूढार्थोत्तिप्रौढसहितोक्तिनिष्कृतपा-
ञ्चनानां दुर्बोधमालेख्यानायासतो यावत्तदभिप्रायावगतये सकलतन्त्र-
स्यसन्धधिपणैः सांध्यप्रवचनभाष्यकारैर्विश्रानभिसभिः सविस्तराञ्ज-
लीक्तिमयं योगवार्तिकं नाम तस्य व्याख्यानमुपनिषदन्त्ये । तमिमं वन्यं
यद्यर्थभाष्यतात्पर्यप्रदर्शकं विविधश्रुतासमाधिघटितं परापरमतवर्जनम-
ण्डनमण्डितं सांध्यसिद्धान्तातिव्युत्पादकं सकलविपरिचयनचिन्तितं
साक्षोक्त्य काशिकराजसीधप्रधानपाठशालायां प्रधानाध्यक्षैः श्रीमद्-
ङ्गाकरं जी, शिरोऽसाहयैः सांख्याचार्यपरीक्षाविषयकं सचिवैश्चित्तमपि पुस्त-
कदोलेभ्याद्विपुल्येन घटनपाठनादयोगोदरोभूतमिवास्तस्य तत्पुस्तकवैपुल्य-
संपत्तये तस्य मुद्रणमेव श्रेयो मन्यमानैश्चतस्रशयैः पण्डितपत्रे तन्मुद्र-
ण/पाठां प्रावर्त्तयार्हः । ततश्चावामेकं पुरातनं वार्तिकपुस्तकमपरे च
द्वे नवीने प्रणम्यतरे कथं चित्संपाद्य तैश्च महता परिश्रमेण पाठशाला-
पुस्तकं सरोधाय तत्रतत्र ययासम्भवामलितान् पाठभेदान् प्रदर्शयन्ता-

याऽऽयन्ताऽपि च तन्मुद्रणं बहुमूल्यतया तत्पत्रग्रहणासमर्थैरमिच्छन्तैर्
 दुष्टं पवित्रतपत्रेष्वशतो मुद्रितमेतत्पुस्तकमभ्यासायोग्यमिति मन्यमानैर
 न्यैश्च बहुभिर्जने पृथङ् मुद्रणाय समर्थार्थतावाद्या पृथक् तन्मुद्रणमा
 रभायहे । मायंयावहे चात्र श्रीजपदीशऽप्यावयोतिष्ठसाधनेन पश्चिम
 सफलौक्यं विदुषश्चास्मत्प्रमादतो यत्र कुत्रापि पतितानि स्थितानि नै।
 बोधयितुम् ॥

काशीन्दराशङ्करवैद्यपादकृतान्ताया
 १ श्रानुसरी १८८३ इत्यादि ।

महाशयैः साधारणकलात्प्राप्तकलापरिचयः
 चटवर्धनावाली - रामकृष्णशर्मन् ।
 चाङ्गवर्धन मल्लिकाध्वजक कश्चपशास्त्री च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमद्रामकृष्णार्थाय नमः ॥

यश्चिन्मात्रसोऽपि नित्यमिमलोपधिर्गुणैरीश्वरो
 हेयेः क्लेशमुक्तिर्गुणैर्धिरहितो मुक्त सदा निमुणः ।
 सो ऽप्यान् मुद्रितुषौ स्वयं निगडितान् स्थाणान् कुषामागरो
 दीनान्मोच्यतु प्रमुमुक्षुमयं पाय दहन् लीलया ॥ १ ॥
 श्रीगणेशनम्राप्यदुग्धजलधिर्धाम्भानरत्नाकरो
 वेदव्यासमुनीन्द्रमुद्रितुषुनितो योगान्दपेयामृतः ।
 मुदेधैरमृतं तदत्र मधितुं विद्यानपिचोहि
 श्रीमद्वार्तिकमन्दरो गुरुतरो मन्यानन्दरहो ऽर्प्यते ॥ २ ॥
 सर्वजेटाश्वरो ऽयं वेदव्यासेन भाषितः ।
 योगमाप्यमिषेणतो मुमुक्षुणामिदं गतिः ॥ ३ ॥
 गङ्गाया सरितो यदुद्वेधैरेषु स स्थिता ।
 साप्यादिदर्शनान्धेवमस्योऽग्रेषु कृतमय ॥ ४ ॥

निर्गुणव्यक्तमाप्तये योगप्रवर्तकमनन्तमीश्वर स्मरन् शिष्याणां
 शास्त्रग्रन्थानुष्ठानादावप्यतिवन्द्यं तत एव प्रार्थयते । यस्त्यजतेति । यः
 स्वस्याङ्गस्य शेषस्य त्याग्य स्वाशैस्ततो विभक्तो भूत्वा लोकानुपदायं च

नरामादिरूपेणाविर्भवति स यो युष्मान् शिष्यान् पालयेत् शास्त्रार्थवह-
तादिप्रतिबन्धं निवारयत्वित्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ १ ॥ आध्यात्मये, आधिगमेन
मत्या देव धीरो हर्षमोको जहाति "यतो निर्वैययस्यास्य मनसो मुक्तिरि-
ष्यते । यतो निर्वैयय नित्य मनः कार्यं मुमुक्षुषा" "तावदेव निरोद्धृतं यावद्दु-
दि गते हयम् । यतद् ज्ञानं च ध्यानं च येषोऽन्या बन्धविस्तर" इत्यादिश्रुतिषु,
'मुक्तियोगात्तथा योगः सम्यग्ज्ञानान्महीयते । तपस्यभ्योऽधिको योगी ज्ञा-
निभ्योऽपि मतोऽधिक' इत्यादिस्मृतिषु च यतो मोक्षहेतुतया विहितः, तत्र
योगः तिस्यरूपः क्रिमुपायः केन वाद्वारेण ज्ञानमोक्षयोः कारणमित्यादिक मु-
मुक्षुणां विधिर्दिशितं भवति, ब्रह्ममीमांसासाध्यादिषु च ज्ञानमेष विधा-
रितं शत्रुह्येन ज्ञानसाधनमाश्रितु योगः सहेयतः, ज्ञानजन्ययोगस्तु सहेयतो
ऽपि तेषु नैकैस्तेऽतिविस्तरेण द्विविधं योग एतिषिपादविपुर्भगवात् पत
शक्तिः शिष्यावधानायादौ योगानुशासनं शास्त्रमारभ्यतया प्रतिज्ञातयात् ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ २ ॥

तद्विदं सूत्रमारभ्य समग्र शास्त्र सर्वलोकाहिताय भववान् वाद-
रायजो व्यासते । अथेत्यपमधिकाराय इत्यादिना । अधिकारमव्येदो योग
कृतया आरम्भकस्य मुग्य इति शास्त्रस्याधिकार्यत्वं मुख्यमेवास्ति ।
यत्र चार्थप्याधिकार्यत्वमुच्यते यथा अथैव व्याप्तिरित्यादौ तत्राधिकार्य-
शास्त्रविषयतया गौणं तद्वित्याशयः । एतेन शास्त्रस्यानधिकार्यत्वम
निरूप्यत्यादित्यपास्तं प्रकृतभाष्यविरोधादिति । प्रवृत्तावर्षत्वमप्यशब्दस्य
त्रिंशुत्रापि नास्तीत्याशङ्कानिरासायेत्कममिति । अधिकार्येऽधिकार-
वाचक इत्यर्थः । अथशब्दस्य बोद्धारणमात्रेण मङ्गलत्वमपि चेदभ्यम् । गिर-
स्य शासनमनुशासनं तेन शास्त्रस्य गुरुमूलकतया सूत्रकारेण प्रामाण्यं दर्शितं
'हिरण्यगर्भा योगस्य यत्ना नान्य पुरातन' इति योगियाश्रयत्वमेव हिर-
ण्यगर्भस्यादिगुरुत्वबोधनादिति । सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति, योगस्यानुशासन
शास्त्रमधिकृता वेदितव्यमिति । शिष्येति शेषः । वेदितव्यमितिपूरणेन
सूत्रस्य शिष्यावधानार्थकत्वं सूचितं, योगस्य च फलं सूत्रभाष्ययोः स्थानेस्थाने

दृश्यमाणं प्रयोक्तृसूत्राज्जातिकायामपि सङ्क्षेपाद्वृत्त्यते । योगनवतणपरतया
 द्वितीयमृत्तमवतारयिष्यति । तत्र युगसमाधायितं योगनवतणस्य प्रसिद्धत्वा
 ल्लक्षणान्तराकाङ्क्षेयं नास्तीत्याशङ्क्य तस्यातिव्याप्तत्वेनादावपाकरोति ।
 योग समाधि स च सार्वभौमचित्तस्य धर्म इति । युग समाधायित्यनुशास
 नतः प्रसिद्धो योग समाधि वित्तवृत्तिनिरोध स च सार्वभौम सर्वामु व
 ह्यमाणासु विप्राद्व्यवस्थासु साधारणश्चित्तस्य धर्म इत्याभाविक्तं सन्नस्य
 द्रव्यत्वव्रतं विप्राद्व्यवस्थायां हि यत्किंचिद्वृत्तिनिरोधोऽस्त्विति तेषां तथा
 चालस्याप्यवस्थासु सल्लक्षणमतिव्याप्तमिति शेषः । काप्ता सः सः चित्तभू
 मय इत्याकाङ्क्षायां हि । विप्रातिव्यादि । विप्रा रत्नसा त्रिपयेष्वेव वृत्तिमतः ।
 मूढ तमसा निद्रादिवृत्तिमतः विप्रादिद्विशिष्टं चित्तं सत्त्वाधिपत्येन समा
 द्धमपि चित्तं रजोग्राह्यान्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमतः । यजस्मिन्नेव त्रिपये
 ष्वपि शिवा यस्य चित्तदीपस्येत्येकं च त्रिगुटसत्त्वतयैरस्मिन्नेव त्रिपये वक्ष्य
 माणावधीकृतकान्तर्पयन्तमवचनं निद्रातस्यदीपवत् । तथा च विप्रादि
 त्रयेपि त्रिचिदैकात्म्यसंस्थेऽपि तत्र मातिप्रसङ्गः । निरुद्धं च निरुद्धमननुरक्ति
 सस्कारमात्रशेषमिदं । रजोधर्मस्य रत्नादेः प्रतिघातादेव होजाता तमो
 धमा विप्रादिद्विगुणयत इति विप्रात्पूर्वैश्च मूढस्योपन्यासः । उक्तातिव्याप्ति
 प्रतिपादयितुमुक्तं भूमिषु तत्कालव्यविभाव करति । तत्र चित्तिप्राप्त्यादिना ।
 तत्र तामु पञ्चमु मध्ये चित्तो चेत्तसि वल्लेमानं समाधिरूपो यदुल
 लितेपरीभूतत्वाव योगपते योगमध्ये प्रविश्य ॥ क्लेशहान्यहेतुत्वात् सुतरा
 न् तु तिलमूटयोगचित्तयोगैर्लमानौ समाध्यभ्यासावित्याद्यः । अतो ॥
 विप्रासूत्रम्यास्तत्त्वप्रतिपादनेन व्युत्पत्तिः । चित्तिकमुत्प्रेनाद्व्यभूमिप्र
 दस्य नैवत्यमुत्पन्नान्यभूमिद्वयमेव लक्षणमित्याह । यस्त्वैकाग्र इति । यस्तु
 समाधिरूपे चेतसि वल्लेमानोऽप्य धेयं यस्तु मद्रुत परमार्थभूतं प्रकरणं
 द्योतयति माहात्म्यकार्यति तत्तत्त्वं क्लेशान्विद्यादीनि पञ्च विधेति ततोपि
 च शरणाच्छेदादुमाधमैरुपाणि वन्धनानि बुद्धिपुरुषयोर्वन्धकारणानि गल
 यन्ति अदृष्टात्पादनात्तत्राणि करोति तथा निराधममयज्ञातयोगमभिमुह्य
 प्रत्यासव करोति । परैरामयज्ञननेति शेषः । स समाधि समजातो योग

इति कथ्यतइत्यर्थः । सम्पदं प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्निरोधविशेष-
 पक्षे योगइति संप्रज्ञातिः योगः । यद्यपि समाधिजड्वेदेनायतातिशयरूपं
 निरोधद्वयरूपयोगद्वयस्याङ्गमेव परिभाषिष्यते तथापि योगद्वयमङ्गुलिनोर-
 भेदविषयैव समाधिजड्वेदेनाङ्गमेवमुक्तरोक्तमूत्रेऽपि बोध्यम् । स च संप्रज्ञा-
 तारवर्तुर्बन्ध इत्याह । स वेति । न च विवर्तकानुगतार्थाद्विचक्रे साक्षात्कारजनक
 त्यादिकं साक्षात्क्रास्ति अविद्यमलेकसंपर्कादिति वाच्यम् । सविवर्तकैर्दिक्रमे
 यैश्च साक्षात्कारपट्टा धर्मभूमिकायामृतभरणोदयेन भूमिकावस्तुपट्टपट्ट
 साक्षात्कारसंप्रन्धादिति । निरुद्धभूमेरपि तत्त्वत्वमाह । सर्वरतीति । संप्रज्ञा-
 तकाशीना साक्षात्काररूपिणी या वृत्तिः तस्या अपि वक्ष्यमाणपरवैराग्येण
 निरोधे जायमाने त्वसंप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । वृत्तिनिरोधश्च वित्तस्य वृत्तिम-
 स्कारोपायस्या अभावस्याधिकारकत्वस्याविक्रियमात्ररूपत्वात् निरुध्यन्ते
 ऽस्यामवस्यायामिति व्युत्पत्तेर्यो, सा चावस्था संस्कारमार्गैः परिणामधारा ।
 निरोधकाले संस्कारसारतम्यरूपस्यैव वित्तपरिणामस्य सूत्रभाष्याभ्या वक्ष्य
 माणात्वादिति । ननु वृत्तिनिरोधो वृत्त्यभावमात्रमेवायतातिशयेऽपि या
 निरोधस्याभावाभावेवक्ष्यमाणसंस्कारजनकत्वानुपपत्तेरेकवर्तमानावक्ष्ये
 समाधिपट्टादङ्गात्संप्रज्ञाताच्च भेदानुपपत्तेः । “उत्काहस्ते यथा फरितु
 द्रव्यमसोऽस्य तास्यजेत् । बोधेन ज्ञानमालोक्य तथा योऽर्थं परित्यजे” इत्या-
 दिभूमिपु “यावद्दृष्टि गतं त्वय”मिति पूर्वोक्तवृत्तौ चासंप्रज्ञातस्य सकलवृत्ति
 गून्यत्वप्रवणत्वं । ननु संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगैर्वागोर्निरोधरूपयोः त्रि प्रयो
 जनं योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धित्वे ज्ञानदीप्तिराविशेक्यतातिरितिभूमेण योगा-
 ङ्गस्यैव ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणात्वात् संप्रज्ञातयोगकाले ज्ञानस्योत्पत्तेरेव
 शास्त्रेव्यवगमान न तु तद्धेतुताया । एककालकृत्येन हेतुहेतुमद्वायासभ-
 वाच्च । अन्तु वा विषयान्तरप्रवाराख्यप्रतिबन्धनिरुक्तिरूपतया ज्ञानहेतुत्वं
 संप्रज्ञातयोगस्य ‘लोकादृत्तेरभिजातस्येव मणेर्यहीन्यदृष्ट्याष्टौ तत्त्वतद-
 ज्ञानताममार्पति’ इत्यागामिमूत्राच्च न तु अमंप्रज्ञातयोगस्यापि तस्य ज्ञान-
 जन्यत्वात्, न च ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मोक्षायान्यत्साधनमपेक्षणीयं तस्य ताव-
 देव चिं पावच विमोक्षेऽय सपत्न्य इत्यादिवृत्तिभ्रान्त्यनिरपेक्षज्ञानस्य यो

चहेतुत्वसिद्धेरविद्याफासकर्मोद्विनिरुतौ हेत्वभावेन पुन समानुपपत्ते
 रश्च । अत्रोच्यते । ज्ञाने नास्ति ऽपि प्रारब्धकर्मणा देहधारणस्यावश्यकत्वेन
 तदानीमपि वाह्याभ्यन्तररुतिभिष्यत् इव न जायते स्तद्व्यन्ततो योग
 वृत्तस्य फलमस्ति । तद्यति ब्रह्मति भाष्यकार सदाश्चेता वृत्तस्य सुखदुः
 मोहास्मिन्ना चत यता मर्जा वृत्तयो निरोद्धव्य इति । किं न ज्ञानस्य यथा
 कर्मस्यहेतुत्वमस्ति तथा योगस्यापि ' विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्ति तत्रैव न
 न्मनि । प्राप्नोति योगी योगान्निदग्धकर्मवयोचिरात् इत्यादिवाक्यगतेभ्यः ।
 तथा च कर्मवत्तद्वारा ज्ञानस्यैवावप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्व सिद्धे तत्र
 चावप्रज्ञातयोगेनाविगतसंस्कारदाहकेन प्रारब्धकर्मोपपत्तिरप्यतदिति ज्ञाना
 द्विगोपः । ज्ञानस्य हि प्रारब्धनाशकत्वं वाधिमास्ति तस्य तावदेव विर
 क्तिपादित्युतिर्ज्ञानमिति युक्तिसमुत्पद्यते । येनस्य प्रारब्धनाशकत्वे वाधक
 नास्ति प्रत्युत दग्धकर्मवयोचिरादित्यत्र स्पष्टते अतः प्रारब्धमपि कर्म कर्म
 विषयोक्तशयश्चिदादिब्रह्महेतुत्वमिति कर्म्य भवति मोक्षमेष योगस्य फलम् ।
 अन्यच्च योगवृत्तेनाविगतसंस्कारस्ये योगसंस्कारस्यसहकार्यमावात् प्रारब्ध
 कर्मापि यत्कलातम भवति इदमपि योगफलम् । तदुक्तं मोक्षधर्मे, नास्ति
 भाष्यसम ज्ञान नास्ति योगसम यत्नमिति । यत्र प्रारब्धस्याप्यतिशयेन
 स्येन्द्रिया शीघ्रमोक्षहेतुः । अपि च वृत्तिनिरोधात्मको योग इव दुःखनिवृत्त्या
 त्मकमेवेति साक्षाद्हेतुः पुरुषे तु यस्य विसृष्ट्यैवाधिपत्यत्वात् उपाधिनि
 वृत्तिरैवाधिकनिरुतौ चपकारणमस्ति ज्ञानेन न योगस्यान्यथासिद्धि
 ज्ञानवोत्पन्नकर्मवत्तदानीना वृत्तिनिरोधात्प्रवृत्तकारणद्वारैव दुःखान्त्यनोक्ते
 ब्रह्मेतुस्यात् वृत्त्यप्यन्तनिरोधस्तु चरमावप्रज्ञाते भवति यत्र संस्कारस्या
 न्यक्तवयो विसृष्ट्य विलयान्नोतो भवति । तथा च द्वातरदुःखिभावेनापि ज्ञान
 स्येव समप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्व सिद्धे मत्प्रज्ञातयोगस्य च मात्मान्मा
 र्हेतुत्व तत्रा द्रष्टुं स्वप्नस्यानमिति सूत्रकार स्वयं धत्तति मुक्ति
 द्वित्वान्यथाभाव स्यद्वेषेण व्यवस्थिति रित्यादिवाक्यैरात्यन्तिकस्य स्यात्
 पावस्यानस्यैव मोक्षत्वादिति दिक् ॥ सर्वत्र चित्तभूमिषु सत्यालक्ष्यविशेषरूपैक
 मसिद्धस्य योगलक्षणस्यातिशयि पदस्य योगलक्षणकादा उपपादिता, अतः

परं लक्षणपरतयोत्तरभूतमवधारयति । तस्य लक्षणाभिधिर्नयेति । तस्य द्वि-
विधस्य योनास्य, उक्तानि न्यायानि निराकरणान्यथानुपपत्त्या सूत्रद्वयेनैव लक्षण-
समाधिर्भविष्यतीति सूचयितुमभिधिर्नयेत्युक्तमन्यथा हि तस्य लक्षण-
सूत्रं प्रवृत्ते इत्येतावन्मात्रमुच्येत ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तमन्तःकरणसामान्यमेकमेवान्तःकरणस्य वृत्तिर्भेदमात्रेण चतु-
र्धात्र दर्शने विभागात् तस्य यावत्लक्ष्यमाणा वृत्तयस्तासां निरोध-
स्तासां लयाज्योधिःकरणस्येवाऽस्याविशेषे ऽभावात्सामान्यते ऽधिरूपाऽ
स्याविशेषरूपत्वात्, न यौग इत्यर्थः । नन्यत्र लक्षणं सप्तज्ञातस्याद्या-
पत्र तत्र ज्योत्स्नाकारवृत्तिसत्त्वादित्याद्यदूरं भाष्यज्ञैर आह । सर्वशब्देति ।
सर्ववृत्तिनिरोध इत्यवधारनादित्यर्थः । नन्येव पूजं कानि न्यायि विना-
दित्यपि चित्तवृत्तिनिरोधादिति चेत् । तत्रा द्रष्टुं स्वल्पे ऽवस्था-
नमिति इत्यत्रात्मनोऽसादित्येवैवाप्य लक्षणत्वात् । तथा च द्रष्टुं स्वल्प-
वस्थितिहेतुवित्तवृत्तिनिरोधं विष्णोऽग्रम्यासु नान्सीति नातिन्यायि,
सप्तज्ञातस्य च स्वल्पवर्षावस्थितिहेतुत्वमपज्ञातद्वाराभ्यवेति । परं तु
विद्योति च क्रियामिति पूर्वभाष्यानुसारेण क्रेशकर्मद्विपरिपन्थित्वं निरोधवि-
शेषेण पूर्णाय तथा च क्रेशकर्मद्विपरिपन्थित्वे मतिं चित्तवृत्तिनिरोधस्य यो-
गसुमसाधारणं लक्षणमित्याहुः । अस्य च लक्षणस्य विष्णोऽग्रमित्रये ऽतिन्या-
यिनां नान्सीत्यत्र हेतुः क्रमेण प्रतिपाद्यतेति । वित्तं हीन्यादिनाः । मय्या मत्त्व-
ज्ञानमनेन सर्वं सात्त्विका गुणा उपलब्धतां प्रवृत्तिं कर्म, अनेन सर्वं राग-
मा गुणा यावत् । स्थितिर्न्यायमतिगुण्यतां निद्वेति यावत्, अनेन सर्वं
तामसा गुणा यावत् । एते क्रमात् सत्त्वजस्तमसाद्यानां द्रव्याणां धर्मो परा-
श्रितत्वात् रूपादिवद्गुणा इत्युच्यन्ते तदवधारणस्तु सत्त्वादितद्रव्याणि रज्ज्या-
रम्भकतन्तुवदेव गुणा इत्युच्यन्ते, तथा च मय्यादिसंभावकत्वात् चित्तं त्रिगुण-
सत्त्वादियुगलपरिनिर्भरं रज्जुवदित्यर्थः । ततः क्रिमित्वं आह । मय्या
रूपं हीति । हिशब्देन वाच्यत्वाद्दूरं अत्रधारणे वा । वित्तमस्त्वमिति । वित्तस्य

मत्त्वप्राधान्यवतिपादनाय पुनस्तत्, प्रत्यक्षरूपमिति च तैजः मत्त्वव्यावर्तना-
 योक्तं, तथा च प्रत्यक्षास्वभावं चित्तरूपं मत्त्वं स्वोपसर्जनमूताभ्यां रजस्तमो-
 भ्यां संसर्गेण तिप्तावस्थायामणिमाद्यैरन्यै शब्दादिविषये चानुरक्तं भवती-
 त्यर्थः । अतः तिप्तावस्थस्य वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपावस्थानाहेतुत्वात् रागादि-
 क्लेशा परिपन्थित्वाद्वा न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तिप्तावस्थायामतिव्या-
 प्तिं परिहृत्य मूठावस्थायामपि तां परिहरति । तदेव तमचेति । उपगमुन्मुखं-
 तत्त्वमिति न्यर्थः । भावस्तु पूर्ववत् । त्रिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहरति ।
 तदेव प्रतीयेति । मोहस्तमोद्वयं कार्यकारणभेदात् तदेव दर्पणस्य मत-
 त्वित्तमस्वस्यावस्थानं प्रतीयेत यत्र तत्त्वदीयमोहावरणं सर्वतः प्रक्षोभमानं
 सर्वविषयाकारवर्तिमद् एवंभूतं हिरण्यगर्भादीनां चित्तं रजोत्प्रेषणं संभेदा-
 दितितप्तं सद् धर्मोदित्तुष्टयमिव भवतीत्यर्थः । अत्रापि भावः पूर्ववदेव
 बोध्यः । अथस्यात्रोक्तिव्याप्तिं परित्यज्य एकावतिष्ठानस्य योक्तव्यत्वं तत्त्वं
 क्रमेण योजयति । तदेव रजोत्प्रेषणेत्यादिना । विवेकहेतुना रजोत्प्रेषणापि
 मनेनापेतमत एव स्वरूपमिति तस्य भाविकेन रूपेण प्रसादादिना सम्य-
 गवस्थित निमित्तदर्पणवत् अतएव मत्त्वपुरुषयोर्गुणात्मनो विवेकाप्याति-
 भावं सम्प्राप्यवृत्तिरुक्तं मत्त्वधर्ममेव ध्यानमात्रमिव भवति न तु क्लेशविपर्यय-
 विषमिति न्यर्थः । धर्ममेव ध्यानं किमित्याकाङ्क्षायाद्वा । तत्परमिति । तदुर्मि-
 घ्राप्यं ध्यानं परम धमन्यान् तत्त्वज्ञानं विवेकस्यातिरेकं पराकाष्ठेति योगिना
 यद्वन्तीत्यर्थः । तथा चेयमेकाग्रता मत्त्वपुरुषान्यताप्यातिरूपिणी दृष्टस्वरू-
 पावस्थाने हेतुः क्लेशकर्मादिविपरिपन्थिनी चेति योगलक्षणाक्रान्तेति भावः । धर्म-
 मेव सप्तमधिरव सूत्रकारणैश्च यद्वन्ति । यदाप्यस्मितानुगत एव संप्रज्ञातयोगे
 मत्त्वपुरुषान्यताप्यातिरस्ति न वितर्कानुगतादौ तथाप्यनेनेह तेषूपलक्ष-
 णीया एतदद्भुतत्वोक्तवामिति । निष्ठुतावस्थायामपि लक्षणं योज्यपदेव
 सञ्चारणस्य निरोधस्य स्वरूपमाह । चित्तवर्तिकरित्यादिना । संप्रज्ञातकाले
 समारब्धेतुत्वादित्येव दर्शनाद्वैतवृत्तिनिरोधो जातस्तस्माच्च सिद्धाया
 विवेकवृत्तिनिष्ठाय विवेकस्यातिरेक्यनात्मत्वसाक्षात्करणात् तत्त्वज्ञानसिद्धे-
 रव तत्रापि वैराग्यं भवति ततः सर्ववृत्तिनिरोध इति प्रक्रिया । तत्र यादृशः ।

विवेकव्याप्तिनिष्ठा विवेकव्याप्तिवैराग्ये हेतुस्तामादौ दर्शयति । स्थितिरि-
तीत्यन्तेन । चित्तिशक्तिः पुरुषाख्या न परिणामिनी पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरो-
त्पत्तिः परिणामस्तद्रहिता कूटस्थानित्या परमार्थसत्त्व्येति यावत् । लोकैर्यम-
काशमरूपे फलस्य चैतन्यशब्द प्रयुज्यते चैतन्यफलोपधानं ॥ न सर्वत्र
सर्वपुरुषेस्तीत्याशयेन शक्तिपदेऽप्युक्तं, तथा च शक्तिरूपेणावस्थिता चित्ति-
रित्यर्थः । चित्तिश्च न गुणः किं तु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यमिति 'द्रष्टा दुश्मान' इति सूत्रे
यिस्तरतः प्रतिपादयिष्यामः । यतोपरिणामिनी अत एव चित्तिश-
क्तिरप्रतिमक्रमसंचारा, यथा बुद्धिर्विषय गच्छति तद्व्यवहारं नैव चित्ति-
रक्रियत्यात् । यद्य वा नास्ति प्रतिमक्रमः सद्गो विषयेषु यस्या इत्यप्रति
सक्रमः नित्येति यावत् । नन्वपरिणामिस्थे चात्मनो विषयाकारत्वाभा-
वात् कथं विषयस्फुरणं सञ्जाह । दर्शितविषया, दर्शितो बुद्ध्या निर्बोदितो
विषयो यस्येति विषयः । विषयैः सह बुद्धिश्चित्तिश्चित्तौ प्रतिबिम्बिता
सती भासतइति भावः । वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सूत्रे चैतन्नृक्तं भविष्यति ।
यतोऽपरिणामिनी अत एव शुद्धानन्ता च सूक्ष्मदुःखमोहाद्यात्मज्ञाशुद्धि-
हिता पूर्णा च, उक्तशुद्धेः परिणामरूपत्वात् सक्रियव्येध परिच्छिन्नाच्चेति ।
इयं विवेकव्याप्तिः धर्मधर्म्यभेदास्तद्वृत्तौ वृत्तिः सत्त्वगुणात्मिका सत्त्वगुणस्य
कार्यो अतश्चित्तिशक्तिः विपरीता परिणामिनी स्वयमेव विवेकाका-
रिणी प्रतिमक्रमवती दीपशिखावत् विषयेषु सर्वेषां सया जडा तथा
सुखदुःखाद्यशुद्धिमतो परिच्छिन्ना च इत्यतोऽनात्मत्यादिदोषदर्शनात्
सत्फलसिद्धेश्च विवेकव्याप्त्या विरक्तं प्रत्युत्पन्नप्रत्ययं चित्तं तामोप-
पत्तिं निरुणद्धि आरुणोति विलापयतीति यावत् । परवैराग्येण हेतुना
चित्तस्य सा वृत्तिः स्वयमेव विनीयते यथा निद्रादोषेण सुषुप्तौ जाग्रदादि-
वृत्तिरिति शर्करास्यादेनैव गुददोषा अभिव्यज्यन्तइत्यतो विवेकव्याप्ते-
र्दोषदर्शने पुरुषगुणदर्शनमुपयुज्यतइति भावः । तथा यावद्वृत्तिदोषालिप्त-
त्वेन वृत्तिवैधर्म्येण वृत्तिभेदत आत्मा न दृश्यते तावद्दोषदर्शनेऽपि आत्म-
स्थमात् वृत्तिवैराग्यं न घटते आत्मस्थेनैव परमप्रियत्वात् अत आत्म-
वृत्त्योरुभयोरेव गुणदोषाणां विविच्य दर्शनं वृत्तिवैराग्ये हेतुरित्याशयः ।

तदवस्यं निरोधवस्यं चित्तं संस्कारोपमं संस्कारमात्रानुसारि संस्कारमात्र-
 रूपेण यथान्तर्वाहि भवति सेयं प्रशान्तवाहिता स पूर्वाक्तो निर्वाजः
 समाधिः निरोधयोगो न किञ्चित्तत्र योगे ज्ञायते इति विपश्चेष्टाप्रशान्त-
 भामा चेति वाक्यार्थः । असंप्रज्ञातयोगे चित्तग्रीवस्य संस्कारस्य तत्त्व-
 ज्ञानजन्यपर्यन्तस्याशेषतोऽवाह्यविर्वाहसंज्ञा तस्येति भावः । बीज
 द्वाकादेशं चास्य निरोधस्य स्थवरायस्थितिहेतुतया क्रियकर्माद्विप-
 रिन्नमितया च लक्षणमङ्गुतिरित्याह्वय । सुषुप्तौ च निद्रागमवि-
 त्तवृत्तिसत्त्वाद्य मप्रज्ञातलक्षणं तद्व्याप्तस्तत्कालीनविरोधस्य क्लेशाद्विपरि-
 पन्त्यावाभावाच्च । एतेन यदाधुनिकवैदान्तिकुवा असंप्रज्ञातेऽपि निर्वा-
 फन्यमात्मज्ञान स्वरूपसद्बुद्धिरुक्तिरूपं तिष्ठतीति यदन्ति तदप्रामाणि-
 कत्वेनैतद्व्याप्तिरोधेन चेत्तेतयोयम् । “युञ्जीत योगी निर्लिप्त्य चोक्तं गुणान्
 परमात्मनि । तन्मयश्चात्मना भूत्वा चिद्रूपमपि सत्यज्ज्ञेति” इति माकण्डेय-
 पुराणादौ । हेतुयवेनेषि वृत्तिगुणत्वात्प्रमाच्च । निर्विकल्प स्यात्माज्ञान
 समज्ञातकालस्य भवति शब्दापेक्षानविकल्पगुण्यस्य मप्रज्ञातकालीनज्ञान
 स्यैव निर्विकल्पकस्य लक्षणं मानस्यान् । योगद्रव्यमुपसहरति । द्विविध इति ।
 ननु चित्तवृत्तिनिरोधे कः पुरुषार्थ इत्याकाहुषा योगनतपूरणाय च प्रथ-
 मैमान योगस्य फलप्रतिपादक मूत्रमधिकरणमुदेनोत्पादयति प्रमत्ताद्वा
 त्मनः कैटव्यमपि प्रतिपादयितुम् । तदवस्यइति । ननु असंप्रज्ञातावस्थे
 सेतमि मति बुद्धिविधात्मा बुद्धिविषयकरोधम्यरुयो बुद्धिसावी पुरुषः
 किंमभावः केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थानरथ तदानीमपि प्रमागरूप
 एव तिष्ठति व्युत्थानरथप्रमावादेशं तु न पश्यति अथ वा काष्ठप्रकाश
 रूप एव चात्मा तदा तिष्ठति व्युत्थानकाले तु निमित्तविशेषात् प्रकाश
 रूपेण परिणमते किं वा दशतये दीपधव्यतोत्येवं । एतेष्व्याद्यपत म
 नेण सिद्धान्तयति ।

तदा द्रष्टुःस्वरूपेवस्थानम् ॥ २ ॥

तदा ऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टु चित्तग्रीवः पुरुषस्य स्वरूपे निर्दिष्ट-
 मचेतन्यभावे बुद्धस्याभिमित्यर्थः । यथा जलापावे स्फटिकस्यानेहिते

स्वस्वरूपे ऽवस्थानं तथा वृत्तपादे पुरुषस्य वृत्तिप्रतिविम्बान्वये स्वस्व
रूपे ऽवस्थानमिति भावः । यथा च तदा संस्कारशेषबुद्ध्यर्थं ॥
भवति तयोक्तस्मृते वक्ष्यामः । तथा ॥ कूटस्य एव पुरुषो व्युत्थानरूप
तदानामपि प्रकाशस्वरूप एव तिष्ठति । योगलक्षणमप्येतद्भूतनिरो-
धत्वमेव । तत्र च एत्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति भावः । सोऽयं पुरुषा
र्था भाष्यकारेण सूचितो यथा वैश्वस्यैवत्यनेन । वैश्वस्ये हि दुःखनिवृत्तिरेव
पुरुषार्थ इति वक्ष्यति 'हेयं दुःखमनागतमिति सूत्रेणेति । क्रमेण चरमासंप्र-
ज्ञाते ऽशेषसंस्कारवशात् चित्तेन सह धृतीनामास्थानिकनिरोधे सत्त्वास्थानि
क स्वरूपावस्थानं प्रोचतामिति । ननु तदानीं दुःखाभावे ऽन्यथा दुःखम-
प्नीत्यायात तथा चापरिणामित्वानुपपत्तिरित्याशङ्का परिहरति भाष्यकारः ।
व्युत्थानेति । व्युत्थानावच्छेदशायी तु चित्तिस्तथा ऽपि स्वरूपेण तिष्ठन्ती
न तथा नासंप्रज्ञातस्य कैवल्यस्य च समानरूपेत्यर्थः । सूत्रान्तरप्रवृत्तारयितुं
पृच्छति । कथं तर्हीति । कूटस्यापि चित्तिः केन प्रकारेण तर्हि व्युत्थाने
तिष्ठतीत्यर्थः । समप्रज्ञातपेतया संप्रज्ञातोप्यत्र व्युत्थान बोध्यम् । यत्र
प्रत्युत्तर सूत्र हेतुपदमध्याहृत्य पठति । दर्शितविषयत्वादिति ।

वृत्तिसाक्ष्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह दृष्टवृत्तौ साक्ष्यमित्यर्थः । व्युत्थाने
हि प्रियप्रतिप्रियरूपयोर्वृद्धिपुरुषरूपयोः साक्ष्यं, तदेतदुवाचष्टे । व्युत्था-
नेति । इतरत्र व्युत्थाने यावद्विषयस्य वृत्तयो दीपस्य शिवाश्च इत्य-
क्षा भद्रा अवस्थापरिणामाः । सूत्रानिपिक्तवृत्ततायवत् स्वसमुक्तार्थ-
कारान्निगुणकार्यत्वात् सुखदुःखमोहाश्रयतया शान्तघोरमूढादप्य भव-
न्ति ताभिर्गोशिश्टा अविलतया वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा । वृत्तिश्च
गुणो न भवति 'भाग्यगुणभ्या तत्त्वान्तरं वृत्तिं सञ्जयार्थं मपैती'ति साध्य
सूत्रात् । भाग्यो विभक्त्यगो ऽग्निविष्कृतिर्बुद्धिरिति । कुतः पुनरपरिणामिनो
वृत्तिस्तत्रोक्त दर्शितविषयत्वादिति । बुद्ध्या निवेदितविषयत्वादित्यर्थः ।
निवेदनं च स्वाकूटविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्त्वाधानम् । 'सहीतानि
न्द्रियैर्योनात्मने यः प्रवच्छति । अन्तःकरणरूपाय तस्मै विरगात्मने

नम" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि पुरुषस्त्रिन्मात्रो
 ऽधिकारी तथापि बुद्धेर्वैय्याकारवृत्तीनां पुरुषे धानि प्रतिबिम्बानि ता-
 न्येव पुरुषस्य वृत्तयः । न च तान्निवस्तुभूताभिः परिष्कामित्व, स्फटिकस्य वा-
 सत्त्वतोऽन्यथाभावादिति । तदुक्तं साङ्ख्ये, जयास्फटिकपेरिव नोपरागः
 जि स्वभिमान इति । सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति 'चित्तेरप्रतिमकमायास्तादाकारा-
 पत्नौ स्वबुद्धिसंवेदनमिति । इति न सुबुद्धिजसोऽहयुगाज्जरतिसाहस्राद्
 व्युत्पाने चित्तरवि दुःखादिप्रतीकं यद्वक्षति तदेव चित्तैर्दुःखभोगो दुःखा
 भ्यधहरणरूपः, प्रतिप्रियरूपदुःखहानमेव चामप्रज्ञास्य कलामिति
 सूत्रद्वयेन सिद्धम् । चे तु अहं सुषोढुःषोत्प्यादिप्रत्ययादात्मन एव पार-
 मार्थिकीं वृत्तिमिच्छन्ति तस्य प्रत्याप्तेयाः । स्वत एव चेदात्मनः परिष्का-
 मास्तर्हि सर्वत्रयथावच्छेदेन सर्वत्रा वृत्तिप्रसङ्गाद्विनिर्गतादिप्रसङ्गः ।
 यदि • मनःमयोगो विमिश्रं तर्हि लाघवादेकेन मनस्वेत्येव हेतुतास्तु
 आत्ममनस्तत्त्वयोगानां त्रयाणां हेतुत्वे गौरवात् । अनुमानं च अर्थकार-
 परिणाममुद्यादिकमन्त करलोपादानक बाधकाभावे सति तदव्यव्यति-
 रेकानुविधायित्वात् मन मयोगवदिति । भेदे व्यभिचारकारणाय
 सत्यन्त, बुद्धेः स्वभोगत्वे च बाधनं कर्तृकर्मविरोधं सूत्रकारो
 वक्ष्यति । अहं कर्ता सुगीत्यादि प्रत्ययास्तु अहं गौर इत्यादिधम
 शतान्त, पार्तिव्येनाप्राप्तावप्राप्तास्फुल्लिता नोक्तानुमानस्य बाधकाः
 प्रस्तुत 'महत्त्वेन च कर्मोक्ति क्रियमाहानि सर्वेषुः । यः पश्यति तयात्मा-
 नमज्जरतारं स पश्यति" इत्यादि व्युत्पद्योद्भूतितेवाक्तानुमानेनैव † बाधनी
 देहमिवात्मसाधनेरनुमानैरहं गौर इत्यादिप्रत्ययवर्धयति दिक् । स्वात्मे बुद्धि-
 पुरुषयोर्वृत्तिज्ञाहये पञ्चशिखाचार्यसूत्रं प्रमाणयति । तथा ॥ सूत्रमिति ।
 व्यातिर्बुद्धिर्दर्शनं पुरुषस्य इत्यन्तं च सूत्रम् । । तथा च व्यातिरेव दर्शनमित्ये-
 कमेव सत्ताकारमेव दर्शनं श्रुतौ लोकात्मनामिति सूत्रार्थः । इति शब्दत्रयान्यो
 भाष्योपपन्नार्थं पूरणीय । ननु सधिययस्तेः स्फुरणं चेतसस्योपादेयं भवतु

* यदि चेति पाठान्तरम् ।

† तं बाधयन् इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

यथा सज्जलघटादिप्रकाशः भूयैसंबन्धात्, अतः क्रियं चैतन्ये दृष्टिप्रति-
 विम्बं दृष्टौ वा घट्यमाणचैतन्यप्रतिबिम्बं कल्प्यते । सुख्यहं जानामीति
 बुद्धिपुरुषोऽरेरुताधमस्तु परस्परप्रतिबिम्बं विनापि दूरस्थयनस्यत्योस्वित्वा-
 पदशब्देन समवर्ति तत्त्वयं बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्यसिद्धिरिति । अत्रोच्यते ।
 चेतने तावद्बुद्धिप्रतिबिम्बमवश्यं स्वीकार्यम् । अन्यथा कूटस्थानिन्द्रियभूतेन
 न्यस्य सर्वसंबन्धात्सदेव संशं वस्तु सर्वज्ञेयं नहि सर्वमग्रन्थे सति
 घटाद्व्यपकाशो दृष्ट इति । न चाज्ञानात्वं ज्ञानप्रतिबिम्बं चैतन्ये
 कल्पनीयं, नित्यज्ञानस्य प्रतिबिम्बासमवात् “दुःखज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते
 तु नात्मनः” इत्यादिभिरात्मन्यज्ञानप्रतिपेक्षात् । अतोऽयं भानस्य कदा-
 चित्कत्वाद्रूपपक्षेऽप्योकार्त्तव्याप्येव ह्येव वाच्यं बुद्धेः तथा दृष्टत्वात्, बुद्धा-
 यपि हि संयोगमात्रस्याप्येव ह्येव चेतोन्निद्रयस्याप्यर्थस्य बुद्धिवाह्यत्वं
 प्रसङ्गात् । सा चाद्याकारता बुद्धेः परिणामरूपा स्वप्नवै विषयाभावेन तत्र
 प्रतिबिम्बासंभवात्, पुरुषे च प्रतिबिम्बरूपा विद्यमानवृत्तिमात्रयाहने पुंसि
 प्रतिबिम्बेनैवोपपत्तिरिति । न केवलं तर्कादेव चिति बुद्धेः प्रतिबिम्ब
 कल्प्यते किंतु “तस्मिंश्चिद्वर्ण्ये स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः
 प्रतिबिम्बान्ति सरसीष तटद्रुमाः ॥ यथा सज्जलते रक्तः केवलं स्फटिको
 जने । रज्ज्वाकाद्रुपधानेन तद्रूपरूपपूर्य” इत्यादिस्मृतिशतैरपीति । न
 चैव सस्कारोपा बुद्धिः, पुरुषे प्रतिबिम्बिता भावादित्यमवज्ञातयोगानुप-
 पत्तिरिति वाच्यम् । परमाणोस्वित्वात्प्रतिबिम्बिता प्रतिबिम्बसमर्पणासाम-
 र्थ्यस्य फलप्रतेन कल्पनात् । अनादिस्वस्याभिभावस्यैव प्रतिबिम्बनिशा-
 मरुतया वक्ष्यमाणत्वात् न परबुद्धिपक्षेभानम् । अत एव पुरुषार्थधर्म्येव
 बुद्धिः पुरुषस्य विषय इति साप्यसिद्धान्तो विवेकप्रातिविषयभेदौ च
 पुरुषार्थवृत्तिरिति । यथा च चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमेव बुद्धावपि चित्प्रतिबिम्ब
 स्वीकार्यमन्यथा चैतन्यस्य भानानुपपत्तेः स्वयं साक्षात्स्वदर्शने कर्मकर्तृविरो-
 धेन बुद्धादुत्तयेवात्मनो घटात्रिवज्ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । तथा च ब्रह्मति
 मूढकारो द्रष्टृदृश्योपरक्तचित्तसंबन्धमिति । बुद्ध्यात्मप्रतिबिम्बमेव च
 तान्त्रिका बुद्धेः चित्कायापत्तिरित्यात्माकारमेति प्राहुः । प्रतिबिम्बोपाधौ

त्रिभ्यः कारो बुद्धे परिणाम एव म च सात्तिभास्य इति । एतेन नीरूपत्वाद्
 बुद्धिपुरुषयोरन्योन्य प्रतिविम्बन न सम्भवतीत्युपास्तम् । उभयत्रोभयकार
 बुद्धिपरिणामस्यैव प्रतिविम्बनत्वेनात्र विवक्षितत्वात् । जलादावपि मृगा
 द्याकारबुद्धिपरिणामस्यैव मृगादिप्रतिविम्बितत्वाच्च । तदेव पुष्टात्मने
 परस्परप्रतिविम्बनरूपेणापार्थिवैकताप्रयोगेऽह कर्त्ता भूमी चानामीत्यादिरूप
 इति । तदेतत्परस्पर प्रतिविम्ब भास्यकारिकायामिदं श्रद्धाभ्यामुक्तं त
 स्मात्तत्संयोगादचेतन चेतनावद्विज निद्रम् । शुक्लकर्मस्य च तथा कर्त्तव्य
 भजस्युदासीन इति दि । यच्चैतच्चेतन्ये • बुद्धिरतिसाक्ष्यमुक्तं चैतन्यस्य
 बुद्धाकारताक्ष्यम् । इदमेव चैतन्यस्यार्थोपरक वृत्तिभाम तस्य चानारोप्य
 घट इत्यादिरूप एव अन्यथा वृत्तिसाक्ष्यानुपपत्ते । न तु वृत्तिरोधस्य
 पृथगाकारोक्ति घटमह आनामि दु पितेहमित्यादिक तु बुद्धेरवाकारा-
 नार पुरुषस्यावशिष्टाविति याह् कथन्तात्वाच्चेति । तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति
 वित्तैरप्रतिमक्रमायास्तदाकारपत्तेः स्यबुद्धिसंज्ञेन मिति । ननु वृत्ति
 तद्गोषा यदि घटदीपादिजात्यन्तभिर्वा न तु विज्ञादात्मकम् धर्मकमेक
 धन्तु मर्णकान्तिजत तर्हि तत्तच्छिन्नरीना प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रेण
 धर्म्ये किं विषयमक्रमित्याकाङ्क्षा प्रतिनियतयोरेव वित्तात्मनोरात्रि
 स्वस्यामिभावमत्रास्तविषयमरु इति प्रतिपादयति । वित्तमयस्कान्ते
 त्यादिना सन्न्यो हेतुस्त्वन्तेन । तत्राद्यादावनादि स्वस्यामिभाव मुक्तयो
 पपादयति । वित्तमिति । यथापस्कान्तमणि स्वस्मिन्नेवैव तद्विधीकरणमा
 चात शल्पनिष्कपंलायमुपकारं कुर्वन् स्वामिन्न स्व भजति भोगसाधन
 स्वात् तद्यैव वित्तमपि अथ सद्रशविषयज्ञातस्य स्वास्मिन् तद्विधीकरणमा
 जात् दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वन् पुरुषस्य स्वामिन्न स्व भजति भोगसाध
 नत्वात् । अतस्त्वित्पुरुषयोरनादि स्वस्यामिभाव सन्न्य इति शेषः । तत
 रितिप्यत आह । तस्यादिति । तस्मात् स्वस्यामिभावस्य सिद्धत्वात् म एषा
 नादिमत्रा पुरुषस्य वित्तवृत्तिद्वयं हेतुस्त्वयं । एतेन न परचित्तेन
 परस्य वृत्तिसाक्ष्य भजति, कदापि तद्व्यवशेषेन तयो स्वस्यामि। सन्न्य

द्विजादीनां यात्रेनादिवत् । क्रिष्टारवाक्रिष्टारव क्रिष्टाक्रिष्टाः । निरोद्धव्य
 वृत्तयः क्रिष्टा वा अक्रिष्टा वा भवन्तु घट्यमाणाः पञ्चतण्यः पञ्चवक्रारः
 एवेति सूत्रार्थः । वृत्तीनामसंख्यकृतितया व्यवहार्यकृत्यानुपपन्त्या तयस्यो
 तदुत्पत्तिप्रकाराणां कृत्वा 'ताः पञ्चधा वृत्तयः' इत्यागाभिभाष्यात्* इति ।
 क्रिष्टवदक्रिष्टस्यापि हेयत्वमतिपादनाय क्रिष्टाक्रिष्टविभाषप्रदर्शनं, तत्र चाय
 प्रमोक्रिष्टा उपादाय क्रिष्टा निरोद्धव्यास्ततस्ता अपि परैरामेणेति ।
 'सत्येनान्यतमैः हन्यात्सत्यं मत्वेन चैव श्री'ति स्मरणात् । क्रिष्टा व्या
 चष्टे । क्षेत्रहेतुका इति । चित्तुणात्मकतया सर्वोपामेय वृत्तीनां क्षेत्रत्वेन
 क्रिष्टाक्रिष्टविभागो नोपपद्यतइत्यतः क्षेत्रस्यन्धविशेषतया इत्य
 व्याख्यायते । अथ च हेतुः प्रयेजनं, क्षेत्रत्वाच्च मुख्य एव शब्दो दुःसाध्यः ।
 तथा च क्षेत्रहेतुका दुःप्रकृतिका विषयाकारश्च इत्यर्थः । क्षेत्रजन-
 कत्वे हेतुः कर्मत्वादि । कर्मोपपत्तयानां धर्मोपपत्तयानामसूत्रानां क्षेत्री
 भूता आत्मस्योभूताः, क्रिष्टा इत्यर्थः । विषयाकारवृत्तिजन्यदुष्प्राज्ञाभि-
 हतस्तद्वानाहं यत्मानः परपीडानुपहाभ्यां धर्मोपपत्तयविनोति तत्तत्र
 दुःसाधारा भवतीति भावः । अक्रिष्टा व्याचष्टे । व्याप्तीति । अक्रिष्टा
 अक्षेयकृतिकाः : तत्रच गुणाधिकारविरोधिन्यः गुणानां सत्त्वादीनामधि-
 कारा कर्मात्मन्य तद्विरोधिन्योऽविद्याकर्मकर्मोदिरूपसारणनाग
 स्वात् । व्यातिविषया जियेक्यातिस्मृता इत्यर्थः । व्यातिसाधनस्यापि
 सद्यहाप विषयपदमिति । ननु सूत्रकारेण साम्प्रतीनां सात्त्विकीनां च
 द्विविधानामेव वृत्तीनां निरोद्धव्यमुक्तं न तु राजसोमा क्रिष्टाक्रिष्टरूप
 मिश्रवृत्तीनामिति न्यूनत्वेत्याशङ्क्य मिश्रवृत्तीनामुक्तत्वेनान्नाभिधमाह ।
 क्रिष्टप्रजाहेति । क्रिष्टगेषोभूता अपि अक्रिष्टरूपास्तदृश पदार्थापि क्रिष्ट
 क्रिष्टेषु भवन्ति तद्व्याप्यक्रिष्टा एव अक्रिष्टवृत्तेन वृत्तीता भवन्ति । प्र-
 मक्रिष्टाक्रिष्टेऽपि क्रिष्टा- क्रिष्टवृत्तेन वृत्तीता इत्यर्थः । तथा च राजस्या
 मिश्रसंस्काराभावाज्जिज्ञोः प्रवेष्ट इति न न्यूनता । इदानीं वृत्तिनिरोधस्य
 फलं यत्तुमादौ सप्तरात्रयंशोत्र संस्कारं दर्शयति । तयाज्जतीयकारति ।

* पञ्चवक्रारसंज्ञकतया न तु पञ्चवृत्तिव्याख्यायते तत्रच प्रकारे स्मरण्यात् किं
 तु तदुत्पत्तिप्रकारेण भवेति व्याख्यातीति प्रथमः । रा आ

क्रिष्टाक्रिष्टनातीयकाः संस्कारा इत्यर्थः । अस्य जीवधामकस्य दृष्टि-
संस्कारचक्रस्य स्तम्भेने प्रत्यये च निरोध एवोपाय इत्याह । तदेवंभूत-
मिति । तद्वृत्तिसंस्कारचक्रात्मकं चित्तमेवंभूतं निरोधावस्थामयसिताधिकारं
क्रमेण समाप्यमानाधिकारं सदात्मकत्वेनात्माविभागेन निर्दुःखतया ति-
ष्ठति ध्युत्थानपर्यन्तम् । अथ वाभ्यासपाटवेनाग्निसंस्कारतये सति प्रलय-
माप्स्यन्तिरुलयमेव यच्छति विद्वेदकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । निरोधसमाधिः
पुनरनुत्थानमेव योगिना मुक्तिरिति भावः । पूर्वमूत्रेण सह योजनायै ताः
क्रिष्टाग्राक्रिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तय इति पूर्वपक्षोत्तरं सूत्रं पठति ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

सुगमं सूक्ष्मम् । तत्रेति पूर्वपक्षोत्तरसूत्रमवतारयति । तत्र, तासु
दृष्टिषु मध्ये ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अनधिगततत्त्वयोधः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्य
लक्षणं सुगमत्वादकृत्येव विभागः कृतः । परोक्तानि चेतसाणि प्रमाणाणि
एष्वेवान्तर्भाव्यानीत्याशय इति । प्रत्यक्षं व्याचष्टे । इन्द्रियेति । इन्द्रि-
याण्येष नादौ । चित्तसंस्करणमार्गः तैः संमुख्य सन्नेलक्ष्मणरा बाह्यवस्तुपूरक-
स्य चित्तमोन्द्रियसाहित्येनैवार्थाकारः परिष्कारो भवति न जेवलस्य चित्तस्य
शुद्धपैस्वादाकारतायां जयनादिरतपित्तादात्म्यकातिरेकभ्यामतेरुपादि-
दृष्टिषु वस्तुतादीनामपि कारकत्वं शक्येयुज्यते । अत्रोपशमादित्यन्तेन ब्राह्म-
दृष्टेः कारणमात्रं दर्शितं न तु तत्त्वतवे प्रवेशनीयम् । आत्मादिरत्यन्ताध्याप-
नादीश्वरप्रत्यक्षाव्यापनाख्य, तस्याञ्जन्यत्वात् । अथैवेत्यनेन समारोपित-
त्वप्रतिषेधाच्च विपर्ययेतिश्यान्तिः । विशेषणधारणप्रधानेति विशेषणादनुमा-
नागमयोर्जावृत्तिः । स्मृतिव्यावर्तनाय तद्विपर्ययः । उपरक्तवस्तुविपर्ययः ।

• उपरक्तवस्तुपूरकस्य इन्द्रियव्यापिणीति पाठदर्शनात् इन्द्रियाण्येष प्रमाण-
मिति धर्तुं युक्तम् । अथवा इन्द्रियनारयेति धर्तृत्वसंभवे मात्रपाठः ।

१ प्रदर्शितमिति चाठान्तरम् । रा- शा-

सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तमिव एवार्थे इत्येतच्चिरासयोक्तं सामान्यविशेषा-
त्मन इति । अनेन चावश्यं न निरास्तः किं स्ववर्गमर्थानि सामान्यविशे-
षयोरपि भागलक्षणं तदात्म्यमुक्तं पश्चादवयवविवक्षयापनादिति । “अनन्ता-
दृश्यमस्तस्य दीपवत् । स्थितो ऽद्वि” । “बहुशाला ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽल्लव-
सायिनाम्” इत्यादिस्मृतिभ्यो रश्मिशालादितुल्यतात्वात् । इतिः प्रभा-
षत् द्रव्यमेवेति प्रागेवोक्तम् । सा इतिरेव दीपप्रभावत्वाद्वाह्यार्थमुपलभ्य
चतुराद्वेजीभावेन घटाद्याकारा भवति । स्वप्रधानादौ घटाद्याकारतया
चित्तसंज्ञेतनुभूयमानत्वाद् बाह्ये ऽपि ज्ञानाकारः सिध्यति । अत्रांशे बोद्धा-
नामस्माकं चैक्याल्लवत्वे ऽपि न साम्यम् । अस्माभिर्ज्ञेयार्थस्यापि स्वीका-
रादिति । प्रत्यक्षस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्य प्रमाकरणत्वेन प्रमाण-
त्वमुपपादयति । कृतमिति । इतिरूपस्य करणस्य कर्तुं पुरुषनिर्देश-
त्वरतिविषयको बोधः, पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः । अयं च बोधो विषय-
देशस्य भवति विभुत्वात् । ननु अयं घट इति इतिर्बोधो घटमहं ज्ञाना-
मीति रूपस्तस्य च पौरुषेयस्य पुरुषस्य स्वतन्त्राकारेण परिणामित्वापत्तिरि-
ति तत्राह । अविशिष्ट इति । स च बोधश्चित्तस्य सदाविशिष्ट इति
इति साहचर्यसूत्रे उपपादित इत्यर्थः । अयं घट इत्याकारा विषयरूपा इतिः
कारणं तस्या इव एतेरवैतन्ये प्रतिबिम्बत्वाच्चैतन्यमप्ययं घट इत्याकारमि-
यं सद्बोधधार्यं कर्तुं भवतीति नात्रविशेषः शब्देन यत्कृत्वा, विवेकिमिरे-
वेतुदीर्घादिमाधुर्यमेव स्वयं विशेषो ऽनुभूयते दृग्दृश्यादिवैधर्म्यादिति भा-
वः । पौरुषेयो बोध इत्याधाराधेयभावं श्व यने चोचमितिषट्त्रिंशद्विंश-
द्विंशेनोपपादनीयः । करणलक्षणं चात्र कर्तारोपव्यवस्थितकारणत्वमिति ।
ननु रूपादिषु चतुरादीनामेव करणत्वं युतिस्मृत्योरवयवमस्तरति चेत्सत्यं, किं
तु बुद्धिप्रेक्षाप्रमान्तरं प्रत्येव तेषां करणत्वं न तु पौरुषेयबोधरूपां मुख्य-
प्रमां प्रति, प्रमाद्वयं च साहचर्यसूचितं द्वयेरेकस्यास्य व्यापकत्वरूपायंपरि-
वर्तिः प्रमेति । चतुरादीनां च इतो करणत्वं व्यापकत्वकरणत्वद्वयं
कुठारादिविधेति शेषः । ननु विषयाकारतेव विषयग्रहणं चित्तस्थे दृष्टं

पुरुषस्तु कूटस्थो न दृष्ट्याकारतां भजते ऽतः कथं पुरुषवित्तवृत्तिसाती
 स्यात् कथं वार्यशिशुः पौर्णवेयो बोध इत्याशङ्क्यामाह । प्रतिमवेदीति ।
 संवेदिन्या युद्धेः प्रतिमवेदी तत्समानाकारः पुरुष इत्यतश्चतुर्थपादे 'चित्तेर-
 प्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वयुक्तिर्बोधेनमिति सूत्रे उपपादयिष्याम
 इत्यर्थः । यद्यपि चित्तेः स्वयमाकारो नास्ति तथापि प्रतिविम्बवशाद्-
 त्वाकारापत्त्या दृष्टिवोध इत्यस्माभिर्दृष्टिसाक्ष्यप्रसङ्गेन पानेय व्याप्ता-
 तम् । परित्तु दृष्ट्याप्यकारणसामानाधिकरत्येन युद्धावेष प्रमाणं
 यत्नं जायते, चैतन्यमेव हि बुद्धिद्रव्यप्रतिविम्बितं बुद्धिद्रव्यार्थाकारया
 तदाकारतामापद्यमानं यत्नं, तच्च विच्छायात्वं वित्तवित्तिव्यं बुद्धेरेव धर्म
 इति धनति । तच्च । पौर्णवेयशब्दस्य यथायुताद्यन्त्यापत्तेः प्रतिविम्बस्य
 तुच्छताया ऽयंभानरूपत्वानुपपत्तेरव प्रतिविम्बस्य प्रकाशाद्यर्थजिपानाति-
 तायाः क्वाप्यदर्शनाच्च । प्रतिविम्बं हि तत्तदुपाधिषु बुद्धेरिन्द्रियाकारपरिणाम-
 मानमिति । किंच परस्परं प्रतिविम्बस्य युतिस्मृतिसिद्धतया चित्तेरेव दृष्टि-
 प्रतिविम्बोर्षादतायाः फलत्वं युक्तं ज्ञानशब्देनात्मन एव प्रतिपादनात् 'सायं
 ज्ञानमनन्तां व्रत्त' 'ज्ञानमेव परं व्रत्त' 'ज्ञानं वन्द्याय वेद्यते' इत्यादिभ्युत्तिस्म-
 तिप्रवृत्तिः । बुद्धेरिवच्छायापत्तिरवाहमित्यादिरूपैरिवितो भानार्थमेवेत्यते
 युद्धारोहं विना साक्षात्कृत्यमाने कर्मकर्मविरोधादित्युक्तमेव । अपि च बुद्धेरेव
 प्रमाणत्वे पुरुषो न सिध्येत् । दृष्टिसावित्तया पुरुषबुद्धिरिति चेत्, एवं
 सति दृष्टिद्रव्येण दृष्ट्याकृत्यैर्द्रष्टृत्वकल्पनेति चेत् न तु विम्बप्रतिविम्ब-
 योरुभयोरेव द्रष्टृत्वमर्थभेदेन कल्पयितुं युक्तं, पौर्णवादिति । किंच सामा-
 नीयेयं बुद्धिर्दृष्टो भासमानं प्रतिविम्बचैतन्यं स्वप्नेयं न संभवति कर्मकर्म-
 विरोधादतो विम्बचैतन्ये भानमायारूपमिति । अत्रायं प्रमात्रादिधि-
 भागः ॥

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं दृष्टिरेव च ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम् ॥

प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते ।

दृश्यः सात्तिमास्याः स्युः करणस्यानपेक्षयात् ॥

साक्षाद्दर्शनरूपं च सावित्वं साध्यमूत्रितम् ।

अधिकारेण द्रष्टृत्वं सावित्वं चापरे जगुः ॥

इति दिक् । पुरुषे दृष्टिरोधरूपं च फलमनुमानादितकलदृष्टिर्वापि
 बोध्यम् । अनुमानं नतपति । अनुमानस्येति । साध्यविशिष्टः पक्षो ऽनुमेयः
 तस्य साध्यरूपत्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेषु अनुवृत्तो विजातीयेभ्यो विपक्षेभ्यो
 व्यावृत्तो यः संशयो ऽयं सवैवानुमेये पक्षदृष्टिरिति यावत् । तद्विपक्षा तसि-
 द्यन्तया, योऽत्र बन्धने इत्यनुशामनात् तद्विषयज्ञानत्रयेति यावत् । एवंभूता
 या सामान्यावधारणप्रधाना दृष्टिः सानुमानमित्यर्थः । संशय इति पाठोपि
 संशयत इति संशयः यथा च स एवार्थः । सामान्यत्वादिति प्रत्यक्षव्यावृत्तस्य
 ह्येकघनमात्रं न तु सतृणान्तर्गतं वैमर्श्यादिति । अनुमानरूपेणैवावधारणमाह ।
 यथा देशान्तरप्राप्तेरिति । अत्रान्यथयाप्यौ दृष्टान्तस्त्वेवमिति । व्यतिरेक-
 व्याप्तौ च दृष्टान्तो विमर्शव्याप्यप्राप्तिरिति । अप्राप्तेरिति पञ्चमीपाठ-
 स्तु लेखनप्रमादात् प्रत्यक्षसिद्धेनुमितिवैमर्श्यादिति । आगमाख्यां दृष्टिं
 सतपति । आप्तेनेति । भ्रमप्रमाद्विवर्तिष्याकारणापाठ्यादिवोपरहितेने-
 त्यर्थः । मूलवक्तृमिमांसेण श्रुतिः वेति नेतृं तद्विषयतत्त्वधीयम् । स्वरोधसंक्रा-
 न्तये स्वरोधसदृशोपोधोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । श्रोतुर्दृष्टिरिति श्रुक्रमेणान्वयः ।
 अत्राज्ञोक्तार्थविपर्ययोऽप्युक्त्या दृष्टिरित्येवावयवप्रमाणस्य लक्षणं, शेषं तु
 आगमशब्दश्रुत्युत्पत्तिप्रमाणादागच्छति दृष्टिरित्यागम इत्याशयः । तदर्थ-
 विपर्ययन्तविशेषणव्याख्यानप्रमाणमायमवृत्ति दर्शयति । यस्येति । दृष्टा-
 नुमितार्थैकत्वाभावेनाप्यहेमाचार्यो ऽपेक्षयति पाठको यस्यायमस्य वक्ता स
 आगमः आसत्तं चैव धन्देत स्वर्गकाम इत्यादिरूपं प्रयत्ने, प्रमाणदृष्टिजन-
 नासमर्थ इत्यर्थः । नन्वेवं दृष्टानुमितार्थैकवक्तृनिर्मितस्य श्रुतिमूलत्वापु
 निराश्रमस्यापि प्रवः स्यादत आह । मूलेति ।

प्रमाणं सतपित्वा विपर्ययं नतपति ।

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमनद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति सत्यनिर्देशमिथ्याज्ञानमिति नतवचं, मिथ्येत्यस्य

विहरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति । न तद्रूपो न स्वसमानाकारो यो विषयस्त-
त्प्रतिष्ठ तद्विशेष्यकमित्यर्थः । धर्मस्यते ज्ञानाकारस्यैव विषये समारोप
इति भावः । संशयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । अथ च शास्त्रे अन्यथाप्यातिः
सिद्धान्तो न तु सांप्रत्यद्विज्ञेयमात्रम् 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिमुद्रात्मव्याप्तिरविज्ञे'त्यागामिसूत्रात् । वैशिष्टिकास्वाचार्य वि-
शेषो यद्व्याप्तरज्जनादेर्नारोपः किं त्यागस्तस्मिन्नेति ज्ञानाकाराप्यनुभवसिद्धं
शुक्तिप्रादिकं सचिद्वृत्तं विहाय दूरस्यरज्ज्नाद्विशेष्यकस्य रूपेण गौरवात्
स्यमे दृष्टमिदानीं नास्तीति स्वरूपतो वाधानुपपत्तेरव । तथा च प्रत्य-
सूत्रद्वयं 'संधे सुष्टिराह हो'ति 'तदभिध्यानादेव तत्तिरोहित ततो ह्यस्य
ग्रन्थविषयं'वा'ति चेति । ननु प्रतीतिरनेनैव विषयः सिध्यति तथा च
शुक्तिरज्ज्नाद्विषयत्वमसिद्धमसिद्धमित्याशयेन पृच्छति । स कस्मा-
दिति । परिहरति । यत् इति । अथाध्यानानुभवेनैव विषयसिद्धिरिति भावः ।
ननु वाध्यत्राधकभाव इव वैपरीत्येन कथं न भवति तत्राह । भूताद्येति । सत्-
त्वेविषयस्येन प्रमाणस्य घटजस्यात् तत्प्रपक्षपाते हि धियां स्वभाव इति ।
अत्रोदाहरणमाह । तत्र प्रमाणेनेत्यादिना । विषयं यदुत्तरतिहेयत्वव्यापना-
याह । सेपमिति । पञ्चपर्यायाऽऽदिता सप्तारानर्थजैर्न सा । इयमेव, मिथ्या-
ज्ञानरूपा इतिरेव, एतद्विशेष्येति यावत् । अत इयमवश्यं निरोद्धव्येति
भावः । पर्याया गणयति । अविद्याऽस्मिन्नेति । क्लेशाः क्लेशाऽप्याः । क्लेश-
त्वादिति भावः । रागाद्रीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेपि अविद्यायानुगतत्वाद्-
विद्यापर्यंत्य विषयत्वत्वं च, यदादुरस्य धीजपर्यंत्य धीजत्वं चेति बोध्यम् ।
नन्यविद्या विषययो मोह इति पर्याया एव च सति मोहदृष्ट्याभेदात् कथं-
ज्ञानधोरमूढत्वं एतीनामिति सिद्धान्तो घटतेति चेत्, न । धर्मधर्मभेदेनै-
वान् एतीनां विषययोद्विषयविभागकणात् । वस्तुतस्तु घटयो विषयवा-
दित्यस्य इति । अत्यन्तहेयत्वप्रतिपादनायान्वयसंज्ञापञ्चकं क्लेशाना-
माह । एतद्व्येति । स्वसंज्ञाभिः स्वानुरूपसंज्ञाभिः । तथा च शिष्टपुराणम् ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिधे । ज्ञान्यसंज्ञकः ।

अविद्या पञ्चपर्येषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥

इति । एतेषामेव च प्राधान्येनाद्यान्तरविभागः सांख्यकारिकायामुक्तः ।

भेदस्तमसोऽद्विधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्यतामिस्रः ॥

इति । शब्दरूपमहदहंकारपञ्चतन्मानेष्वात्मस्यष्टस्यात्मबुद्धिर-
विद्या षट्द्विधं तमः, ज्ञानाद्यस्तत्त्वात् । एतास्त्वेष देहाद्यात्मबुद्धीनामन-
भेदः, देहादीनामेतद्वदककार्यत्वात् । शुक्तिरजतादिभिर्पर्ययाणां तु संसा-
राहेतुतया तात्र वणना, 'विपर्ययादिष्वेतदेव' इति पूर्वकारिकाया बन्धहे-
तुविपर्ययस्यैव प्रकृतत्वादिति । मोहादिष्वप्येवं बोध्यम् । अष्टस्वर्णिमादौ-
र्ययैष्वनामसु आत्मीयबुद्धिरस्मिता स्वत्वाम्मितयोः पर्यायत्वात् सैव
षाट्द्विपर्ययकतया षाट्द्विधः मोहोऽमुष्यत उच्यते । येषं पूर्ववत् । तथा
दृष्टानुशेषविभेदेन दशसु शब्दादिप्रियेषु रागो दशविधो महामोहः ।
येषं पूर्ववत् । तस्यादेहमर्यस्य विपर्ययकस्य च परिपन्थिनि द्वयोऽष्टादशधा
तामिस्रः । येषं पूर्ववत् । तथा हेममौलिकं विपर्ययदशकं च नद्व्यतीति
यस्मासः सोऽष्टादशधाभिनिवेशेन्यतामिस्रः । येषं पूर्ववत् । एतदिति ।
अविद्यादय इत्यर्थः ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ६ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दरश्च
शब्दज्ञानं च ते अनुपासिनी यस्य स तथा । तथा च तदुभयजनकः
संप्रदेव बाधाप्राधक्याविशेषेणोत्पाद्यविशेषणार्थः । ननु विकल्पस्य सव-
स्तुक्त्ये प्रमाणेनाभेदः, निर्यस्तुक्त्ये ॥ विपर्ययेनर्भावानुपातीयप्रकारासं-
भवादित्याशङ्क्य परित्यजेत् विशेषणपेक्ष्याशङ्क्यमाह । स चेति । उद्यारो-
हेतन्तर्भावः । प्रमाणवैयर्थ्यनन्तर्भावे हेतुर्नस्तुक्त्यस्येपीति विपर्ययकोट्यनन्त-
र्भावे च हेतुः शब्दज्ञानेत्यादि । प्राज्ञात्म्यं यावच्छेदः, तथा च यद्यप्येवमष्टेन
यथार्थज्ञानेन च यादृशो व्यवहारो भवति शब्दज्ञानरूपतादृश एव
व्यवहारो विकल्पादपि दृश्यते विवेकिनामपीत्यर्थः । विपर्ययस्तु नैवं,
आभोत्तरमिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरप्राप्तादिति । यस्मै विकल्पयतत्रते

शब्दज्ञानानुपातित्व विशेषणं द्रव्यमिति भावः । विकल्पस्योदाहरण-
माह । तद्व्यपेत्यादिना । किं विशेष्य केन विशेषकेन व्यपदिश्यते अन्त्यन्ता-
भेदाभास्यत्र विकल्पज्ञाने विशेष्यविशेष्यभावरूपोऽर्थ इत्यर्थः । वस्तुगू-
त्त्वमुपपादय शब्दज्ञानानुपातित्वमुपपादयति । भवति चेति । वैव-
शोरिति यकार्यशब्दवत् अत्रापि विशेष्यविशेष्यभावव्यपदेशे सति तदा
वृत्तिर्लोपो विवेकिनामपि भवति चेत्यर्थः । अन्यान्यपुत्राहरणाम्नाह ।
तद्व्यपेत्यादिना । शास्त्रैः प्रतिषिद्धा वस्तुभूताः सुखादयो धर्मा यत्रेति
प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा पुरुष, इयं वृत्तिकमुदाहरणम् । यमाश्रयाधिकरणमा-
त्ररूपत्वेनाधाराधेयभार्यावरहादिति । निमित्तं पुरुष इत्यन्यदुदाहरणम् ।
लौकिकक्रमपुत्राहरणत्रयमाह । तिष्ठतीति । तिष्ठति धाताः स्यास्यति
स्यति इति गतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिविषयकविकल्पे वर्तमानत्वादिविशिष्टं
स्याधात्वर्थमात्रं पारमार्थिकतया प्रतीयते कर्तृत्वं कर्तृत्वस्य वर्तमानत्वा-
द्विषयं च प्रत्ययचयार्थसु विकल्पित इत्यर्थः । यावे गतिविरूपणुल्लङ्घ-
नादिति । उदाहरणान्तरमाह । तयानुत्पत्तीत्यादिस्य व्यग्रहार इतीत्य-
न्तेन । अनुत्पत्तिर्धर्मा यस्येत्यनुत्पत्तिर्धर्मा पुरुषः । स धर्मा, अनुत्पत्तिर्धर्मः ।
प्रमाणान्नपदैवातिरिक्तायां विकल्परत्नौ यदुदादिविषयितपत्तेस्तोचिरासाय
यद्वस्तुदाहरणानि । इयं तदुपपन्नप्रत्यया अपि विकल्पमध्ये प्रवेश-
नीयाः । तदुपपन्नमास्तीति प्रत्ययानुरोधेन तादृशप्रत्ययसिद्धेः । विकल्पप्र-
त्ययास्तु विशेषिकैराह्वयैकानविशेषतयैष्टया एव । विशेषसु, तैर्मिथ्याज्ञा-
नमध्ये प्रवेश्यन्ते अस्माभिस्तु सन्निकल्पनिर्वैकल्यरूपायां वृत्तिसिद्धयौ-
गविभागाथे इयद् निर्दिश्यन्तइति ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

निद्राया वृत्तित्वस्फुटीकरणाय पुनर्वृत्तिवृत्तयम् । जाग्रत्स्वप्नप्रती-
नामभावस्य प्रत्ययः प्रतिसंक्रमस्थानं कालमिति यावत् । तच्च वित्तमस्या-
च्छात्रं तमोद्वयमभ्यस्यन्तदिवत् तदेवात्मन्येन विषयो यस्याः सा तदा
तादृशी वृत्तिर्निद्रेत्यर्थः । बुद्धेर्हि त्रिगुणतया यदा सत्त्वात्मनी अभिभूय

समस्तकारणावरणं तम आविर्भवति तदा मलिनस्य चित्तवृत्तस्य तम-
 आकारैश्च दृष्टिः स्वपिप्पीत्याकारा जायन्ते, स्वापस्वान्न चावृत्तस्वप्रवृत्त्यभावः ।
 तां च निद्राख्यां दृष्टिप्रवृत्त्युपमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोन्तःप्रज्ञ इति दृष्टिभि-
 रच्युत इति । न च चित्ते चित्तवृत्तौ कर्मकर्तृविरोधः । दृष्ट्या चित्तस्य बह-
 योऽन फलकज्ञाभेदात् । न चेवमेकया दृष्ट्या दृष्टान्तरादवृत्तसंभवे पुरुषकल्पना-
 वैयर्थ्यम् । नियमेन दृष्टिगोचरवृत्तिकल्पने ऽनवस्थायाः सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वा-
 दिति । ननु निरोधे • कैवल्यप्रलयादिव्यव दृत्त्यभाव इव सर्वस्यां सुषुप्तेऽ
 कथं न स्थीक्रियते न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त वत्पर्यवेदिति
 सौप्तिकयुतावपि तदानीं ज्ञानभावस्यैवावगमादित्याशङ्क्याह । सा तु
 संशयोप इति । सा तु निद्रा प्रत्ययविशेष इव, जागरे स्मरणादित्यर्थः ।
 अत एव 'त्रिषु धामसु यद्व्याप्यं भोक्ता भोक्षश्च यद्वर्षे'दित्यादिप्रत्ययः सुषु-
 प्तस्थानेपि व्याप्यमस्तीत्याहुः । न वैवं सुषुप्तोर्धरेत्य इति वाच्यम् ।
 अर्धममपभेदेन सुषुप्तेर्द्वैविध्यात् । 'सुषुप्तेऽसंस्पृष्टि'रिति सुषुप्तिप्रकृत-
 स्यवेदान्तसूत्रात् । अन्यथा सुषुप्तोर्धरेत्यापरिहायैत्वाच्च कदा विद्वा-
 ढतमसा चित्तसंशयस्य तमोगोचरवृत्तावप्यसामर्थ्ये च संभवत्येवेति ।
 यस्याधुनिका वेदान्तिप्रवृत्ता आहुः, सुषुप्तौ तमः साविभास्यमेव न तत्र
 दृष्टिस्त्येति । तत्र । वक्ष्यमाणस्मरणानुपपत्तेः साविध्यपरिणामिनि सं-
 स्कारस्मृतिरानुपपन्नात् । यच्च तद्वैकदेशी सुषुप्तावृत्तान्ताप्यग्रहणेरेव
 दृष्टिमाह न तु चित्तस्य, तदपि हेयम् । एवं सति जाग्रत्स्वप्नयोरेपि तस्या
 एव दृष्टिसंभवे चित्तकल्पनावैयर्थ्यादिति । तस्मात्ज्ञापकस्वप्नयोरेव सुषु-
 प्तोपि चित्तस्यैव दृष्टिः, 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं च मुणतो बुद्धिद्वयः' इति
 स्मृतिभ्यश्च, तथा चित्तत्वेनैव दृष्टिसामान्ये हेतुतायां साध्याच्चेति ।
 स्मरणकारं पृच्छति । कथमिति । यस्यां सत्त्वसत्त्वसं तस्य आविर्भवति
 तस्याः साविद्यस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणकारमाह । सुषुप्तिमिति ।
 प्रसन्नं निर्मलं मनः स्वस्मिन् जायमानां प्रज्ञां यद्यार्थदृष्टिं विशारदीक-

रोति * मूक्षार्थप्रतिविध्योद्वाहिणीं करोतीत्यर्थः । विशारदां करोतीति
पाठस्तु माधुः । यस्यात्त्वसविद्यतम आविर्भवति तस्या राज्ञस्या निद्राया
वर्तित्यतस्य स्मरणाकारमाह । दुःप्रमिति । स्यान्मकर्मण्य, तामस्या
निद्राया वर्तित्यतस्य स्मरणाकारमाह । गाढमिति । अलमत्यन्तं मुषित-
मिव परैरपृतमिव तिष्ठतीत्यर्थः । अस्तसमिति पाठे तु स्यान्मता चित्त
स्यातिवाञ्छत्येन कर्मोत्तमता, आलस्य तु समो धर्मगुणत्वेन कर्मोत्तमता
कर्मव्यतिरेका चेति भेदः । ननु मय्यस्य प्रत्ययमर्गस्तथापि कथं मुपुक्षे
प्रत्ययमिति विस्तारः । स पश्यति । प्रत्ययानुभवे सूक्ष्मे तस्याभावप्रत्ययस्या
नुभवे सति सौम्यं प्रत्ययमर्गं, फलं न स्यादित्यर्थः । सत्कारासंभवादिति
भायः । ननु पुंनिं विनापि मुपादिषत् मुपुक्षे स्वापस्य सातिभास्य-
त्वमभ्युपगम्य तस्मिन्मपपादनीयमित्याशङ्क्याह । तद्वर्णितं इति ।
तद्विषयाः प्रत्ययविपर्ययकाः स्मृतयोपि तद्वर्णितारित्वाश्रिता न स्युः-
दृष्टस्यान्वेनास्मरणादित्यर्थः । न च स्मरणमपि भातिष्येवास्ति चेति वा-
च्यम् । तत्र संस्कारासंभवात् स्मृत्याप्यपरिणामासंभवाच्चेति । ननु निद्रा
एतदपि समस्येकाया विषयदुःप्रगूया चेति सा क्रिमये निरोद्व्येत्याश-
ङ्क्याह । सा चेति । इत्यद्वैतश्च सुषुप्त्युपमेहात्मकत्वेन समाधिप्रति-
पत्त्येन ॥ निद्रापि समाधौ निरोद्व्येत्यर्थः ॥

अनुभूतविषयासंक्रमयोः स्मृतिः ॥ ११ ॥

भाष्यानुसारेणाम्य सूत्रस्यायमर्थः । एवं अनुभूतौ यौ विषयौ एति-
तदाहर्द्वयो तयोस्तसंक्रमयोः उल्लेखमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वृत्तौ तदु-
भयविपर्ययमिति यावत्, एवंमूला एतिः स्मृतिरिति । अत्र प्रत्यभिज्ञा
दिव्यावृत्तये संस्कारमात्रजन्यत्वमेव स्मृतित्वणं, सूत्रकारेण तु स्मृतेः

* पाठस्येव स्वकीकरोतीति विपर्ययादुपसर्गव्यभिचारात्पुस्तकेषु विद्यादेक
रोतीति विपर्ययात्पाठस्य दर्शनात्तत्त्वन्तोऽप्य पाठः माधुर्यः । प्रतिकारस्य तु
‘प्रतिविध्योद्वाहिणीं करोतीति द्वितीयांशे विपर्यय दोषादेवाप्यथा श्रुतिषु पाठक
स्यने प्रमाणाभावेन पाठान्तरकल्पनं च ‘विशारदीम्’ इति द्वितीयांशपाठावगमेनेति
भाति । २१० आ०

प्रापिक स्वस्मयमेवोक्तं तेन न प्रमुदतत्ताकस्मरणाव्याप्तिः * । अथ वा
 भूवोक्तमेव ततश्च तच्च सस्कारमात्रजन्यत्वेन विशेषणीय प्रमुदतत्ताक तु
 सस्कारमात्रजन्यमपि ज्ञानमनुभवमभ्ये प्रवेशनीय शब्दजन्यपदार्थोपस्थि-
 त्यादौ स्मरामोति स्फुट व्यवहारादर्शनात् । प्रमाणेत्यादिद्विभक्तिविभागमूत्रे
 ॥ सस्कारमात्रजन्यत्वमुक्तेन तादृश ज्ञान स्मृतिशब्दवृत्तिप्रवेनेन च भूवोक्त
 म्नायस्मृतिर्लोच्यते । स्मृतेर्द्विभक्तिद्वयार्थविषयकस्य भूवोक्तमत्रधारयितुं
 भाव्यकारो विमुञ्चति । किं प्रत्ययस्येति । स्मृत्यर्थधातुयोगात् कर्मणि षष्ठी ।
 चित्तमि पूर्वानुभवरूप प्रत्ययमपि स्मरति बाह्ये स्थित्विषयमात्रमित्यर्थः । तत्र
 स्मृतेरुभयविषयकत्वरूपमात्रं पक्ष सिद्धान्तयितुमात्राद्यनुभवस्मरणे कारणमु-
 भयौचरसस्कारमुपपादयति । बाह्योपरक्त इत्यादिना । यतो बाह्योप-
 रक्तो ज्ञानाजैष्यतया घटादिभिरप्याकारितो ऽस्ति यादृशहृत्लोभयाका-
 रनिर्भासस्तदुभयकारतया प्रसिद्धो यः प्रत्ययो घटं ज्ञानमौत्स्यनुव्यवसायः
 स तद्योजातीयक यादृशहृत्लोभयाकारमेव सस्कारं जनयति समानाकार-
 त्वेनैव लाघवाद्भुवनसस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावादित्यर्थः । नन्वत्र
 व्यवसायकपक्षे स्वप्रकारात्पमेव निर्भासान्तविशेषणार्थं कथं नेष्यत इति
 चेत् न । कर्मकर्तृविरोधेन कृते स्वविषयकत्वस्य सूत्रभाष्याभ्यां चतुर्थपादे
 निराकर्तव्यमावत्वात् । ननु किं व्यवसायस्य सस्कारजनकत्वमेव नास्ति । न
 नास्ति किं तु तत्सस्कारजन्य ज्ञान स्मृतिर्न भवति प्रमुदतत्ताकस्य परा-
 भिमतस्य स्मरणस्याभ्याभिर्ययहारानुसारेणानुभवमध्यक्ष्य प्रवेशनादिति ।
 नन्वभूवविषयकसस्कारस्ततः किमित्यत आह । स सस्कार इति । स
 होभयविषयकसस्कारो यदा व्याधियज्जकेन कालादिनाभिभूयते भवति
 तदा तदाकाशा स्वप्रमानाकारमेव यादृशहृत्लोभयात्मिका सदुभयविष-
 यिणी स्मृतिं जनयतीत्यर्थः । अनुभूतविषयासम्भवे भूवोक्त व्याख्याया
 नुव्यवसायतज्ज्ञतयास्मरणयोर्विशेषमप्याह । तत्र गृहणरति । पूर्वं प्राप्य विशेष-
 णमिति यावत् । तयोः प्रत्ययस्मरणयोरेत्यन्त समानाकारत्वं न मन्तव्यं
 यतस्तत्र तयोर्मध्ये कृत्रिणुव्यवसायरूपा यवोक्तप्रत्ययो बाह्याकारविशेषि-

का भवति घटमहं ज्ञानमीत्यनुश्रवसाये ज्ञानस्य घटाग्रे विरोध-
त्वात्, स्मृतिस्तु बाह्याकारविरोधिका भवति स घट इत्येव स्मरणात् ।
तत्ता च पूर्णज्ञानावस्था । अतः स्मृता ज्ञानस्य बाह्यं विरोधमिति । अयं
वाकारभेदेऽनुभवसिद्ध इति भावः । स्मृतेत्वान्तरभेद दर्शयति । सा च
दृषीति । भाषित उद्भाषितः सूचितः स्पर्शार्थः यथेति भाषितस्पर्शार्था
तद्विधा बाभाषितस्पर्शार्था । तयोस्तदाहरणे दर्शयति । स्वप्ने इति । स्वप्नदृग्ग-
मेव हि भाष्यार्थमवज्ञातया शास्त्रे सिद्धं न तु जायन्कालीना स्मृतिरिति ।
ननु स्वप्ने पूर्वदृष्टत्वास्मरणात् संस्कारभाजन्यत्वाभावाच्च कथं स्मृति-
त्वमिति चेत् । अंशतस्तदुभयव्यपत्यस्य स्वप्नज्ञानेऽपि सत्त्वात् तादृगस्य
स्वप्नज्ञानेऽपि बाभाषितत्वादिति । सर्वदृष्ट्यन्ते स्मृतिरुत्पत्त्यन्यासस्य धीजमाह ।
सर्वा इति । अनुभवात्, अनुश्रवसायात् । अनुभाषादिति पाठे प्रभाषादि-
त्यर्थः । यद्योक्तानां एतेना निरोधत्ये धीजमाह । सर्वाश्चेता इति ।
एताः सर्वाः प्रभाषादिवृत्तयो वृद्धिद्वयस्य सुवर्णस्येव प्रतिभादिवृद्धिप-
कारा द्वयवस्थाः परिणामाः सुषुप्त्यपमोहसुषुप्ता इत्यर्थः । वृद्धिपूर्तिर्हि
हृषादिमती भार्येव सुषुप्तादिमती पुरुषस्य भेदमेति । अतो दुःप्रवच्येन एत-
यो निरोधव्या इत्युपमहरिष्यति । ननु सुषुप्त्येवोपादेयत्वमेव कुतो न
भवेदित्यत आह । सुषुप्त्येति । क्षेत्रेषु क्षेत्रव्याप्यानसूत्रेषु व्याप्येयाः ।
व्याप्यानमेवाह । सुषुप्त्यनुश्रयी रागइत्यादि । सुषुप्त्यनुश्रयी सुषुप्त्यनुश्रयी
पपन्नः । तथा च रागजनकतया दुःप्रवच्यपपन्नस्य हेतुः, मोहकत्वविद्याव्य-
पत्तया शोकाद्विप्लवदुःप्रवच्यपपन्नस्य हेतु इत्याशयः । एता इति । अतो दुःप्र-
वच्यपपन्नस्य सर्वा निरोधव्या इत्यर्थः । प्रवच्यार्थमुपसंहरति । आसामिति ।
तत्रैवं सामान्यतो योगस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्योपायं प्रतिपादयिष्यति
सूत्रकारस्तत्र सर्वेषां उपायसारसंघादकं सूत्रमवतारयति । अथासामिति ॥

अथासर्वैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अथासर्वैराग्ये व्याख्यास्येति । अथासर्वैराग्ययोत्वान्तराध्यापारभेदेन
निरोधजनने समुच्चय एव न विरूप इत्याह । वित्तवदीति । यथा नदी
कदा पित् समुद्राभिमुखो वहति कदाविच्च तद्वैपरीत्येन एवैवमभिमुखी

वदति । अन्यथा समुद्रागमनमात्रेण गुण्येतैव । एवं वित्तनद्र्यापि उभयतोवा-
हिनी । उभयतो वदन्त्युभयोन्नम्राह । वदतीति । कल्याणं मोक्षस्तदर्थं,
पापं संसारस्तत्फलत्वात्तत्कारणत्वाद्वा तदर्थम् । तथा चोक्तम् ।

प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय विप्रश्नाय परादृशम् ।

अपामार्गलतेजसं विष्टुफलद्वो भयः ॥ इति ।

प्रकाशद्वयं विगिय दृश्येति । या स्थितिः । मागमरा अभिमुखी ।
विश्वेकविषयो विमो गमनमार्गो यस्या इत्यर्थः । लसस्य हि प्रवाहाभि-
मुखं घर्तं नीवं भवतीति । तत्र वित्तनद्र्यां वैराग्येण विप्रमार्गं
वृत्तिचोतः विलीकियते अल्पीक्रियते विश्वेकदर्शनस्याभ्यासेन च
विश्वेकमार्गं वृत्तिचोतं वृष्टावृत्ते वसत्रह् क्रियते येन निरोधाख्ये
कैवल्यसागरे विलीयते इत्येतद्यान्तराध्यापरभेदेनेकमार्गधीनारिवत्तद्वृत्तिनि-
रोध इत्यर्थः । तदुक्तं वीतप्रियाम् ।

असंशय महायोहो मनो दुर्निर्बहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च दृश्यते ॥ इति ।

अत्र विश्वेकदर्शनमानस्याभ्यासः पाधान्येनोक्तः । आशामिभूचे नि-
रोधमाधनानुष्ठानसामान्यस्यैवाभ्यासस्वाद्ययमादिति । अत्राभ्यासवैराग्ये
क्रमान्तस्येति भूतजातेन ॥

अथ स्थितौ यत्नो ऽभ्यासः ॥ १९ ॥

तत्राभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये । स्थित्येति । अद्वैतिकस्य दृष्टान्तरूपस्य
न ॥ एतिसामान्याभावप्रतः, स्थित्यनन्तरं संप्रज्ञातस्य समापत्तिमूत्रे
भाष्यकारैर्वाख्येयत्वात् । यथान्तवाहितेति । कृत्यन्तरमावात् प्रशान्ता द-
र्शयोर्कादितरद्वैरहितता एकावृत्तिपरित्यक्तः । शान्तिश्च तन्नेष्टुम् ॥

अुत्था स्मृता च दृष्टा च भुक्ता घात्वा शुभाशुभम् ।

न हृष्यति स्तायति च स शान्त इति कथ्यते ॥

इति । स्थितिशब्दाद्ये व्याख्याय सप्तम्यर्थे व्याचष्टे । तदर्थं इति ।

तथा च चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवद्वियं निमित्तसप्तमीति * । पञ्चशब्दं
व्याचष्टे । प्रयय इति । प्रययमपि पर्यायाभ्यां विशदयति । वीर्यमुत्साह इति ।
तथाप्यस्यष्टं मन्यन्ते ऽतिविशेषत आह । तन्मपिपादपिण्येति । तत्सं-
पादनेच्छया श्रद्धावीर्यस्युतिसमाधिप्रज्ञादीनां वत्त्वमाणां साधनानाम-
नुष्ठानमभ्यास इत्यभ्यासलक्षणं कृतम् । ननु व्युत्थानप्रकारेणमादिना
प्रतिग्रन्थात् कथमभ्यासः स्थिति संपादयतु इत्याकाङ्क्षायामाह सूत्रकारः ॥

स तु दीर्घकालनैरन्यसत्कारासेविनो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

सत्कारासेवित इत्येतद्विशेषोति । तयस्येत्यादिना सत्काराद्यानि-
त्यन्तेन । दृढभूमिरित्येतद्विशेषोति । व्युत्थानेति । व्युत्थानप्रकारेण
द्रागित्येव सदसा अन्विभूतः स्थितरूपो विषयो यस्य स भवतीत्यर्थः ।
अभ्यास कृत्योपरमे च कालक्रमादभिभवो भवत्येवेति प्रतिपादयितु द्रागि-
त्येवेषुक्तम् । अभ्यास लक्षयित्वा वैराग्यं लक्षयति ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

रागाभावमात्रं दोषदर्शनजन्यो रागाभावो वा न निरोधहेतुर्वैराग्यं
रोगादिनिमित्तकारुण्येति योगानुदयात् । दोषदर्शनजन्यवैराग्यादनन्तरमपि
विषयसान्निध्येन विलोभितः सौमर्षादेर्योगानिष्पत्तेरिव । अतोत्र वैराग्य-
स्य वैतृष्यमात्रं न लक्ष्य किं तु यथोक्तवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञेति । तदे-
तद् व्याचष्टे । स्थिय इति । दृष्टविषयवितृष्णस्येति व्याख्याय आनुश्रवि-
कविषयवितृष्णस्येति व्याचष्टे । स्वर्गेति । स्वर्गश्च वैदेह्यं च प्रकृतिलयस्य
च तेषां प्राप्तिरेवानुश्रवाद्यवेदोक्तो विषयस्तत्र च वितृष्णस्येत्यर्थः ।
सूतदेहविरहेपि लिङ्गशरीरेष्वेव येषां देवानां भोगस्ते विदेहास्तद्रूपता च
वेदेह्यम् । ये तु साधारणरूपाण्डादृष्टावस्थे प्रकृता लीनाः शिल्प्याः
लिङ्गदेहेन सह यता इति यावत्, तेषां भावः प्रकृतिलयस्य न तु प्रलय
एवात्रोक्तः, कारणं गतस्मिन् श्रुतिस्मृत्योर्भागश्रवणात् । अन्यथा प्राकृतप्रलय-
-

* पशुतो घेर्गण्डे आधारे सप्तमी न तु निमित्तसप्तमी कर्मयोगाभावादि
ति । २१० आ०

दपुरुषार्थसाधनम् । प्रकृतिजनानां च विद्वेहेभ्यो ऽयं भेदः । विद्वेहा साध-
रणप्रज्ञावदान्तर्गता ध्यात्यप्यैश्वर्यं प्रतिनं च विषयं भुञ्जते, प्रकृतिजया-
स्तु दार्ढ्यमेनेन विद्वेहास्तु प्रत्यपीयते स्वयंभूत्यप्येन तत्रैव निर्मानं
कारणमप्यनिमित्तं विषयं च भुञ्जते तद्वैराग्यकोटय उच्यन्तइति । उच्यन्तं
हेतुगर्भशिरपणपदं ध्यात्यप्य धर्मीकारमनेति शिरोष्यपदं व्यावृष्टे ।
द्विष्यादित्येति । शयमयेः । आदौ विषयमात्रिध्यव्येवसरं दोषावरका-
भावाद् दोषदर्शनेन चैतृण्यं भवति 'विरक्तिर्दोषदर्शनमिति' स्मृतेः । तस्य
त्रिविधं यतमानमत्रा व्यतिरेकसंज्ञा एवेन्द्रियसंज्ञा । एतारव परासाध्या-
प्याप्यामः । एतस्माच्च त्रिविधवैतृण्यपदभ्यस्यमानाद्विषयसयोग-
कालेपि दोषदर्शनमप्रतिगृह्यमुत्पद्यते 'वैराग्याद्वैराग्यदर्शनमिति' स्मृत्यन्त-
रात्, कुतः पुनरप्रतिग्रहः । तत्रैकं, प्रसप्यानजलात् दोषसाक्षात्कारस्य
प्रत्ययत्वादिति । दोषसाक्षात्कारपञ्चसाध्यास्तु सौभष्यदे. धामिरक्तस्यापि
विषयसचिरुपैव दोषदर्शनेन प्रतिग्रह्य पुनराय उत्पद्यते इति । एतस्मा-
च्च दोषदर्शनेत्येवोद्विषयसयोगकालेपि या वितस्यानभेदात्मिका ऽऽभे-
दादिता एतस्य विवरणं हेयोपादेयगून्वा रागद्वेषगून्वा धर्मीकारसंज्ञा
या विवृण्वा सा वैराग्यमपरमिति शेषः । उत्तरमूत्रे तत्परमिति यदनाद-
स्यापत्त्वम् । तथा च रागद्वेषगून्वात्य विषयसाक्षात्कारस्य योग्यता धर्मी
कारसंज्ञायां वैराग्यमिति पर्यवसितम् । तेन सर्वदेतादृशविषयसयोगाभावेपि
न निरोधासंभ्रजः । तदेवमेनेन मूत्रेण हेतुहेतुमद्भावरूपतस्तन्वान्तरसिद्धं
वैराग्यचतुष्टयमेवेति । तत्र प्रथमभूमिका यतमानसंज्ञानास्त्री विवृण्वा
ज्ञानपूर्वकं वैराग्यसाधनानुष्ठानम् । द्वितीयभूमिका व्यतिरेकसंज्ञा सा च
जितान्येतानीन्द्रियाणि एतानि च सेतयानीति व्यतिरेकावधारणयोग्यता ।
तृतीयभूमिका च एकैन्द्रियसंज्ञा सा च धाह्येन्द्रियत्रयेषु रूपादिषु
रागादिष्वे सति एकस्मिन्नेव मनसि मानाप्रमातादिविषयस्वागद्वेषादि-
चयो रागद्वेषज्ञानपूर्वक इति । चतुर्थभूमिका तु धर्मीकारसंज्ञा स्पष्टमुक्ते-
वेति ॥

अपरवैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह ॥

विरोधः । विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वं इत्यागामिमूर्धेऽपि परवैराग्यस्य प्रत्यय
 स्थलाभाज्जेति । ज्ञानप्रसादस्य लक्षणमाह । यत्सोदयरति । यस्य ज्ञान-
 प्रसादस्योदये सति । एतस्मैव विवरणं प्रत्युदितप्रातिनिध्यत्वात्प्रज्ञानो
 योगीति । प्रायश्चीयं ज्ञानं प्राप्तं सिद्धं यतः क्षीणा अविज्ञादयः क्षेतव्याः
 हेराः । अतश्च श्लिष्टानि निःसंधौनि पर्वाणि यस्य स श्लिष्टपर्वः । भव-
 संक्रमो देहादेरुद्दान्तरसंचाराख्यः संसारशुद्धिः, पुनर्न भवितेति यावत् ।
 यस्य संसारस्याधिकेदात् सन्मरणपश्चादो ऽतिदुःखदो भवतीत्येवं प्रत्य-
 तस्तत्प्रत्ययः । ज्ञानप्रसादमात्रमित्युक्तं शब्दान्तरेण विश्रुतेति । ज्ञानस्यै-
 वेति । ज्ञानस्य परा क्तादा च विवेकप्राप्तावसंप्रत्ययो दुःखात्मिकेयमपि
 शाम्यन्तीतिरूप इत्यर्थः । यस्य ज्ञानकृष्णान्ते हेतुमाह । एतस्मैवेति । एत-
 स्मैव यति ज्ञानप्रसादस्य केवल नान्तरीयकं निपत्यम् । एतस्मिन्नेव सति
 कैवल्यमाश्रयकं नान्यस्मिन् ज्ञाने यमनियमादौ वैराग्ये वा तत्सत्त्वेऽप्यसं-
 प्रज्ञातानुदयेनाशेषतः प्राचीनकर्मसंशयानियमतः कदाप्यसंभवतश्च मोक्षे
 विलम्बसम्भवादिति । तदेवं सामान्यतया योगस्तत्त्वाधने चरतमिदानीं
 विशेषतया योगतत्त्वाधने वक्तव्ये तत्रादौ योगयतमवान्तरं विभागं दर्शयि-
 ष्यति सूत्रकाः । तत्सूत्रावसाराय पृच्छति । अथोपायेति । उपायद्वयेन
 आभ्यासवैराग्याभ्यां, निरुद्धराजसतामसरतः पुरुषस्य कथं कैः प्रकारभेदैः
 संप्रज्ञातयोगः शास्त्रेषु कथ्यत इत्यर्थः । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम् ॥

वितर्कविचारानन्दाः क्षतानुगमात्संमत्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

अस्यार्थः । साक्षात्कारविशेषरूपैर्वितर्कैर्दिभिरनुगमात् हेतोः सम्यक्
 प्रज्ञात्रयेन योगः संप्रज्ञातनामा भवति । वितर्कादिभूमिभेदेरनुधौ
 विभक्त इत्यर्थोदिति । अत्र रूपानुगमादिति पाठः प्रामादिकत्वादुपेक्ष-
 यीयः । भाष्ये वितर्कविरक्तः सविचार इत्यादिप्रयोगेषु रूपवद्वाप्येगात्
 आद्यामूर्त्रेऽपि भाष्यहता वितर्कानुयतो विचारानुयत इत्यादरेण प्रयोगाच्च ।
 यच्च तत्र पाठे वितर्कादीनां रूपैरनुगमादिति कस्य विद्वत्प्राप्तं तदपि
 विपर्ययादुपेक्षणीयम् । वितर्कादिरनुयत इत्युच्यते । वितर्कविरक्तस्येत्यादिना ।

योगिने वा विराजं वा चतुर्भुजादिकं वा स्थूलं पाण्डुरयितितत्त्वसंघातमा-
श्रित्य प्रथमं भायना प्रवर्तते स आत्मन्यन, मृदुष्टजातीयेषु चैतन्यपर्यन्तेषु
विवेकेन पूर्व चिन्तनासम्भवात् । योगयत्नश्चेद्विदितानि परवात्साक्षात् क्रिय-
न्तइति न तान्यात्मन्यनानि । तथा वैकस्मिन्वेष्टात्मने क्रमेण चतुष्कारः
संप्रजातो भवति । तत्रात्मन्यने विराट्शरीरादौ प्रथमं परिश्रुतस्य स्थूला-
कारस्यास्थूल आभोगः परिपूर्णता । स्थूलयोर्भूतान्द्रिययोरुदृष्टाश्रुतामत्ता-
शेषविशेषासात्कारः सजितर्क इत्यर्थः । विशेषेण तर्कसमवधारणं चित्तर्क-
स्तेनानुगतो युक्तो निरोधो चित्तकानुगमनामा योग इति भावः । सचित्तर्क-
निर्बन्तर्कस्याधान्तरभेदो यत्नति । तत्र च चित्तर्कवद्धो विपरीततर्कणा-
र्थकः । शब्दार्थज्ञानविकल्पस्यैव तस्मिन्नुत्पत्तेरित्यर्थः । तस्मिन्नुत्पत्तेरित्यर्थः ।
मूढो विचार इति । तत्रेवात्मन्यने कारणात्वादिनानुगता ये प्रकृतिसह-
द्वकारपञ्चतन्माषकषा भूतेन्द्रिययोः मूढा अर्थास्तदाकारस्यात्सूक्ष्मा-
परिदत्तस्याभोगः सूक्ष्मगतगोपविशेषसाक्षात्कारः स विचार इत्यर्थः ।
विशेषेण धरणं सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तमिति विचारस्तेनानुगतो युक्तो निरोधो
विचारानुगतनामा योग इति भावः । सविचारनिर्विचारौ चास्य विचार-
स्याधान्तरभेदो यत्नति तत्र च विचारशब्दो मन्त्रवरणार्थकज्ञानाच्छिन्नपरि-
भाषा वा । तद्व्याख्ये सूक्ष्मविषयज्ञसमाधौ कार्योक्तुपरागस्यैव विचारशब्दा-
र्थस्याधगमात् । ज्ञानन्दो ल्हान्द इति । तत्रेवात्मन्यने परिश्रुतस्य विचा-
रानुगतभूम्यारोहस्तत्प्रकर्षेण जायमाने ल्हान्दाप्यमुदविशेषे आभोगः
साक्षात्कारो भवति स ज्ञानन्दविषयज्ञादानन्द इत्यर्थः । तेनानुगतो
युक्तो निरोधो ज्ञानन्दानुगतनामा योग इति भावः । तदानीं ज्ञानन्दगोचर
एवार्थं सुधीति चित्तश्रुतिर्भवति न सूक्ष्मवस्तुष्वपीति विचारानुगतात्
विशेषः । तथा च गीता ।

मुपमास्यन्तिकं यत्तदुद्दिष्टाहमतीन्द्रियम् ।

येति यच्च न चैवायं स्थितस्त्वतीति तत्पतः ॥

तं विद्याद् द्रु, यमयोग विधेर्मां योगसजितम् ।

इति । ज्ञानन्दस्य च ज्ञानन्दजिज्ञानन्दत्वेन भेदो नास्ति सूत्रभाष्य-

इति । प्रथमं योगं समज्ञात समादधानस्य कुर्वेत । आदितः क्रमाज्जायतइत्यर्थः ॥

योगारम्भे मूर्च्छादिमूर्च्छाप्रयं चिन्तयेत् ।

सूते विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे शनैर्नयेत् ॥

इति । सृष्टिद्वयं चास्मिन्मार्गमिच्छमे प्रमाणमिति । इदानीं सर्वत्रोक्तेषु ध्यानं न कुर्याद्विद्युन्मन्त्रे त्वादिसृष्ट्यनुसारेण पूर्वपूर्वभूमिकाभूतरोत्तारभूमिः प्रविश्य चिन्तनमुत्तरोत्तारभूमिषु च पूर्वपूर्वविषयस्य परित्यागं विदधाति । तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगत इत्यादिना । तत्र प्रथमं सचित्तकौ चित्तकानुगतं समाधिश्चतुष्टयानुगतो चित्तकौ द्विचतुष्टयेनानुगतो भवति । तत्तायं पिण्डवद्वेकीभावेन सूक्ष्ममावात्कारे पुरुषपर्यन्तानां सर्वेषामेव भावात् । अथ च विचारादित्रयविषयवशादक्षमामात्रेण विचारादित्रयानुगतस्य विनिर्जितमन्यथा साक्षात्पते । चित्तकानुगते समाधौ केवलात्मपर्यन्तसाक्षात्काराभावाच्च । एतमुत्तरेण्यपि बोध्यम् । द्वितीय इति । द्वितीये विचारानुगते चित्तकं विनष्टं चित्तकं भूमिश्च सात्परित्यागेन तद्विषयविकलं । तृतीय इति । तृतीये आनन्दानुगते विचारादिष्वेतापि विकलं । चतुर्थे इति । चतुर्थेऽस्मितानुगतस्तद्विकलं आनन्देनापि विकलं इत्यतोऽस्मितामात्र इत्यर्थः । अतः प्रज्ञातात्सप्रज्ञातस्य भेदमाह । सर्वं यत इति । साक्षात्पते साधारणा एकावर्त्तित्युक्ता इति यावत् । समाधये योगाः कार्यकारणयोर्भेदादिति प्रागेव व्याख्यातम् । क्रमाद्विषयसमज्ञातं मवतारयितुं पृच्छति । अथेति ॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः सुस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

एत्यादि विरम्यतामिति प्रत्यये । विरामप्रत्ययः परं विराम्यं ज्ञाने स्थलप्रवृत्तिज्ञानमपि शान्त्यतिव्यवस्था तस्या अभ्यासात् यौनं पुन्याज्जायत इत्यादि विशेषणार्थः । तदा साक्षाद्विशेषेणैतदव्यवस्थान् मध्येन तदव्यवस्थान्मन्त्रेण लक्ष्यजन्यं मन्योऽसप्रज्ञात इत्यर्थः । अन्त्यं विशेषणद्वयं व्यासृष्टे । सर्वमिति । समाधिर्योगः । आद्याविशेषणस्य पर्यवसितार्थमाह । तस्य परं विराम्यमुपाय इति । अन्त्येकावर्त्ताभ्यासोऽप्यत्र साक्षात्कारण

कथं न भवति संव्रततत्त्वैत्याकाङ्क्षामाह । सान्त्वयन इति । पुरुष-
पर्यन्तं कस्मिन्नाप्यन्तमन्वे वित्तस्यैक्यतारूपो ऽध्यासो नासंव्रततत्त्व
साक्षात्माधको भवति आत्मस्वनवृत्त्यन्निरोधित्वात् । अतः पुरुषाव्याति-
पर्यन्तास्वस्वितरुत्तिषु चत्वेष्टद्विरूपो विरामप्रत्ययः परवैराग्याय सञ्ज्ञां
प्रज्ञातेन साधनतत्त्वालम्बनीक्रियते प्राप्नीयते । स यतो निर्वैस्तुक्तो
नास्ति क्षप्तु चिन्तनीयं यथेत्यर्थः । मनु तस्य निर्वैस्तुक्तत्वं कथं तदा-
क्षणे हेतुस्तत्राह । सर्वार्थशून्य इति । योग्यसंभ्रतातो ध्येयार्थशून्यः
अतोऽजितध्येयवैराग्यमेव तत्र हेतुर्गुण इत्यर्थः । सूत्रस्य कर्तितार्थ-
माह । तदभ्यासेति । कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निरातम्यनं निर्विषयम-
भावमाप्तमिष वृत्तिरूपकार्योकरणात् मृतमवद्ववति इत्येवौघस्याविशेष
इत्यादेरयमर्थः* । निर्वीज इति । संस्कारद्वारा जन्म बीजं ज्ञानजमे
तच्छून्यावस्येत्यर्थः । संस्काराख्यमसावक्षीजोन्मूलक इति धार्यः । अमं-
प्रज्ञासम्प्रापि निमित्तभेदात् द्वैविध्यं सूत्राभ्यासूत्रकारो वक्ष्यति । तदेष
द्वैविध्यं युक्तिमिहेन पूर्वाचार्याक्तक्रमेण दर्शयति तयोः सूत्रयोरेकतार-
णाय । स खल्वयं द्विविध इति । सोऽयमसंभ्रतः, आगमिसूत्रेभ्य प्रज्ञा-
पूर्णत्वदर्शनात् । । उपायप्रत्ययो यत्प्रमाणश्रुतामुपायकारणको योगि-
नामिह लोके भवति । इह लोके योगप्रदाना य देयताविशेषतापदानां
देवलोके भवप्रत्यये जन्ममात्रस्वरूपक इति क्रमः । तत्रोपायप्रत्ययं वि-
सराद्य वदित्वा सूत्रकारः सूचीकृताहन्यायेनादौ भवप्रत्ययं वदित्वातीति
सूत्रभाष्ययोः क्रमभेदो न दोष्ययेति मन्तव्यम् । उत्पत्तिक्रमानुसारेण
मैत्रं क्रममुल्लङ्घ्यं पूर्वापत्त्या सूत्रमुत्थापयति । तत्रेति । तत्रोपायप्रत्ययो
योगिना प्रकृतयोगानां भवति । स ॥ परत्वादुत्पत्तइति शेषः ॥

भवप्रत्ययो विदेचप्रकृतिलयानाम् ॥ १८ ॥

* इत्यादेरयमर्थ इत्यत्र भवति इत्यर्थेऽभिप्रायः ॥ सुक्तम् । यथापुनरादे
इत्यादादेरिति व्युत्पत्त्या तत्रोपायप्रत्ययितव्यत्वात् अयमर्थः निर्वीजइति यन्वदय इत्यर्थः ।
॥ चित्तु इत्यादेर्पूर्वाक्तव्याख्या अयमर्थः इत्यर्थे इति दर्शयति । रा० आ० ॥

॥ चत्वेष्टद्विरूपः ॥

भवेत्तन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येति विषयः । विदेहप्रकृति-
लपानामिति विभक्त्य व्याचष्टे । विदेहानामिति । शरीरनैरेत्येण वृद्धि-
वृत्तिप्रतीति विदेहा इति विभूतिपादे स्पष्टीभवियन्ति । ते च महदादयो
तेवास्तोषा साधनानुष्ठानं विनैवाप्तं प्रजातयेगो जन्ममात्रनिमित्तको भवति
येनिसाद्रुष्येनैत्यतिसृजानात् । ते हि दैनन्दिनप्रलये कदा चित्तं सर्ग-
फालेपि स्वप्नस्कारमात्रोपगतेन चित्तेन संस्कारशेषेण मित्रोधावत्येन
चित्तेन कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्ते । व्युत्थानकाले च स्वप्नस्कारस्य द्वेषभाव-
प्रापकसंस्कारस्य विपाके फलमैश्वर्यं भोगं प्रारब्धकर्मफलता कतिवाहयन्ति
प्रतिक्रामन्ति ततो मुच्यन्त इति शेषः । तथा च प्रकृतिलया इति । ईश्वरो-
पासनया प्रकृतिश्रेयोपासनया वा ये दृष्टावहं साधरणं त्यक्त्वा तिकृ-
शरीरेण सह प्रकृत्याशरणे गताः तेषां प्रकृतिलीनाः तेषां च अप्रमात्तकार्यं
चेतसि स्वेच्छयैव प्रकृतिलीने संस्कारशेषे सति असंप्रजातयेगो कैवल्यप-
दमिव प्राप्नुवन्ति यावदधिकारशेषवशात् वित्तं पुनर्व्युत्थितं न भवति
तस्यापि भयप्रत्यय इति शेषः । अधिकारसमाप्तौ च तेषां मुच्यन्त इत्याशयः ।
के वित्तु भगवत्प्रत्ययमिति भवो ऽविद्या, तथा चेदं मूर्जमिन्द्रियादिप्रकृत्यन्त-
विन्तकानामविद्याकारणकमसंप्रजातं यदन्तोत्पाद्युः । तच्च । परब्रह्मण्यस्या-
संजातहेतुतया तस्यादियुज्य सभवात् । यच्च वायुपुराणे

दश मन्थन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियविन्तकाः ।

भौतिकारव शत पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

यौदुः। दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तविन्तकाः ॥

निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंप्रया न विद्यते ।

इति याज्ञं, तद् इन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पत्त्युत्थानां कर्मदेधानां
तत्तत्प्रदायित्विति कालमेव परिच्छिनत्ति न तु तेषामसंप्रजातममाधि-
कानान् देहाद्यभावेन वृत्त्यभावाकालान् वा इन्द्रियादिचिन्तामात्रेणासं-
जानानुपपत्तेः वृत्त्यभावाच्च कादाचित्कस्य प्रत्ययमरणादित्युत्पत्त्येनापुन-

पार्यत्वाच्च इन्द्रियाद्युपासकानामिन्द्रियाद्यभिमानिसूक्ष्मद्रव्यमाप्तेरेवा-
न्यत्र फलसत्त्वथवाच्चेति ॥

उपायवत्ययमसंप्रज्ञात तदधिष्ठात्रिण चाह ।

अद्वाधीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषा विदेहप्रकृतितयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्यादीनां वा
न चान्ममात्रादसंप्रज्ञातो भवति किं तु अद्वादिभ्यः १ प्रज्ञापर्यन्तस्य इत्यर्थः ।
सत्त्वैतसः सूत्रवाच्यपार्यमाह । उपायेति । उपाय २ अद्वादिः । अद्वादीन् एव
क्रमेण व्याचष्टे । अद्वा चेत्तस्य इत्यादिना । संप्रज्ञादः पीति योगो मे
भूयादित्यभिज्ञाया । सा च समर्था मासिब योनिन याति इतिउन्मसह-
सापि तिरस्कृत्य रक्षति, यथा योगभङ्गे । न भवतीत्यर्थः । अद्वातरव
धीर्य भवतीत्याह । तस्य हीति । अद्वाधानस्य विवेके जीवैरन्यतरपु-
रुषतत्त्वज्ञाने योगसाधने ऽर्पितया धीर्य प्रयत्ने धारणादूपै भवतीत्यर्थः ।
ममुपजातेति । धीर्यंतरव स्मृतिर्ध्यान ततरव समाधिर्यागस्य चरमाङ्ग भवति ।
तदेव अद्वाभूतकादृशान्तरङ्गचयात्समज्ञातयोरे साधमाने पक्षा जीवन्-
मुक्त्यान्तरात्मतत्त्वमावात्काररूपे विवेके उपायर्षते उपज्जयते येन विवे-
जेन यथायं वस्तु जानाति विषयीकरोति विद्वानित्यर्थः । तदेवं अद्वा-
दीन् व्याख्याय तत्पूजैकत्वमसंप्रज्ञातस्य व्याचष्टे । तत्राध्यासादिति ।
प्रज्ञाया अध्यासान्तिसिद्धा तद्विषयकादपि विरामप्रत्ययवृत्तादलमुद्गा-
र्याद्वैराग्यादसंप्रज्ञातो भवतीति सूत्रार्थः । सासक्तसमाधिर्हि त्वति-
शयेनोपायानुष्ठान हेतुरिति सूत्रद्वयेन प्रतिपादनीय, तथैरात्रिमूत्रमवता-
रयितुमुपक्रमते । ते खल्विति । उपायः अद्वादिः । तस्य सूदुस्त्वमस्यता,
मध्यम्य प्रसिद्धमेव, अधिमग्नत्वप्रतिष्ठापयता अतिशयितत्वमिति यावत् ।
भवेतरसेपायानुष्ठाने शेषम् । करिष्ये महेगे वैराग्यमिति व्याचष्टे । तत्र ।
योगिनो नवधात्वनुपपत्तेः । उपायकार्यतया वैराग्यस्यापयमृदुत्वादिक
विहाय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वादात्मभावात् सवेगशब्दस्य वैराग्यवाचकत्वाभावा-

चेति । तथा मध्येति । मृदुसंयोगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः । तथाधिमा-
त्रोपाय इति । अधिक्रममाणकोषाणोपि मृदुसंयोगत्वादिरूपैस्त्रिविध
इत्यर्थः । तत्र तेषु नवसु मध्ये, सूत्रेण सहान्वयः ॥

अधिमात्रोपायानां तीव्रसंयोगानामासन्नः ॥ २१ ॥

नवयोगिमध्ये चरमाणामेवासत्त्वो ऽनंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः । समा-
धिताभः, सचिष्यतिः । न केवलं समाधिरासत्त्वो ऽपि तु मोहोपायोत्पाद ।
समाधिकृतं चेति । 'चिनिष्यन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि' इत्यादिवि-
ष्णुपुराणदिभ्य इति भावः । अत्र कश्चित् अधिमात्रोपायानामिति
सूत्रमध्ये न प्रवेशयति । तत्र । तथा सति संयोगस्य त्रिधा विभागेनैव
सूत्रोपपत्तौ भाव्ये नवधा विभागपददर्शनवैयर्थ्यापत्तेः ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः ॥ २२ ॥

पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टेऽन्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वेन त्रैवि-
ध्यात्ततोपायसत्त्वादपि विशेषस्तरतमरूपो भवति । पूर्वसूत्रोक्तस्य नवम-
योगिन इत्यर्थः । एतदेव व्यावृत्ते ततोपि विशेष इत्यन्तेन भाष्येण ।
फलितार्थमाह । तद्विशेषादपीति । तस्माद्विशेषादपि नवमस्य त्रिविध-
स्यान्तिमानामासन्नतम इत्यर्थः । अपिशब्द आगामिसूत्रस्यसाधना-
पेक्षया । अत्र तीव्राधिमात्रसंयोगस्येत्यपवादः । अधिमात्रतीव्र इत्युक्त-
भाष्यतोऽधिमात्रतीव्रसंयोगस्येत्येव पाठादिति । सूत्रान्तरमवतारयितुं वृ-
च्छति । किमेतस्मादेवेति । किमेतस्मादेव तीव्रसंयोगस्याधिमात्रत्वादेवा-
सन्नतमः समाधिर्भवतीत्यादिरर्थः । न वेति वैकल्पिकत्वार्यः । विकल्प-
मेव सिद्धान्तयति सूत्रेण ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

विशेष इत्यनेनान्वयः । प्रणिधानमत्र ॥ द्वितीयपरदवत्प्रमाणं किं
तु असंप्रज्ञातकारणीभूतसमाधिर्भाष्यनाविशेष एव । तत्रापस्तदर्थभाष्य-
मित्यागामिसूत्रेणैवात्मप्रणिधानस्यात्र तद्वर्णीयत्वात् । तथा च सूत्रद्वयस्या-
यमर्थः । प्रज्ञानो यो योगोपायो जीवात्मपरमात्मसाधारणविषयक उक्तः

तत्र जीवात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्याधिमात्रतीव्रसंवेगत्वे सन्त्येवासंज्ञतमो ऽसं-
ज्ञातो भवति । परमात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्य तु अधिमात्रतीव्रसंवेगत्वाभा-
वेऽपि चासंज्ञतमो ऽसंज्ञातो भवतीति । एव च सति मुख्यकल्पानुकल्प-
भेदेन परमात्मजीवात्मप्रज्ञयोर्व्याप्यमोहहेतुस्य बोध्यम् । उभयप्रज्ञयोरेव
देहाद्यभिभाननिवर्त्तयत्येव परचेराव्यद्वारकात्प्रसादोऽपि अतिसीमाभ्यासे
क्षिणापि परमात्मप्रज्ञाया चासंज्ञतमयोगहेतुतया श्रेयसात् । 'ततः प्रत्यक्ष-
तनाधिगमोप्यन्तरायाभावेऽखे'त्यागदमिभूनेषाधिकद्वारकीर्तनात् । अत एव
श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु भाष्येण द्रष्टव्यज्ञानमेव मोहहेतुतयोपदिश्यते कदा
चिदेष तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति । यदि च उभयोरेव तुल्यवद्वि-
षयः स्यात्तर्हि "तमेव विदित्यमिति श्रुत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽप
नाय" "तमेवैवं ज्ञानय चामानमस्या वाचे विमुञ्चयामृतस्यैव सेतु"-
रित्यादिश्रुतयो व्याकुल्येन् । तथा

स रंश्वरो व्यष्टिभमष्टिरूपे ऽव्यक्तस्वरूपावकटस्वरूपः ।

सर्वेश्वरः सर्वविशेषयेता समस्तार्थकः परमेश्वरात्मा ॥

प्रज्ञायते येन उदस्तदोष शुद्धं पर निर्मलमेकरूपम् ।

संदृश्यते वाच्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतेत्यद्वैतम् ॥

इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याकुल्येन् । मुख्यरूपत्वे तु राज्ञमार्ग एव मम
इति वाच्यम् तादृशवाक्यानां मुख्यसाधनपरतयोपपत्तिरिति द्विक् । ननु
जीवप्रज्ञा चासंज्ञतमयोगेभ्योऽन्यादन्तर्गम्यमस्यातिसीमप्रत्ययमेवतरे ईश्वरप्रज्ञा
■ नापेक्षते इत्यत्र का मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह । वक्षिषामादित्यादि ।
द्रष्टात्मना विमलमद्वयस्य वेदसत्त्वभक्तिरूपाद्वयमाकाङ्क्षयिषानादा-
र्यजितेभिर्मुनीकृत ईश्वरस्य ध्यायिनमभिधानमात्रेण अथ समाधिमेवो
चामचामो मवेतामिसीच्छामात्रेण रेणाश्रयपादिमिरूपायानुष्ठानमान्द्री-
प्यनुष्ठति चानुक्रुण्य भजते अतस्तत्त्वादभिधानादपि एषिधाननियत्या-
दिद्वारा योगिनामामचतमो समाधिमेवो भवत इत्यर्थः । ननु प्रधान-
पुरुषार्थितरिक्त तस्य नास्तीति त्वयाप्यमुष्णयते सत्र चेश्वरो न प्रधानं
चेतनत्वात्प्रभुपणमात् । नापि पुरुषः, सर्वेषां पुरुषाणां चिन्मात्रस्वरूपत्वे-

नेररत्थानीशरत्तयो ह्येतो ऽसम्भवात् । नहि वैशेषिकादिवत् नित्ये
च्छादिमान् स्वत एवैश्वरस्त्वयाप्यभ्युपगम्यते । औपाधिकृत्ये तूपाधि
मुक्त्या पुरुषाध्यव्योधानमेवैश्वर्यमस्तु तत्परत्वेनैव श्रुतिस्मृत्युपपत्तेः । अत
प्रधानजीवतिरिक्त ईश्वरो नास्तीति साप्यावेपनिरासकृतयोत्तरसूत्रमव
तापयति । अथ प्रधानेति । क इत्यावेपे । अथ वा महतिपुरुषातिरिक्त
एश्वरस्य किं सत्त्वमिति प्रश्नेन लक्षणसूत्रमुत्थापयति । अथ प्रधानेति ॥

क्लेशकर्मविपाकाश्चैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

पुरुषविशेष एवैश्वरः, तथा चेश्वरस्य पुरुषेन्तर्भावस्तदुपाधे प्रधान
इति भावः । यच्चाक्त सिद्धजीवमादायेररत्तपतिपादकश्रुतिस्मृत्योक्त्यपत्ति
रितितन्निराकरणार्थमपरामृष्ट इत्यन्त विशेषणम् । क्लेशादपरामृष्टतया
श्रुतिस्मृतिगीत ईश्वरो न सिद्धजीवो भवितुमर्हति कादाचित्कक्लेशादिस
बन्धादित्यर्थः । अपरामृष्टान्त विशेषण व्याचष्टे । अविद्यादय इति ।
अविद्याऽस्मितारामद्वेषाभिनिवेशा क्लेशा इति वक्ष्यति । कुशलाकुशलसा
धनत्याह कुशलाकुशलानि धर्मोधर्मौ तयो क्लेशधर्मणो क्व विपाक इ
च आत्माधर्मणा । भोगश्चात्र विषयसत्त्वादिभिरित्तपोषण शब्दाद्व्या
कारवृत्तिर्ज्ञेयं न तु सुखाद्यनुभवः ते च मनसि वर्तमाना इति दध्यमा
णात्स हि तत्फलस्य भोक्तृत्वेन विपाकफलयो मुपद्रु पयोर्भोगस्य पुरुषे
यत्त्वमाद्यत्वाच्चेति । चित्तभूमौ शेरते इत्याशया घासनास्ताश्च विपाका
मुपुणा तत्कारणानि, यतस्तत्तच्छरीरसाध्यभोगवासनामुद्बोधैश्च कर्मणा वि
पाको दीयते इति । ननु क्लेशादपरामृष्टस्य सर्वपुरुषसाधारणमित्याश
ङ्काह । ते च मनसीति । एकस्यैवान्त कारणस्य वृत्तिभेदाच्चातुर्विधमि
त्याशयेन पूर्णं चेत्युक्ता अजिज्ञास मनस्युक्तेति बोध्यम् । तथा चायमर्थः ।
ते चाजिज्ञासयो यदापि मनस्येव सन्ति न कुनापि पुरुषे तथापि पुरुषे
सासारिके व्यपदिश्यन्तरिति । व्यपदेशशीलं च स्वामित्वापरनामक भोक्तृ
त्वमित्याह । स हीति । हि यस्मात् स पुरुषस्तस्य क्लेशादे फलस्य मुपद्रु
सयो स्वस्मिन्नतिविभिन्नयोर्भाक्ता भवतीत्यर्थः । स्वामित्वसम्बन्धेना

धारत्ये दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा च राजा सयी पुरुषो धनीत्यादिसदृश
पुरुषं श्रेयादिमान् सुयी तु यो मूढ इत्यादिविद्वद्बुद्धद्वार इति भावः ।
समग्र यत्तन्नेन पुरुषे बुधादिमान्बुद्धिरेवाविद्येति । स्य च सत्त्वात्मेन
श्रेयसपरेण गूढ्यता नान्यपुरुषेस्ति जि त्वीयपरत्वेत्याह । यो ज्ञानेनेति ।
ज्ञानेन भोगेन श्रेयादिकनभोगेनेत्यर्थः । ज्ञानेनेनेति विशेषणादौख्यस्य
भोगोत्तीत्यवधारणेति । सर्वत्रिडेकदहस्ये सन्त्येव स्वोपाधिमुपसाहिततामा-
त्रं विद्वत्त्वानेन भोग इति भाष्यमूत्रात् । तथा च

उपद्रष्टुमन्ताः च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्ते दरेष्मिन् पुरुषः परः ॥

इति गीताद्युक्तः परमेश्वरं भोग उपपद्यतइति । अत एवेश्वर-
स्यापि भोगप्रतिपादिका अतं पिबन्ताविति श्रुतिः यथाश्रुतैवोपपद्यते । अत्र
एवमन्ये अभिवाक्यवीति श्रुतिस्तु गुणमेव भोगं प्रतिबोधति मुख्यभोग-
इवाभिमानपूर्वकं मुपाद्यनुभवा, लोकैस्तत्रैव भोगव्यवहारात् सत्प्रपुरुष-
योऽन्यन्तात्मकीर्णयोः प्रत्यवाधिशेषे भोग इत्यागामिपूत्रेण तस्यैव सत्-
मित्यवत्वात् । अथ वा जीवभोग्यदु तादिभोक्तृत्वमेवानवधितिवाक्येन
प्रतिबोधते । एककरीरस्थत्वेन तद्वेगस्यैव प्रसक्तत्वादिति जीवन्मुक्त
स्यापीश्वरसदृश इय भोगो दुःखभोगमात्रमीश्वरं द्वितत्त्वमिति । अपरा-
मृष्टत्वं परामर्शगूढ्यता, तत्र परामर्शशब्दकन प्रतिपादयितुं शङ्कते । कैवल्य-
मिति । यदि श्रेयादिगूढ्य ईश्वरः श्रुतिस्मृतिभ्य एष्टव्यस्तर्हि कैवल्यं ज्ञानं
प्राप्ता यद्वेषो हिरण्यगर्भादपोकिबलिनः कैवल्याना जीवन्मुक्तानामभ्युत्थाः
श्रेयादिगूढ्या भन्ति तद्वेश्वरत्वेन श्रुत्यर्थाः सन्त्येति पूर्वपक्षिणो भावः ।
तथा च मांज्यमूत्रं मुक्तात्मनः प्रगसासिद्धस्य वेति । “आद्यस्तु मोक्षे ज्ञानेन
द्वितीयो रागमदयत् । छद्मत्वात्तृतीयस्तु व्याख्यात मोक्षतत्त्वम्” इतिपञ्च-
शिवाचार्यपुरुषाख्ये ॥ ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात् हिरण्यग-
र्भादपोपि कैवल्यमुत्तरादियन्त उच्यन्ते । वैयलिनइतिपाठे कैवल्यस्यायमिति
कैवल्यो ऽत्र द्वितीयमोक्षो रागादिकेगूढ्यतेति । परिरुहति । ते हीति । ते हि
हिरण्यगर्भादयः आकृतिकानि चन्धनानि पूर्वस्थितानि द्विस्वेष मुक्ताः न

तु क्लेशादिपरामर्शशून्याः, ईश्वरस्तु सर्वदेव क्लेशात्मकबन्धनत्रयशून्यतया
शून्यादिसिद्धे इत्यर्थः । ईश्वरस्य सदा क्लेशादिशून्यत्वे भानं

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्रुतः ।

कर्मोन्मा पुरुषो योसौ मोक्षधन्यः स युज्यते ॥

इत्यादिवाक्यशतानि । निर्गुणो गुणाभिमानशून्यः योतायां गुणा-
भिमानशून्यतयैव गुणातीतस्त्वचननात् । 'परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो दारुहकारयुतो
ऽपर' इति नारदीयादिव्यापि ईश्वरकीर्तयोरिच्छादिसाम्येपि तद्वनभिमाना-
भिमानाभ्यां निर्गुणसगुणत्वसिद्धेश्च । यन्धनत्रयं चोक्तं सांख्ये, प्रकृतिलयानां
मातृस्तिको बन्धः । विदेदानां वैकारिको बन्धः । दिव्यादिव्यधिपयभातां
दक्षिणायन्ध इति । तत्राद्यो दुष्टप्रकृतित्वविमानरूपः । द्वितीयः शब्दा-
दिविशयपरागः । तृतीयो बृहस्यानां कर्मदक्षिणादानाध्ययनादिव्यनुरागः ।
तथा चोक्तम् 'प्रकृतेयैत बन्धेन तया वैकारिके च । दक्षिणाभिस्तृतीयेन
प्रहे । जनुविषमन्त' इति । ईश्वरस्य तु ईश्वरोभ्यो वैतत्तयं बन्धापरामर्श-
रूपं विश्लेषति । यथा मुक्त्येति । निरस्ताधिद्वयस्येत्यर्थः । प्रजापते
निश्चीयते संभाव्यतइति प्रकृतितीनस्याभिमानसंबन्धेन परादुन्धसंभा-
धनेति भावः । सर्वेव मुक्त इति । दुःखशून्य इत्यर्थः । सर्वेश्वरइति ।
सदैवाप्रतिहतेच्छया युक्तः । अत्र के वित् सर्वेश्वर ईश्वरशक्तिमानित्यर्थः ।
नहि वेदान्तिभिरपि प्रलये येतैरपि ईश्वरस्य नित्यमिच्छादिकमभ्युपगन्तुं
शक्यते प्रकृतेर्गुणमात्ररूपत्वाभ्युपगमविरोधात् इत्येकदेशिनः । तत्र । यतो
'मैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मन' इत्यादिवाक्यशतैरीश्वरसत्त्वस्य
नित्यमेव ज्ञानेच्छादिकं यथाशुभभाष्यनुरोधाच्च विमनुशपरिणामा-
भावकृतात्वं साम्यावस्थानिच्छेत्वादिमन्त्रित्वसत्त्वव्यक्तिसत्त्वेभ्युपपन्नतइति
स्वकार्याकरणमेव च तस्य द्विपराहान्तलय इति, किं बहुना 'आत्मा
वा इद मेक एवायमासीवान्यत् किं चन मिषदिति श्रुत्या प्राग्लये
परमात्मनोर्धदृष्ट्यसिद्धमत ईश्वरोपाधेर्ज्ञानलवणा वृत्तिः प्रलयेष्यति न
चोपाधिर्ज्ञानं विनैवेशस्य ज्ञानस्वमेष्टव्यं बाधकं विना, दृष्टानुसार-
त्यागानौचित्यात् । ज्ञानशक्तिर्त्वं पर्येत प्रकृत्यभिमाननिवेद्यतावान्यविरो-

धात्व । किं चेत्ततो वा इदमेकमात्रं तत्परे स्यात् तत्परेष्विति त्रिषयास्व
पपातो'त्यादिश्रुतिष्वेव परमेश्वरप्रत्ययेनैव गुणवैयर्थ्यं श्रूयते, तथा :

प्रकृतिं पुरुषं चैव ब्रविश्यास्मिच्छया दृष्टिः ।

सोभयाम्यास संवाप्ते सर्वकाले व्यग्राग्र्यौ ॥

इत्यादिना प्रकृतैर्वैयर्थ्यहेतुः सौ भोषीश्वरेच्छात एव । स्मर्यते च,
अतः साम्यावस्थायामप्यगन्तेऽरौपाधेर्ज्ञानादि स्वीकार्यमिति । अपि च
एवं सति प्रत्यये स्वसकल्पेन स्वीपाधिं स्वस्माद्विद्योन्नेश्वरः चेति पूर्वसर्गाय-
सकल्पसत्काराभ्यां च सर्वादावुपाधिरीश्वरेण सह स्थवं समुच्यते इत्य-
भ्युपेय, तज्जामुक्तं तस्य हेतुरविद्योत्पायामिमूर्तेणाविद्यायां वृद्धिपुरुष-
संयोगहेतुत्ववचनेनेऽरस्याप्यविदुत्कापनेः । न चाहार्थज्ञानरूपोविद्यया
संयोगः स्यात् भा वाविद्या मायेति न कस्याः ज्ञेयत्वमिति वाक्यम् ।
संयोगहेत्वविद्यायां विधेकाग्रातिनाम्यत्वबोधरूपमूखविरौधात् । किं च
मूर्धकारण

ज्ञेतरुर्भविषाकाटोपौसनामिस्तपेव च ।

अपराश्रुष्टमेवाह पुरुष हीश्वर भुक्तिः ॥

इति योगियानव्रत्यवादिभिरन्तेऽरौपाधौ संस्कारस्य प्रतिपिदृत्वात्
तदभ्युपगमे । अत्र तेषामप्रतिपद्वान्त एव, तथा आगामिमूर्धप्रतिपिदृत् काला
वच्छिन्नं चेति स्यात् उपाधिपुरुषभावेनैव चेतनस्य कालानवच्छिन्नत्वात्
इत्यादीन्धनं दूषणानि सन्ति, तस्मात् प्रत्यये निरुद्धोपाधि पूर्वसर्गाय
सकल्पवासनाभ्यां व्ययं व्युत्पत्तौ भवतीति यस्मात्स तद्देनदिनप्रत्यये योग-
निद्रया शयानस्य स्थयभोक्त्याधिपरमेव न परमेश्वरौपाधिपरमिति दिक् ।
शास्त्रप्रामाण्यमिदं शास्त्रादयोक्तेऽरौपाधिरीश्वरमिदं चेत्तत्पुरुषपूयं
तथा शास्त्रप्रामाण्यमिदं त्रित्यन्योन्याश्रय मन्वानो वास्तिक ईश्वरे प्रमाण
मस्ति न चेति पृच्छति । योसाविति । सर्वपुरुषाणां स्यत एकरूपतयैर्य-
मुपाधिधर्म एवेति प्रतिपादयितुं परुष्टसत्त्वापादनादित्युक्तं, परुष्टसत्त्व-
मग्न्यासत्तौपाधिः शारंगिको निम्न उक्तये ऐश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्य
उपाधौ प्रमाण 'कार्योपाधिर्य जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति व्युत्पादयः ।

'तदेतत्' 'सौकाम्यत' 'तदात्मान स्वयमकुरुत' 'स एको ब्रह्मण आनन्द'
इति श्रुत्यादुक्तस्य आनन्दान्तस्य ब्रह्मणि स्वतोनुपपत्तिश्च । साती चेता
केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य निर्गुणत्वाच्चिन्मात्रत्वसिद्धिरिति ।
सन्निमित्तकं सप्रमाणकं । उक्तं तस्य शास्त्र निमित्तमिति । शास्त्र श्रुति
स्मृतीतिहासपुराणानि । पुन एवञ्चति । शास्त्र पुनरिति । शास्त्रस्यैव
प्रामाण्यं कुत इत्यर्थः । उक्तं, प्रकृतसन्तनिमित्तं इति । ईश्वरस्योपाधिर्न
तत्रकृतस्य तत्प्रत्यक्षरूपज्ञाकार्यज्ञानजन्यत्वाच्चास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।
तन्वैश्वर्यमन्याश्रयाः शास्त्रप्रामाण्ये सिद्धे प्रकृतसत्त्वसिद्धिं तत्सिद्धे च
तन्मूलकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरिति चेत् । मन्त्रापूर्वदप्रामाण्यत ईश्वर-
सिद्धेः प्रागेव शास्त्रस्य प्रामाण्यसिद्धेः प्रकृतसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनि-
र्वाह्यतामात्रमत्रोक्तमिति । तथा च न्यायभूतं मन्त्रापूर्वदप्रामाण्यप्रक-
तप्रामाण्यमिति । एतयोरिति । विषयत्वेन समवायसम्बन्धेन च परमेश्व-
रस्यैव वक्ष्यमानयोरित्येः शास्त्रोक्तपरोक्षेनादिनिमित्तवैमर्तिकभाषः प्र-
त्यक्षं शास्त्र वैमर्तिक सत्त्वाकर्षणं निमित्तं कारणत्वादित्यर्थः । तत्
किमित्यानाहुषामाह । तस्मादिति । सदैवेश्वर प्रत्ययेषु शानेच्छात्र
सिमाह सदैव मुक्तेः इनादिकाले क्लेशादिमुक्तश्चेत्यर्थः । ईश्वरस्याद्वितीय
त्वमपि प्रतिपादयति । तच्चेति । नास्ति साम्यमतिशयश्च यस्मात् तादृ-
शमित्यर्थः । अतिशयनिर्मुक्तैः हेतुमाह । न तावदिति । उक्तं हेतुमाह ।
यदेवेति । यस्माद्वैतोऽयं देवातिशयि निरतिशय तदेव तत् ऐश्वर्यं स्यादिति
योजनम् । सातिशयत्वे सत्यैश्वर्यमेव न भवति अतिशयतेच्छत्वस्यैवभावात् ।
अतो यदेव निरतिशयं तदेव मुख्यमैश्वर्यमित्यर्थः । उपसहरति । तस्मा-
दिति । ऐश्वर्येण यत्र काष्ठा प्राप्यते स ईश्वर इत्यर्थः । साम्यनिर्मुक्तौ हेतु-
माह । न चेति । द्वयोरिति । नक्रमस्यकालस्यापि पुराण दोषकालस्यापि ।
एवमस्त्वित्येव रूपेणैकस्मिन्चर्चे क विदुष्या तुल्याभिमतार्थां कामिते
सति एकस्य सिद्धे सत्त्वसिद्धादितरप्येच्छाविधातादूनत्वं नूनत्वं स्या-
दतो न समानान्ते ईश्वरसमय इत्यर्थः । नूनमयो सत्त्वत्वाच्चतः पुराणस्य
चोभयमेव भवतु तत्राह । द्वयोश्चेति । तस्य पुरुषविशेषत्वमुपमहरति ।

स चेति । स्य देवत । यदि बहुवचसोपादानादेव शब्दार्थको जीवेभ्य
 उत्कर्षश्चेन्नविशेषस्य स्वभाष्यभ्युपगतस्तथा जीवानामप्यपकर्षा मलिन
 कार्यमत्त्वनिमित्तक इत्यर्थादायत । तथा च शुतिरपि कार्योपाधिरप्य
 जीव कारलोपाधिरीश्वर इति । तर्हि किमर्थं पुरुषविशेष ईश्वर इत्यु
 च्यते वस्तुस्थित्यस्य चाकाशस्योपाधिभेदेर्जीवेश्वरादिति भागमभवेत्
 तावदाकाशस्यैकत्वव्यवहारोपात्तत्वात् 'तत्त्वमसि यद्वा एवास्मि आका
 शमेव हि यथा घटादिषु पृथग्भवेन । तत्त्वमेवो ह्यनेकैश्च जलाधारोऽपि वा
 शुभाग्नि स्यादित्यस्मृतिशक्तैरात्मैक्यस्यैव प्रतिपादितत्वात् । भेदाभेदा
 मप्युतिस्मृतिमध्ये भेदनिन्दया ऽभेदज्ञानस्य मोक्षफलकत्वव्यवहारेण चाभेद
 चाक्षपान्नेव स्वार्थपराणि भेदवाक्यानि त्वनुवादमात्राकीति । अत्रोच्यते ।
 जीवेश्वरयोरेकशक्तिनेत्यावद्व्याप्यव्यपकभावस्वीकारेण जीवेश्वरपाधिनाबध्ये
 द्वास्यात्मभेदशेषेश्वरापाध्यवच्छिद्यत्व वक्तव्यं तथा च यथा द्रव्याण्डा
 काशस्य गर्वभमुपाध्व्येदेन दुस्स्वरत्न यथा वा पाप्यवच्छेदेनैवापाधिक
 द्रव्यात्मभेद कारणमत्त्वावच्छिद्यविदाकाशस्यापीश्वरस्य जीवेश्वरावच्छे
 देन समागम्य स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यैवाशौ न तु जीव
 ईश्वरस्य साक्षादशौ ऽतो घटकुण्डाकाशवदेवान्योन्यन्यावृत्ता जीवेश्वरौ
 स्वीक्रियेता तदापीश्वरस्य जीवान्त्येवमित्यनुपपत्ति जीवप्रदेशेरीश्वरा
 सत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्येव न समवति एकस्यैव विदाका
 शज्यैकान्त करणादिमुक्तेषु प्रदेशे समार्येन्त करणान्तरमश्रन्त्यात् वन्धप्रस
 ङ्गेन द्रुत्युक्तान्धमोहादिव्यवस्थानुपपत्ते नश्याकाशस्य भग्नघटप्रदेशेऽप्य
 म्यघटमश्रन्तो न भवतीति नियम समवति प्रत्यक्षविरोधात् पर्यायैरैव
 कस्मिन्चैव देशेनेकालहृदयप्रत्यक्षस्य समानदेशीयभोगेनानुमानात् । तत्रै
 तदुक्त कथितार्थावधि । जन्मादिव्यवस्थात् पुरुषवदुत्पत्त्य उपाधिभेदेऽप्येकस्य
 नानापोष आकाशस्यैव घटादिभिरित्यादिसूत्रैरिति । ननुपाधिभिश्चिष्ट
 मोरैव जीवेश्वरात्ये वक्तव्ये इति चेत् न । विरूपामहस्यात् । विशिष्टान
 तितके जीवेश्वरस्य वन्धमोहादिसाक्यं तादवस्थात् । अतितके तु तदन्तस्थ
 नित्य वा । अतो विनश्वरतया तस्य वन्धमोहादिसाक्यं तादवस्थात् । अन्ये वृत्तिव-

कभिषा एनायमानस्याशीघ्रमुपनिपातः । यदि हि विगिहृत् अनेकयात्मानः
 कन्यनीयास्तर्हि अस्मासुपन्यस्तगौरवं भवतामप्यार्पिततमधिकं तु सामान्यै-
 कात्मरूपत्वमिति । न चात्माद्वैतशून्यनुरोधेन तदप्युचितमिति वाच्यम् । वि-
 गिहृतात्मभ्यः सामान्यात्मनोऽन्यन्तमेवे तत्त्वमस्यादाभेदवाक्यानुपपत्तिता-
 दयस्यात् । अत्यन्तमभेदे च विगिहृतातिरिक्तताविरोधात् । भेदभेदे चास्म-
 न्नतरयेगादिति, अस्माभिरेपि हि सामान्यरूपेणाभेदे वैधर्म्यतत्त्वभेदनि-
 रासायेयते विरोधतस्तु भेद इति । तथा चोक्तं कपिलाचार्यैः । माद्वै-
 तश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति । एवं सायणशब्देदवादे निरस्तः ।
 प्रतिग्रिह्यवाक्यस्य तत्र विज्ञानासहः । प्रतिग्रिह्यस्य तुल्यत्वे प्रतिग्रिह्य-
 रूपज्ञीयस्य अन्तर्गा अन्तर्भावेदानुपपत्तिः सदमतोऽभेदानुपपत्तिः । अतुल्य-
 चात्मनानात्म्यस्य शब्दभेदेन स्थोकारार्पितत्वेतादनुपपत्तिरनेति । अथ
 च मूढानामुपपत्तिर क्ताः अन्तर्मीमांसाभाष्येस्माभिर्निराहताः । तत्त्वम-
 स्याद्विद्याख्याति तत्र विस्तरेण व्याख्यातानि मत्तेष्वस्त्यत्रापि व्याख्या-
 त्यामः । व्याख्यानशब्देन अन्तर्गद्गिरिद्विस्फुलिङ्गादिभिः सांशुद्रुष्टानैः शिरो-
 धादाकाशमूर्मादिद्रुष्टानां अत्यन्ततया न भवन्ति किं तु प्रत्यक्षेण
 संपर्जनीयानामयिभाजनतत्त्वभेदस्य सर्वकालमप्यपि तथा चार्थाधिक्येति
 प्रसिद्धिश्च शब्देन केनद्रुष्टत्वादिषु अन्तर्गद्गिरिद्विस्फुलिङ्गादिभिः विभाजनतत्त्वभेदमप्यार-
 माधिक्यस्योपाधिकृत्यमात्रं प्रतिपादयन्तीति । इतेन भेदनिन्दावाक्यानि
 प्रकाशभेदेर्विभागवैधर्म्यादिभेदपराख्येव । यत्तन्मभेदज्ञानान्मोहः शू-
 यतरति तत्परंपरयेव न तु भावात् । अथात आदेशो नेतिनेति मन्त्रे-
 स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति

अध्यानुपपत्त्यक्तकालानां परमं हि तत् ।

परयन्ति सूर्यः शुद्धं सद्भिषाः परमं पदम् ॥

इत्याद्यैः श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विरोधात् भेदज्ञानत्वेव मुख्यत्वात् ॥

परमात्मानमोर्गोः परमोर्ग इतीष्यते ।

मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति न द्रव्यतां यतः ॥

इति विष्णुपुराणादिष्वन्यन्ताभेदस्यापि निन्दितत्वाच्चेति । किं वक्तुना
अन्यत्र राजन् प्रशस्तवान्यः सज्यविजक्तः ॥

तस्यात्वाच्चापुपश्यन्ति एक एवेति साधयः ॥

इति मातृधर्मोद्विष्यन्त्याभावादिभामहपतयैश्च भेदाभेदयोर्जा-
त्यातत्वेन भेदवाक्याभेदवाक्ययोरर्थान्तर्ये नापुनिक्रतुर्कायेति द्विक् ॥
सुखान्तरस्य ईश्वरस्य निरतिशयसाधैक्यविशेषान्तरं प्रतिपादयन् सूत्र-
मवतारयति । किं चेति ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

बीजं लिङ्गं सदैवानुमापन्नं यत्प्रमाणं यत्सातिशयज्ज्ञातीयं ज्ञानं
तत्रेश्वरस्य निरतिशयमित्यर्थः । साधैक्यबीजमिति पाठेष्वयमिदार्थः । यत्तु
बीजं कारणं, तथा च सर्वज्ञस्य कारणं सत्यमिति तस्यार्थ इति कश्चित् ।
तत्र । ज्ञानस्य बहुत्वतयोरैव बीजतयात्र भाष्यकारैर्व्याख्यासमानत्वादिति,
व्यावर्धे । यद्विदमिति । यत् सतीतनागतवर्तमानानां प्रत्येकममुच्छिता-
नामतीन्निर्धार्यनामस्य बहुत्वं गृह्यं ज्ञानमिदं सर्वज्ञबीजमित्यर्थः । कथं
बीजं तत्राह । इदिति । यतस्मर्त्तबीजं सातिशयज्ञानं त्रिउपैमानं यत्र
निरतिशयं भवति स सर्वज्ञान्यज्ञानवस्थानादिति युक्तिरुक्ता । प्रयोगमप्याह ।
अस्तीति । सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं क्वचित्प्रत्यक्षकाष्ठं सातिशयत्वात्
परिमाणवदित्यर्थः । अत्र बाधरूपभावे अस्तीति हेतुविशेषणीयत्वेन गृह्य-
संस्काररूपादिषु न व्यभिचारस्रोतां चैकैव काष्ठानामैव कारणमात्रे सातिश-
यित्वमेव बाधकं सामान्यास्तारतम्याप्यवस्थित्या कार्यतारतम्ये व्यपस्यानु-
पपत्तेः । ज्ञानेच्छार्पणमाद्यानां तु नित्यानामपि मिदृशेषां क्वचित् काष्ठा-
पान्ता नास्ति बाधकम् । तस्तुतस्तु यथाश्रुतमाज्यादहनयस्यापसेत्वे तु
त्यादिष्वप्यतिशयान्नं क्वचित्काष्ठानुमीयते सामधीतारतम्यकाष्ठानां ज्ञान-
नवस्थापत्वेयानुमानसाम्यत्वं ज्ञेता न हेतौ विशेषणार्थेति । अस्मिन्वानु-

माने श्रुत्यादिस्तर्क इति सूत्रतात्पर्यमाह । यजेति । ननु कानुमानेन सामा-
न्यत सर्वत्रपुरुषसिद्धिरपि तस्य सत्ताविशेषः कथमवधार्यत इत्या-
काङ्क्षायामाह । सामान्येति । सामान्यमन्त्रिणोपसंहारे निरवये कृतपर्य-
यसानुमानेन न सत्ताविशेषोपपत्तिपादनमुचितमित्यत इत्यादिद्वयं । सत्ता
सत्त्वान्तर्यामिपरमात्मादिरूपा आदित्यन्वेन पूर्वोक्तत्वं परमकाशीक
त्वं पारमार्थिकात्मात्वं जगत्ताधारकारणत्वाद्भयो बाह्या । हरिहरादिसत्तामू-
र्त्तयस्तु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदोपासनाद्यैरेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षा
देव ॥

ग्रन्थविष्णुशिवो ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मजगत्प्र ।

ततो मूनाश्च मैत्रेय देवा दत्तादयस्तत ॥

ग्रन्थविष्णुशिवोदीना य. पर. स महेश्वर. ।

इत्यादिवाक्येभ्य । आगमतो वेदान्तात् । यत्तु आधुनिका के
चन परस्य साक्षादपि लीलाशिवह कल्पयन्ति । तत्र प्रामाणिकं विष्णु-
दीनामेव लीलावसारग्रन्थात् । विष्णुवादीनां च परमात्मनेजाहभावात्ते-
षामवतारा इव परमेश्वरावतारतया श्रुतिस्मृतिपूज्यन्ते तेन तु ते भान्ता
'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्य कार्यकार-
णाप्यशरीरवृत्तिपेधात् । 'अनादिमन्त्रं ब्रह्म सर्वदेहविवर्जितं' मित्या
दिस्मृतिभ्यश्चेति द्विक ॥ ननु नित्यमुक्ताचेदीश्वरस्तर्हि पुरुषार्थभावात्
तस्य प्रवृत्तिर्न घटते । तथा च सांख्यसूत्र 'स्वोपकारादधिष्ठानं ज्ञातव्यं दि-
तोति पूर्णपद । तत्र । प्रवृत्त्यादिनित्यत्वात् तत्र निमित्तपेक्षा नास्तीति
मुच्यसमाधाने सत्यपि मैत्रेया प्रकारान्तरेणापि समाधानमाह । तस्मा-
त्तेति । आत्मानुषह स्वोपकार । तस्येश्वरस्य स्वोपकारभावेऽपि भक्ता
पुरुषानुद्विष्टाप्रतीत्याशयेन ज्ञानधर्मयोरुपदेशतो भक्तभूतानुषह प्रयोजन,
पुरुषाणां विशेषण कल्पेत्यादि । कल्पप्रत्ययेषु दैनंदिनप्रत्ययेषु महाप्रत्ययेषु
प्रकृतप्रत्ययेषु च समारब्ध स्वकारणगमिने । उत्तस्तदा मरणदुःखभाज
इत्यर्थः । ननु स्पष्टसाधनताज्ञानाभावे कथं ध्यापार स्यादिति चेत् ।

तृणारणिप्रकिञ्चायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपटुं सज्जनपरिव्रजतीयेन्द्रादुयं
प्रत्येव फलवलेन हेतुतायाः कृतत्वात् । तथा च ब्रह्ममूत्रं 'लोभयतु
हीताकैवल्यम्' इति । ननु तथापि भक्तानेवानुश्रुतिं नान्यान् प्रत्युत
तानिष्टुह्यात्यपि स्वभक्तैस्वर्णदानेनेत्यतो वैषम्यादिना नेश्वरस्य त्रित्य-
मुक्तत्वं भवतीति चेत् । मीमां । कर्मैराज्यस्याभावाद्यत् किमुक्तस्यैव भक्त-
वशात्तन्महास्यार्पणमुपेत्यत्वात् । वैषम्यं च रागद्वेषाभ्यामेव भवति न
तु प्रवृत्तिमात्रेणेति । अत एव गीता

समेवं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्टोक्ति न प्रियः ।

ये भवन्ति तु मम मत्स्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

इति । यच्च हिरण्यभार्ग्योऽर्थशुद्ध्यात् सन्नेपां दुःखं भवति तन्नापि
हिरण्यभार्ग्यादीनामेव वैषम्यं योज्यम् । ईश्वरस्य तु परबुद्ध्यप्रहाणिक्या
विग्रमानां भक्त्यगतया कुण्ठिता स्वकाणाय विलम्बतइति तत्रैव सम-
त्वसम् । यच्च सर्वेश्वरस्य कर्मतापेक्षतया वैषम्यं नैष्टेयं च ब्रह्ममीमां-
सामुच्येयापाकृतं तत्राप्यपमेधागम्य । ज्ञेयानां विहितनिर्दिष्टवृत्तपाणि
कर्मणि देवानां सुषट्पञ्चमधनानि अत ईश्वरेण स्वभक्तदेवेषु
अरादाव यत् दुःखं दीयते ऽनपरादाव सुखं तद्वत्तत्पारवश्यं
मित्युक्तिः । स्वप्रयोजनभावेपि विदुषां प्रवृत्तौ पञ्चशिखाद्यप्यवार्थं
साध्यम्यं प्रमादयति । तथा वे कृमिति । अत्रिविद्वान् स्वप्रेभुः समोदा
अभिभूने विष्णुर्भैरवोचितं योगज्ञेन स्वनिर्मितं वित्तगण्ड्याय स्वाशेन
प्रविश्य कपिलाज्यपरमर्षिभूत्वा काण्ड्याग्निघ्रासने आसुर्ये तत्त्वं प्रावच-
त्यतेः ॥

परमेश्वरस्यापरे विशेषे प्रतिपादयति सूत्रकारः ॥

स एव पूर्वपामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वेषां पूर्वपूर्वसर्गोद्गुणवानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामपि गुरु-
धितान्तयामो विदम्य ज्ञानस्तु-प्रदश्च । कुत । कालेनानवच्छेदात् । ब्रह्मा-
दयो हि द्विपरादुर्गदकालेनावच्छिन्नाः कालानवच्छिन्नं गुरुं विना न संभ-

यन्तीत्यर्थः । यो प्रत्यक्षं विदधाति पूजयेत् वै वेदाश्च महिरोति तस्मै
इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः । न च प्रतीत्यातन्व्यतति । निमित्तमप्रयोगात्
प्रकृतीनामित्यागामिसूत्रात् निमित्तकारणस्यैव तदेतत्स्यातन्व्यादिषु
तत्कृत्यात् । एतदेव व्यावर्धे । पूजं रीतिः । अथच्छेदव्यवर्धनाय छेदप्रयो
क्तनेन कलनापायतेने न मथध्यते । तात्पर्यं यन्माह । यथाव्यति । अथ
वसंभवात्स्य सगंव्यादौ पूजं प्रकर्षणत्वा काने त्वर्पमास्या स्तुत सिद्ध
इत्यर्थः । अथेत्थस्य भवेत्तोषेयत्वम्यत्रवनं तु शुश्रूषातिमिदं स्तुतिस्तु
ष्टान्तं नुसारेण च जीवोऽहंकारशाशिमवस्तपोरभेदश्च पितापुरश्चदेवेति
भावः । तथा च स्मृतिः ।

येषा दीपमहर्षाणि दीप एव प्रसूयते ।

तथा जीवमहर्षाणि स एवैव प्रसूयते ॥

सतिते करकाशमेव दीपेऽप्याविव तन्मयः ।

जीवो मे आत पृथग्बुद्धेः युक्तो ब्रह्मणि लीयते ॥

इत्यादि । अथ चाभेदे नाप्यदत्ता अपि त्वविभागश्च अविभागे
यत्रादिति चेदन्तमूत्रेण नीयाना ब्रह्मव्यविभागतत्तण भेदव्येव धवनत ।
अविभागश्च दुःख घनमभूदित्यादिप्रत्ययनियामन स्वरूपमवध आधात
तादिवत किं वा नतगामन्यत्वमिति । अनेन पितृन्वान्तवामित्यद्वयेण
युक्त्यैव जीवानामप्यात्मेश्वर इति वेदान्तमहावाक्यापि सूचितः ।
मो हि यस्यशी अधिष्ठाता वा भवति स तस्य स्मेति इष्ट, यथा सूर्य
श्चक्षुष यथा वा जीवो देहस्मेति दिक् । ईश्वरादित्यं विस्तारेण
छाप्यात इदानीं तत्प्रणिधानं छाप्यातुमादौ प्रणिधानाद् अन्य दयं
धति ।

सस्य वाचकं प्रमाणं ॥ २० ॥

तामेवरास्य प्रथमो नामेत्यर्थः ।

अदृष्टविषयो देवो भावयाद्देवो मनोमयः ।

तस्योकार स्मृतो नाम तेनादृत मयीदति ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यादिभ्यः । अदृष्टविषयोऽदुतशरीरे द्वे पर
मात्मा भावयत्यो मक्तिमात्राद्यो मनोमयो मनस्तुल्यकारकोपाधिशब्तो
ऽयं यत्तामित्रादित्यादिरर्थः । कर्तृव्यविचारोपयोगिनमर्थं पूरयति । वाच्य
इत्युच्यते । नित्य एव प्रणवेन सहैश्वर्यस्य वाच्यवाचकभावा इति ।
अदुतिशयोक्त्यादनाय सशयपूर्वमवधयति । किमप्येति । ईश्वरप्रणव
योगोऽप्यशक्तता शक्ति किमप्येश्वरस्य सज्जितेनाकार्यान्वयोऽन्याध्यामरूपेण
कृता प्रामत्तुको यथा पिबति त्रिषेपे देवदत्तादिनामवाच्यता पितृसंकेतकृता
तदुच्यते । अथ वा प्रदीपस्य प्रकाशवत्स्वाभाविकी यादृश्याभाविनीत्यर्थः ।
विशुष्य सिद्धान्तमाह । स्थित इति । अर्थसंग्रहमेव अभिनयति प्रकाशस्य
सीत्यर्थः । स च शतपाप्यमवन्ध आधाराधेयवत्स्यरूपमवन्धोऽतिरिक्त
पदार्थं यत्र वास्तु घटादिनामव्ययं योऽप्य देवदत्तादिभिरान्ना तु नैव यत्
पुरुषसंकेतभेदेनाभेदा भवन्तीति । सज्जितेनेति । अवमस्य पितृत्वादेव
रूपेणेत्याशयः । ननु शक्तिमित्यप्येव कदा चित्संकेतभेदादेवदत्तादिगच्छ
यदर्थभेदेऽपि प्रणवस्य स्वादित्याद्युपायमाह । भगवान्त्वय्यर्पेति । अयं
संकेतो शैतिकेन न भवति अपि तु सर्वज्ञास्वेतनाशक्तिं पूर्वमिदमनुसृत्यैव
संकेत कुत्रेन्नीत्याशयः । सङ्गन्धनित्यस्य मयतिपत्त्यस्य कार्येनित्यत्व प्रमा
णयति । सङ्गतिपतीति । देवदत्तादिगच्छवद्वाच्यवाचकभावनित्यत्वे
कदा चित्संकेतवैपरीत्येन व्यवहारवैपरीत्यमपि स्वादित्याद्ययः । तथा च
सति सर्वत्र यद्व्ययं नाशवास स्वादित्यागमिनः शक्तिज्ञानेनैव अवधारयन्तीति
समप्रमाणवार्त्तनान्ययः । पण्डितानाहुमन्त्र प्रदश्य सादृशपण्डितानस्य स्वहृष
मूयक रौ वत्यति तत्सूत्रं पूरयित्वा तथापयति । विधानेति । सूत्रेण
सद्धान्यम् ॥

तज्ज्ञापस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

सूत्रार्थे व्याचष्टे । प्रणवस्येति । प्रणवज्ञेनेन सह ध्यानध्यान शक्ति
धान तज्ज्ञाप्यवाचकभाव ज्ञात्वा कर्तृव्यमिति समुदाधाय । प्रणवेन
परं ध्यानं ध्यायति नियतो यति इति स्पष्टादिति । प्रणवार्थं रवावन्तर
भेदे बुक्त्यादिषु बहुधाक्त भवेयान् वास्तविकोपायं कथ्यते । यथा गार्हपत्ये

अकारण्ये च पुण्ड्रिस्तो मात्राः प्रकीर्तिताः ।

अधमात्रा पर ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तके ॥

इति । प्रणवार्थचिन्तनं च मुख्यतो द्विविधं तत्रैकमंशाधिकार्यकार-
णशक्तिशक्तिमदाद्यभेदेन तस्यायः पितृवदविभागलक्षणैकीभावादहं ब्रह्म
सर्वं फलु ब्रह्मेत्यादिरूपं भवति तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य
ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्येत्यादि श्रुतेः । सर्वं कस्मिदं ब्रह्म तज्जनानिति
शान्त उपासीतेत्यादियुतेरव ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किं चित्तद्रव्यतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।

सोऽहं स च त्व स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इत्यादिस्मृतेरव । अथ प्रकृतितत्कार्येषु रूपेभ्यो विवेकेन भेदने
ब्रह्मचिन्मात्रे आत्मत्वचिन्तनम् । योमित्येव ध्यायथ आत्मनं स्वस्ति यः
पारायतमसः परस्मात् । अथात आदेष्टो नेतिनेति नष्टेत्तस्मादिति तेत्यन्य
त्परमस्ति तमेवैकं जानथ आत्मान आत्मैवेष्टोपासीतेति श्रुतेः ॥

प्रकृतिं पुरुषं स्वाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।

अहं ब्रह्म पर व्योतिः प्रसंग्याय विमुच्यते ॥

यः सर्वभूतविशिष्टः यश्च सर्वद्विदि स्थितः ।

यश्च सर्वान्तरं • ज्ञेयः सोऽहमस्मीति विनश्येत् ॥

इति गारुडादिभ्यश्च । तथा 'आत्मेति तूययन्ति यादयन्ति चे'ति
ब्रह्ममीमांसामुवाच । अत्र गारुडवाक्ये पुरुषस्य ब्रह्मणि न्यासो लभ्य
एव न त्वभेदः ॥

विज्ञानात्मनि सयोग्ये स्तेवने प्रयिताण्य तम् ।

ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरं ॥

इत्यादिवाक्येषु लीवखिलापनेन ब्रह्मात्मचिन्तनस्य स्मरणात्
प्रकृतिस्यापनसाहचर्याच्च । सम्बद्धदृष्टान्तरव माखण्डस्ये

यद्यन्विरमौ सतिष्ठतः समानस्तदनुव्रजेत् ।

तथात्म्या साम्यमध्येति योगिनः परमात्मना ॥

इत्यादिवाक्योक्त्याभिवायुज्जनादिजडुनदृष्टान्तस्य साम्यस्य च विरोधात् न्यायानुव्रजेणाम्यात्म्यादिदृष्टान्तानामेव यत्नवत्त्वाच्च । किं तु एकैकपक्षैर्वाधिर्कर्मव्याप्तिभावनिरूपिणीति भावे इति, क्लृप्तापनेन च प्रकृत्या-
दिपञ्चोक्त्यानामनात्मत्वमेव सध्यते । तदुक्तं भाष्ये

तस्यैव संपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।

ईश्वरेक्यवशात्सोमि ब्रह्मात्मा कथ्यते शुद्धे ॥

इति । मोक्षधर्मं च

ते सैन नाभिनन्दति पञ्चविंशकमप्युत ।

अद्विष्टमनुपश्यन्तं शुचयस्तत्परायणाः ॥

इति । एतेन प्रकृतिपुरुषौ विज्ञाप्य अद्विष्टं ब्रह्म तस्मिन्नेवाह-
भावे यत्ननाश न लोपे मुच्ये । इहयन्त इति, ध्यानयोगश्चिन्तनयोगोर्मध्ये
प्रथमचिन्तनमुपासना द्वितीय तत्त्वज्ञानमिति । ब्रह्मात्मज्ञानज्ञानं चाति
दुर्लभं, मोक्षधर्मं चोक्तं

भवन्तो ज्ञानिनो निर्यां सर्वतश्च निरामयाः ।

देहात्म्यं नाम कश्चिद्वि कदा चित्तमिति पठ्यते ॥

इति द्विकः । ईश्वरज्ञानाधारादिति पञ्चम्युक्तमसंप्रसातपदेन योग-
हेतुत्वं तत्त्वप्रतिष्ठानस्य येन द्वारेण तद्वद्वाह । तदस्येति । प्रविधाना
दिभिर्वैकल्ये भवति ततश्च परमात्मसाक्षात्कारः ततः परवैराग्यादम
प्रज्ञातपोग इति शेषः । स्वाध्याययोगसत्पत्त्या परमात्मा प्रकाशतइति
सत्यमाप्तवाच्यमपरमत् । वक्तव्यं स्वमित्यर्थे कथं शिष्यापुराणस्य प्रज्ञा-
यति । तथा चोक्तमिति । योगप्रपयोरैकता न सम्भव इति योगस्यात्र
न योग्युत्थानकाले चप उक्तः । यत्तु परमात्मसाक्षात्कारान् परवैराग्य
भवतीति यदुक्तं तच्चापपठ्यते आत्मसाक्षात्कारेणैवाभिमाननिराया परवै-
राग्यसम्भवादिति । अत्रोच्यते । ब्रह्मज्ञानं ताटस्थेनात्र न विवर्धितं किं

त्वात्मस्थेनैव, तथा च जीवात्मतत्त्वज्ञानात् बुद्धिपर्यन्तमभिमाननिवृत्तिरुत्तरमात्मज्ञानात् जीवपर्यन्तेष्वभिमानो निवृत्तते, अत्रावशतितत्त्वानि त्रिलाप्यैव सोऽहमित्यात्मतया ऽधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारादिति । नन्वेव जीवस्याप्यजात्मस्य प्रसक्तमिति चेत् न । व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मदृयाभ्युपगमात् । ज्ञात्मस्य हि सदासाध्यवृत्त्युत्पन्नत्वञ्च । तच्चेन्नरस्यैवास्ति ईदृशत्ववत् जीवात्मना परतन्त्रत्वात् धर्माधर्मोद्भासामृत्याच्च । जीवानां च चितिशक्तिमत्तामात्रेणैवात्मस्य गौण बुद्ध्याद्यापेक्षिकं च यथा हिरण्यभादीनामोर-रास्य तदुज्जीवानामात्मस्य सन्धमोक्षभेदादिभिरगितया सिद्धं लोकव्यवहारगोचरतया च व्यावहारिकमेव । एवमेवाहत्वशब्दोऽपि परमात्मस्यैव मुख्यो न तु जीवे, प्रयोगादिषु स्वतन्त्राभावेन प्रयोक्तात्मस्यैवादिष्वप्यस्याहमादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवेण्यभावादिति । तथा चोक्तम् ।

स्वामात्मानं परं मत्त्वा परमात्मानमेव च ।

आत्म। पुनर्वादिगुण्यं चोद्भजनताज्ज्ञता ॥

इति । परमनात्मानम् । यद्यपि जीवो मुख्यआत्मा न भवति तथापि तज्ज्ञानादपि धर्माधर्मरागादिनिवृत्त्या मोक्षस्तु भवत्येवेति । एतेन व्यवहारपरमार्थभेदादौकात्म्यनानात्मतायादौ श्रुतिस्मृतिदर्शनेष्वविरुद्धावित्यपि सिद्धम् । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये विज्ञानात्मुने ब्रूयमिति त्रिकं । तद्विदमीदृशविधानादुत्पादिसूत्रगोक्तमर्थज्ञानं तिरुपुराणे स्पष्टं प्रदर्शितम् । यथा ।

अविद्वज्येनस्य योमो जातौतो नाप्यनायत ।

नाप्यस्यमितया चैव रागेणापि त्रिधातता ॥

कालेषु त्रिषु सद्यन्वस्तस्य द्वेषेण नो भजेत् ।

तथैवाभिनिवेयेन सज्ज्यो न कदा चन ॥

कुशलाकुशलेरैव सज्ज्यो नैव कर्मभि ।

भवेत् कालचये श्रमोऽपिद्व्यापतिऽर्जनात् ॥

विपाकैर् कर्मणा तस्य न भवेद्वेदः सयम ।
 कालेषु त्रिषु शब्दस्य शिवस्य शिवद्राणि ॥
 सुषुप्त्यैर् न समृश्य कालत्रितयवर्तिभिः ।
 तथैव भोगसंस्कारैर्भगवानन्तकालतः ॥
 एविशेष परे द्वयोः भगवान् परमेश्वर ।
 चैतनाद्येतनोन्मूलकं सपञ्चादपिलाभ्यः ॥
 लोके सात्त्विकचित्त्वेन ज्ञानैश्वर्यं विनोक्तिः ।
 शिवे नास्तिशक्तिरिति स्थिते आहुर्मनीषिणः ॥
 प्रतिमां वस्तुभान् द्रव्यलोकान्तरादिस्मरतः ।
 उपदेशात्स एष्टव्यं कालावच्छेदवर्तिनाम् ॥
 कालावच्छेदयुक्तानां गुणधामण्यसौ युः ।
 सत्त्वमपि सर्वेषु कालावच्छेदवर्तिनः ॥
 एनादिरिव सत्त्वो विज्ञानोत्कण्ठयो परे ।
 स्थितयोरीदृशं शब्दे परिरुद्धं स्वभावतः ॥
 ध्यात्मप्रयोजनभावे परानुबन्ध एव हि ।
 प्रयोजनं समस्तानां क्रियाणां परमेश्वर ॥
 प्रयोजो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
 शिवद्रादिगच्छानां प्रयोजो हि परः स्मृतः ॥
 शब्देः प्रयोज्याद्यस्य भावना तज्ज्ञेयादपि ।
 आहुः सिद्धिं पराप्ताया भवत्येव न शक्यः ॥
 एकं द्रव्यमयं ध्यायित्वायै विप्र परावरतः ।
 चराचराविभागं च त्यजेत्सहमिति स्मरतः ॥
 सप्ताष्टाक्षरान्याहुरण्डम्यात्मामुनामनः ।
 कोटिकोट्युत्तानीशे चाण्डालानि कथितानि तु ॥
 तत्रतत्र चतुर्धन्वा ब्रह्माणो हरयो भवाः ।

अपानतिशक्तिवत्त्वात् पाठः कल्प्यः । नास्तिशक्तिरिति विलक्षणं कल्पमिति ।

सृष्टा प्रधानेन तथा प्राप्य शंभोस्तु सतिधिम् ।
 असंख्याताश्च इन्द्राख्या आभार्याताः पितामहाः ।
 हरयश्चाप्यसंख्याता एक एव महेश्वरः ।
 प्रह्मेन्द्रविष्णुब्रह्माद्यैरपि देवैर्मोक्षम् ।
 आदिप्रधानतरहित भेषलं भवरोचिणाम् ॥
 शिवतत्त्वमिति स्यात्तं शिवादपि परं यदम् ।

इति । तदेवं जीवप्रज्ञायाद्वैश्वरप्रणिधानादपि प्रज्ञाद्वारा योग-
 स्तत्फलं भोक्तृत्वं भवतीत्युक्तमिदानीं तयोर्मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्य-
 कल्पार्थं प्रतिपादयितुं तत्र द्वाराधिस्य भूत्रेण प्रतिपादयति । किं वाच्येति ।
 अन्यज्जास्य प्रणिधानिनो भवतीत्यर्थः ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च ॥ २६ ॥

तत ईश्वरप्रणिधानासम्पत्तात्कारद्वारा तद्वृष्टान्तेन जीवतत्त्वम-
 यनायासेन पूर्णतया साक्षाद्विपश्यति प्रथमदत्तार्थः । अपिशब्द आसव-
 तमसमाध्यपेक्षया । यदपि प्रति प्रतिष्ठस्तु चञ्चलं अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्या
 ऽसनुचितसर्वानुगतः परमात्मैव मुख्यः प्रत्यक्शब्दार्थः । प्रत्यक् प्रज्ञान-
 भगवच्छब्दभजनं यदुक्तमुदेवं कवयो यद्वन्तो'त्यादिष्वपीश्वरे प्रत्यक्प्रयोग-
 दर्शनाच्च । तथापीश्वरादिशब्दवदेव प्रत्यक्शब्दोपि जीवे गौणो विभु-
 त्वात् । अत एव प्रकृतिव्यावर्तनाय चेतनेत्युक्तम् । यदि च प्रत्यक्शब्दः
 पश्चिमवादी तथापि सर्वप्रत्ययावधिभूते ब्रह्मण्येव मुख्यो ऽन्यत्र गौण इति ।
 अन्तरायाभाव एकाग्रतासामान्यत्वेन फलमिति धत्तते 'तत्प्रतिषेधार्थमेक-
 तत्त्वाभ्यास'इति सूत्रेणेत्यतो विशिष्येश्वरप्रणिधानस्यान्तरायाभावफल-
 कत्वयचनमनुवादकतया व्याचष्टे । एतावदिति । अनुवादस्य च फल-
 माधिर्येन विप्रनिर्घर्षकत्वलाभः । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत
 आत्मा ह्येषा स भवतीति श्रुत्या ब्रह्मात्मतादर्शिन इन्द्राविघाते
 देवादीनामप्यसामर्थ्यप्रतिपादनादिति । अत एवाक्तं नास्त्येयादिष्वपि ।

तस्मान्मुमुक्षोः मुमुक्षो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः ।

भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविच्छे-

पास्तेऽन्तराधाः ॥ ६० ॥

चित्तविच्छेपकत्वमेतानि ते पूर्वमुच्यन्ता अन्तराधा इत्यर्थः ।
 व्याचष्टे । नञेति । अन्यथेत्यातिरेकाभ्यां चित्ते विच्छेपकत्वमेव साधयति ।
 सहैतदिति । सूक्ष्मकालानाकलनेन सहेत्युक्तम् । एतेषामव्यवधानेनैव व्या-
 धादिगोचरा वा तन्निवृत्त्युपायगोचरा वा चित्तस्य वृत्तयो भवन्ति यो ध-
 शिका इत्यर्थः । व्याध्यादौष्ठ क्रमेण व्याचष्टे । व्याधिरिति । शरीरधारक-
 त्वात् धातूनां वातरुफपित्तानां रसानामाहारपरिणाधानां करणानां चतु-
 रादिमनसादीनां च वैषम्यं त्रिसदृशभावे व्याधिः । अकर्मण्यता योगा-
 नुष्ठानादवमता । शामशास्त्रादिना देहस्याकर्मण्यत्वेऽपि चित्तस्य योगाविरो-
 धाच्चित्तस्येत्युक्तम् । सशयाकारमाह । स्पष्टादिति । इदं गुह्यशास्त्रोक्तं
 ज्ञानतत्त्वधनादि । अभावमनननुबधानम् । कायपुंस्य कलादिना चित्त-
 मुख्यं समस्तं, ताभ्यां हेतुव्यामवर्शति समधिशाधनाननुष्ठानम् । मम
 योगात्मा सन्निकर्षेन्नन्यो गर्भोऽभिज्ञाय । त्रिपरीतं ज्ञानं गुह्यं त्रिपरीता
 येतिपरीतमिच्छयः । समधिभूमेरिति । अल्पमाणात् न प्रमुक्त्याद्विभूमी-
 नामेकतमस्या अपि साधनानुष्ठानेऽप्यलाभ इत्यर्थः । अप्रतिष्ठलाभेऽपि
 धयः । मनु जलभेत्तर धरो का सतिरित्याशङ्क्यामाह । समधिप्रतिष्ठलाभे
 हीति । प्रतिष्ठलाभे निवृत्तिर्धैर्यसाक्षात्कार इति यावत् । अथ भागः ।
 साक्षात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्तदुभयस्थानमपेक्षितमतीतं । अतः साक्षा-
 त्कारस्य योगकृत्स्न्यापि धरोऽनर्वासातत्त्वमेकभजतीति । आकृष्टयो-
 गेऽपि निवात्यतेऽथ सङ्गेन योगो किमुतास्वसिद्धिं दिव्यादिस्मृतिश्चात्र
 प्रमाणमिति । एतेषां तान्त्रिकान् सन्नाभेदानाह । एतदिति । न केवलमेते
 व्याध्यादयो योगान्तराधा अपि तु दुःखादिरूपेणान्तराधायन्तरेऽपि हेतवो
 भवन्तीत्याह ॥

दुःखदौर्मनस्काङ्गमेजयत्वश्चासृग्ग्रासा विच्छेपसहभुवः ॥ ६१ ॥

दुःखादीन्यत्र क्रमेण व्याचष्टे । दुःखमिति । आत्मानं स्वसंघात

मधिष्ठान्य वसेत इत्याध्यात्मिकं, तत्र द्विविधं शरीरं मानसं च । शरीरं
 व्याप्याद्विजनिते मानसं कामादित्रयम् । भूतानि प्राणिनेः व्याप्तादीन्
 लतीह्य व्यापत इत्याधिभौतिकं व्याप्याश्रुत्यम् । देवानधिष्ठान्य व्यापत इ-
 त्याधिदैविकं शीतोष्णाश्रुत्यामित्यर्थः । यद्यपि सर्वमेव विपक्षोद्भवं दुःखं
 मानसं तथापि बाह्यान्मन मन्त्रोच्चारणं चैव तत्त्वान्मनसाभ्यां मानसत्वाभा-
 नसत्त्वविभागः विषयगतदुःखेषु चित्तविशेषाणामहेतुन्यात् दुःखसामान्यस्य
 त्रिधा विभागो न घटने घटपटादिदुःखानामसंघात्, एवमन्यथापि ।
 दुःखसामान्यत्वमुच्यते । येनेति । तत्रैव शब्दस्य । यदुक्तानीति ।
 यदुक्तमित्युक्तमेतत्त्वमिति । प्राणैति । पुरुषमप्यत्र त्रिना स्थयमेव प्राणो
 यदुक्तं वायुमतिगुणैर्वाच्यमिति पिबति शरीरान्नः प्रवेगयति स श्वासनामा
 विहार इत्यर्थः । कोष्ठमुदरस्य वायुं निःसारयति वदति करोति ।
 शेषं पूर्वोक्तम् । सूत्रवाक्याद्ये व्याचष्टे । एतदिति । चित्तेषामनुभूते व्याप्या-
 दिविशेषोद्भवाः । तत्र हेतुमाह । चित्तेष्विति । चित्तेषामन्तरमेव व्याप-
 न्ते चित्तेष्विति । निवर्तन्त इत्यर्थः । नन्वेतन्तरायाः भक्त्याः किमो-
 पश्रयप्रतिषेधानमनिरस्या अथ वा अन्यथाप्येनापि निरसितुं शक्या इत्या-
 काङ्क्षायामुक्तं प्रयच्छति मूचान्तरावतारणाय । अथैतदिति । अथ चित्ते-
 वेत्यस्य नन्तरमेति चित्तेषां व्यापमवैराग्याभ्यामिभ्यादिमूत्रोक्ताभ्यां सामा-
 न्याभ्यामिभ्यामसवैराग्याभ्यां निरस्या न त्वीश्वरप्रतिषेधानादित्येति नियम
 इत्यर्थः । एतस्मिन्निपादकतपोभरसूत्रप्रवृत्तारयति । तत्रेति । तपोभ्यास-
 वैराग्ययोर्मध्ये ऽभ्यासविषयं लोकेष्वपदिसाधारणं पिबतीह लोपसंहरन्
 इदं प्रयोक्तं यत्प्रमाणमूत्रेणाहेत्यर्थः । यदि हीनश्रमप्रतिषेधानमेव केवलम-
 न्तरायाभावहेतुरिति वक्ष्यमाणमूत्रार्थः स्यात्तदा एकत्वस्याभ्यास इति
 सामान्यापसंहरणे न युज्येत निस्संदेहायमीश्वराभ्यास इत्येव यत्तु युक्त-
 त्वादिति भावः ॥

तन्मतिपेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ २२ ॥

एवं मूलमिति किं वित् । यत्तु एकत्वशब्देन न परमेश्वर एवोक्त
 इति तत्र । बाधकं त्रिना सामान्यशब्दस्य विशेषणत्वमनौचित्यात् ।

पूर्वमूत्रप्रत्यवेन पौनस्त्यापत्तेश्च । सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नस्त्येव त्रित्ति-
प्तमित्यागामिभाष्यानुपपत्तेश्चेति । उक्तयोर्वैरैकेकाग्रतयोर्वैश्यामात्रपरि-
कर्मणश्चेत्पत्तये चित्तस्य स्थितां साधीपण्यन् चित्तस्य त्रिष्विक्तत्वादिकं
दूषयति । यस्य स्थितिः । यस्य तु चैनाशिकस्य मते चित्तं प्रत्ययनियत-
मथात्रयान्तरे न गच्छति तथा प्रत्ययमात्रं निराधारवृत्तिमात्रं तथा त्रिविक्त-
व भवति तस्य मते सर्वमेव चित्तमेकाग्रमती । त्रित्तिप्तचित्तानुपपत्तिरि-
त्यर्थः । तदनुपपत्तौ च तेषां स्वशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाधुपदेशो
विकल एवेति भावः । एकस्य चित्तस्य क्रमेण नानार्थप्रियकृत्यस्वीकारो
तु नायं दोष इत्याह । यदि पुनरिति । ततः निमित्त्यत आह । अतो
नेति । येऽपि चैनाशिकविशेष उक्तद्वेषपरिहाराय मन्यन्ते सद्रुशप्रत्यय-
प्रवाहद्वयसैव चित्तस्यैकाग्रता प्रवाहमध्ये विसद्रुशत्वं च विहेष इति तस्य
मतं योदीप्सादिज्ञानद्वय विक्रम्य दूषयति । तस्येति । मतइति शेषः ।
त्रिविक्तत्वादिति । अत आद्यभाष्येनेकाग्रतानुपपत्तिरिति शेषः । तन्मती-
तानागतप्रतीमानासु सद्रुशप्रत्ययव्यक्तिषु चित्तादिवद्भासज्यवृत्तिरेकाग्रता
भवतीत्येति चेत् । अन्योन्यासमानज्ञानोनेषु व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवात् ।
त्रिविक्ततादिनां सामान्यधर्मभावेन साद्रुशस्य दुर्वचत्वाच्चेति । प्रवाहाश-
स्य प्रत्ययव्यक्तिरित्यर्थः । दूषयति । स सर्व इति । स सर्वः प्रवाहाश-
सद्रुशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा विसद्रुशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा भवतु
उभयपक्षे एकाग्रः चित्तस्य प्रत्ययनियतत्वादित्यादिरर्थः । अतः स्वमिद्व्या-
प्तानुपपत्तेश्चेति । तस्मादिति । अवस्थित स्थिरम् । परमते दूषणान्तरमाह ।
यदि चेति । स्वभावमित्रत्वेन त्रित्तिप्रत्ययत्वेन स्वयाभ्युपगताः प्रत्यया
यद्वैकचित्तमानश्रिताः स्युर्नित्यर्थः । अथशब्दः प्रज्ञे । अन्वयप्रत्ययदृष्टयेति ।
तन्मते चित्तातिरिक्तताभावादुक्तम् । उपचित्तस्य अजितस्य कर्मोद्यस्या-
दृष्टमित्यर्थः । नन्वेकग्रतयापत्तेश्चैवानुपपत्तेश्चकारणत्वादीनां कर्तृ-
कारणभावाभ्युपगमेनायं दोषः परिहर्तव्य इत्याशङ्क्यामाह । समाधी-
यमानमिति । शोभयं धायसं गत्यत्यादित्यादि न्यायमतदूषणं समाधीय-
मानमप्याक्षिपति तिरस्करोति । तस्याप्यपेक्षयापेक्षितदूषणोदुराशयः आभा-

मौभूत इत्यर्थः । तत्र हि यत्त्वं हेतुः प्रसिद्धो ऽस्ति अत्र स्विकृतानी
यत्वरूपो हेतुरप्यसिद्धः संज्ञानमैकतानिर्बह्वन्नात्याद्यनभ्युपगमादिति
भावः । दूषणं नारमाह । किं चेति । स्वस्य बौद्धस्य य आत्मविषयता-
नुभवंसस्याप्यपलपस्वित्तस्य प्रतिष्ठानमन्यत्वे सति प्रसज्यत इत्यर्थः ।
पृच्छति । प्रार्थामिति । कर्तृ, यद्विनि । अत्रापमहमो विशेषणम् । तथा
च यो ह्यमद्रास सोऽहं सृष्टाग्नीत्यादिप्रत्यये ऽहमिति य. प्रत्ययान्तः स सर्वस्य
प्रत्ययस्य दर्शनस्य संज्ञादिरूपस्यान्योन्यभेदे सति तत्राप्येव प्रत्ययिनि
धर्मितो अभेदाकारतया अनुभवादिद्वौ ऽस्तीत्यर्थः । यान्मानुभवं व्या-
प्याय सद्रूपद्वयं व्यावष्टे । एकमन्यतेति । कार्यं चैकप्रत्ययविषयः प्रत्य-
यव्यक्तिमात्रगीचरको भवन्मरे ऽतो भेदाकारेऽहमिति प्रत्यय कथं भव-
न्मते ऽन्यन्तमिदेषु छणिकचित्तेषु विषयत्वेन कर्तमानः सामान्यमेकं
विषयीकुर्वतीत्यर्थः । सर्वप्रत्ययानुगतधर्मिणः स्थिरचित्तस्यानभ्युपगमा-
दिति भावः । ननु अभेदाकारिः ऽतप्रत्यय एवामामागिक इति, तत्राह ।
स्यानुभवेति । अभेदात्मा अभेदाकारः । ननु यत्सत्तत् छणिकमिति
सत्त्वेन छणिकत्वा नुमानादुक्तप्रत्ययोः बाधनोपस्तबाह । न च प्रत्ययेति ।
माह. तस्य स्वार्थसाधकत्वं न तस्यैवित्यन्यत्राणान्तरेणाभ्युपयते प्रतिष-
ध्यते उपजीव्यजातीयत्वेनावलक्षण्यदित्यर्थः । तद्वः पीता इत्यादिप्रत्ययं
तु सर्वेयेमेव यत्सत्तानुमानेनैव बाध्यते । एवं देशाद्यत्मताभ्युपगमपि
निर्णीतप्रामाण्येन शास्त्रेण सद्विग्रहाभावात्तया दुर्धनेन य. ध्यत इति । ननु
चित्ततिरिक्तात्मानभ्युपगमिमांशं द्वौवे । य आस्तिकानाम् आहं प्रत्ययस्य
स्थिरात्मविषयकस्याभ्युपगमादतः स्वमते कार्यं चित्तस्यैव सिद्धिरिति चेत्.
पूर्वाह्नाः स्मृतिस्तस्मात्कारोरेकः पक्षस्तानि यम. द्रित्यर्थेहि । तद्विदं चित्तस्यैव-
मुपगहति । तस्मादिति । परिकर्मापदेशः अन्यस्यानुपगमपि चित्तस्यैवम-
नुमीयते इत्याह । यत्थेति । हेतुमन्विशेषणम्, यत् स्थिरचित्तस्येदम-
यामिदमवस्थायापरिकर्मेचित्तमसाधनं स्थितिशब्दस्यैवः परिकारः आ-
स्तेषु निर्दिश्यत इत्यर्थः । भूतान्तामुत्वापयितुं पृच्छति । कथमिति ।
त्रिमुपायजं त्रिस्वरूपं त्रिकने वा परिकर्मे अतीत्यर्थः ॥

अत्र सूत्रेणोक्तम् ।

मैत्रीकरुणामुदिनोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविपाधाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ७३ ॥

प्रसादनं स्थितिनिवन्धनमिन्द्रियाणामिन्द्रियसूत्रस्येव न च । अन्यथा
तत्र सूत्रे वागञ्जघेयव्यं स । निवन्धनत्वं च स्थित्यभ्यसहेतुत्वं तच्च
स्थितिहेतुसुखदुःखमतिप्रत्यक्षाणां तत्रैव आनामिसूत्रे भाष्यस्याप्यनाह ।
यदुःखोपेक्ष्यसिद्धिमाधोनामेव स्थितिहेतूनामुक्तं बालम् । अत्र सुखादिशब्द-
स्तद्वानुलभावाय धर्मधर्म्यभेदत्सुप्रतिपादनात् । भावना सौम्यादत्र प्रसादनं
समाधिप्रतिबन्धनकारणद्वेषाधर्मोद्विगलपसारणं ते चादिप्रसादशक्तिर्यथैव ।
तत्र सेवेति । मैत्री सौहार्दं करुणा निर्द्वेषपरदुःखप्रदणोक्ता मुदिता
प्रीतिमुपेक्षामौदासीन्यं सर्वत्र भावयेदित्यन्वयः । भावनानां चित्तप्रसादे
द्वारमाह । इत्यमरस्येति । शुक्लं वापासमिव ततो धरे, इतस्तम इति चित्त
निर्माणं भवतीत्यर्थः । अष्टद्वारकत्वं चेतस्युच्यते अतः रासद्वेषनिवृत्ति
रुपपुष्टद्वारकत्वमपि बोध्यम् । तदुक्तं गीतायाम् ।

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैस्त्वन् ।

आत्मवर्त्यैर्विज्ञेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिं पर्यवतिष्ठते ।

इति । ननु चित्तस्य प्रसादाख्यवर्तिकर्मवैव जि कार्षमिच्छासाहू-
यामिह । प्रसन्नमिति । प्रसन्नं चित्तमेवाह भूत्वा स्थिरपद्मधरायोग्यता
सम्भवत्यर्थः । स्थितिपद्ममिति पाठे स्थितिः स्थैर्यमित्यर्थः । एकं सर्वत्र ।
प्रसादस्य साधनान्तरमाह ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ७४ ॥

वागञ्जघेयवै । अयमपि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः । नास्ति
कापुटाभ्यामिति । एकतपुटेनेत्यर्थः । प्रसन्नविशेषादिति । सूक्ष्मरूपेण
योगशास्त्रोक्तरीत्या वमनं रेचनमित्यर्थः । विधारणा कुम्भकं तन्त्राद्योत्पूर-
णतन्तरमिति बोध्यम् । रेचनोत्तरं पूरणं विना विधारणासम्भवात् ।

प्राणायाम इत्युत्तराच्च । प्राणायामश्च चित्तयो रचकपूरकक्रमभ्यासा इत्यादि
स्मृतिभिस्त्रयाणामेव मिलिताना प्राणायामत्वकथनादिति । प्राणायाम
इति । एतद्वयं पूरणमत्र प्राणायाम इत्यर्थः । प्रवृत्तेन विचारणे व्याख्याय
समयसूत्रार्थमाह । ताभ्यामिति । स्थिति भावयेत् । प्रसादद्वारेति शेषः ।
अत्र प्राणायामो यमादिनिषेध एवोक्तमाधिकारिणो योगसाधनत्वोक्तः ।
द्वितीयपादे च प्रसङ्गाधिकारिणो व्युत्पत्तिवित्तस्य यमाद्यष्टाङ्गमध्ये प्राणा
यामो वक्तव्य इत्यप्येवमस्त्वयम् । सया च स्यति । प्राणायामैर्देहद्वेषात्
धारणामिदं क्लिप्तिय मिति । प्रसादत्वेष्टया स्थितिनिवन्धनं धर्क
मोन्तरमाह ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनस स्थितिनिवन्धनी ॥ ६५ ॥

प्रवृत्ता इति प्रवृत्ति सात्तात्काररूपा विषया गन्धादय पञ्च
विषयत्वनास्या सन्तीति विषयवती । सा च स्वसाधनावृत्तया स्वाविष
येष्वपि विवेकपर्यन्तपु श्रुताद्यप्रतिबन्धहेतुतया स्थितिप्रयोजिका भवती
त्यर्थः । वाशब्द समुच्चये व्याख्ययस्तया भाष्ये व्याख्यात्वात् । अत्र च
मनस इति वचनात् मनश्चित्तपरोक्ततेति बोध्यम् । विषयवती प्रवृत्ति
पञ्चप्रकारा दर्शयति । भासिकावदिति । भासिकाये तन्वोपलब्धिस्याने
धारणा कुर्वती योगिना यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारो उत्पन्नैव कालेन भवति
सा गन्धप्रवृत्ति रिति तान्त्रिकपरिभाषा । एव सर्वत्र व्याप्येवम् । तात्त्वा
दयोः इयाद्युपलब्धिस्थानमिति शास्त्रधामाख्यादयश्च रक्षणीयम् । स्थितिनि
वन्धनीति व्याख्येते । वित्त स्थितौ निवन्धनीति वधान्तरेष्वतिसूक्ष्मे
दृष्टीस्थितियोग्यं नृप्यन्ति सस्कारद्वारेण्यर्थः । अन्यच्च कुर्वन्तीत्याह । मशय
मिति । शास्त्रीयेत्यान्तरे मशय निराकुर्वन्तीत्यर्थः । मशय विधमनप्रकार
च वक्ष्यति । समाधिप्रज्ञायामिति । समाधौ व्याप्यते या प्रज्ञा मन्त्र
पुरुषान्यतः साक्षात्कारस्तत्र सत्तमागधैरभ्यस्यतुरोपसृज्यन्ति चेत्यर्थः । एते
नेति । यतो रूपप्रवृत्तिर्विषयवती एतेन हेतुना रूपप्रधानत्वाच्चन्द्रादि
प्रवृत्तयो ऽपि स्थितिहेतुतया सात्तात्कारेषूच्यमाना अप्यामेव विषय

घट्यां प्रवेशनीया इत्यर्थः । अतो न न्यूनतेति भावः । संशयं विध-
मन्तीति यदुक्तं तत्र शङ्कां निराकुर्वन्नेव तद्विश्लेषोति । यद्यपि हीति ।
तैस्तेः शास्त्रैः स्वानुमानैराचार्योपदेशैश्च निर्णयितव्यतत्त्वं परमार्थभूतमेव
भवतीति निश्चयाच्च तत्र संशयः संभवतीति शेषः । संशयमुपपादयति ।
तथापीति । यावच्छास्त्रार्थरूढेशः स्वकारणैश्चक्षुर्मनसादिभिर्न साक्षा-
त्किप्यते तावत्सर्वं शास्त्रादि परितोमिव धाजोक्तिवत् संदिग्धतात्पर्यकं
भवति इत्यतो नापवर्गोद्विग्न निश्चयं जनयतीत्यर्थः । तात्पर्यसंशया-
हितो हि संशयो निर्णीतेऽप्यर्थं भवति । अत एव शास्त्रमूलजेऽनुमा-
नेपि संशयो भवतीत्याशयः । संशयमुपपादय तद्विधमनवकारमाह । तस्मा-
दिति । दृष्टोद्गममत्र पूर्वोक्तभूततात्पर्यं संशयापसाराणं, तत्र शास्त्रेषु
यद्विद्यते इदमित्यनेवेति विरुद्धत्वतद्व्यर्थः । इतदर्थं निश्चयाव्यवष्टौत्पाद-
नार्थं समाधिप्रज्ञायाः श्रुता द्वारीभवतीति यदुक्तं तद्विश्लेषोति । अतिप-
ताम्यति । अजियतासु अव्यवस्थितासु वित्तवृत्तिषु मध्ये तत्तद्व्यादि-
प्रवृत्त्या गन्धादीनां द्रव्यद्वयानां तद्विषयके यथोक्तसंज्ञावैराग्ये जाते
सति विवेकप्राप्तात् तस्यतत्त्वोक्तभूमिरूपस्यायस्य साक्षात्काराय चित्तं
समये स्यादित्यर्थः । वैराग्यस्य द्वारं विवेकाव्यवस्थितव्यवस्थानिशुचिं स्वयं
विश्लेषोति । तथा च सतीति । व्यतीकारसंज्ञावैराग्ये च सतीत्यर्थः ।
चित्तस्थैरेभिन्नान्धनं परिकर्मान्तरमाह ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ६६ ॥

विगतः शोको यस्या इति विशोकेति हेतुपरमविशेषणं तथा च
यतो विशोका अतो वक्ष्यमाणज्योतिष्मती चेठा स्थितिहेतुरित्यर्थः ।
द्विविधां विशोकां विश्लेषोति । हृदयेत्यादिना एषा द्वयो विशोके-
त्यन्तेन । हृदयपुण्डरीकालम्बने चित्तं धारयते या बुद्धिसंयुक्तत्वात्ता-
त्कारो भवति यच्च यद्व्यापरीत्याऽस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारं
चित्तं भवति एषा द्वयो विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते इत्यन्वयो भवि-
ष्यति, तत्र बुद्धिसंविदि ज्योतिष्मतीसंज्ञाया अवधारणतमाह । बुद्धिसत्त्वं

होति । धुटिरूपं सत्त्वं भास्वरं स्वपरप्रकाशं तेषोऽवत् आकाशवद्विभुं च
 भवति तत्र घुट्टौ स्थितिर्वैशारद्याद् निर्मलैकाग्र्यात् धुटिप्रवृत्तिं मूर्धादि-
 प्रभान्तसदृशाकारेण चिरकल्पते विशेषेणोत्पद्यतइत्यर्थः । अतो विषयस्य
 ज्योतिष्मत्त्वेन विषयिणी प्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतीति भावः । अत्र चान्न-
 फलस्य विभुत्यमात्रार्थेण चिद्वृत्तितम् । अन्नफलस्य सत्त्वं योग-
 शास्त्रोक्ता प्रक्रिया । उदरोरसोमंघ्रे यत्पद्मं तिष्ठन्मधोमुखमष्टदलं तद्व-
 चकपादायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तस्मिन्नालम्बने विस्त धारयेत् । तत्र हि
 वित्तं तिष्ठति । तद्वया । पद्ममध्ये मूर्धमण्डलमकारो जागरितम्यानं
 तस्मिन्परि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्यानं तस्मिन्परि बह्मण्डलं प्रकाशः
 मूर्धुन्तिस्थानं तदुपरि परं दृश्यं व्योमात्मकं नादस्फुरीयस्यानमस्ति यम
 हेमाचमुदाहरन्ति योगिनः । तत्कालिकाया विष्कन्ध्यापिशपासहृदयस्या
 मनोऽवहनाद्या मूलं तिष्ठति तस्या अलागुलतिज्ञायादयं अर्धंनुरी दया
 शाया मुपवेति शीयते तथा च शापाहृपया लक्ष्मणाद्या द्वाह्याम्यपि
 मूर्धमण्डलानि वेतामि सैय मनोपदा नाही वित्तस्थानं भवति तस्या
 वित्तं धारयन्ती योगिनश्चित्तसत्तात्कारो जायते इति । तद्यास्मिताया
 मिति । अस्मिता उच नाहकारं किं त्वात्मतत्त्वं तमशुमात्रमात्मानं
 मनुष्येतित्युक्तारयाग्यात् । अस्मितान्मताहन्तानां पर्यायस्वाच्छ । भाव-
 प्रत्ययस्य निर्विशेषमामान्यमात्रताव्योधनाय प्रयुक्तः । तथा चास्मिताया
 विशिक्तविन्मात्रं पुरुषे ममायस्य तदुपसायप्रसत एव निम्नतद्गमहेदधि
 कल्पं पुरुषाकारत्वात् स्वयमपि तत्कल्पं तथा शान्तं शोकादिनिमित्तं
 होमरहितमन्नं सर्वतोनाश्रुतमस्मितामात्रमस्मीत्येतादृशमात्राकारमन्या
 काराशून्यं भवतीत्यर्थः । आत्मनरिवज्ज्योतिर्मयत्वात् तद्वत्कारस्य ज्योति-
 षत्त्वं स्पष्टमेवेति पुनर्नास्तम् । अन्यजनेनात्ममात्रात्कारणेन कृतार्थं
 त्यात् कथमस्य न्यतिशेषतयोपन्यास इति चेत् न । कृतात्ममात्रात्कार-
 णापि ज्ञाननिष्ठया पर्येताभ्यायेमभ्यासापेक्षणादिति, यन्वादिप्रवृत्ति
 भवत्यापमस्मिताप्रवृत्तिर्विशेषो यद्वन्वादिप्रवृत्तयोऽर्थान्तरेषु वित्तस्थेयं
 हेतवोऽस्मिताप्रवृत्तिस्तु स्वविषयव्येति । अपि ज्योतिष्मात्तात्कारस्य

परमात्मनि चित्तस्थितिहेतुत्वमस्तीति । अस्मिताशब्दार्थं पूर्वोच्यते-
मुपेन विवृणोति । यचेदमिति । अणुमात्रं सूक्ष्मतममनुविद्धा श्रवण-
मननाभ्यामवधार्य अस्मीत्येतदन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीत्यर्थः । तथा
दृषीति । विषयवती अस्मितामात्रा चेति द्विविधा विशेषः कल्प्यते-
प्यतीत्युच्यते शास्त्राद्विद्वः । अनया योगिनश्चित्तं स्थितियोग्यतां प्राप्नोती-
त्यर्थः । ननु गन्धादिप्रतिबद्ध्युद्भिर्बुद्धिर्वापि विषयवतीत्येव पूर्वभूत्रेणैव
तद्वृत्तं युक्तमिति चेत्, न । गन्धादिप्रत्यक्षस्य विषयप्रत्यक्षस्य भुङ्क्त्वा-
त्तत्प्रत्यक्षेण मुख्यविषयप्रत्यक्षाः पूर्वभूत्रेणोक्तत्वात् युद्धं च पुरुषमाश्रितया
विषयशब्देऽगौणं सद्यः असद्स्य पुरुषस्य बुद्धिबद्ध्यन्मात्रेण सिधात्यर्था-
योगात् । अतो बुद्धिर्बुद्धिः गौणं विषयप्रत्यक्ष-मत्र भूत्रे प्रोक्तमिति विशेष-
कत्वं चास्मिताशब्देः साक्षादेवास्ति 'सति शोभनात्मवि'दिति श्रुतेः ।
बुद्धिर्बुद्धिस्तु विशेषकत्वं संकल्पसिद्ध्या किं वा विवेकप्राप्तिद्वारेति
योध्यम् । चित्तस्थैयङ्कारणं परिक्रमोन्तरमाह ॥

धीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

ध्यावष्टे । धीतेति । धीतरागं यत्समसादीनां चित्तं तदेवा-
लम्बनं निरोपकृतं तद्वारण्यः तद्वारण्यतापत्वं योपिचित्तं विरक्तं सदा-
लम्बनामारेण स्थितियोग्यता लभतइत्यर्थः । तथैव परिक्रमोन्तरमाह ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानाद्यलम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानं स्वप्नरूपं ज्ञानं तदालम्बनरूपं चित्तं प्रपञ्चज्ञाने स्वप्न-
दृष्टिमिच्छितमिति यावत् । तथा चोक्तम् ।

दीर्घस्वप्नमिमं विद्वि दीर्घं वा चित्तविषयम् ।

इति । इयं च दृष्टिः कामदुष्टत्याद्विगुणैर्जाघ्रं घेनुदृष्टिषत् तत्तद्भु-
रविषयकत्वादिगुणैर्जाघ्रत् ज्ञाने स्वप्नदृष्टिरूपेति । एतदपि वीरायद्वारा चित्त-
स्थैयङ्गुतिप्राप्त्यर्थः । निद्राज्ञानालम्बने चेति । निद्रारूपं ज्ञानमेवालम्बनं

यस्य तत्तथा सर्वज्ञीयेषु विस्मृतात्मकेषु सुबुद्धदृष्टिमन्त्रितमिति यावत् ।
तदुक्तम् ।

ब्रह्माद्य स्वायत्तान्त च प्रसुप्त यस्य मायया ।
तस्य विष्णो प्रसादेन यदि कारित्व प्रमुच्यते ॥
साधार तपइव प्रसुप्तमिह पश्यताम् ।
किं मृषा व्यवहारेषु न विरक्त भवेन्मनः ॥
इति । भाष्य च सुगमम् ।

यथाभिमतध्यानादा ॥ ३८ ॥

किं छद्मना यदेवाभिमत हरिहरमूर्त्यादिक तदेवादी ध्यायेत्
तस्मादपि ध्यानात्तत्र लब्धस्थितिकस्य चित्तस्यान्यत्रापि विवैकपर्यन्त
मूर्त्तेषु विनैव साधनान्तर स्थितिप्राप्तता भवतीत्यर्थः । इत्यत्रैव
व्याचष्टे । यदेवेति । धर्माकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

यस्य परिकर्मसत्त्वतः । परम महत्त्व येषां पुरुषादीनां ते परम
महत्वा । व्याचष्टे । मूर्त्तमिति । मूर्त्तमेवपरिमाणे चित्तस्य नियोजनमव
स्थानमभीक्ष्णोरित्यर्थः । तत्रते यामीति शेषः । स्थूलमिति । स्थूले मह
त्परिमाणेऽन्यत् पूर्ववत् । एव तामिति । इतत् स्थूलमूलरूपं कोटिद्वय
वत्तद्वयं धरती । अस्य चित्तस्य योऽपतिघात केनाप्यप्रतिबुद्धता स वशी
कारश्चित्तस्य विधेयत्व भवतीत्यर्थः । पराशर्यद्वयोऽपि वशीकरोति
देवगदर्शनत्रयो वशीकारसत्कारूप इति भावः । तद्व्येष्टयस्य परत्वे हेतु
माह । तद्वशीकारादिति । तस्माद्वशीकारान्तरिपूर्णं समस्तस्यैवसाधना
काद्व चित्तमध्यासान्तरसमस्य परिष्कारं नापेक्षतइत्यर्थः । वशीकारसत्ता
वैराग्यानन्तरमपि तु चित्तमध्यासकृत वशीकारमपेक्षतएवेति तदपर निरुद्ध-
मिति भावः । तदेवमध्यासवैराग्यादिक परिकर्मान्त योगसाधनमभिहित

सामान्यते। येषाद्वितयं च प्रोक्तमतः परं योगयोः फलं वक्तव्यं, तत्रादौ
संप्रज्ञातस्य फलं ध्यानादिव्यावृत्तं प्रतिपादयन्मूत्रमवतारयति । यथेति ।
अथशब्दः प्रश्ने । समापत्तिः सम्प्रयागलम्बनाकारत्वापत्तिः प्रत्यक्षवृत्ति-
रित्यर्थः । चित्तस्य चेयं प्रज्ञाप्यायस्या संप्रज्ञातेष्वेव भवति न तु धारणा-
ध्यानसमाधिषु तेषु सामान्येणात्मन्यनायद्वयात् साक्षात्कारस्यैव विशेषा-
कारत्वादिति ॥

लीणवृत्तेरभिज्ञानस्यैव मणेर्यद्दीप्तग्रहणया ह्येषु
तत्स्थितदञ्जननासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

लीणवृत्तेरपगतवृत्तान्तरस्य चित्तस्येत्यर्थः । अभिज्ञातस्य निर्मलस्य
मणेरपि यद्दीप्तादिषु तस्मिन्प्रतया सदञ्जनता सम्यक् तदाकारता
ज्ञायते, सा च समापत्तीति* शब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । अत्र संप्रज्ञातफल-
भूतायाः प्रज्ञायाः समापत्तिरिति तान्त्रिणी परिभाषापि प्रमङ्गादुक्ता ।
सा चासंप्रज्ञातव्यावृत्तस्य संप्रज्ञातस्वरूपस्य परिवायकतयैव संप्रज्ञातयोग
इति परवादुच्यते तत्रा एव सञ्चीकृतः समाधिरिति सूत्रे इति । लीणवृत्ते-
रिति हेतुगर्भविशेषणस्यायमाशयः । चित्तस्य स्वत एव सर्वार्थसाक्षात्का-
रसामर्थ्यमस्ति विषयान्तरव्यासङ्गदोषादेव तु सत्प्रतिबुद्धमते। एतन्त-
रप्रतिबन्धस्य निःशेषतो विगमे स्यत्त एव ध्येयस्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपाय-
त्वाच्चो भवतीति भाष्ये प्रत्यस्तमितेति । प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरस्येत्यर्थः,
समापत्तेरपि प्रत्ययत्वात् । उत्पत्तिक्रमानुरोधेन सौत्रं पाठक्रममुल्लङ्घ्य
शास्त्रादिसमापत्तीः सदुष्टान्ता ध्यायानायादौ स्वयं विवृणोति । यथेति ।
उपाश्रयभेदान्नपाप्नुमाश्रुपाधिविशेषात्तद्रूपोपरक्तस्तत्प्रतिबिम्बोद्वादी सत्
स्फटिक उपाधिवृत्त्याकारतयैव निर्भासते प्रतीयते तथा बाह्येणात्मन्यने-
नोपरक्तं समर्पितप्रतिबिम्बं धृत्तेः प्रत्यक्षरूपतालाभाय बाह्यसमापचमिति
शास्त्रगतविशेषाकारमित्यर्थेकप्रेषंभूतं चित्तं शास्त्रान्वयान्कारणैव साक्षात्पि

निर्भासतइत्यर्थः । यत्र समापत्तिरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यस्य बाह्य-
 ह्याकारेण निर्भासतइत्यनेन तत्फलमुक्तं पौरुषेयबोधस्यैव प्रमाणफल-
 स्यादिति । एवं सर्वत्र बाह्यसमापत्तावधानां त्रैविध्यमाह । भूतेति ।
 अत्र भूतमूल्यशब्देन तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं यद्दीप्तं मूल्यशब्दस्य कार-
 बाधस्य भावेन्द्रियग्रहणं स्थूलशब्देन च महाभूतानि यद्दीप्तानि विश्व-
 भेदशब्देन च स्यात्परब्रह्मादयो ज्यान्तरभेदा बाह्याः । अन्यत् पूर्वज्ञत् ।
 एकमेवेति ग्रहणमिन्द्रियं तत्र समापत्तौ मूल्यस्थूलविश्वभेदरूपं त्रैवि-
 ध्यमतिदिशति । तथा ग्रहणेष्वपीति । इन्द्रियाणां मूल्यं युद्धवृत्तकारादिति
 भाष्यकारो घटयति । स्थूलं च चतुरादिकं विश्वभेदश्च स्यात्परब्रह्मादयो
 चतुरादिविशेषा इति । यद्यन्तर्यभागमतिदिश्य ग्रहणसमापत्तिं सामा-
 न्यतो दर्शयति । ग्रहणालम्बनेति । पूर्ववद्भाष्येयम् । यद्दीप्तसमापत्तिं
 पूर्ववद्भाष्ये । तथा यद्दीप्तमिति । यद्दीप्त्यं कुतरेपि व्यपदिश्यतइति त-
 द्भाष्येनान्य पुरुषपदम् । अत्र ग्रहणफलोपहितत्वं यद्दीप्त्यं स्वरूपयोग-
 तापत्त्ये मुक्तपुरुषेषु पृथक्प्रवृत्तानौचित्यात् ईश्वरस्य चात्रैव प्रवेशः । ग्रहण-
 स्वरूपयोगमात्रेणैव समापत्तिं व्यावृत्ते । भूतेति । मुक्तं चात्यन्तिकजन्यं
 यताः शुक्रादयः । समग्रमूत्रार्थमाह । तद्वैमिति । सामान्यतः समापत्ति-
 रक्ता तत्र यद्दीप्तसमापत्तौ स्थूलमूल्यविषयस्वरूपविशेषाभावात्सा एकवि-
 धैव । बाह्यग्रहणसमापत्त्योक्तुं तद्विशेषसत्त्वात्तयोर्विशेषानाह त्रिभिः सूत्रैः ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णो सविस्कर्ता

समापत्तिः ॥ ४२ ॥

युतीयसूत्रे मूल्यविषयकसमापत्तेः यद्यप्याद्यतयास्य सूत्रद्वयस्य स्थूल-
 दिव्यशब्दं परिगोपालय्यते । स्थूलं कार्यं मूल्यं करणम् । तत्र स्थूलं
 द्विविधं, भूतानि तन्मात्राणां कार्याणि इन्द्रियाणि चार्हकारस्य कार्या-
 नीति । तत्र च स्थूलमूल्यसमापत्तौ द्विविधे भयतः । तामु घटयत्तु समा-
 पत्तिषु सविस्कर्त्तव्याः स्थूलविषयकसमापत्तेर्लेखकमिदं सूत्रं, तदेतद्
 व्यावृत्तमाह आदौ शब्दार्थज्ञानविकल्पमुदाहरति । तद्वद्वैमत्यादिना

वृष्टमित्यनेन । इत्यविनिर्माणेन एवमभेदेन विभक्तानां वस्तुतो भिन्नानामपि यदप्य विरूपत्वात् नोच्चे द्रष्ट पूर्वाकारविरूपतत्तत्तत्त्वान्तत्वादित्यर्थः । ननु वस्तुशून्यस्ये सति विरूपः स्यात् प्रतीतिप्रलात्तभेदात् वस्तुमवेज भवतु तत्राह । विभज्यमानास्वेति । अन्वयगत्यतिरेकाभ्यां परीतर्कैर्विषयमाना विविध्यमाना अन्येयज्ञानधर्माभ्यां भिन्ना शब्दधर्मोत्सारत्यमन्दत्वादयः । शब्दधर्मधर्मा जडत्वमूर्तत्वादयः । शब्दज्ञानधर्मोभ्यामन्ये । एव ज्ञानधर्मो प्रकाशामूर्तत्वादयः शब्दार्थधर्मोभ्यामन्ये । इत्यपमेतिषां शब्दार्थज्ञानानां विभक्तौ अन्योन्य भिन्नः पन्था स्वरूपभेदोपपन्नमात्रे इत्यर्थः । समापत्तिरेव विरूपरूपपेत्त्यतो विरूपसत्तत्त्वज्ञानोपपत्तिरित्याशयेनान्यथा सूचार्थ व्याचष्टे । तत्रेति । तत्र गवदौ स्थलभूतेन्द्रियेषु समापदस्य समाहितस्य योगिन समाधिप्रज्ञायां समाकृतो यो गजद्वयं स यदि शब्दार्थज्ञानविरूपपेन गौरिय भाषते इत्येष शब्दार्थज्ञानानामभेदधर्मेणानुविष्टे । यिपयीकृता भवति तत्रा सा सजीवो विरूपमिश्रिता विरूपविषयीभवदर्थेविषयिणीति यावत् । समापत्तिं सचित्तजंज्ञा भवतीत्यर्थः । अत्र हि गौत्यमित्यथै शब्दार्थयोरभेदविरूपः । भासतइत्यथै चार्थज्ञानयोरभेदविरूपः । चार्थद्वारा च शब्दज्ञानयोःप्यभेदविरूपः । एव नापयजे । इय भासतइत्यादिद्वयैश्च सचित्तर्कं समापत्तिर्भवति । अत्र शब्दाद्विविकल्पेयं प्रासभधमन्येव विकल्पा उपलतनीया । इय च समापत्तिरपरं प्रत्यक्षमविद्याले शमग्रन्थादिति । सूत्रात्तर योजयितुं प्रथमं तावद्विहितर्कं स्थूलसमापत्तिं व्याचष्टे । यत्र पुनरिति । अथ भावः । शब्दमकेतस्मरणपूर्वके तावत्स्मरणेणागमानुमानज्ञाने भवतः । सकेतश्चाय गौरिति शब्दार्थयोरितरेतराध्यासात्मकः । एतन्नैतत्परामपरं च द्रष्ट यदोकार' इत्यादिस्मृतिषु 'अकारोकारमकसा द्रष्टविष्णुमहेश्वरा' इत्यादिस्मृतिषु अमरा निर्जरा' इत्यादिकेषु च सकेतस्य विरूपितताभेदरूपत्वावधारणात् । ततश्च सकेतपदसमानाकारैश्चैव शब्दबोधस्तन्मूलकानुमानं च भवतीत्यत आगमानुमानज्ञानयोरपि श्वखणममरूपयोर्विरूपश्चैव सार्गिकः ततश्च तन्मूलिकाया प्रथमं जायते समाधिप्रज्ञा सापि विकल्पज्यापिरश्चैव भवतीति सा

सर्वतर्का भवति । यद्वा पुनरर्थमात्राद्वर्यमात्रप्रवणेन चेतसा संकेतस्मृ-
तिसत्प्राप्यते तदा समाधौ तन्मूलको विकल्पो न ज्ञायतदिति निर्धि-
तर्को भवतीति । तदिदमाह । शब्दसंकेतोति । शब्दसंकेतस्य स्मृतेः
परशुद्विरपगमस्तस्या सत्यां तन्मृतिनिमित्तकेन श्रुतानुमानज्ञानकानीन-
विकल्पेन श्रुत्याणं समाधिप्रज्ञायामर्थस्वरूपाकारैवावधार्यतइत्यादिरर्थः ।
आरोपान्वेस्थापि संपर्को नास्तीति प्रतिपादनाय स्वरूपमात्रेणावस्थितार्थे
इत्युक्तम् । परमिति । आरोपसंपर्काभावादिति भावः । अद्यहीतर्गाहत्वं
निर्णेतकमपत्तेः प्रामाण्यप्रयोगजनं दर्शयति । तत्त्वोत्पादना दर्शन-
मितीत्यन्तेन । श्रुतानुमानयोः यत्राप्यननयोर्दोषो धीमशब्दाद्यै व्याचष्टे ।
तत इति । प्रभवतः प्रवर्णेन भवतः मुहुरा उपपदिविशेषावात्कार विमा-
जसदिग्धादिपदैस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादनासंभवात् । अतः सधितर्कानधि-
मतेपि विनिर्णये । उस्या विषय इत्यर्थः । मन्वेष्टं सर्वश्रुत्या श्रुतिस्मृतिव्या-
मेवविशेषविशेषप्रतिपादनं स्यादिति चेन्न व्यर्थं निर्वितर्कसमापत्तिरिति
तत्राह । न चेति । सहभूत तत्कालीनं गुरोर्विशेषज्ञत्वेपि स विशेषः शब्देना-
शेषो वक्तुं न शक्यते इत्युच्यते इति विशेषणं 'इदं तदिदं निर्देशं गुरु-
णापि न शक्यते' इति स्मृतेः । अतः सर्वश्रुत्यादपि निर्देशकत्वसमा-
पत्तिसमानाकार ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तस्मा-
दिति । संकीर्ण एहीतमात्रादवगाहि । तत्रैवमुक्तमूरस्य लयप्रवधार्य भूत-
प्रवत्तायति । निर्वितर्कता इति । स्पष्टम् ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४२॥

यतः स्मृतिपरिशुद्धौ सत्यां व्यापते तथा स्वरूपशून्येव भवति
अतोपमानस्य निर्भासो यत्रत्यर्थमात्रनिर्भासा वाग्यलविकल्पशून्या वा समा-
पत्तिः सा निर्वितर्कतत्त्वार्थः । यदानीं क्रमशो व्याचष्टे । या शब्देति । शब्द-
संकेतात् श्रुतानुमानरूपज्ञाने या विकल्परूपा स्मृति विन्त सधितर्क-
काले उप्यनुवर्तते तदप्यमे सतीत्यादापदार्थः । शब्दसंकेतव्यात्र स्मृति-
हेतुत्वं व्योमचरज्ञानद्वारा बोध्यम् । संकेतप्रच शब्दार्थयोः कल्पितामेव-

मात्र इत्यतः संज्ञितस्मृतौ तन्मूलकज्ञाने चाभेदविकल्पश्चैतत्सर्गिक इति ।
 शब्दविकल्पशून्यत्वे हेतुमुक्त्या जनविकल्पशून्यत्वे हेतुमाह । स्वमिवेति ।
 इयकारो भिन्नक्रमेण त्यजतिपदानन्तरं योजनीयः, त्यागसादृश्यं चायं
 दणमिति । तृतीयपदस्यार्थमाह । पदार्थमात्रेति । तत्प्राप्यर्थमाह । यास्त-
 स्यरूपापत्तेव भवतीति । सा निर्वर्तकैति । एष निर्भासा या समापत्तिः
 सा निर्वर्तकैत्यर्थः । तदेव मूत्राभ्यां प्रतिपादितौ सञ्चितकानिर्वर्तकयोर्नौ
 सञ्चितकनिर्वर्तकत्वगुह्याभ्यामपि शास्त्रेपूज्येते । चित्तकेशिचारेत्यादिमूत्रे
 च यः स्थूलविषयक्रामो नो विसर्ग इत्युक्तं स एवात्र सञ्चितकनिर्वर्तक-
 समापत्तिरूपेण द्विधाकुरुति । नन्वस्य निर्वर्तकसाक्षात्कारस्य विषयः
 त्रिभूतविधाः त्रिधात्रयी, आद्ये वक्ष्यमाणनिर्विचारसमापत्त्या सहैक-
 विषयस्यापत्तिः । अन्ये उच्यन्तिनः कल्पितत्वेन तद्गोचरनिर्वर्तकत्वाया
 विज्ञानशून्यत्वानुपपत्तिरित्याहुर्गुणवर्णनं ध्वन्यापन्नं चक्षुषविशेष-
 णत्वमेवास्य दृष्टव्याख्यादवधारयति । तथा चेत्यादिना लोक इत्यन्तेन ।
 व्याप्राप्तं पूर्वाचार्यैरिति शेषः । तस्या निर्वर्तकत्वाया गवादिचण्डादिवान्
 लोक आत्मस्वर्गमित्यन्तरः । नन्ववयविनि किं प्रमाणं तत्राह । एक
 बुद्ध्युपक्रम इति । एका गौरिति बुद्धिमुपक्रमेति आरभतरन्वेकबुद्ध्युपक्रमः ।
 अतो नाययवानामनेकतया अययविग्रहहारनिवोक्तत्वेति भावः । नन्वे-
 वमप्येकमप्ययानुरोधान्नैकं विज्ञानमात्रमेवावयवविव्यवहारहेतुरस्तु तत्राह ।
 अर्थात्मेति । अर्थात्मा द्रव्यस्वरूपः । विज्ञानमात्रत्वे स्वस्य स्थदृश्यत्वा-
 नुपपत्तिः कर्मरूपविरोधादिति भावः । नन्वेवमवयवैर्भ्यो उच्यन्तिनोऽति
 रिके कपालं घटो ज्ञात इत्यादिरुपवयवव्यवयविनोर्भेदप्रत्ययो न स्याद्वि-
 त्याशङ्कामपाकरोति । अणुप्रचयविशेषात्मेति । अणुनामैव प्रवयाप्य-
 संयोगनिमित्तको यै विशेषः परिणामरूपसहस्ररूप इत्यर्थः । तथा च
 सामान्यविशेषयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् अभेदप्रत्ययोप्युपपन्न एवेति भावः ।
 न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । भेदस्यान्येत्याभावरूपत्वात्
 अभेदस्याविभागरूपत्वादिति । अयं चाविभागे न लक्षणान्यत्वं लक्षण
 भेदकालेपि अभेदप्रत्ययात् किं त्वाचाराद्येवभाववत्स्वरूपसंज्ञाविशेष

सत एवाभिव्यक्तिरित्येष सत्कार्यवादिनो नियमः । अभिव्यक्तेरवाभिव्य-
क्त्यन्तरास्योक्तरेख तस्या असत्या एवेत्यादेषि न वर्तिः । कार्योपानमा-
गतायस्येवाभिव्यक्तेरप्यनागतावस्था सै व चाभिव्यक्त्युत्पत्तिः नियमिका
यतः शशशङ्कादिवैलक्ष्यम् । यद्य परैस्त्यक्तेस्त्यत्तिभावे चाभावः स्वह-
पमेवेत्येते तथैवाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेत्यस्माभिरणुपगम्यम् ।
घटादेरतीतानागतावस्थे तत्रभिव्यक्तेरप्यतीतानागतावस्थे इति । अद्वैतम-
भिव्यक्तिरपि घटस्वरूपमेवास्त्विति चेन्न । अतीताद्वयस्य घटेनाभि-
व्यक्त्यवधारणसद्व्योक्तत्वादिति द्विः । यत्तु वैशेषिकाः प्रागभावमेव
कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति । तदसत् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने
लाघवात् । भावानां दृष्टत्वात् अन्यानपेक्षत्वाच्च । अपि चाभावेषु स्वतो-
विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताज्ञाने नास्ति
अतोभावस्याविशिष्टतया सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसङ्ग एवेति । अत्रपक्षेभ्यो वि-
ज्ञानाच्चातिरिक्ततया हेतुभूतं ताभ्यां वैधर्म्यज्ञातमवधारिणि दर्शयति ।
योस्तर्थाति । पद्विशेषणानिययासंभयमवधारणानाभ्यां वैधर्म्यं वि, वैशेषिकै-
र्यगुक्त्यन्तेनोच्यते यः परिणामविशेषः स एवाप्राणोपानित्युक्तः कार्येषु
परममूल्याभावादिनि । अवयवादिद्वितत्त्ववज्जलादरणादिव्यवहारका-
रित्वाप्यतिरिक्ताधरणीति प्रतिपादयति । तेनावयविमेति । अवयवाति-
रिक्ता उच्ययी नास्तीत्यवयवा एव निर्विकल्पमावात्कारविषय इति येना-
शिकमतमपाकरोति । यस्य पुनरिति । यस्य मते स अवयवनिमित्तो
विशेषः उच्यय्याप्यो उच्यस्तुक्तस्तुक्तः सूक्ष्मं वावयवाख्यं कारणं न प्रत्यक्षगोचरं
तस्य मते उच्यय्यभावात् प्रायेण सर्वमेव मिथ्याज्ञानमित्यायातम् । यतो
उत्तद्रूपप्रतिष्ठमेव मिथ्याज्ञानमिति, तद्वा च सर्वस्य मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्-
ज्ञानमपि किंस्यात्, न स्यादेव विषयाभावेनक्वापि ज्ञानस्य सद्रूपयकत्वासि-
द्धेरित्यर्थः । तत्र हेतुः यद्यदिति । नन्ववयवज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं स्यादि-
ति चेन्न । मूलमं चेत्यादिना अवयवानामवयवत्वत्वस्योक्तत्वात् । यप्रत्य-
क्षेवयवेषु सिद्धं वावयवेव तस्याभावात् पूर्ववयवज्ञानं प्रमाणभावादेषा-
मितृमित्याशयः । ज्ञानज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं कदा कित् स्यादित्याय-

येन प्रकटीभावात् । यथा यत्र काण्डादिभिर्जीव्यतविशेषाभिञ्जित्वा
 दुरमात्रेणेति । अलिङ्ग प्रधानम् । अकार्यत्वेन कस्याप्यनुमापकत्वादिति ।
 अलिङ्गपदसामान्यं व्याचष्टे । न वा लिङ्गादिति । चेदर्थः । नान्यति ।
 ननु पुरुषः प्रकृत्यपेक्षयापि सूक्ष्मोऽस्ति निर्धर्मकत्वादिति पूर्वपक्षे परि-
 हरति । सार्थमिति । यद्योपादानतया लिङ्गापेक्षितं सौक्ष्म्यं प्रधानमस्ति
 तत्रैव पुरुषस्य तत्सामर्थ्यात्कामित्वात् उपादानतया च सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितं
 तमित्याशयः । ननु यदि पुरुष आरब्ध न भवति तर्हि 'यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन ज्ञातानि लोभन्ति यत्प्रपन्न्यभिमुखिगन्ति तद्ब्रह्म'
 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिं वसुतां पुत्राणीत्यादि श्रुतिस्मृति-
 शतधितोष इत्याशङ्क्य परिहरति । किं तु लिङ्गज्येति । हेतुस्तु भवति
 किन्तु लिङ्गस्यान्यधिकारणमुपादानकारणं पुरुषो न भवतीति व्युत्क्रमेणा-
 न्वयः । तत्र यस्यात्मनोऽधिष्ठानत्वेन निमित्तकारणत्वं 'यथाऽध्यक्षेण
 प्रकृतिं भूयते सचराकरम् इति गीताउच्यते ।

प्रधानपुमोरत्रयोर्धत्तं शेषं प्रवर्तते ।

निव्ययोऽंशिनोऽथैव जगदादौ महात्मनो ॥

तत्सोभकत्वाद् दृष्ट्वाण्डसूटौ हेतुनिरञ्जनः ।

अहेतुरिति मयात्मा ज्ञायते परमेश्वरः ॥

इत्यादि सकलस्मृतिषु तथा निर्णयाच्च । यत्तु ईश्वरस्याधिष्ठा-
 नत्वव्यपमुपादानत्वं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्युक्तयुतिषु
 त्योर्गीयते । आकाशस्य व्याप्युपादानत्वं, तदप्यत्र द्रगेव निमित्तकारणता
 मध्यस्थ प्रवेशयते पुरुषाणां विचारितवधमनिरासायेति पुरुषार्थं प्रकृतिं
 प्रवृत्त्युपगमेन च लोभपुरुषाणामपि महदात्मैकत्वकृष्टिहेतुत्वं नयेतां
 मात्रेण नोपादानत्वेन । तथा चेत्तम् ।

पुण्यादयो विशेषान्ता अश्वत्थाद्रीश्वरेच्छया ।

पुरुषाधिष्ठितादेव जितरे मुनिपुण्याः ॥

सत्यं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।

मया प्रतोभ्यमायायाः पुरुषानुमतेन च ॥

इत्यादिस्मृतिभिः । जीवानामधिष्ठानसंयोगमात्रम् अनुमतिस्तु
पूर्वकृत्योपकामकर्मोदिरूपेति द्विक् । तदेव यादृशतत्त्वसमापत्त्योः स्थूल-
सूक्ष्मविषयभेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतत्त्वतुर्विधविभाग उक्तः यहीवृ-
समापत्तौ च यः सन्निकल्पस्थो विधेयः स एतास्त्रेव चतसृष्यन्तर्भूतः
चेतनोपरागैर्गौवाचेतनेषु योगस्य व्यवस्थापितत्वात् । अतो यहीवृत्तमा-
पत्तौ सन्निकल्पाधिकृत्यादिविभागो नास्त्यः । वितर्कस्यादिमूलेण पूर्वं
संप्रज्ञातस्याधान्तरविभाग एव कृत इदानीं यथोक्तसमापत्त्यावकाश-
मुपेत सन्निकल्पाभावापूर्वकं संप्रज्ञातस्य सामान्यलक्षणमनेनैव प्रसङ्गेनाह ॥

ता एव सवीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एव यहीवृत्तव्याप्तेषु समापत्तय एव सवीजः समाधिः
संप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । समापत्तिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वाद्योगस्य समा-
पत्तिस्त्वमुक्तम् । योगे स्थितोऽधान्तरविशेषोवाभावादिति । ननु यहीवृत्तवृत्त-
यादृशसमापत्तिर्भाविताऽविचारस्मितानुगतास्त्वयः संप्रज्ञाता एव संप्र-
ज्ञाने न पुनरानन्दानुगत इति कथन्ता एवेत्यवधारणमिति चेन्न ।
धानन्दस्य वृत्तिधर्मत्वेन यादृशमध्ये प्रवेशात् । ननु वृत्तवीजसंस्कारहेतु-
तया समापत्तय एव सवीजाः न तु वृत्तिनिरोधोऽत्मको योग इति कथं
मुच्यते ता एव सवीजयोगे इति तत्राह भाष्यकारः । ताश्चतस्र इति ।
बहिर्धस्तून्यतात्मधर्माः संस्कारधर्माश्चैव दुःखवीजानि ज्ञायन्तव्या
इति बहिर्धस्तुवीजाः, संप्रज्ञातनिष्ठाया अपि संस्कारहेतुत्वात् धर्ममेव
त्वाच्च । तथा च वितर्कादिमूलाकरीत्या चतस्रः प्रकृते तु त्रिधा विभ-
क्तास्ता यहीवृत्तादिविषयिकाः समापत्तयो बहिर्धस्तुवीजा इत्यतस्तत्ताभिः
संन्यातात्ममाधेः संप्रज्ञाताम्यो वृत्तिनिरोधोऽपि सवीज उच्यत इत्यर्थः ।
ननु स्थूलसूक्ष्मसमापत्तेरेव चतुर्विधत्वाद्धानन्दास्मितासमापत्तिभ्या सह
षट् समापत्तयो भवन्ति तत्कथमुच्यते चतस्र इत्याशङ्कामपत्तोरिति । तत्र
स्थूल इति । तत्र चतसृषु समापत्तिषु मध्ये स्थूलोऽयं एक एव समाधिरधा-
न्तरभेदेनैव सन्निकर्तनीर्जितकैरुपेतो द्विधा । तथा सूक्ष्मैर्येषु एव समाधि-

एवान्तरभेदेनैव सविचारनिर्विचाररूपतो द्विधा प्रोक्त इत्येतो वितर्कानु-
यतादिरूपेः पूर्वं च सप्रज्ञातयोगारवतुषां उपसंख्यातः परिमणित इत्यर्थः ।
केचित्तु सूत्रस्य व्यवहारो भिन्नक्रमः । तथा च ताः सवितर्कनिर्वितर्कस-
विचारनिर्विचाररूपारवतसः समापतयः मञ्जोजसमाधौवेति सूत्रार्थः,
तेन न यहीनादिसमापनोपयोगं सवीजस्य भाष्ये प्रागुक्तं विवक्ष्यतइत्याहुः ।
तत्र । यहीनादिसमापत्तेः सवीजस्यानुगत्याच सूत्रकारस्य न्यूनतापत्तेः ।
एवमात्रेययोः । यथात्राप्येव व्यवहारस्योपपत्तौ भिन्नक्रमत्वानौ
विन्यास्येति । यत्काल्यनेनैव शास्त्रविषये स्थूलसूत्रभेदेन सवितर्कवि-
वक्ष्यतसः समापतयः बहुषाज्येषु चैन्द्रियेषु सानन्दनिरात्मरूपे
द्वे समापत्तौ यहीवृषु च सात्मितनिरात्मितरूपे द्वे समापत्तौ इत्यदौ
समापतयोः बोध्या युक्तिसाम्यादिति तदपि न । प्रमाणादयं नास्ति ।
यानन्दाभ्युपगमात्तानुगतयोगोर्निरात्मनिरात्मितरूपविशेषासंभवाच्च ।
यानन्दो हि स्थावराभावेऽस्मिन्ना च चैतन्यमात्रसंविदिति भाष्यकृता प्रोक्तम् ।
न त्विन्द्रिय द्वावशब्देन व्याख्येयं, तत्तथाप्रसङ्गात् । नापि बहुद्वारोपरक
चैतन्यमस्मिताशब्देन व्याख्येयं तत्तथापत्तेः । अतः कथं स्थावराद्यं सं-
ज्ञातस्य स्थावराद्यन्यस्य कथं वा विविक्तविन्नारवसविद्युत्कस्य सप्रज्ञातस्य
तच्छून्यत्वमिति दिक् । तस्मादयान्तरभेदेन एवैव समापतयः, याह-
यहाज्येः स्थूलसूत्रभेदेन सवितर्कव्याप्तस्य पञ्चमी च यहीवृष्टिति
सप्रज्ञातयोगस्तत्त्वानुगतमादायादान्तरभेदेन वेतिवेति । उक्तानु समा-
पत्तिषु निर्विचाराणां विशेषः कः विदाह ॥

निर्विचारनैश्वर्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

सामान्यतो वैश्वर्यमादौ व्याचष्टे । अगुह्येति । रजस्तमोऽदृष्टिकारणं
यापादिरगुह्यं नैवावस्थानवर्जो मलस्तस्मादपेतोवेति हेतुभेदितेष्टम् ।
प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणापादादेव रजस्तमो-
भ्यामनभिभूतोऽतः स्पष्टः ध्येयगताज्ञेयविशेषपतिविषयोऽदृष्टीत्यतिप्रसाद
इकावतथापि वित्तस्य वैश्वर्यमित्यर्थः । समग्रसूत्रार्थं व्याचष्टे । यदेति ।

आत्मनि बुद्धौ वर्तत इत्यध्यात्म तादृश । प्रसादशब्दार्थे विवृणोति । भूता
येति । यद्यार्थविषयक क्रमानुसारेण युगपत्सर्वार्थबोही स्फुटपत्त्यस्य
स प्रज्ञाय आलोक इत्यर्थः । अत्रैव परमर्षिणाप्यमुदाहरति । तथा
चेति । तस्मिन् शेषमात्मजिदिति श्रुतेरशेष्य अहं दुःखी पापीत्यादि
कथं स्वस्याशेष्य सन् सर्वज्ञेय जनान् शेषतो दुःखितान् परमनि ।
स्वयं शेषो हि पुरुष स्वपेक्षया कश्चित् सुखिनमिव पश्यति मौढ्यात् ।
अशेष्यस्य परमार्थतो दुःखसमुद्भूतस्य सर्वं शीघ्रज्ञात् इति तमेव पश्यति
अमूढादित्यर्थः । लोकानन्तरमिति शब्दः पादपूर्वार्थः । तथा च निर्वि-
चारवैशारद्यो ज्ञाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविभक्तौ वा परमेश्वरतत्त्व वा साक्षात्
प्रियते न तु तत्सात्तात्काराय पुनर्यत्न वेष्टेति निर्विचाराया उत्कर्षः । पूर्वं
भूचोक्तमयोजनमाधौ ज्ञापमानाया समापत्त्याप्याया प्रज्ञाया अन्वया
सान्निध्यं प्रज्ञास्यैव दर्शयति ।

शतभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति । तत्रेत्यस्य विधरणं तस्मिन्ममाहितचित्तस्येति पूर्वोक्ते
समीपयोगइत्यर्थः । न चाप्यवहितभूतेः केशारका प्रसादो वा कथं तत्र
त्यनेन पराभूत्यतरति वाच्यम् । द्वितीयमूनतो ऽत्र समाधिप्रज्ञासामान्य
परत्वस्य लक्ष्यमानत्वं तु । सुगममस्यतः । ननु सन्नकथनमात्रेण हि प्रयोजनं
मित्याशङ्क्याह । अन्यथेति । विषयोऽसकृत्पञ्चमं यद्यपि सन्नित्येवैकगुणम
ज्ञाया शब्दाद्यन्तर्गतजिज्ञेस्येति तथापि शतभरातीत्यस्यैवात्र विवृति
तस्यात् न तस्यामश्याप्तिः, साक्षात् तत्र समाधिप्रज्ञात्वेन । अथ वा तत्र
समाहितचित्ते ज्ञापमाना या प्रज्ञा सैव शतभरोऽव्यतइति सूचार्थः । नैजि
कज्ञाने ऽपि द्रव्यलेशपक्षवश्याभावादिति योगकाले प्रकृष्टः प्रज्ञा भजतीत्यत्र
स्युति प्रमाणपतिः । तथा चेति । ध्यानस्य चिन्तनस्य येऽभ्यास योन
पुन्य तत्र यो रस आदरस्तेन तथा च अज्यमानननिदिध्यासनैस्त्रिभिर्
तुभिः समीपयोगकाले प्रज्ञा प्रकल्पयन् प्रकल्पं विषयामराहित्येनोत्पाद्य
यन् तन्प्रज्ञात् परत्वेऽप्यद्वारा घट्यमाणमुत्तमयोग निर्वाजं सम्भतइति

योगोक्तये । ननु योगमानुमानयोरेव प्रमाणत्वात्ताभ्यामेव तदर्थे तस्य एव
ता त्रिषु येनेत्याशङ्कानिरासामोक्तम् सूत्रं प्रसज्यते तद्व्योक्तमिति । सा धुनरिति ।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४८ ॥

सा तु समाधिमात्रायाः प्रज्ञा श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाभ्यां प्रथम
मनाभ्यामन्यविषया अतिरिक्तविषया विशेषार्थत्वात् विशेषोऽर्था विषयो
प्रथमा सा तथा तथादित्यर्थः । समाधिप्रज्ञायां प्रथममनाभ्यामतिरिक्त
विषयस्य विद्वद्वोति । श्रुतमात्रमेति । नहि विशेषेणेति । यदायं तावच्छे
दकत्वादेव यदायं शास्त्रे चैव भावते इत्युक्तमिदमनुरक्तम् । यदायं तावच्छे
दके तु घटो वादिभ्यामात्रमेव न तु तत्तद्विशेषास्तेषामानन्त्येन सर्वेषामेव
दातुमशक्यते तत्तद्वै शक्तिपदासम्भवात् विशेषाणामन्योन्य व्यभिचाराच्च
मात्रान्यतः श्रुतेष्वेव विशेषमवधारणं चेति । इत्युक्तिरिति । यन्मम ममि
त्यस्य विशेषत्वम् । अत्र हि व्यापकतावच्छेदकेन गर्तित्वादिसामान्येनैव
नुमानं भवति न तु जिघात्सिगतिरूपरूपैरिति । यन्मानेन चेति सामा
न्यापनम् इत्युक्तं इत्यनुषङ्गः । ननु श्रुतानुमानयोरेव विशेषो
सौकरिकप्रत्यक्षेणैव व्याप्नोऽस्तु त्रिषु योगनप्रत्यक्षेणैव तच्चाह । न चाप्येति ।
नन्वेव तस्य विशेषत्वात्प्रमाणत्वात् यथाज एवास्तिवत्यागद्वौ प्रति
पद्यते । न चास्य विशेष्यता । नहि निर्विशेष सामान्यमस्तीत्यापेन
मद्वैतं यन्तुनि विशेषमिदमेति भावः । अतः परिशेषात्ममाधिप्रज्ञायाश्च
प्रथमः विशेष इत्युक्तमस्ति । इति समाधीति । स्थूलस्य विशेषं कदा
विन्नैतिकप्रत्यक्षगोचरोऽपि स्यादिति स्थूलपरित्यक्तं भूतसम्पत्त
इत्युक्तम् । पुष्पगतं चेति । एतेन पुष्पेष्वापि विशेषादिधर्मः स्वीकृत
धर्मनिषेधस्य विशेषगुणद्रव्यादिष्वपि । अथ वा स्वव्यापारविधितिर्विधा
प्रज्ञातीतानामतः प्रज्ञाना मुक्तमुक्तप्राधारणादिनपुष्पेष्वाप्यस्य विशेष
इति बोध्यम् । स्यादेतत् । व्यभिचारादिषु सचिकर्षं द्रव्यात्मकस्य समाधिप्र
त्यक्षप्राप्तमवधि स्यात् । अथ येषां धर्मस्यापि सचिकर्षं च कल्पयमिति
चेत् । मयोक्तव्यमिदमनुमानात् इत्युक्ते विषयस्य कारणत्वेनातीतादिप्रत्यक्ष

येषामभवाच्चेति श्रोत्रेण । अस्माकमन्तःकरणस्य विभक्त्येनातीतादीनां
स्वरूपतः मत्त्वेन च मदा सर्वार्थसन्निरूपणं, योगजधर्मैश्च च व्यञ्जिता
तीतद्विज्ञानप्रतिग्रन्थः तम एव निरूपयति इति तदेतत्माह्वभाष्ये लीन
अन्तुन्यागिशयमग्रन्थादु न दोष इति सूत्रं उस्माभिः प्रपञ्चितम् ।
उपमहारमुपेन सूत्रज्ञायायमाह । तस्माच्छ्रुतेति । एतेन दशमस्कन्धममी
तिग्रतः शब्दादेव सावात्कारात्मात्मनो भजति निर्दिशेत्स्वन् सात्मनो न
विशेष्यद्वार्धमपि योगनप्रत्यक्षापेक्षति तत्रानुपेक्षात्तत्पलापो उपसिद्धान्त
एव श्वासास्त्रानुक्तेऽर्थे समानतन्त्रसिद्धन्तयैव सिद्धान्तस्यादिति । यथाक्त
मज्ञायां सत्कारचनकत्वमुत्तरमुच्चेपयोगितया प्रतिपादयति । समाधीति ।
ननु तथापि प्रतीत्यसिद्धयेन ये ग्रायेतास्तु प्रतीत्यत्यनन्तरं तु पुनः सप्रज्ञा
तपरपरायाः किं फलमिच्छाशङ्कायामाह ।

तज्जं सत्कारोऽन्यसत्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

प्रतिग्रन्थः कार्यविरोधित्वम् । इदमेव बाधशब्देन भाष्यकारो
ब्रूयति । सर्वथा च सत्कारका विसृताशब्देन बाध इत्यपि भाष्ये व्यक्ती
भविष्यति । सूत्रार्थे व्याचष्टे, बाधत इत्यन्तेन । आशये इत्याद्यं सत्का
रत्वात् बाधपरवेति विग्रहात् सत्काराशयमनुद्बुद्धसत्कारमित्यर्थः । उद्बु
द्धसत्कारस्य च बाधो न मभजति उद्बोधप्रतिग्रन्थस्यैव बाधशब्दाद्येत्यादिति
भावः । ननु श्रुतिनिरोधसत्कारस्य व्युत्थानसत्काराभिभावकत्वं ब्रूयति
तत्कथं समधिप्रज्ञासत्कारस्यापि व्युत्थानसत्काराभिभावकत्वमित्यत इति
चेन्न । श्रुतिव्याघादबाधोऽन्येव ब्रूयमाणश्रुत्या सत्कारचनकत्वसिद्धेर्न
तु सप्रज्ञातज्ज्ञानस्य यत्किञ्चिदुचिन्निराद्यस्यापि, स्मृतिहेतुमया सिद्धात्प्र
ज्ञासत्कारादेव व्युत्थानसत्काराभिभवत्वं ब्रूयमाणप्रयोगान्नम्योपपत्तः ।
ननु एकैयं प्रज्ञाव्यक्त्या तत्सन्तानश्रुत्या चात्यादितेन सत्कारेण व्युत्थान
सत्काराबाधसमये क्रियते पुनः पुनः सप्रज्ञातानुष्ठानं तत्राह । व्युत्थानसत्का
राभिभवश्रुत्यादितत्तत्त्वं सत्कारादित्यन्तेन । अभिभवोऽतः । ततः ऊह्यते ।
शेषः स्पष्टम् । अयं भावः । नैकदा सप्रज्ञातो व्युत्थान सत्काराबाधः श्रुतिस्तु

तिमिदुष्य पुन पुनर्युत्थानस्यानुपपत्तेः । उपदेशाद्यनुपपत्तेरिव । किं तु
 मप्रज्ञातपरपरान्त्येन दृढत्वसंस्कारिणैव तदुक्तं अदृढैश्च प्रारम्भिकैः
 मप्रज्ञातसंस्कारैस्तस्य बाधयन्तनुतापरंपरैव क्रियते तथा च संस्कारदा-
 ट्याय प्रज्ञासंस्कारवत्त्वमेवैव्यस्यति । अनेन प्रज्ञायाः सात्तादेव व्युत्थानस-
 ष्कारबाधकत्वमनुपाप्यपाप्ता । एकप्रज्ञावैव संस्कारबाधे व्युत्थानासंभ-
 वात् । प्रज्ञासंस्कारे तु दृढत्वकपञ्चैवज्ञानसंभवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कार-
 बाधकतायैवैव्यस्यकल्पनया व्युत्थानाद्युपपत्तिरिति । व्युत्थानसंस्कारेषु
 मध्ये वा विज्ञासंस्कारस्यायं विशेषः यत्प्रज्ञातया जनितेमैव संस्कारिणोवि-
 द्यासंस्कारो बाधयते न तत्र प्रज्ञासंस्कारवत्त्वापेतेति । एतत्त्व 'न प्रतिप्रम-
 वहेयः सूक्ष्मा' इत्यागामिभूतदुषे वच्छेदमिच्छयति । इदमत्राद्यपेम् ।
 अस्मिन्नुच बोधसूत्रे चावितसंस्कारदाहस्य योगफलत्ववचनात् प्रा-
 ट्ठकर्मेषोपसिद्धकर्मेशुतरमेव केवलज्ञानासाधो योग्योत्साधारण-
 कर्माति । नहि भोगसंस्कारस्य नि जेयते दाहे प्रारब्धकर्मेषु कलाशान्,
 दृढकारणमावात् । योगान्निदृशकर्मवयोत्तरादित्यादिवाक्ये मद्भूतक-
 र्माणाभावात् । ज्ञानाग्नि मूर्तकर्मोन्नीत्यदिष्वनस्या मद्भूतः क्रियते तस्य
 तादृशेव विरमिन्त्यादिज्ञानविषयकश्रुतेः उपदेशाद्यनुपपत्तेरिव । माहू-
 चेदान्तमूकयोश्च जनिनमेष बाधभोग'वश्यकतात्ता । नन्वदृष्टुक्तप्राप्त्य-
 कर्मणा नाशे तत्कतस्य कालप्रतिनिधिमनुपपत्तिरिति चेत् । यस्तीक्ष्णनाश-
 नाशकर्मम्येव कालप्रतिनिधमात् । अन्यथा कर्मविषाकोक्तप्रायश्चित्तस्य
 शान्तिकर्मदेवबाधेभुक्तप्रापनाशकत्वमनुपपत्ति शस्तोक्तनाशकनाशक-
 र्मणां तु स्वावस्थितियथैवमेव फलदातृत्वमिति दिक् । नन्वेव प्रज्ञास-
 ष्कारातिशयस्वीकारे ततो ऽपि पुनरेवमभिव्यक्तिः । न चासप्रज्ञातयेनेन
 तस्य नाशो भवेति यावत् । अप्रज्ञाताभ येऽपि प्रारब्धसमाप्तिनन्तरं
 केवलज्ञानतो मोक्षायुपपत्तादित्याश्रुतेः । कथममार्तिविति । माधिका स्-
 कापञ्जननवमम् । परिहरति । न तदिति । न प्रज्ञासंस्कारवित्त स्वकाप-
 तप न कुर्वन्ति स्वयक'राग्यासिद्धादिकेयस्य विनाशनादित्यर्थ । कर्म-
 प्राशनादित्यपि बोध्यम् । कर्तव्यसमापनादपि माधिकृत न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

चित्तं शीति । स्वकार्यादवस्य दर्शयन्ति कर्तव्यशून्यदुर्ध्वेति तत्र हेतुः ग्यातीत्यादि । हि यस्माच्छित्तस्य व्यापारो विवेकव्याप्तिपर्यन्तः विवेकव्याप्तिनिवृत्तौ सत्यां प्रवर्तमानपुरुषार्थसमर्थात् सा च विवेकव्याप्तिरूपं प्रज्ञा तत्संस्कारातिशयेनानिशमृत्पक्षपरिवेरायजननद्वारेण समायतइत्यर्थः । बोधरूपेतित्यादिभूत्वे । मप्रज्ञातस्य कलाविकमुक्तमिदानीमसंप्रज्ञातस्य कलादेः सूत्रप्रतिपत्त्येति । तन्मैव प्रज्ञाव्यवस्थारतिशयस्य पुनर्ज्ञानाहेतुत्वे हेत्वन्तरेणतया दुवतारयति । किं वाच्येति । अस्य प्रज्ञासंस्कारस्यान्यच्च कलं सर्ववृत्तितत्संस्कारयो निरोधो भवतीति न पुनर्ज्ञानसंभावनेत्यर्थः ।

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

पूर्वपूर्वमप्रज्ञाते तावत्पक्षेव निरुध्यते प्रज्ञासंस्कारस्य तु तावत्प्रमात्रं भवति । इयं क्रमेण तु तस्यापि प्रज्ञाह्नासंस्कारस्याप्यमप्रज्ञातपरंपरया निरोधेऽत्यन्ताभिभवे जायमाने चरमासंप्रज्ञाते निर्बीजयोगस्य परा क्राष्टा भवत्यपुनर्व्यापानेत्यर्थः । सर्वनिरोधादिति सूत्रावयवेन निर्धोक्तत्वे हेतुलक्षः । यतः प्रज्ञा तत्संस्कारश्च सर्वोपपत्त्यन्तं विलपितोऽतो निर्बीजः । कुलधीनैः संस्कारादिभिः शून्य इत्यर्थः । पूर्वपूर्वमप्रज्ञातव्यक्तितु च क्रमेण धीजतानवाद्भेदं निर्बीजत्वमप्रज्ञातलवये पूर्व भाष्यकृतोक्तमिति स्मर्त्तव्यं तथा च चरमासंप्रज्ञाते सर्वे प्रज्ञासंस्काराः क्षीयन्तइत्यतो न ते चित्तसाधिकारं कुर्वन्तीति भावः । एतेमासंप्रज्ञातपरंपरया प्रज्ञासंस्कारात्यन्तलयः कलं सूत्रेणोक्तं, सूत्रस्यापि शब्दस्यापि भाष्यकारो व्याचष्टे । स न केवलमिति । स सामान्यनिर्बीजयोगः न केवलं समाधिप्रज्ञाया निरोधो भावाभावरूपेण चापि तु क्रमेण प्रज्ञाहृतसंस्काराणामपि प्रतिबन्धी अत्यन्तमभिभावक इत्यर्थः । ननु यदि प्रज्ञाहृतसंस्काराणामप्यसंप्रज्ञातो बाधकस्तर्हि सङ्ग्रहसंप्रज्ञातादेष सर्वसंस्कारबाधे ध्येत्यानें कदापि कस्यापि न स्यादित्याशयेनातिरपति । कस्मादिति । परिहरति । निरोध इति । न निरोधः साक्षादेव प्रज्ञासंस्कारान् विलापयति किं तु निरोधपरान्नन्यो दृढतः संस्कार एव प्रज्ञासंस्कारा-

नन्यत्वं विनाप्यतीत्यर्थः । दृढतत्त्ववत् प्रातिविशेष इत्युक्तम् । ननु ज्ञान
 येष सत्कारजनकत्वं दृढ निरोधस्तु न ज्ञान सत्कारजोऽप्यवितावस्थाविशेष-
 यावत् इतस्तस्य सत्कारजनकत्वं हि प्रमाणमित्याशङ्क्याह । निरोधस्य-
 तीति । निरोधस्थितावप्रज्ञातावस्थाने यो मुहूर्तोद्देशानामासादिरूप का-
 लक्रम इमेव कालरूपसङ्घर्षेण निरोधायस्पर्शतत्त्वस्य सत्कारोऽनु-
 मेष सत्कारदृष्टिर्व्यतिरेकेण तद्विषयकावधवादित्यर्थः । समज्ञातस्य तु
 कालरूपं प्रज्ञासत्कारतारतम्येनैवेष्टव्यतत्त्वतस्तस्य न समज्ञातस्य सत्का-
 रहेतुतेति । ननु वज्ञापसत्कारश्चरमावप्रज्ञातेनात्यन्त बाधता निरोधस-
 स्कारास्तु कृतं समुच्छिद्यन्त तदनुच्छेदे च साधिकावधमेव चित्तमेति
 ने चानुपपत्तिः । किं च प्रलीनानामपि सत्काराणां कदाचिद्विशीरवरसक-
 स्पादिना बाधनीयत्वेन पुनश्चोद्योऽपि सम्पाद्यतेत्याशङ्क्यामपाकरोति ।
 व्युत्पाननिरोधेति । अतएवज्ञातापेक्षया अमाधिवज्ञापि व्युत्पानम् । अतो
 व्युत्पानं ज्ञानसामान्य निरोधसमाधिपक्षस्तत्र तत्त्वबुभयपरैः सह न
 हितै, कैवल्यभागीयै कैवल्यहेतुक्रमसत्कारैर्विच्छिद्य चित्तं स्वामीयमकृतौ
 नित्याया स्वयमेव प्रसीयते दध्यन्वाननलवदात्यन्तिकलय वच्छति परि-
 णामस्याभावात् तत्त्वामिषुष्यस्य भोगहेतुविमदुधपरिणाम एव हि पुन-
 र्भभवति तदुक्तं पुरुषार्थस्याभावादित्यर्थः । अथ वा कैवल्यप्रतीये कैवल्य-
 पर्यन्तस्यार्थमिष्युत्पानसत्कारै स्तेति चित्तविशेषणम् । अनेन मूर्च्छेण गदू।
 तिराकरणमुपपादयति । तस्मादिति । तस्मात्किरोधसत्कारस्यापि तत्प्राप्ते
 निरोधसत्काम इत्यादिरर्थः । ननु भवतु येनदुपार्जितसत्वात्तन्निरुलपस्त-
 दादि पुरुषार्थं क तिष्ठती याकाङ्क्षायामाह यस्मादित्यादि । यस्माज्जित-
 निवर्ततेतत्तस्मात्किरोधे सति पुरुषो मुक्त इत्युच्यते तत्र हेतुपरिशेषणानि
 स्वल्पेत्यादीनि । स्वल्पमात्रप्रतिष्ठ पररूपे षतिप्रिम्यितदुपार्जितमिमुक्तं
 गुह्यस्यत्वमन्त्रेण पुण्यपापमुक्तं । भोगसाधनत्वस्यैव स्वात्तया कूट-
 म्यस्यापि सभारदद्याया स्वन्वाभ्युपगमात् । वज्ञादुद्युक्ते साधन्यमुपपन्न-
 केवल उपार्धमयोगाद्यव्यवस्थामुक्तं इत्यर्थः । एवंपुनो मोक्ष एव योगस्य
 मुख्य फलमित्याशयः । पारमार्थिको दु गुरुमादिमन्त्रेण तेषां व्यसयोगश्च

संयन्त्रो वा लोके यन्त्र इत्युच्यते तन्मुक्तिरव बुद्धेरेव न कूटस्थस्यासङ्गस्य
पुरुषस्येति प्रतिपादयितुं मुक्त इत्युच्यत इत्युक्तं शास्त्रेषु मुक्त इति अथ-
हारमात्रं क्रियत इति तस्यार्थः । तदुक्तं साङ्ख्यसूत्रेण 'वाङ्मात्रं न तु तत्त्व
चित्तस्येति' इति । पुरुषे बन्धादिकं वाङ्मात्रं विततव्यं बन्धादिवच्छाना-
दित्यर्थः । पुरुषार्थत्वं च पारमार्थिकमेव दुःखं भुञ्जीयमिति मार्घनादिति
भावः । साङ्ख्यप्रवचन इति । साङ्ख्यशास्त्रस्यैव प्रकरणं यवनं साङ्ख्यप्रवचनं
सङ्ख्ये सङ्ख्यपदमत्रादेनेत्यत्र प्रतिषिद्ध्यासंप्रज्ञातयेनैरपेक्ष्येण च लीयत
स्वज्ञानाद्वेय मोक्ष उक्तेऽस्मिन्नु शास्त्रे निरुपद्रवापान्दार्थैश्चिदमुक्तिनि-
माय परमेश्वरविद्या आनुमोचहेतुरसंप्रज्ञातयोगश्च प्रदर्शित इति भावः ।

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते प्रथमः
समाधिपादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अनु प्रथमपादेनैव योगः सोपायः प्रकृतस्वाभावान्तरभेदैः सह योगः
तत्किमपरमार्थशिष्यते यदर्थं द्वितीयपादं आरब्धम् इत्याकाङ्क्षावामाह ।
उद्दिष्ट इति । समाहितचित्तस्य योगाच्छचित्तस्योत्तमसाधिकारिणो ऽभ्या-
सवैराग्यमात्रसाधनेनैव क्रियायोगादिसकृत्तद्वाज्ञा नैरपेक्ष्येण पूर्वपादे योगः
प्रदर्शितः तेषां यद्विरुद्धत्वं वक्ष्यति 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वार्थ' इति सूत्रेण तद-
भेदोपि भावादिति भाष्येण च । तथा चोक्तमाश्रमेधिके ।

अपेक्षप्रतर्कमा तु केवलं शब्दसि स्थितः ।

शब्दभूतश्चरन् लोके शब्दचारीति कथ्यते ॥

इति । तथा आह्वयेपि ।

आसनस्यान्तर्धियो न योगस्य प्रसाधका ।

शिशुपान्, सिद्धिमापस्मरणाभ्यासगौरवात् ॥

इति । ते चाभ्यासवैराग्ये न सर्वेषां द्वायित्येव भवतः, अतो व्युत्थि-
तचित्तो यद्विमुक्तयेपि योगाः कुरुतः क्रमात् केनापायेन योगयुक्तः प्यादिति

तमुपायं सक्तुमेतन्मूलज्ञातमाश्रित इत्यर्थः । तदेवमधिकारभेदेन साधनभेदे
पारुडादिविध्यम् ।

आरुह्युपतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते ।
आरुह्योपगृह्णाणां ज्ञानयोगो परौ मतौ ॥
इति ।

त्यागो धातुकर्मज्ञानम् । गीतायामपि ।
आरुह्योमुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमं कारणमुच्यते ॥
इति । कारणं योगस्य ॥

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः ॥ १ ॥

योगोपायस्वाद्योग क्रिया चासौ योगश्चेति त्रिवचं तपश्चादीनि
त्रीणि क्रियायोग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानरूपो भक्तियोगोऽप्यत्र क्रिया
योगमध्यस्थ प्रवीक्षितः । अतो 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता भक्तिज्ञानक्रिया
त्मका' इत्यादिसृष्टिषु च य एव योगोपायस्वाद्योगा उक्ता तत्र ज्ञानयोगो
धारणाध्यानसमाधिर्गुण पूर्वभादे प्रोक्तः विस्तरस्त्वस्यापि भविष्यतीति ।
यद्यपि समादयोऽपि क्रियायोगास्तथापि वक्ष्यमाणपदनिर्णयमादितुं मध्ये
तपश्चादिकं प्रकृतवादेः प्रवृत्तिर्निर्दिष्टं केवलैतेत्यापि तीव्रतरं योगो
भजतीति सूचयितुमिति बोध्यम् । ननु स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानं च तत्तद्वा
नेश्वरानुग्रहाभ्यां योगोपकारकं स्यात् तपस्तु देहेन्द्रियशेषात्मकं केन द्वा
रेण योगस्योपकारकं भवतु प्रत्युत चित्तलोभकत्वेन योगविरोधेनेत्याशङ्क्य
तपसोऽद्वयमाह । नातपस्विन इति । असिद्धौ हेतुमाह । अनादीति ।
अनादिक्लेशकर्मबन्धमनसा हेतुना विचरानानाविधा अशुद्धि पापाभ्यां
प्रत्युपस्थापितविषयजालतया योगविरोधिनी तपो विना न समेदं तनु
तामापन्न इत्यर्थः । इतीति । इत्यत्र साधनमध्ये तपसो बह्वणमित्यर्थः ।
योगविरोधशङ्कासमाकरोति । तच्चेति । तच्च तपश्चित्तमसादाविरोधि
मुद्देशानेन योगिना कर्तव्यमिति पर्यावर्तिभिरन्यतरुत्तरं । पञ्चिनाद्या

पापक्षयहेतूनाम् । प्रथमपादोक्तप्रतिष्ठानादतिरिक्तमत्र प्रतिष्ठानमाह ।
सर्वश्रियार्थमिति । लौकिकवैदिकासाधारण्येन सर्वकर्मणा परमेश्वरन्तर्धा
मिणि अर्पणमित्यर्थः । तदुक्तं गीतायाम् ।

यत्करोषि यदस्नासि यज्जुहोषि ब्रह्मसि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्सकुर्व्विष्य मदर्थणम् ॥

इति । अर्पणं च

कामतो ऽक्रामतो ह्यपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि सन्यास्त त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम् ॥

इत्यादिस्पृतिमिर्ध्याख्यातमिति । त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहमिति विन्त
ममेव सन्यास इत्यर्थः । अत्र प्रयोक्तृत्वमन्तर्ध्यामिविधयेन न तु श्रुतिद्वारा
अशुभकर्मभुक्त्यधीयोदिति । एतदप्येवमपि प्रष्टव्यं द्विविधं कर्मपेयान्तरं
कैर्मि प्रोक्तम् ।

ब्रह्मणा दीयते देव ब्रह्मणे भवदीयते ।

ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मर्पणमिदं परम ॥

नाह कर्त्ता सर्वमेतत् ब्रह्मैव कुर्व्वते तथा ।

एतत् ब्रह्मर्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । तत्करोमि एतदपि कैर्मि प्रोक्तम् ।

यद्वा कलानां सन्यासं प्रकुर्योत्परमेश्वरः ।

कर्मणामितदप्याहुर्ब्रह्मर्पणमनुसमम् ॥

इति । कर्मकलानां शीरशरी भोक्तृत्वमिति विन्त कर्मफलसन्यासः ।

भोक्तृः यज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरमित्यादिवाक्यात् । तदुक्तम् ।

'करोति यज्ञात्मकं परस्मै नारायण्येति समर्थयेत् तदि'ति । यज्ञा

दीना हीन्द्रादिभाषापचस्पन्तर्योमिणो भोग इव मुख्यं फलं 'यिष्यन्त्य

देवताभक्ता यजन्ते यदुयान्विता । तेषु मामेव कौन्तेय यजन्त्यस्मिन्निधूयैव' ।

मित्यादिशब्देभ्य इति । नन्वत्र वाक्ये विष्णुवाक्यदेवताविशेषस्यैवतरदे
 यतायत्नेन यत्ननं योक्तुं न परमात्मन इति चेत् । परं हि ब्रह्म कथितं
 योगपुद्गेन तन्मयेत्यनुगीतावाक्यतः श्रीकृष्णस्य भयङ्गुरीक्षायां परमात्मोपदे-
 शस्यैव ताभादिति । यत्तुपीरारस्य भोगो नित्यः तथापि तिसृताद्युत्पत्ति-
 यतः तदुत्पत्तिर्गोचरी । यत्तादिसहस्रकारैश्चैत्र फलदासृतायेरप्रतीतिरभिप्रेयते ।
 तन्वीररप्राणधानमत्र पूर्वापटोक्तभावनारूपमेव कथं न भवति तत्राह । स
 हि क्रियायोग इति । स हि स एव फलसन्त्यासः कर्मैवेण च क्रियाये गो-
 भवति कर्मयोगस्य तत्त्वफलद्वयेभावनमिति पूर्वाक्तं च भावनारूपं प्रति-
 धानं ज्ञानमेव कर्मसंस्कारस्योत्पत्तिरिति । उत्तरभूतं च सहास्ये
 सुहृदन्तरेष्वप्येति बोध्यम् । तेषां योक्तुमाह ॥

समाधिभावनार्थं क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ ९ ॥

उभयाद्यंते हेतुमाह । स हीति । या सम्यक् निष्कामादिक्रियेण
 सेशमान स हि स एव कर्मयोगः । कर्मोत्तरिकविरुद्धयोः निवृत्त्युत्पत्ति-
 निव्याधं च विना करोति ततः क्रमेण सन्वेदिकदेकाग्रमन्यत्रापि करोति ।
 यद्विद्यादिकं च प्रकर्षणानामनेन तनूकरोति सत्त्वगुह्यादिद्वारेण ।
 हतमाधिकारिकश्च समाधियोग्यतां क्लेशतनुतां च निवृत्तेत्यतः पूर्वपदे
 तदुभयं योगसाधनायां योक्तम् । ननु यद्विद्यादीनां क्लेशानां नाशेनैव समा-
 रोच्छेदः प्रतनूकरणेन तु किं प्रयोजनमित्यान्वाह्यायमाह । प्रतनूकृतानि
 ति । प्रतनूकृतारश्च शुद्धेन तनुत्वात् क्लेशानां क्लेशानां क्रियायोगः स्वयमुद्गी-
 रितेन प्रसव्यानाग्निनः विवेकव्यातिवन्धिना दग्धोद्भवद्वयसत्प्रमिणो
 प्रसव्यभयात् सत्काराजमज्ञानं कर्षयति श्रीधनमुक्तदशाधमिति शेषः ।
 प्रसव्यानाग्निज्वालने तनूकरणस्य द्वारं घटनं पूर्वाक्ताद्यमुपसहरति । तेषां
 मिति । अपरासृष्टा यन्मभूता, तथा चान्मिमस एव तनूकरणस्य द्वार-
 मिति । मूल्यात् । मूलमधिपत्यत्वात् मूल्यां भावात्कारूपिणी प्रजा क्रमे-
 ण समाप्तकर्तव्या भवती । तस्मात्प्रवृत्तते रतिप्रसव्याय प्रतयाय कर्षयति
 विदेहकैवल्यदशाधमिति शेषः । तदेव क्रियायोगस्य मोक्षसाधनद्वयायां

रक्तधनात्ममेवेति ज्ञानादिमाधनतया ज्ञानाद्यङ्गमेव न सात्त्विकोत्पत्तेरु
रिति सिद्धान्त इति । उत्तरसूत्रावताराय पृच्छति । अयेति ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

पञ्च विपर्यया इति पूरयित्वा सचेयत सूचयिमाह । क्लेशा इतीति ।
इतिशब्देऽऽजिह्यादिपरामर्शे तथा चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा इति
पञ्चाजिपर्यया, क्लेशा इत्यपे इति योजना । अत्र विपर्यय इतिप्रत्ययस्योत्तरं
पञ्चेत्यनेन । के तदस्य सौत्तर विपर्यया इत्यनेनाह । पञ्च विपर्यया इति ।
यत्र पञ्चेत्यपेदेव सत्यं विपर्यया इति च पूरित विशेषणतया च मा
मात्यतत्त्वपुरुषस्योचित्यात् जिपर्ययश्चर्या च ससारहेतुविपर्ययापेक्ष
यतो न शुक्तिवत्तज्जिपर्यये क्लेशतत्त्वतात्पर्यादि रागादीनां च विपर्य
यकार्यतया विपर्ययश्च श्रेष्ठम् । अतस्तस्य ससारहेतुविपर्ययस्य सत्त्वतम
दृष्टसामान्यहेतुमनोविशेषगुणत्वमिति । मनु क्लेशशब्दे तु ज्ञवादी
किमित्यविद्यादिषु परिभाषितं किमर्थं वा तेषामुच्छेदोपेक्षित इत्याका
ङ्क्षयिमाह । ते स्थन्दमाना इति । ते क्लेशा स्थन्दमाना लब्धवृत्तिका दृष्टा
दृष्टद्वारा गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिजातं कार्यारम्भसामर्थ्यं वृत्तयन्ति
यत्तद्वत् कुर्यन्ति तथा मुक्तानां परिकामं वैषम्यरूपमप्यनुभवयन्ति निवर्त
यन्ति ततश्च महदादिरूपकार्यकारणप्रवाहमुपवर्णयन्ति प्रवर्तयन्ति । यद
येमेतत्सर्वं कुर्यन्ति तद्वर्णयन्ति । परस्परंति । क्रमविषयकं जात्यायुर्भाग
चाभिनिर्हन्ति निव्यादयन्ति । क्रि स्थितत्वा एव, ज्ञेयमाह । परस्परानुपह
तत्वा भूत्वेति अविद्याते । रागो रागाद्याविद्योन्मेषमादिरूपान्मोन्यानुप
हाधीना भूत्वेत्यर्थः । अन्योन्यसाहित्येनैव हि क्लेशानां स्येव भवति येन
स्येदेव विपर्ययपरपरा निर्वेदतीति भावः । तथा च क्लेशाग्रदुःखदन्वादि
विद्यादीनां क्लेशपरिभाषा तान्वित्री तथा दुःखनिदानतया ऽजिह्यादय
भमुच्छेदतया इति भावः । क्लेशानां स्तूलमूलभाषा सर्वेषामेव ज्ञाननारायण
वत्तमं समुपपादयितुम् अजिह्यामूलकत्वमन्यक्लेशानामाह ॥

अविद्याक्षेपमुत्तरेयां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

निमित्तकारणत्वापि प्रसवभूमित्वं प्राधान्यमात्रेण गौणं व्याख्या-
स्यते । अचेति । यत्र यत्तु क्लेशेषु प्राप्य चतुर्भेदानामस्मितादिक्लेशानामि-
त्यादिरूपः । प्रसुप्तादीनां सर्वेषामेवाविवक्षासत्त्वे सत्त्वं तदभावे तदभावं
इत्याशयः । सेयां चतुर्विधमेवं विवृणोति । तत्र का प्रसुप्तिरिति । चेत्तत्र
शक्तिमात्रेणानागतत्वस्यवाञ्छितानामस्मितादीनां बीजभाषिण्यमः । अ-
कार्यजननसाधक्यं प्रसुप्तिरित्यर्थः । अस्मादुक्त्यात् कार्यस्यानागतत्वस्यैव
कारणे कार्यशक्तिरिति तस्यैव च उपादानकारणतेति भावः । दग्धबी-
जभावां पञ्चमीमन्त्रस्योक्त्यावर्तयितुं बीजभाषिण्यम इत्युक्तं दग्धबीज-
भावानां नास्मितादीनां पुनरुक्तमवाहविद्या न चेन्निति सा पञ्चम्यवस्था
न नर्ततेति भावः । कदाचित्प्रबोधसत्त्वे एव प्रसुप्तिः संभवतीत्यतः प्रबो-
धमपि दृष्टेयमिति । तस्येति । तस्य सुप्तक्लेशस्य स्वस्वविषये संमुखीभावेभि-
ष्यति प्रबोध इत्यर्थः । पञ्चम्यवस्थायामतिव्याप्ताभावं प्रतिपादयति ।
प्रसप्तमानेति । सप्तम्यानवति । विवेकसत्तात्कारिणो जीवन्मुक्तस्य दग्धक्लेश-
धीक्षतया संमुखीभूते सचिद्रूपे विषये यस्यैव क्लेशानां संमुखीभावः पुनर-
भवति । तत्र हेतुवैयर्थ्यबीजस्य कुतः प्ररोहतीति । कारणभावादित्यर्थः ।
तत्र तस्य पुनः क्लेशप्ररोहे शान्तप्रसिद्धं चरमवेष्टकत्वं प्रमाणयति । अत-
इति । पुनः प्ररोहे सति देहान्तरात्पत्त्या ज्ञानिदेहस्य चरमस्थानुपपत्तिरिति
भावः । तथा च स्मर्यते ।

बीजव्यन्यवदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्न तमा सपद्यते पुनः ॥

इति । ज्ञानदग्धैः क्लेशैरुपवीजेर्हेतुभिरात्मा देहो न पुनस्तद्वत्तदित्यर्थः ।
क्लेशात्प्रबोधदाहोदित्यर्थः । दग्धबीजभावाया चरमस्थाया अपरिणष्टाने
बीजमाह । तर्जयेति । तत्रैव चरमवेष्टकं दग्धबीजवस्था नान्यत्र पुन-
क्लेशमात्रादित्यर्थः । अतः नास्ति दग्धबीजावस्थस्य प्रसवो नापि तत्र-
प्रसवभूमिरिति भावः । जीवन्मुक्तानां विषयसर्विकारोपि क्लेशानभिष्यक्तिः

केशसम्कार एव तदा नास्ति विवेके वैयर्थ्यद्वयेति भय निरस्यति ।
 मतामिति । सूक्ष्मरूपेण सतमिव क्लेशानां तदा चरमदहे धीज्जगामर्थ्य
 कायलननसामर्थ्य दग्ध नाशितमित्यादिरर्थः । अन्यादौ दाहादिशक्तेर्भाष
 हृदयभाषितादर्शनात् चित्तेन सहैव क्लेशशक्तेरप्येता नाशसम्भवात् । तस्यैव
 ते प्रतिपसङ्गत्रेया सूक्ष्मा इतिभूते व्यक्तीभविष्यति । उपसहृति । इत्यु
 क्त प्रसुप्तिदेशधीज्जगानामप्ररोहश्चेति । शिष्यावधानाय क्रमपात्त तनुत्वस्य
 निर्धेवन प्रतिज्ञानीते । तनुत्वमुच्यते इति । प्रतिपठेति । क्लेशप्रतिपठ
 क्रियायोग तस्य भावनमनुष्ठान तेनोपहृता क्लेशास्तनो विविकल्प्याति
 प्रतिपठ्य चाना भवन्ति, एतदेव तनुत्वमिति शेषः । के वित्तु सम्पादनीन
 श्रवणादिदृक् परोक्षमविद्यायां प्रतिपठ एव भेददर्शनमस्मितायाम
 वेदानुपदेयताज्ञानरूप माध्यस्थ्य रागद्वेषयो उपरकारकाभ्यानुपन्यस्युनि
 निवृत्तिरभिनिवेशस्य एतेषा भावनेनानुष्ठानेने पठता इत्यर्थमाहुः विच्छि
 ति व्याचष्टे । तथेति । क्लेश नाशयतमेनाभिभवात्तन्वन्विषयसे
 घनाद्वा विच्छिद्यविच्छिद्य तेनतेनात्मना पूर्ववदतनुभावेनेष पुन समु
 दाहयन्ति आधिभेदन्तीत्यतो विच्छिन्नगच्छाद्या भवन्तीत्यर्थः । अत्र
 धीमया विच्छिद्यसमुदाहारयो वैत पुन्य दर्शयता प्रमुप्तात् भेद उक्त
 प्रसुप्तिहि क्लेशानां अत्र रुचिलमनैरुद्विचिन्त्यादिबहुकाल व्यापारान
 भिन्नयति विच्छिन्नता तनुत्वप्रतिपठ्यत क्लेशप्रवादस्याप्यत्र तमन्तात्त
 शनभिन्नयतिरिति भेद तेनतेनात्मनेत्यनेन च तन्ववस्यते । भेद उक्त
 इति । विच्छेदे प्रमाद पृच्छति । कथमिति । उत्तर, रागेति । रागरुचे
 लाधस्यादृशनात् आधस्य विच्छिन्नता सिध्यतीत्यर्थः । तदा क्रोधाभावे च
 पुन क्रोधात्यस्यसमय असतकार्गानभ्युपगमादिति भावः । एवं क्लेशान्तर
 पि दृष्टव्यम् रागकाले आधस्य विच्छेदे च विरोधो योजनमिवाह । तर्हीति ।
 कानिर्काजिच्छेद क्लेशानाम उदाहृत्य वैशिकविच्छेदमप्युदाहरति । रागरुचे
 ति । विषयान्तरे न नास्ति अपितु विच्छिन्नत्वान्तरापि अन्यथाऽसदु
 म्पादसम्भवादित्यर्थः । अतो विषयान्तरे तदा रामेण विच्छिन्न इति भावः ।
 तत्रैव लोकाग्रहारेणव्यवधारयति नैकम्यामिति । तत्र एकस्या ज्ञिया

मित्यर्थः । स हीति । स हि रागस्तदा अन्यत्र प्रसुप्तो जातनुवा विच्छिन्नो
वैकृतो ऽयस्य भवति तत्र विच्छिद्यतामादायचिदावृत्त इत्याशयः । उदा-
हृता व्याचष्टे । त्रिष्वेति । तत्रावृत्तिर्नञ्जस्वाभावविपर्ययस्यैव ।
तेन तनुयावृत्तिः । ननु प्रमुत्तारविच्छिद्ययो कथं क्लेशस्य दुःखजनकत्वा-
दिभ्यामशङ्काहः । सर्वस्यैतदिति । क्लेशविषयस्य क्लेशजननमेव सत्यं ना-
तिक्लामस्ति उदाहरणस्य या प्रमुत्तारविरूपस्य धर्मिणी तु तदवृत्तादित्यर्थः ।
नन्वेव सदासामेवैकव्यक्तीनां जलभेदोऽप्यानुदये कथं प्रमुत्तारविरूपेण
क्लेशानां विभाग इत्याशङ्कते । कस्तर्हीति । परिहरति । उच्यतेति ।
प्रमुत्तारविरूपेण चतुर्णो क्लेशानामेकत्वमिति सत्यमेतत् । तथापि अत्रस्या-
भिप्रेतिशित्तानामेव क्लेशानां विच्छिदादित्य विवक्षितं यथैकमेव पुरुषस्य
बालकतत्त्वाद्वाविरूपो विभाग इत्यर्थः । उक्ताया उदाहरणस्या-
कारण्यं प्रदर्शयति हानाद्यः । यथेति । व्यग्रज्जलेन त्रिष्वध्यातेनाऽपनेना-
भिव्यक्त उदाहरो भवति क्लेश, यतो मुमुक्षुणा प्रतिपक्षभाजनावद्विषयसङ्-
ख्यायोपि कार्य इत्याशयः । निमित्तस्यैव विषयस्यैव तेन गुणेनात्र नैता-
त्त्वमाह । सद्यप्येति । ननु रागादीनां ज्ञानस्याभावतः कथमविद्याविशेष-
त्वमित्याशयेन एकमिति । कस्मादिति । उक्तं, यथैविति । सर्वेष्वेव स्येति
रक्षेयत्वमित्येव व्यापिका भवति तत्र हेतुर्वा इति विषयविरूपते । चतुर्गति-
प्रमुत्तारा भवन्ति ईदं सुखम्, तथा च वेगेव्याप्तदुःखं इति स्वादेनापिद्या-
पानुपेक्षितं विद्यामिश्रितेषु सर्वैकमेव विद्याभेदस्य सुखस्य यथा सुखं
त्रिषु पार्थिव्यामिश्रितेषु तेनैकमेव विद्याभेदत्वमिति भावः । अविद्येव
मूलं तु प्रकीर्तयन्त्युक्तमिदानीं पञ्चक्लेशान् पञ्चभिः सूत्रैः क्रमेण ननुयति ।

अनित्यामुचिदं खानात्मसु नित्यमुचिसुखात्म

स्थानिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्यादिवत्तुल्ये क्रमेण नित्यादिवत्तुल्यविरूपेण । अविद्या-
चतुष्टय क्रमेण व्याचष्टे उदाहरणानि च दर्शयति । अनित्यइति । अनि-
त्यत्वमसत्त्वं कालनिष्ठभावरूपतया विद्यमानमिति यावत् । तस्यैव स्वरू-
पाभ्यान् कार्येति । नित्यत्व च सत्यम् । तत्रुक्तं गारुडः ।

यनात्मन्यात्मविज्ञानमसतः सत्स्वरूपता ।

मुपभावे तथा सौख्यं माया विद्याविनाशिनौ ॥

इति । मगधद्वीतायां च ।

नामसो विद्यते भाषो नाभाषो विद्यते सतः ।

उभयोरपिदुष्टोन्तस्यनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । असतः प्रागभाषप्रतियोगिनो ऽभाषो विनाशित्वं नाप्सि सत्-
स्वरनादिभाषस्य ऋभाषो विनाशो नास्तीत्यर्थः । अविनाशितु तद्विहीत्याद्यु-
त्तराख्यात् अत्राभाषप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वमेवासत्त्वमुक्तमिति । इमामि-
द्यामति सद्गुह्यरूपामविद्यामादाय प्रपञ्च आविद्यारु इति युतिस्मृतिविहित-
म् । तथा प्रपञ्चज्ञानस्य सति सदाकारकस्यात् भ्रमत्वमपि शुक्तिरघतादि-
ज्ञानवद्गीयते इति उक्ताविद्यायाः प्रपञ्चमेवोदाहरणमावाप्येषः ध्रुवेति ।
याधारमन्तं चिकारो नामधेयं कृतिरूपेणैव सत्यमित्यादियुग्यपि प्रपञ्च-
स्येदृशमेव सत्यत्वमुक्तम् । परमशीभस्मरतिः कुत्सितेऽप्येव इति पाठः ।
कायम्याशुचित्ये श्रुति प्रमाप्यति । उक्त चेति । म्यान मूत्राद्युपहत मातुस्वरं
वीत्रशुक्रशेषिते उपष्टम्भे मातृमुक्तात्रादिरस । निस्यन्दो नयद्वारौम-
कृपादिभिश्च चरणं, निधनं मरणम् । व्यवस्येऽशुद्धिहेतयः स्पष्टाः । तथा
स्वानादिभिः शैवाधनदपि सदा स्वतेऽशुचित्वमनुमीयतइत्याह ।
आधेयगौक्त्यदिति । ननु भवतु शरीरेणशुचि तथापि तत्र शुचित्व्याति । किं
प्रमाजमित्याहुः दुःखाभाह । अशुचौ शुचित्व्यातिर्दुःखतेरिति । नवीनशरा
दूषद्रिप कन्या कमनीया मधुनो, मृतस्य वायव्यैर्यौनिमित्तेव दृश्यते । हेतुः
गङ्गा । रक्षा तीला कस्य स्त्रीकायस्य निःस्पृहस्य केन वन्द्यकजादिन, तिनिमित्तेना-
भिमंश्र्यः माधर्म्यम् । नाभ्येव विश्रितसाधर्म्यमित्यर्थः । दृश्यते इति । भय-
तीति । हतेनेति । हतेनाशुचौ शुचित्व्यातेऽप्यनेन दुःखेण तत्तत्तिलासोद-
गादौ हिमादौ वा पुण्यप्रत्ययान्तान्ये चञ्जनखण्डादिना दुःखदुःखमया
अदुःखार्थं धनाद्रावर्धन्यपोष्यविद्यात्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिदृष्टयो
यैतोत्कृष्टमाधनामाधनमात्राफलवत्त्वादित्यर्थः । आध्यात्ममध्यविद्या-

ह्यमन्यातामपि सुसारहेतूनामविद्यानामुपलवकमती न न्यूनता । तत्रेव न
 रण्येन वृत्तीयामविद्या व्याख्यातुमादौ । त्वत्प्रमाणमूत्रमुन्नेन तस्योदाहरण
 प्रदर्शयति । तथा दु चर्दति । तथेत्यस्य तत्र सुव्याप्तिरिति त्वेनेना
 त्वय । वृत्तमीति । अर्थे दिति शेषः । तत्रेति । अत्रादौ च त्वत्प्रमाणं । अत्र
 च दु त्वमेव मयं विवेकिन इत्यागामिमूचे दु त्वसाधनतया । दु त्वबहुततया च
 दु त्वस्यवचनात् । दु त्वसाधने दु त्वनिवृत्त्याख्यातामिच्छसुखसाधनत्वबुद्धि
 तथा दु त्वपदुरे सुखपदुरत्वबुद्धिश्च श्रुतीया अविद्येति वैयाक्यम् । अन्यथा
 किन्नलदु त्वे दु त्वभमस्यासिद्धिरिति चतुर्थमविद्या व्यावृत्ते तथानात्ममीति ।
 उदाहरण बाह्येति । बाह्यस्य हेतस्य उपकरणेषु पुत्रादिषु अत्रबुद्धितया
 विषयभोगाच्छेदकतया अन्तःकरण्योपकरणे अतीरेऽहबुद्धिस्तथा भोग्य
 तया माहात्म्यरूपभोग्योपकरणेन करणेऽहबुद्धिरित्यर्थः । इमामेव चतुर्थमवि
 द्यामाहाय प्रपञ्चाविद्याकायंदत्तुष्यते । अत्र कर्तृत्वात्प्रभिनान्त्यैव
 धर्मोपसंत्तुतिद्वाराऽपि विनियमहेतुत्वात् इति । अत्र पञ्चाशत्वादायंमहाद
 माह । तथेति । यथा मयेक तथा । अत्र चतुर्थं अविद्या वदये पञ्च
 शिखिरेत्येतदुक्तमित्यर्थः । व्यक्ताव्यक्त व्याहृतारव्याहृत स्मृतसूत्ररूप बुद्धि
 सत्यमात्मतया वहीत्या तस्य सत्यस्य सर्वात् सत्यस्यरूपादिक शुभवामना
 दृष्टादिक चानुनन्दन्यात्मभवेत् सत्यानन्तया तस्य विपत्तिरिति दृष्टादि
 पातादिरूपादिक चानुनन्दन्यात्मविपत्तिरिति मन्वान एवविधेः । य स सर्वोऽ
 विद्वान्निपेतदुक्तमित्यन्वयः । ननु शुक्तिरज्ज्वादिधर्मरूपाणांमविद्यानां कथं
 मय गणना न कृतेत्याशङ्क्याह । इत्येति । एतौचित्यव्यतिरेक्यतानि वादा
 वया वस्या इति चतुर्थया यवभूतैवेया वस्यारस्य मूल भवन्तीत्यर्थः ।
 तथा च मम तद्वेतुतया नान्यासामत्र गणनमिति भावः । ननु विषयहेतोः
 विद्याशब्दस्य विद्यामिवत्त्व विद्याजन्यत्वमप्युक्तमविद्यात्व या अपे
 म्यात् न तु विपत्तेरित्यातिरित्याशङ्क्याह । तस्यास्त्विति । तस्यास्त्वमि
 द्याया मन्तस्य तस्य वस्त्वस्य विज्ञेय न तु अभावोऽमिवावित्यादिशब्द
 वदित्यर्थः । दृष्टान्त विभजते । यथा नामिदति । न मित्रभाष इति ।
 अत्रभाषाशब्देन ससमन्येत्याप्याये । बाह्यो न मित्रभाषमिति । नार्तल

मित्रं यस्मादिति व्युत्पत्त्या केवलमित्रमित्यर्थः । त्रि ॥ तद्विहो मित्रवि-
रुद्ध इत्यर्थः । तथा च निरुदलत्वमेति भावः । किं तु देश इवेति । विपुलो
देशविशेषो ऽप्येष्वदिति परिभाषितः । श्रमाद्यं विद्या । ज्ञानान्तरमिति । एते
नाधिद्याशब्दस्य ज्ञानविशेषे कृत्वावधारणादाधुनिकवेदान्तिनामन्यार्थ-
ह्योपपत्तेन स्यात्तत्त्वमात्रमधयेयम् । क्वचित्कस्तु त्रिगुणात्मरूपकृताश्च
विद्याशब्दो गौणः । अविद्याधर्मकत्वात् अविद्यायात्मन्यारोपितत्वात्
ब्रह्मत्याज्यः । विद्याविद्याशब्दयोर्ज्ञानाज्ञानवाचित्वेनात्मानात्मद्वयविद्या
इति । अस्मिन् च दर्शने साप्यनामिदादिवैको नाधिद्याशब्दार्थः । त्रि
तु धैरेपिज्ञादिवत् विशिष्टज्ञानमेवेति सूत्रभाष्याभ्यामवगत्यम् ।
अधिद्यानन्तरं तत्कार्यमस्मिता सत्तयति ।

दृग्दर्शनशतयोरैकात्म्येवास्मिता ॥ ६ ॥

दृग् दृष्टा दृश्यतेनेति दर्शनं कारणं बुद्धिः प्रत्ययादौ फलोपधानं
नास्तीति एकविग्रहं तयोरैकात्म्येनैव स्वरूपतो धर्मतरवात्यन्तमेकाकारो
विपर्ययोऽस्मिताऽद्वयकार इत्यर्थः । एतदेव शब्दान्तराणां । पुष्टप्रत्ययादिना ।
एकस्वरूपापत्तिरिव एकाकारः । यः क्लेशोऽस्मितोऽप्यतदित्यन्वयः । अविद्या
तत्त्वास्मितया अयं भेदेऽयदुद्भावावाद्यौ वा सामान्यतोऽर्थाद्वयं च भेदा-
भेदेनाप्युपपद्यते आत्यन्तभेदावहणत्वेनैवापि न तु तदुत्तरकालीनः
पुरुषे बुद्ध्यादिगुणद्वारापि दृश्यरोहमहं भोगीत्यादिरूपः । न वा दूरस्य
धनस्यत्यादि तयोरत्यन्तमेकताश्चम । अस्मिता तु एतदुभयरूपिणीति, धर्म-
स्याविशेषेपि कार्यकारणरूपान्तरविशेषादविद्यास्मितयोर्भेदेनोपन्यास
इति । अनयोऽप्यकारणभावेनोक्त्यनुसारेणावधार्यते, तौ क्लेशादौ
कलत्रपुत्रभृत्यादियु आत्मभावे जायते पश्चादेव तु तेषां भुवन्दु आदिक-
मात्मन्यभिमुख्यते तथादौ जलादिषु उपाधिषु प्रतिबिम्बादिरूपेण चन्द्रा
द्वारेणो भवति पश्चादेव तु चन्द्रादिषु तद्वत्तां कल्पमालिन्यादारापे
भयतीति । अयं च कार्यकारणभावः पूर्वसूत्रभाष्यस्येन पञ्चविंशद्वयावधेनाप्युक्तः ।
तथा साध्यकारिकायामपि पाठक्रमेणाक्तः ।

१ अद्वयद्वयं च भेदेनाप्युपपद्यत इति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे । परंतु 'दृग् च
भेदाभेदेनैवापि पुस्तके पाठान्तरम् ।

तादृशाद्योर्देशनात् । धन मे वा नश्यत् सदैव भूषादिति । अत एव तया-
 शिष्या पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवंस्तत्कारणतया प्रतीयते चनुमीयत
 इत्यर्थः । एतेन लोवस्मानादित्यमपि प्रसङ्गान्नाशित, जन्म तु कृतस्य-
 चिन्मात्रस्य तैस्तेर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनादिभिराद्यः सञ्जन् इति । यत् न ज्ञायते
 न विद्यतइत्यादिवाक्यं तद्वान्मन उत्पत्तिविनाशवित्तद्वेष्टादेरिव प्रति
 प्रेधतीति बोध्यम् । ननु इह जन्मज्येष्ठानुमानादिना मरणदुःखानुभवेनापि
 निश्चेशाय भय भवत् किमर्थं पूर्वजन्मानुभवः कल्प्यतइत्याशङ्कामपाक-
 रेत्येति । स चाप्येति । स चाप्यमुक्ताशीरुपोपनिवेशः स्वरसवाही स्वाभा-
 धिकोत्यन्तमूढस्य ह्यमेरपि मरणदुःखप्रत्यक्षादिभिरसमाजो मरणवास उच्छे-
 ददृष्टगन्तक उच्छेददृष्टिकायः पूर्वजन्मानुभूत मरणदुःखमनुमापयति ।
 पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवंनुमापयति । यदनुभवोत्थेन मरणभासेन ज्ञ-
 नितया वासनयेह जन्ममरणवासो भवतीति शेषः । मरणमवस्य द्रुपदस्यमपि
 सत्कारजनकस्य निरोधध्वजामन्या कल्प्यतइति । अग्निनिवेशे सत्कारण
 च व्याख्याय सूत्रयाख्यायं व्याचष्टे । यथा चेत्यादिना इदमन्येन । विज्ञा-
 तेति । विज्ञाता सप्रज्ञातमोघेन साताहृतः प्रपञ्चस्य पूर्वोक्तोपरान्तरा
 दानौ येन स तथा तस्य तत्त्वज्ञस्येत्यर्थः । कुशलाजुगतयोरेति अत्य-
 माणस्यात् इति । एतेनादान्तयोरवगम्यमाण्येव वस्तु प्रपञ्चस्य तत्त्व तज्ज्ञ
 पर द्रष्टुं त्रिकारस्तु मध्ये वाच्यारम्भमात्रमित्यध्याकमपि सिद्धान्त इति
 सिद्धम् । तथा चेत्तमर्थमपि ।

अन्तेषु तमिरे धीरा न ते मध्येषु तमिरं ।

अन्तर्धापि सुधामाहुरर्धुधमन्तरमेतयो ॥

इति । सुधामाहुरित्याद्येम् । सुधामाहुरिति पाठस्तु साधुः । ननु
 तत्त्वज्ञस्याविद्यास्मितप्रमादमाजस्य ययोक्ताशीरित्याशयेनाहङ्कते । कस्मा
 दिति । सम्प्रकाशमज्ञस्येन परितरति । समाना इति । इयं वासना एतदा-
 शीर्हंतुधामनेत्यर्थः । अप च धरावत्तरा धामना चित्तन मह नश्यतएव ज्ञानेन
 न द्रष्टव्यतइत्यतः शक्तिदादिसंस्कारेभ्यो विशेषः । ननु कुशलाजामात्रस्य
 त्वनिरुधालक्य मानमूत्र भूयासमितोक्ता स्यात् सिद्धत्वज्ञानस्य प्रसिद्ध

न्यक्त्यादिति चेत् । त्रिषद्वर्गानि सत्यपीदृशमिच्छादृष्ट्या फलजलेन तादृश
मस्कारस्य उत्तेजकत्वात् । एतेन यदाधुनिकेन्द्रान्तिपुत्रा आहुरात्मा
मुपलब्ध निरुपधिपयोक्तेन्द्रादिपण्यात् सात्त्विकमुपलब्धित्यनुमानितात्मन
मुपलब्धता मिथ्यतीति तदप्यपास्तम् । पूर्वपूर्वजन्मासु यस्यासौ जातस्तेन
तदा ज्ञातायाम्स्तद्वामनातो निरुपधीन्द्राभयत् । अन्यथाप्यात्मन्येनैव प्रि
यमन्यन्यनैवि पञ्चेति । क्रियायोगे क्लेशतनूकरणार्थं दत्तुं तत्र क्लेश
तनूकरणस्य फलं यत्तुमाह ।

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूत्राः ॥ १० ॥

प्रतिप्रसवहेयः प्रतिप्रसव प्रसव । तथा च प्रतिप्रसवेन दितस्य प्रस
येन मूत्रा दग्धग्रीवभावा क्लेशा हेया इत्यर्थः । तदेव भाष्यकार आह । ते
पञ्चेति । पञ्चमध्ये अभिनिवेशो मरणातिरिक्त एव योगिने दग्धग्रीवभा
वो भवतीत्युक्तमेव । ननु तनूकरण दग्धग्रीवभावा प्रसववेत्येव रूप ।
अतो दग्धग्रीवभावातिपादकमुत्तमसूत्रमेशादनुवितमिति चेत् । मुपलब्ध-
तया प्रसवस्याभादे निर्वनात् तत्र द्वाराकाद्वया च दग्धग्रीवभावास्य परवा
वृत्त्यमाणात्वादिति । ननु क्लेशतद्वामनयोर्धर्म्यमाणप्रसव्यानेनैव नातोस्तु
किमपि तत्र चित्तनागोपेत्यतदिति चेत् । ज्ञानदग्धेभ्यसा क्लेशैरित्यादिशब्द
प्रामाण्येन ज्ञानाग्निदाहस्येव सिद्धेर्न ॥ तत्वागम्य । युक्तिश्चात्र प्रागेयोक्ता
कारणेषु कार्यगत्केर्यादृष्टव्यभाषित्यद्वयमिति । तथा च योगाग्निना व्यु
त्थानमस्कारदाहयज्ज्ञानाग्निनापि क्लेशमस्कारयोर्दाह एव भवति न तु
तदाश । तन्वेद्यमपि क्लेशमस्कारदाहेनैव समानान्वयोऽष्टेन्द्राभये मस्का
रमहितचित्तनाग किमिति मोक्षापेक्ष्यतरति चेन्मेद्यम् । योगिमरुन्वेन
दृष्टग्रीवादिपत्तु दग्धग्रीवगतिकारदधि क्लेशादित्युत्तराङ्गोत्पत्त्यापत्तेरिति ।
तनूकरणस्य द्वारा दग्धग्रीवभावा प्रतिपादयन् सूत्रं पूरयित्वा यदिति । स्थिता
नामिति । तदुक्तं इति । यमामानागततच्छब्दस्यार्थं क्लेशे भदान्यप ।
स्थितानामित्यस्य त्रिरण धीजभावेपगतानामिति । एतच्च सूत्रेण ॥ १० ॥
व्याख्यास्याम ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्षेत्रानामिति । ध्येतानां वीजभाषाणानां क्षेत्रानां वा वृत्तयः
 सूत्रा अभिप्रेक्षावस्थाः ताः प्रथमं क्रियायोगेनाल्पीकृताः सत्यः प्रसङ्गा-
 नेन समाधिप्रपञ्चादपेक्ष ध्यानेन ध्यानकारिण्येन हातव्याः प्रतिबद्धोत्पत्तिजाः
 कर्तव्याः यावत्सूत्र्यीकृताः, अल्पैश्च विवरणं दाबद्वाधवीजकल्पा भवन्ती
 त्यर्थः । सतरच प्रतिप्रसवहेया इति पूर्वसूत्रेणैवेतिमिति । तनूकरणादिषु त्रिषु
 सुकरस्वदुष्करस्वरूपं विरूपं दृष्टान्तेनाह । यथा वज्राणामिति । निर्भूमते
 वाताहृत्या निराक्रियते । यत्रेन यायापमहारादिना, उपायेन चारमयोगा-
 दिना । अनेन दृष्टान्ते साधनचयं दाष्टान्तिकेपि साधननिस्वर्गभिप्राये-
 णोक्तम् । स्वत्येति । स्वत्यः क्रियायोगः प्रतिपदस्तमुता हेतुर्मासां सूत्रानाम-
 तनूकृतानां सास्तथा महान्तिदुष्करः प्रपञ्चानाद्विरसंभ्रजतवैमसाध्वि-
 तवाशच प्रतिपदौ दाहकनाशकौ यामामिति महान्तिपदा इत्यर्थः ।
 अनेन सूत्रेण वीजन्मुक्तानां वृत्तिरूपेणविद्वान्तिष्ठति इत्यभ्युपगम-
 णाधुनिकानां वेदान्तिप्रवाहामपि सिद्धान्त इति निर्णयम् । तथा सति
 सूत्रानामपि प्रतिप्रसवहेयत्वापत्तेरिति । इदानीं क्षेत्रः किमर्थं हेया इत्या-
 काहुपां क्षेत्रानां धरण्या दुःखनिदानस्त्वं सूत्रत्रयेण वक्तव्यं तत्रादौ
 क्षेत्रानां दुःखोत्पादने साक्षाद्वारमाह ।

क्षेत्रमूलः कर्मोद्योः दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टजन्मनी वसंमानमधिष्यती वेदनं भोगः कर्मोद्योः धर्मा-
 धर्मा तौ च दृष्टजन्मभोग्यो वा अदृष्टजन्मभोग्यो वा उभयधैत्र क्षेत्रमूल-
 जौ । क्षेत्रे सत्येव भवत इत्यर्थः । 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिरस्य न नि-
 ष्यते । इत्यापि स इमान् लोकाव इति न निवर्ण्यते' इत्यादिवाक्यशतं
 इति भावः । यथा वाधिकाविनिषेधतया क्षेत्रानां धर्मादितनकत्वं योवा-
 दिवत् एवं तज्जनककर्मादिषु रागादिरूपैः प्रवर्तनादपोत्यपि बोध्यम् । क्षेत्र
 मूलकत्वं विवृणोति । तत्रेति । तत्र विस्ते लोभातिरूपदोषचपसत्वे एव प्रवृ-
 त्तावस्था कर्मोद्योः भवत इत्यर्थः । रागद्वेषमोहाद्यानां च दोषाणामदृ-

ष्टनियामकत्वं कौर्मं दर्शितम् । 'एषद्वेषादयो दोषाः सर्वे धान्तिनिग्रहनाः ।
कायां शस्य भवेद्वेषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः । तद्वशादेव सर्वेषां सर्वद्वेष-
मुद्वेग इति । दृष्टजन्मवेदनीयमुदाहरति । तत्र तीव्रेति । सदा इति । इदं
जन्मनोत्पत्त्यर्थः । परिपच्यते कालेन परमेश्वरेण वा फलोपहितीक्रियते । अदृष्ट-
जन्मवेदनीयं पुण्यमुदाहृत्य दृष्टजन्मवेदनीयं पापमुदाहरति । तथेति ।
य इत्यनुपपत्तेः । यथाक्रममुक्तयोः पुण्यपापयोर्दृष्टान्तावाह । यथा नन्दोश्य-
र इति । अदृष्टजन्मवेदनीयं च कर्म प्रसिद्धत्वाच्चादाहृतम् । प्रसङ्गता व्यति-
रेकावप्युदाहरति । तत्र नारकाणामिति । नारकिपुरुषार्था धर्मादनु-
त्पत्तेः । ननु स्वर्गिणामपि कर्म नोत्पद्यत इति कथं नारकिश्चनमात्रमिति
चेत् न । स्वर्गिणां भारत्यपेमागत्य लोतामानुषत्रिपरेषु प्रयागादौ
कर्मोत्पत्तस्य तत्फलस्य च श्रवणादिति । शेषं सुगमम् । न केवलं कर्माशये-
ष्वेव क्लेशाः कारकावपि तु तत्फलैष्वपि यतस्तान्यपि दुःखोत्पादने क्लेशानां
साक्षात्परपरया द्वाराणीत्याह ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १२ ॥

क्लेशरूपे कर्माशयस्य मूले सत्येव कर्माशयस्य विपाकः फलं भवति
क्लेशाश्च धातनाह्या एव जन्मादिविपाककारणम् । विपाकस्य स्वरूपमाह ।
जात्यायुर्भोगा इति । जातिर्जन्म आयुर्जीवनकालः भोगः सुखदुःखात्म-
कशब्दादिभूतिरित्यर्थः । न तु सुखादिसाक्षात्कार एवात्र भोगः, ते लोकादपरि-
तापजला इत्युत्तरमूले तस्य विपाकजन्यतावचनात् इति । स्यादेतत् ।
क्लेशानां कर्मसङ्कारित्वे प्रमाणं नास्ति । ज्ञानाग्निः सर्वैर्कर्माणि भस्म
मात्कुरुतेजुर्नेत्यादिवाक्येभ्यो हि ज्ञानस्य क्लेशव्यहेतुत्ववत् कर्मव्यहेतुत्व-
मपि सिद्धम् । यतः क्लेशमात्रकाले कर्माभावस्यावश्यक्यत्वात्त एव विपाका
भावः स्यादिति । श्रवोच्यते । विविधयोगिहेतुगुणाशुभकर्मसु सन्सु यत्र
रागादिजन्तकाले उद्वृद्धास्तप्यति मरणोत्तरं तामेव योनिं जीव. प्राप्नोति नेत
रमित्यन्यथार्थितेकाग्र्यां कर्मवद्रागादिदोषोपि विपाकहेतुः । तथा च श्रुतिः
"तदेव सक्तः स ह कर्मणोति लिङ्गं मनो यत्र निमित्तमस्ये"ति । "तं विद्याकर्म-

यो समन्यारभेति पूर्वपक्षा चे 'ति च । तथा गीतापि । 'पुरुषः प्रकृतिस्यो हि
 भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्घोष्य सदस्योऽनिजन्मस्य' इति ।
 न्यायसूत्रे च । 'वीतरस्यजन्मादशंनात्' । नरकादिष्वपि रागाद्यानुसारैव
 विपाको भवति । निषिद्धस्यादिसक्तानामेव सत्त्वोद्भवयत्नारीसमानिद्र-
 मादिकलत्रशृणात्, अस्यः क्लेशोपि स्वातन्त्र्येण विपाकारम्भे हेतुः, ज्ञानोत्तरं
 चारणविपाकः समाप्यतएव न स्वारभ्यतदिति न तत्र क्लेशोपेक्षेति ।
 अपि चात्रैव सूत्रे भाष्यहस्ता कर्मोपशयस्यापि प्रसङ्गान्नद्वन्द्वजीवभाष्य
 वक्तव्यतया कर्मोपशयस्य दाह एव ज्ञानेन क्रियते न तु नाश इत्यव-
 धायते । न च क्लेशाभ्यसहकार्येच्छेद एव । ज्ञानस्य हि व्यापारद्वयं
 क्लेशाभ्यहेतुच्छेदेन कर्मोपशयः प्राचीनकर्मणा दाहश्च न तु कर्म-
 नाशः प्रारभ्यकर्मलोपि नाशप्रसङ्गात् । न च प्रारम्भातिरिक्तकर्मत्वेन
 ज्ञाननारायता कल्प्येति यावत् । नाप्येव क्लेशाभ्येव विपाकारम्भहेतुत्व-
 कल्पनौचित्यात् । प्रारम्भफलस्य कर्मलोः बीजशक्तिनाशोपि फलं समा-
 प्यतएव बीजदाहेष्यत्ववापुरवदिति । अत एव ज्ञानानिद्राधर्माणां
 समाप्तिः परिहृतं युक्तम् । योगानिद्राधर्मवयोचित्यदिति बीजादिष्वपि
 पुराणयोगैर्नयोगाभ्यां कर्मलोः दाह एव श्रूयते न तु नाश इति । तदे-
 व वक्तव्यतया च जीयते चास्य कर्मोपशयविपाकस्यापि दाहपरायणत्वम् ।
 तथा तद्विधिगम उत्तरपूर्वोपशयोरन्तिविनाशायिति द्रष्टव्यमपि विनाश
 शब्दो निष्कलतायैव एव मन्तव्यः । कर्मोपशयनाशस्तु ज्ञानवामनानाशवत्
 विलनाशविधे भवति 'धर्मिनाशस्य धर्मेनाशहेतुतायाः सामान्यत एव
 क्लृप्तत्वादिति । सम्मानसामेन क्लेशाभ्यहेतुदाहात् कर्मोपशयस्य प्राची-
 नकर्मविपाकानारम्भोपि भवति क्लेशाभ्यदृष्टसहकार्यभावात् । अतो
 ज्ञानान् क्लेशाभ्यसहकार्येच्छेद एव कर्मदाह इति सर्वं सुस्पष्टम् । तदेतन्मन्त्रं
 प्रभिद्रेष्य भाष्यकारः सूत्रमिदं व्याचष्टे । सत्यं क्लेशोपि । विपाकार-
 म्भीति । चारणशब्दो जीवन्मुक्त्यारण्यविपाकेषु न क्लेशाः कारणमित्युक्त-
 तस्य क्षारण्य एव विपाकं कर्मणा समाप्यतदिति । एतेन जीवन्मुक्तस्य भोगा-
 धर्मविद्यातिशयकल्पनमज्ञानामुपेतजीवम् । चारणविपाकक्लेशानामहेतुत्वा-

दिति । क्रियाणां कर्मागमसहकारित्वं ज्ञानादुत्थकर्मागमस्यैव विधाकार-
 महेतुत्वं च द्रष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा तु चेति । क्रियाद्यन्तु इति । सा
 भावाप्यधीजभाव इत्यपि बोध्यम् । द्रष्टान्तानुसारत् नमसंख्यानद्वयो-
 भाधो वेत्युत्तरावास्याच्च । नापनोतकेश इति । मधिपारुणोत्तकेशगून्म
 इत्यर्थः । चेति न प्रसंख्यानद्वयोजभाधो वेत्यस्य क्रोगसामान्याभावात्ता-
 लीनः कर्मागमो ऽसंकीर्णोद्वाहरणमिति । ज्ञात्वापुर्भागा इति यावदे । स
 च विचार इति । कर्मणो जन्मकारणत्वे कं चन विशेषमप्रधारयितुमाह ।
 तत्रेदं विचार्येत इति । तत्र जन्मलक्षणविपाके, अस्य च विचारस्य प्रयो-
 जनं स्वयमेव व्यति । तत्र चत्वारो विकल्पाः कर्मकल्पवत् ध्रुव कृत्या
 जन्मेकत्यनेकत्यरूपं प्रथमं विकल्पद्वयं कर्मनेकत्वं च ध्रुवं कृत्या जन्मा-
 नेकत्वेकत्यरूपमपरं विकल्पद्वयमिति । चातिपत्तीति । कनदानार्थः
 मुत्पादयतीत्यर्थः । क्रिमनेकमिति । अनेन कर्म मिलित्वा अनेन जन्म
 करोतीत्यर्थः । चाद्यविकल्पे तु न मितनमुक्तमिति ततो विशेषः ।
 तत्राद्यं विकल्पमपाकरोति । न तावदेकमिति । एवमिति । कस्मादिति ।
 उत्तम् । अनाद्येति । प्रचितस्य संवितस्य चशिशिष्टस्य चभुक्तस्य । अशिशि-
 ष्टस्येतिपाठे अन्योन्यभुक्त्येनाशिशिष्टस्येत्यर्थः । सापत्तिकस्यैहिकस्य,
 कनक्रमानियमादुनागम इति यथोक्तानाममन्यकर्मणां मध्ये किं कर्म
 प्रथमं फलं द्वाप्यति किं वा परत्वादितिकतकमे नियमो नास्ति चेति ।
 ज्ञानानां पुण्यानुष्ठाने कनानागमः स्यात् । भाग्यनन्तकालमध्ये
 भाविपापादिनानुष्ठीयमानकर्मणो विनागमंभवात् भटिति भेद्यकाम-
 दैव कर्मानुष्ठानात्तेत्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति । न चैक
 मिति । अनेकजन्मसु क्रियिष्यत्या कनदानाधानेकजन्मनः कारणमे-
 केनै कर्मस्यैव न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुं एवमिति । कस्मादिति ।
 उत्तम्, अनेकेत्यति । अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणं कर्मैकं प्रत्येकमे-
 यानेकस्याभावाज्जन्मनः कारणम् अतोऽशिशिष्टस्य तद्वितरस्य तद्विन्तु-
 लस्य कर्मण इति यावदिति । तृतीयं विकल्पं निराकरोति । न चा-
 नेनै कर्ममिति । एवमिति । कस्मादिति । उत्तम्, तदनेकमिति । तथा चेति ।

विषाकस्य योनुभवश्चित्तवृत्तिनिवहो ज्ञानरूपस्तेर्निष्पादिताभिज्ञानरू-
पवासनाभिरनादिकालेषु संमूर्द्धितमुपचितं पुष्टमिति यावत् । अत एव
विविधरूपाभिस्ताभिः पटयत् सर्वतश्चित्तमित्ये चित्तं वन्धिभिरापतं
मत्स्यजालमिव वस्ते इत्यत एता वासना अनेकवर्षपूर्विकाः स्वीक्रियन्ते
अन्यथा मनुष्येयोन्यनन्तरं देवतियोग्योन्मिषोयानुपपत्तेः मनुष्यजन्मनि तद्वास-
नानुपपत्तेः । एवं भवधासवानां च मनुष्यजन्ममेव तयादित्यर्थः । अत्र
यामनानां कीदृशमत्स्यजन्मरुचितजालवृत्तिसत्त्वेन रूपतात् । भिद्यते हृद-
यमन्यिच्छिन्नान्ते सर्वसंशया इत्यादिश्रुतावपि हृदयमन्यिच्छेत्तनैव ॥ स्वा-
धुनिरुक्तत्वितादंकारादिरिति सिद्धम् । कर्माशयाद्यादुर्मार्थमरूपत्वात्संस्का-
रादुत्पन्नानां घेतृत्वमप्याह । ये संस्कारा रति । ताश्चानात्रिकास्तीना
इत्युपसंहारः । औत्सर्गिकमेकमेकिकत्वं क्व चिदपरादितु भूमिकां रचयति ।
यत्त्वसाविति । नियतः स्वाभाविको विघ्नशून्यः सादृशो विषाको यस्य
स तथा । स चात्यन्तेनन्यशेषः कर्मान्तरानभिभूतरव कर्माशयस्तद्विपरीत-
रवानियतविषाक इत्यर्थः । अयं चार्थो ऽनियतविषाकत्रैविध्यभावे
व्यक्तीभविष्यति । तत्रादृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविषाकस्यैव नियम
इति । एकमेकिकत्वनियम इत्यर्थः । न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविषा-
कस्य घेति, सुगमम् । दृष्टजन्मवेदनीयस्य भयादेतुत्वेनैकमेकिकत्वाभावात्
स्पष्ट एवेत्येता ऽनियतविषाकस्यैकमेकिकत्वनियमाभावे हेतुं पृच्छति ।
कस्मादिति । उत्तरं, यो दृष्टेति । दृष्टजन्मवेदनीयस्यैकमेकिकत्वस्य दृष्टा
नास्तीत्याशयेनैवाह । दृष्टजन्मवेदनीयस्येति । स्वहृषास्वानमाम्रं न
तु दृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविषाकत्व नास्तीत्यादिः कश्चिदशयः
संभवति प्रयोजनाभावात् । यो हि दृष्टजन्मवेदनयोग्यो नियतवि-
षाकमिवः स त्रिविध इत्यर्थः । यथाशुते सत्त्वमाणसाविपक्वनष्टस्य
संशदानुपपत्तेः । तिसृष्वेकां गतिमाह । कृतस्येति । चपरिपक्व्याह-
नकलरूपस्य विनाश इत्यर्थः । तथा च तस्य नास्त्येकमेकिकत्वमित्या-
शयः । द्वितीयमाह । प्रधानेति । प्रधानकर्मणा यागादिना सहैव तद-
द्वानां पशुहिंसादीनां स्वकृतप्रानाय च कृतमादिः प्रधानकर्मण्युपगमनं,

यथा धान्यजीने सहेत्येतानां नृण्यजीनानां ते सहेव कुमूलमस्यार्थि-
 तानां धान्यजीनेन सहेव वपनप्राप्तिः न स्वातन्त्र्येण तद्वत् परीषमर्जनतया
 नुदितत्वात् न स्वातन्त्र्येण फलदानमिति । तथा च प्रधानकर्मप्रतिशयस्य
 यद्वा घनवचनपरमान्तरेणाभिभवस्तत्रा तदुपसर्जनमपि नैकप्रधिकत्वमि-
 त्यारथ । तृतीया गतिमाह । नियतविषाकेति । तत्र प्रधानं नास्ति
 किं तु यतवत्तरम् । नियतरिषाकेन प्रधानकर्मणा स्याद्विरुद्धफलदेनाभिभूतस्य
 प्रतिशब्दस्य विरमवस्थानं द्विभिचतुरादिजन्यमु प्रमुपसतयावस्थानमित्यर्थः ।
 तथा च तस्य नैकप्रधिकत्वमित्याशयः । एतास्याद्यामुदाहरति । तत्र कृतं
 स्योतिः । शुक्रः कर्मोपाय धर्मं कृण्वत्वाधर्मं, तयोराश्रयोत्तरस्य नाथे
 द्युतिमुदाहरति । यथेदमिति । पुण्यपापकृपे द्वे कर्मणीं पुरुषेर्वेदितव्ये
 चयधारयितव्ये । द्वेद्वेति बोध्या पुरुषभेदात् कर्मभेदमभिधेयत्वात् । यतः
 पुण्यकृतं पुण्यमिति ह्येको मुनयो राशिः समूहस्य समूहिकायत्वात्
 पापकृत्य पापरागेरपहन्ति चोरस्य निहन्तीतिवत् कर्मणि यद्वै तस्मात्
 स्फुटतानि कर्मणि कर्तुमिच्छत्य तस्य कर्मं दृष्टं ज्ञात्वा ते तुभ्यं
 कर्मणो वेदयन्ते प्रतिपादयन्ते न तु ज्ञातान्तरमिति श्रुत्यर्थः । दृष्टव्येति
 छात्रसत्यादात्मनेपदम् । द्वितीया गतिमुदाहरति । प्रधानेति । यच्च यस्मि-
 न्निषये पञ्चविंशतिवार्येष्वेव सत्यमात्रमुक्तं तदेव प्रधानकर्मण्युपाधाय तत्र
 ममित्यस्य । स्यात्स्वल्पदृष्ट्यादियादयस्त्वस्यमये । द्विसाद्विजन्त्यपि न
 यागाद्यपूर्वस्य स्वल्पं च सक्तं स्यान्मोषि सपरिहारः स्वल्पेनैव प्रायः
 शिवत्वेन परिहर्तुं शक्यते यद्वि च प्रमादतः प्रायश्चित्तं न ज्ञापते सप्रत्य
 धमर्षः । बहुमुपमये चतुर्दश वर्षणयोस्य भोजननान्तरीयकद्वयवत् ।
 अतः कुशलास्य कर्मलोपकर्मणो द्वेयत्वात् नात्र न पर्याप्तम् । सक्तं रतिः ।
 शेषं करिष्यतीत्यन्तं पञ्चविंशत्यास्य सुवाम् । तृतीया गतिमुदाहरति ।
 नियतेति । उक्तद्वयस्य घनवत्त्वमेव प्रधानमस्य । नन्वेव कर्मविशेषस्य
 विरमवस्थाने मतिः पूर्वोक्तमप्यंशकर्मणामेकदैव प्रायणादमित्येति कथमुप
 पद्यतइत्याशयेन शङ्कते । कथमिति । विद्वान्माह । शङ्कतेति ।
 कर्मणः कर्मसामान्यस्य समाजमेकम् । न स्युदयेति । शङ्कतेत्यन्तरेणोप

येति प्रमद्वदुक्तम् । चक्रानियतविपाकस्य चेति वाशब्दश्च क्वचित्प्रति-
स वाशब्दोपपत्त्यर्थः । गतिवयमुपसहरति । यत्स्थितिः । उपासीत प्रतीतेत
विपाक विपाकारम्भश्च स्याद्विहृत्कर्मोत्तरमिति शेषः । उपासनस्यावधि
माह । याजदिति । अथ समानमविहृत्कर्मोभिज्यक्तौ निमित्तं याज्येन
स्फोटोन्मुपीकरोतीत्यर्थः । 'यद्यश्चनमृत्त पाप मया सप्तसु जन्मसु ।
तस्मै रोग च शोक च माकरोहति सप्तमी त्वादिजाग्यानि । तथा कर्मगतदु-
र्जिज्ञातत्वप्रचनानि चैतादृशकर्मविषयाण्येवेत्याह । तद्विपाकस्येति । अभि-
भूतकर्मविपाकस्यैव क्वच कदा केन निमित्तविशेषेण भविष्यतीत्यवधारयि-
तुमशक्यत्वाद्द्विष्यमभिभूतकर्मगतिसिद्धिर्वा अद्वुत्तत्वा दुर्विज्ञाना चेत्यर्थः ।
नन्वेतमेतद्विपाकस्य उत्तमित्याशङ्क्याह । न चेत्सर्गस्येति । निरति सति
रित्यर्थः । क्वचिद्विषयदेष्टेऽभिव्यक्त्यभौत्तमिज्यक्तमनुमन्यमेऽस्माभिरि-
त्यर्थः । न चैतद्विषयवादाशङ्क्याऽनाश्रयतादात्म्यम् । अपवादस्य स्थानु-
ष्ठानमात्रनिमित्तकत्वात् तद्विषयश्च शक्यपरिहारत्वादिति । यज्जाधुनि
कौदादिभिरेकभिज्यक्तमप्यभिचारैर्न दूषितं तद्विज्ञानादेव चैत्सर्गिता
मात्रस्य भाव्यकृताक्तस्य दिति सर्वं सुखम् । इदानीमुक्तभ्यां कर्मतद्विषय-
काभ्यां क्लेशानां मुख्यफलमाह ।

ते ह्यदपरितापफला पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते विपाका सर्वेऽव समुच्चितमुपदुःखफलका समुच्चितपुण्यपा-
पहेतुकत्वादित्यर्थः । अत्र सुसाधकत्वेन पुण्यहेतुका दुःसाधकत्वेन
पापहेतुका इति विभज्य प्रतिपादयति । ते कर्मापुरित्यादिना । सुप-
दुःखयोश्च फलस्य भोग्यतेति प्रागेऽप्युच्यते विपाकान्तर्गतभोग्यश्च
शब्दाद्व्यापार्यतेति तस्यापि सुपदुःखहेतुत्वमुपपन्नम् । तदेवमनेकमूर्ते-
प्रोक्तमविद्यायां दुःखनिदानस्य न्यायाचारैरेकमूर्तेणैवाशङ्क्यं, दुःख-
नमप्रवृत्तिशेषमित्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादप्ययं इति ।
कारणवादादेव हि कथमनुत्पाद इति । तत्रैव दुःखनिदानतया क्लेशानां
हेतुत्वमुक्तम् । ननु सर्वे विपाका कथं सुपदुःखफलका इत्यनेनाशङ्क्यं

दुःखमभिधुमवसत्त्वादित्यामूढां परिहरति । यथा चेदमिति । यथा हेतुं
परिदृश्यमानं रोगादिदुःखं प्रतिकूलात्मकद्वेषस्यभावं भवति एवं सर्वत्रैव
विषयसुखकालेपि दुःखं योयिनां प्रतिकूलात्मकं तिष्ठतीत्यर्थः । दुःखत-
त्त्वाधनपौरुषरूपेण यद्विषयं प्रतिकूलात्मकमित्युक्तम् । मूढानां दुःखसमुद्भूत-
त्वानां सुखमान्तरोपकमूत्सवुं हेतुं दृष्टिर्नास्तीति योयिन इत्युक्तम् । तथा
च तैत्तिरिक्तदुःखमिदं विषयसुखमपि दुःखशब्दतया दुःखत्वेन हेतुमेवेति
भावः । यद्यपि स्वर्गादौ सुखमधिकं तथाप्यन्यमपि दुःखं बलवत्तुं विषयो
भवति । यतस्तत्त्वं च सुखाभिप्रायाभिभावकतयम् । तथाच सांध्यमूत्रम् ।
यथा दुःखाद् द्वेषः पुरुषाय न तथा मुखादभिलाष इति । अस्मिन्मूर्खे
मुखदुःखयोरेव कर्मविपाकफलत्ववचनात् लोचनमुक्तानामपि धारश्चविधा-
केषु मुखदुःखे गरीरे भवत एव चाभिमानिके तु न भवतः तत्कारण-
केशभावादिति सिद्धान्तः । तथा च श्रुतिः । 'न ह वै सशरीरेभ्य विधाप्रिय-
योऽपहतिरस्ति' इति । 'आत्मानं चेद्विदानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमि-
च्छन् प्राणं धामाय शरीरमनुसंजरेदिति च । स्मृतिश्च 'वीतरागभयक्रोधा
स्थिरीधीर्मुनिरुच्यते' इति । सूत्रान्तमवतारयितुं मुखस्यापि शान्तिदृष्ट्या
दुःखत्वे हेतुं पृच्छति । कथमिति । तदुपपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति ।
तदुपपद्यत इति ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामरश्च तापरश्च संस्कारश्च तन्त्रानि दुःखानि तैः संबन्धात् त
त्कारणत्वादिति यावत् । तथा गुणवृत्तिविरोधाच्छायेतो दुःखसंभिवत्त्वाच्च
प्रकृतितत्कारणमुद्योगादिकं सर्वं दुःखमेव विवेकिनः । सुखदुःखतत्त्वसाक्षात्का-
रिणो मतामिति वाक्यार्थः । प्रतिपदं च व्याख्या भाष्ये भाष्यमिति एवकारेण
सानुकूलात्मकसुखरूपतां व्यवच्छिन्ना । यद्यप्ययोगिनिपि दुःखमेव सर्वं
तथापि च मूढावामुखकाले दुःखतया न जानाति योगी तु मुखकालेपि
तस्य दुःखात्मकत्वं पश्यतीति इतिवादायितुं विवेकिन इत्युक्तम् । ननु मुख-

साधनतया सुखसंभिततया च सुखमेव कथं सर्वं न भवतीति चेत् न ।
 दुःखेषु घलवद्वेषस्योक्तत्वात् । सामान्यतो वास्तवस्याप्यत्र निषामकत्वाच्च
 वैशेष्यात्तद्वद इति न्यायात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे । अलत्रमित्रपुत्रार्थं
 एहवेचननादिकैः । क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथा ऽसुखं मिति । संसारे
 च सुप्रापेक्षया च दुःप्रशादुष्यं जैगीषव्यावलयसंवादे व्यक्तीभविष्यतीति ।
 तत्रपरिणामदुःप्रहेतुतया सुखस्यापि दुःप्रतां प्रतिपादयति । सर्वम्याय-
 मिति । उत्सर्गैः सर्वलोकस्य सुप्रानुभवकाले तत्र सुखे रामो ज्ञायते
 रागाच्च सुप्रामिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर मानस्यत्वित्यादि संकल्पा-
 त्मनो मानसः कर्मोद्यमो धर्मो धर्मोक्षयो भवति कर्मोद्यमश्च जन्माद्विदुःख-
 मिति प्रागेष्टोक्तमित्यर्थः । सुखभोगकाले रागजकर्मोद्यमद्वेषमोहजोषि
 कर्मोद्यमः परिणामदुःप्रहेतुस्तीत्याह । तथा च द्वेष्टीति । तथा च सुप्र-
 भोगकाले तद्विरोधितया दुःप्रसाधनानि द्वेष्टि सुखधरो दुःप्रं मे मा भूयात्
 शत्रुत्वं मे नश्यत्वित्यादिरूपेण । तथा दुःप्रसाधनानि परिहर्तुमशक्नो
 मुह्यति चेत्यतो द्वेषमोहज्जोषास्तु कर्मोद्यम इत्यर्थः । रागद्वेषमोहादमां
 च प्ररुत्यादिद्वारंकेध सावादप्यदृष्टहेतुत्वमस्तीति । तथा चोक्तमिति ।
 सुखस्य रागानुबन्धत्वं च मयैवेति सुखानुशयो राग इति सूत्रे सुप्रामित्र-
 स्येत्यादिभाष्येणैवार्थः । मानसकर्मोद्यमद्वारा सुप्रस्य परिणामदुःखत्वं
 प्रतिपाद्य शरीरकर्मोद्यमद्वारापि तदाह । ननुबह्व्येति । शरीर कर्मोद्यम
 इति । सुखभोगकाल इति शेषः । एताभ्यां च मानसशरीराभ्यां कर्मोद्य-
 माभ्यां वाचनिकोपि कर्मोद्यमः शाखाशोर्बाहज उपलब्धयोः । सुप्रस्यापि
 परिणामदुःप्रसंबन्धेन दुःखत्वे ऽविद्यामूचं प्रमाणीकृत्योपपादयति । विषय-
 सुखं चेत्यादिना ननु सर्वदुःखान्त एवेदं वक्तुमुचितमिति चेत् । सुप्रस्था-
 विद्यात्वात्पपादनकालस्य दृष्टद्वारापि परिणामदुःखमुपदेष्टुमादावेव विषय-
 सुखस्याविद्यात्वप्रतिपादनात् अत्र च सत्यमाणपारमार्थिकसुखस्याव-
 र्जनाय विषयेत्युक्तम् । अविद्याविषयपदार्थानां युद्धिमानतया सुखमविद्यो-
 त्यभेदनिर्देशः । भोगेन सुखं भवतीत्येवञ्छया भोगवदुःखे सुप्रबुद्धिर-
 विद्या, सा चाविद्या ॥ तस्मिन्ने विवेक्षिता अतोत्र तामविद्यां प्रतिपाद-

नानारूपेषां चित्तवृत्त्यां चित्तनिष्ठया चैवद्वयानुवृत्तौ लिङ्गमिव ।
 अत एव हातयेऽपि देहेन्द्रियादावहंकारममकारवन्तमिवेत्यर्थः । आत्म-
 नेऽपि द्वास्मितादभाववर्तितादनाय इवेत्याद्युक्तम् । शेषमतिरोहितम् ।
 परिणामाद्विदुः सद्यस्य साविनी । ज्ञानेन यत्फलं तदपि प्रसङ्गादाह ।
 तत्रेष्टमिति । सुखमम् । गुणवृत्तिविरोधाच्चेतिहेतुं व्याख्यातुमात्रे योजयति ।
 गुणेति । गुणानां सत्त्वादीनां ये वृत्त्यतिशयास्तेषामिव विरोध एकदान
 वस्तुतः न तु व्युत्पादकभावेन वृत्तीनां विरोधास्ति अत आध्यात्मिक
 सत्त्वपरिणामे सुखात्मकचित्तवृत्ताद्यपि तदुपभोगस्तथा रक्षितपरिणामभूत
 दुःखमप्यस्यमस्येवेति तु तत्सम्भितत्वात्सर्वं सुखाद्यापि दुःखमेव त्रिवेशदु-
 षेति तस्य दत्तस्यार्थः । गुणवृत्तिवितेधादिति प्रामादिकपाठे तु गुणवृत्ति-
 त्वस्यैव विरोधादित्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । प्रपञ्चाप्रवृत्तीति । प्रपञ्चा प्रकाशः
 प्रवृत्तिः क्रिया स्थितिः सत्त्वधर्मधर्म्यभेदात्तदूया सत्त्वव्यये वृद्धिरूपेण
 परिणता मुखा परम्परसाहाय्या सन्तः शान्त्यादिरूप प्रत्यय वृत्ति त्रिगुण
 सुखदुःखप्रमेदवृत्तमेवधारयन्ते सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वात् । ॥ करचन
 प्रत्यय शान्ते वा पोरो वा प्रोठो वा भवति स सर्वोऽपि त्रिगुण एव
 नैकैरुपाग्रगुण इत्यर्थः । शान्ताद्विपरिमाणाय च सुपदुःखप्रमेदाभि-
 यपमात्रेणेति । तथा च सुपद्व्यपि प्रत्यये तु प्रमत्तये । अत एकप्रत्ययो
 पादान्त्वन्नेन सुपेऽपि दुःखस्याधिभागतत्त्वभावेनो हृतीतस्यामिष पण्णा
 रत्नानामिति । प्रत्ययस्य वृद्धेति धर्मीपशिखावत् वृद्धे गित्वा द्रष्टव्या
 भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सर्वव्याप्यं मर्षतीति भाष्यपूर्वात् । अथ
 प्रत्ययस्य सुखाद्विगुणवत्ता घटते इति । ननु सुपद्व्यपि सत्त्वे दुःखात्मने
 रत्न परिणामो विषयेन भवतीत्यत्र किं मानं तत्राह । अथ चेति । प्रदी
 पाद्यपदानामिव वृत्त्यव्यवस्था गुणानां एतत् क्रिया वस्तुता प्रतिवर्तकव्याख्या
 च भवति न तु त्रिगुणवत्ता गुणास्तिष्ठन्ति अस्तत्त्विकैरित्तत्त तदव-
 रिणान्युक्तमित्यर्थः । यद्यापि सर्वं खद्वलु प्रतिवर्तकपरिणामि तथापि
 स्वदृष्टत्वाभिप्रायेण वित्तमिति विशेषवचनम् । तथा च वित्तव्ययस्य सत्त्वस्य

वृत्तिकाले रजसो वृत्तिरावश्यकीति भावः । नन्वेक एव प्रत्ययः कथं
विहृदुसुपादित्रयात्मकः स्यात्तत्राह । रूपातिशया इति । वृद्धे रूपाव्यष्टौ ।
भाषा धर्मोदयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्मेन्द्रावावैराग्यनैश्वर्याणि वृत्तयश्च
वृत्त्यरूपाः शान्तादिनामकाः परिष्कारास्तेषामतिशया उत्कर्षो परस्मा
विश्रुयन्ते यदा धर्म उत्कृष्यते तदा माधर्म उत्कृष्यते एव यदा ज्ञानादि
तदा नाज्ञानादि तथा शान्ताद्युत्कर्षकाले घोराद्युत्कर्षश्च विश्रुयन्ते
सामान्यानि स्वपङ्क्तानि अतिशयैः सह प्रवर्तन्तश्चेत्यर्थः । ननु भवतु
चित्तस्य सुषात्मकप्रत्यये दुःखस्य सुखात्मकेषु शब्दादिष्विष्येषु कुतो
दुःखात्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह । एवमेतदिति । यथा चित्तस्य
प्रत्यया एवमेव सर्वं पदार्थोः सर्वरूपा सुखदुःखमोहधर्मेणा भवन्ति अत
एते गुणा सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि परिष्कृतः परस्परसाहचर्येणेत्यादित्त
सुषुप्तदुःखमोहात्मकप्रत्यया इतोत्यर्थः । नहि विषयगतविशेषं विना विष-
यतत्त्वभ्रमविषय सुषात्मात्मकचित्तवृत्तिरुदेतुमहन्ति अज्ञावस्थापतेः । विषय
गतविशेषस्य चित्तगतसुषादिनिषामकत्वं वाक्यविशेषः सुषादिरूप एव
विषयेषु कल्प्यते ॥ यानुरूपत्वैव कारणस्योचित्यात् । अतो विषयेषु सुषा-
दिधर्मानां सुषादिवत्सिध्यतीति भावः । ननु सुषुप्तदुःखे रूपादिशब्द
प्रथमैः स्याता मोहस्तु ज्ञानरूपः कथं विशेषधर्मः स्यादिति चेत् । अत-
स्मिन्नज्ञातात्मकस्यैव मोहशब्द ईश्वरात् । सा च विषयेयमस्ति
महदादित्रिकाराकारतायाः प्रकृतवपारमार्थिकत्वात् । तदुक्तं मे. उ. धर्मैः ।

जगन्मोहात्मकं विद्धि अय्यक्तयत्कमजम् ।

इति । अपि च सर्वकार्याणां सुषात्मात्रिगुणात्मकमवृत्तत्वस्य परिष्का
मस्यादपि मोहवत्त्वमिति । ननु सर्वं यदि सर्वरूपास्तर्हि सर्वसुषात्मकमपि
स्यादिति न दुःखस्यापि हेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह । गुणप्रधानेति । तथा
च दुःखग्रहणतया दुःखाध्यायान्यात् दुःखमेव सर्वमिदं सुखं वैरोप्यासदृष्ट
इतिन्यायेनेति भावः । उपसंहारति । तस्मादिति । तस्मात् परिणामेत्यादि
सौचहेतुज्ञानादित्यर्थः । तदेवमत्र ध्यानादेव्युत्थितचित्तस्य योगमामनं क्रि-
यायोगमुक्त्यः तत्फलप्रसूनेन ज्ञानास्तदुपानापायाश्च तेषां हेतुत्वाय दुःख

निदानस्य दुःखं च प्रतिपादितम् इदानीं संतरेषोक्तः समवायात्वाद्यं वि-
 स्तरं सूत्रकारः पुनर्यदति सूत्रज्ञैः शास्त्रसमाप्तिपर्यन्ते तान्यवतार्य-
 तु तेषां विषयज्ञातमादौ सामान्यतः संकल्प्य दर्शयति । तदस्येति । त-
 तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःखममूहस्येत्यन्तर्भावं मुख्यनिमित्तकारण-
 मविद्या प्रथमशेषः तस्याश्चाविद्यायां व्यत्यन्तोक्तेरहेतुस्तत्त्वज्ञानमतरि-
 जित्वायास्त्रविदं योगशास्त्रं चतुर्थ्यहं चत्वारो व्यूहा हेवादीनां राशयः
 प्रतिपाद्याः अस्मिन्निति चतुर्थ्यहमित्यर्थः । रागादित्युक्तं प्रतिपादयन्नेव
 तेषां व्यूहानां स्वरूपाण्यह । तत्र दुःखेति । संसृत्यस्मिन्निति संसारो-
 च प्रपञ्चः । ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति तत्त्वायं संसारो हेय इत्यसि
 तत्राह । दुःखमदुःख इति । दुःखवदुःखत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः । प्रधा-
 नेति । ननु अविद्या दुःखहेतुरित्युक्त्याच संयोगः कथं दुःखहेतुः साध्यत-
 इति चेत्, व्यापारकधनायेत्येहि । अविद्या ॥ बुद्धिपुरुषसंयोगाव्यग्रम्-
 हारैव दुःखहेतुः कार्यकारणभेदेन च सैव बुद्धिरत्र प्रधानशब्दाद्यैः दृष्टदृ-
 श्ययोः संयोगः हेयहेतुरित्यागमिसूत्रादिति । संयोगस्येति । उक्तमयोग-
 स्यात्प्राप्तिर्ही निवृत्तिरेव ज्ञानं दुःखहानमिति यावत् । तत्त्वमकारणत्वादिति-
 त्यर्थः । हानोपाय इति । सम्यग्दर्शनरति मूर्तिपुरुषविशेषसाक्षात्कारो दुः-
 खहानोपायो भित्तोपाय इत्यर्थः । असप्रज्ञातयोगस्तु शाश्वतमेतार्थमेवावे-
 स्यतरत्याशयः । येन योगो हानोपायतयाच नोक्तः । ये तु नास्ति ता प्रत्यने-
 सयोगहानं न मोक्षः किं तु विषयस्यात्मनस्त्वान्नमोक्षः । किं चासंसारि-
 विज्ञानमन्तानोक्तेरेव जीवन्मुक्तविज्ञानमन्तानन्ताश्च एव मोक्षरति तन्म-
 त्तिरसन्नपूर्वकं स्वशास्त्रस्यैव सम्यग्दर्शनत्वमवधारयति । तत्र हीति । तत्र
 चतुर्थ्यहमपि आत्मनो ज्ञानमुपादानं वा न पुरुषार्थ इत्यर्थः । इतिशब्दस्य
 हेतुत्वाद् इत्यनन्तरमन्वयः । उक्तार्थं हेतुमाह । ज्ञाने तस्येति । तस्य ज्ञाने
 स्वत्यागे हि स्याच्छेदवचनं प्रसज्येत मुख्यत्यागस्य भेदतत्त्वत्वेनात्मन्यप्रमत्ता
 त तत्त्वापुक्तं स्याज्ज्ञानं लोके पुरुषार्थत्वादर्थेनात् स्वीयतयेव मुख्यदुःखाभा-
 वयोः पुरुषार्थत्वमित्यर्थः । स्वयं प्रियमणोषि दुःखहानार्थमेवादिप्रवेश-
 दो प्रवर्तते न तु स्वनाशार्थमित्यर्थः । हेतुत्वादिति । हेतुः स्वरूपस्य मत्ता-

रणात्वादः स्यात् । तथा च भावकार्यत्वेन विनाशित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उभ-
येति । इत्यन्तो हानेऽपादानोभयनिषेधे स्वर्पनिवृत्त्यात्वाद एव परिच्छेपात्सि-
ध्यतीति । अत एतदेव यथोक्तवृत्त्युद्देशात् संप्रगदर्शनं संप्रगृह्यतेनेनेति
व्याप्यत्वेत्यर्थः । इदानीं यत्प्रमाणसूत्रगणनवताप्यति । तदेतदिति । तदे-
तच्छास्त्रं घतव्यमिति क्रमेणामिधीयते प्रतिपाद्यते सूत्रकारेणेत्यर्थः ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अनागतमिति विशेषणस्य फलमाह ॥

दुःखमतीतमित्यादिना । अतिशक्तिमतिक्रान्तमतः सिद्धतया
तद्गानं न पुरुषार्थः तथा वर्तमानमपि स्वसत्ताकाले भुज्यतएवेति त्वया
यत्तु न शक्यते । स्यात्तरोत्पन्नगुणेन च मृतीयवणे स्वयमेव भुज्यतीति
तद्गानार्थः प्रयासो विफल इत्यर्थः । नन्वेवमनागतस्यापि हेयत्वं न घट-
ते परचित्तदुःखस्य स्वचित्ते स्थित एवाभावात् । स्वचित्तदुःखनिवृत्त्यानागत-
दुःखस्यावस्थंभायित्वात् । अन्यथा सत्त्वप्रमाणभावादिति चेन्न । स्वचित्तस्यै-
वानागतदुःखस्य कारकोच्छेदेनानुसृत्या हेयत्वात् वर्तमानसत्त्वप्रमाणमा-
प्यनागतदुःखस्य चित्तनाशेन नाशात्कदाचिदुत्तमानोपि वानागतधर्मेनुमा-
नात्सिध्यति सर्वे सर्वोत्तममिति भाष्यकारेण तृतीयपादे सर्वत्रैव परिणा-
मिषस्तुनि विकारजननशक्तेः कार्यानायतावस्थापथा जलभूम्यादिदृष्टा-
नैः शान्तादिताम्रपटरेत्यादिमूलेनुमेयत्वादिति, शेषं पूर्वसूत्रे व्याख्यात-
मायम् । अस्माच्च सूत्रादत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम् ।
अस्मिन्सूत्रे दुःखं प्रप्यमेव दाहं प्रप्यस्यैव स्वतो हेयत्वात् । तद्गानं च
समवायसम्बन्धेन यद्यपि पुरुषे नित्यमितुं तथापि भोग्यत्वरूपस्यत्वसंश्लेषेन
धनादिनामिव तद्गानं न नित्यसिद्धमिति । तेन संबन्धेन तद्गानं पुरुषार्थं
इत्याशयः । तथाहि वक्ष्यति 'तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः पुनरिदंतापत्रय न भुङ्क्ते'
इति । तदेतदुक्तं सांख्यन्याययोः त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तित्यन्तपुरुषार्थं
इति । दुःखात्यन्तविमोक्षोपपत्ति इति च । यत्तु आनन्द ब्रह्मणो, रूपं
तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्येवंविधवाक्यजातं तत् दुःखनिवृत्त्याव्यसुखप-
रमेव तदानीमप्यसुखस्यापुरुषार्थत्वात् । सुखं दुःखसुखात्ययवृत्तिपरिभा-

यया कृतिशोधनाच्च । हेयस्य भूत्र ध्याप्याय क्रमशः ज्ञेयहेतुप्रतिपादक
भूत्रमयत्तारयति । तस्माद्वदेव हेयमिति ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो ज्ञेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टृपदार्थमाह । द्रष्टेति । बुद्धे प्रतिषेधेन सज्जेदनस्य बुद्धिपक्षे
प्रतिशिष्यः । प्रतिषिद्धिपक्षे प्रयोगः । सोऽस्यास्तीति बुद्धिसाक्षीति ज्ञाता
र्थः । दृश्यपदार्थमाह । दृश्या बुद्धिस्त्येति । बुद्धिसत्त्वात्प्राग् दृश्यत्वेनात्र
विशेषणं विशेषितं धर्मोपपत्तिरिति च बुद्ध्याकृतत्वेन बुद्धिधर्मत्वमभिप्रेत्याहं न
तु बुद्धिजायंत्वमभिप्रायेण प्रधानादिरपि दृश्यत्वेन तत्प्रागानीदृश्यात्
उत्तरमूत्रे प्रधानत्वेन मुख्यतो दृश्यत्वप्रधानाच्च । यद्यपि बुद्ध्याकृतो भवत्
पुरुषोऽपि दृश्यः तथापि तस्य भिदुंशतया तद्वर्जनेन न ज्ञेयहेतुत्वस्याप्ये
नात्र दृश्यमध्ये मुख्यं न यथापिप्यतीति । तथा च बुद्धेः प्रमोहात्मकदृश्य-
वत्या बुद्ध्या सह द्रष्टुं भातिषा काष्ठानिबन्धु सन्धेः । यन्मात्रं पुरुषस्य
तु ज्ञेयहेतुरिति सूचार्थः न तु बुद्ध्याकृतैर्दृश्यैर्द्रष्टृज्ञानरूप संयोगो ज्ञेयहे-
तुत्वं विवक्षितं स्वस्याभिप्रायेण व्याकृत्योपलब्धिहेतुः संयोग इत्यागामि-
मूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वमेष सत्यमप्येवम् । न तु ज्ञानरूपत्वेनेति ।
तस्माच्च सूत्राद्बुद्ध्यात्मकसंयोगवत् घटाद्यात्मकसंयोगोऽपि भोगहेतुर्गोचरः ।
भोक्तृभोग्यसंयोगस्यैव सामान्यतो भोगहेतुत्वात् तावदेवैवित्याह । विप्र-
थभोगे च बुद्ध्याकृत्येन विषयसंयोगस्य हेतुत्वात्वातिप्रसङ्ग इति । अस्य च
संयोगस्य पुरुषार्थः हेतुरिति वक्तुं सकलपुरुषार्थस्यैव सत्यत्वं बुद्धेः पुरुषस्य
प्रतिपादयति । तदेतदिति । न च तस्य हेतुर्द्रष्टृज्ञेयस्यागामिमूत्रेणैव संयो-
गस्य कारणवत्पत्तिरिति नास्ति संयोगकारणापेक्षेति यावत् । अत्रिदं । अपि
पुरुषार्थसमाप्तिद्वारेण बन्धहेतुतायां वक्ष्यमाणत्वात् इति । तदेतदित्यादि-
रयमर्थः । तद्बुद्धिस्तस्य ज्ञानहेतुत्वं यनास्तीत्येतद्वक्ष्यम् । यतोऽयं स्वस्तान्
वर्तमानविमोक्षणोपकारितया स्य च दृश्यतया च ज्ञानमात्ररूपस्य स्वा-
मिनः पुरुषस्य स्वमात्मीयमवतीति । ननु बुद्धेः कथमन्यः स्वामी स्वीक्रियते

सैवापरतन्त्राः स्वयंद्रष्टृस्वायं भवतु तत्राह । अनुभवकर्मणादि । यतः कर्म-
 फलोपरोधेन स्वद्रष्टृस्थानुपपत्त्या अनुभवशब्दो यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतामा-
 प्य सदेवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिपद्यमानं सिद्धसत्तां, अन्यरूपे
 शान्यप्रयोजनेन तथ्यस्थितिः वा यत् स्वतन्त्र पुरुषानाश्रितमपि पदार्थं
 त्वात् परतन्त्र परस्य स्वमित्यर्थः । तदेव द्रष्टृशब्दोऽप्यात्मज्ञापितपुरुषा-
 र्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वे सिद्धे स एव पुरुषार्थानागतत्वस्यो बुद्धिपुरुषयोः
 सयोगे हेतुरिति घटत् भूतवाक्यार्थमाह । तयोरिति । तयोः स्वस्वा-
 मिनोः दृश्यतेनेति दर्शनं बुद्धिः । अनादिश्चात्र प्रजावरूपेण पुरुषार्थ-
 इत्यस्त्ववचनात् । ननु पुरुषार्थस्योपादौकारे सम्पत्परिणामित्वभङ्ग इति चे-
 द् । सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तेरेव व्यग्रहाराधुसारं परिणामशब्दार्थ-
 त्वावधारणात् । घटाद्यसयोगादौराकाशस्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परि-
 णामव्यवहाराभावात् । यद्वपञ्चस्यतोयेन यद्वपञ्चस्यापरिणामासयोगादिव्य-
 ग्रशब्दः । सयोगविभागसंख्यादयस्तु द्रव्यसागत्यगुणा इति । अपि च
 श्रुतिस्मृत्याः सुपादिभूताः परिणामा एव पुरुषे नाभ्युपगम्यन्ते, मनोऽन्वय-
 व्यतिरेकेण मनस्येव साधनसत्त्वत्कल्पनात् मनसोवच्छेदकस्य परिकल्प्या-
 न्यत्र तत्कल्पने गौरवात् । सयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतया पुरुष-
 स्यापि सत्सम्भवात् । पुरुषस्य द्रव्यत्व चानाश्रितसत्त्वतः परिमाणतरश्च सि-
 द्धमिति । यद्यपि कारणावस्थानुद्धिः पुरुषश्च विभुः । तथापि तयो
 सयोगः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन सभावस्येव बहुदाद्यादिलपरिणामाना
 त्रिगुणसयोग विनानुपपत्तेः, स च सयोगज्ञः सयोगः न तु कर्मज्ञः, चक्षयस्तयो
 गाद्वयविसयोगप्रदवच्छेदकीभूतगुणसयोगादेव विभुनोः सयोगो
 त्यक्तेः । भूतस्य घटसयोगेन घटावच्छिन्नाशसयोगोत्पत्तिरित्यु-
 क्तास्ते विभुनोः सयोगश्च साक्षादेव निश्चितः न ॥ सयोगज्ञः सयोग
 इति । यदि चात्मनः सयोग एव नास्तीति स्वीक्रियेत तर्हि प्रकृतिपुरुष-
 सयोगात्सृष्टिस्तद्विषयतश्च प्रलय इति श्रुतिस्मृतिसूत्राणि नोपपद्येरन् । न
 च भोक्तृभोग्यभोग्यतैवोपचारिकोऽसयोगो वक्ष्यः । तस्याः स्वस्वामिभाव
 रूपत्वेनानादितया कार्यत्वस्याज्जसानुपपत्तेः । किं च तस्या अविनाशित्ये

ज्ञाननारयस्त्वचनविरोध नाशित्वे परिणाम पुरुषस्य स्यादिति । ननु
 सयोगस्वीकारे पुरुषस्यासङ्गतावतिरिति चेत् । पुष्करपत्रे पुरुषदृष्टान्ते
 सयोगसत्त्वेऽपि असङ्गताभ्युपगमात् । स्वाश्रयविकारहेतुसयोगस्येव भग
 स्वात् । पुरुषे च तादृशसयोगास्वीकारादिति । तस्मात् पुरुषार्थनिमित्त
 तमे बुद्धिपुरुषयो सयोगो भवति स एव च जन्मरूपतया दुःखहेतुरिति
 सिद्धम् । स ॥ सयोगविशेष इत्येवमस्य योगमाया योगीन्द्रैरपि अचिन्त्या
 युतिसृष्टिरस्या न विशेषतस्तत्कथोच्यते भवति । यथा खलु नित्यमुक्तमसङ्ग
 मधिष्ठादिरक्षित विभु चिन्मात्रमात्मन जीवजातमीश्वरे निवर्धति । तथा
 चोक्तम् । अचिन्त्या खलु ये भवन्ति न तास्तर्क्य योग्ये इति । सैव भगवतो
 माया यत्र ये न विरुध्यन्ते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्यण्यमुत बन्धनमिति
 च । सयोगस्य दुःखहेतुत्वे पञ्चशिखाचार्यस्य स्यादत्रमाह । तथा चोक्तमि
 त्यादिना प्रतीकार इत्यन्तेन । तयोर्बुद्धिपुरुषयो सयोगो दुःखहेतुस्तस्य
 परिवर्तनाद्व्यक्तोच्छेदात् दुःखस्यात्यन्तिक प्रतीकार उच्छेद स्यादिति
 न्यर्थः । नन्वादितातप्रवृत्तस्य दुःखहेतुसयोगोच्छेदो न शक्यसम्भवन
 इत्याशयेन एवमुक्ति प्रसङ्गात्तत्त्वज्ञत्वमवधारयितुम् । कस्मादिति । उत्तरम् ।
 दुःखहेतोरिति । परिहार्यस्येत्यनेन शक्यादिनित्यव्यावृत्तिः । तथा च दुःख
 हेतुस्त्वनित्यः कलिद्वेन सयोगस्य अश्रयोच्छेदस्तत्र अनुमेयमित्याशयः ।
 दुःखहेतोः प्रतीकाशत्वे नैतिकमुदाहरणमाह । तदप्येति । भेदात्वं भेद
 कदु यभागतत्वं भेदतत्वं च भेदद्वारात् दुःखहेतुस्य पदानधिष्ठान पादेनाना
 रोहणम् । पादत्राणमुपानत् । तद्व्यवहितेन वा पदा कवटकस्याप्योहणमि
 त्यर्थः । एतच्च दुःखप्रपञ्च दुःखहेतुतत्परीदारोपायरूपमिन्त्यर्थः । यो वेदे
 त्यनेनेतत्तदज्ञानस्य प्रतीकारहेतुस्य वदन् एतच्च प्रमुक्तमिज्जगमिन्यपि
 सूचितवान् । ननु तापो दुःखमिति पर्याय तथा च दृष्टान्ते यथा भेदभेद
 प्रतीकाररूप त्रितयमस्ति नैव दार्ष्टान्तिके तत्रैकस्या बुद्धौरेव तत्पतापको
 भयरूपताभ्युपगमात् पुरुषस्य निर्दुःखतादित्यातिपत्तिः । कस्मादिति ।
 सिद्धान्तमाह । अविशेषलभ्येति । आहतदुःखव्यवतज्जगदवशतश्चिन्ता
 दन्तर्दुःखस्यानेपि अवसिद्धिरिति भावः । तस्य प्रकारमाह । अवापीति ।

अत्रापि दार्ष्टान्तिकेपि । अथ भावः । बुद्धिरेकाखेपि त्रिगुणात्मकत्वात्तत्र
 त्रयमस्ति । तत्र खोशस्तापक सत्त्वाशस्ताप्यो बुद्धिपुरुषपर्यायिणीश्व
 दु खप्रतीकार इति अयमुपपत्तिमिति । ननु पुरुष एव कथं न तस्यो भवती
 त्याशयेन पृच्छति । कस्मादिति । सिद्धान्तमाह । तत्रापीत्यादिना
 तेषन्न इत्यन्तेन । कर्मस्यत्वात् कर्मतन्त्रत्वात् सकर्मकत्वादिति यावत् ।
 कर्मस्य च क्रियाव्याप्यस्य दुःखत्राप्यस्य चा परिणामिनि न सम्भवती
 त्यर्थः । कृतित्राप्यस्य तु त्रिषयतारूपमपरिणामिन्यपि सम्भवतीत्यतो
 ज्ञानक्रियाकर्मच पुरुषस्योपपन्नतदिति विशेषः । यच्च पुरुषस्य स्वप्तेष्वप्य
 तदपि स्वप्तिविश्रान्तबुद्धिगतिव्याप्यत्वमेवेति न तत्रापि परिणामादे
 सेति । नन्वेव कथं दुःखनिवृत्तिं पुरुषार्थं परदुःखस्याहेयत्वात् । न च
 पुरुषनिष्ठत्वधमात् दुःख इव स्यादिति वाच्यम् । त्रिदुषामपि दुःखहामा
 र्थमसमत्तासाधितत्वाया स्वीकारादित्याशङ्का समाधत्ते । दशितविषयत्वा-
 दित्यादिना । पुरुषो यतो दशितविषयो बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयो ऽत
 सत्त्वे तस्यमग्ने प्रतिविम्बरूपेण बुद्धिमत्त्वसमानाकारो भवन्न तु तस्यतदिति
 मूढैर्दृश्यते अतुल्यतद्वत्त्वर्थः । नहि स्वाकारप्रतिविम्बनातिरिक्तं विष
 यनिवेदनमपरिणामिनि सम्भवति प्रतिपादितं चैतद्बुद्धिसारूप्यमितरचेति
 सूत्रे तदा च प्रतिविम्बरूपेण भोगात्प्रसज्येन विदुषामपि दुःखस्य हेय
 त्वाच्च पुरुषार्थमभवद्वेद्य इति भावः । ये तु पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि नेच्छन्ति
 तेषामेवाधुनिकत्रेदान्तिबुवाणामय दोषः । इदानीं दृष्टदृश्यसंयोगानां भवा
 शामेव स्वरूपं सूत्रकारो वक्षति । तत्र दृश्यरूपप्रतिपादकं सूत्रमयतार
 यति । दृश्यस्वरूपमुच्यतइति । अत्र पाठक्रमवैपरीत्येनादौ दृश्यरूपेण
 स्पष्टं बीजं दृश्याच्च इत्याशामिमूत्रे मात्राशब्देनाधिलक्ष्यभेदेन दृष्टा
 प्रतिपादनीयः । तत्र च प्रतियोगिना दृश्यानां ज्ञानमादावपेक्ष्यतइति ।
 पूर्वमूत्रं च प्राधान्यादादौ द्रष्टृरूपन्यास इति बोध्यम् ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीले भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गाद्यं

दृश्यम् ॥ १८ ॥

यन्मे प्रकाशदिकार्यमात्रावलीलपदोपादानं प्रकाशेः सुप्तादिषु-
 तिहृषालोके भौतिकलोकश्च । क्रिया यत्रवचनं च । स्थितिः प्रकाश-
 क्रियाभ्यां यद्योक्ताभ्यां भूयत्य तयोः प्रतिबन्ध इति यावत् । तच्छीत-
 गुणत्रयमिति विगोप्यपदमत्रोक्तमूत्रे गुणपर्याणीति त्रिभागवचनात् लभ्यते,
 एत एव भाष्यकारेति गुणा इति व्याख्यास्यन्ते । तादृशेषु गुणेषु प्रमाण-
 माह । भूतेति । भूतेन्द्रियात्मकं स्यूनमूल्यरूपाणां भूतानां स्यूनमूल्यरूपं वा
 वेन्द्रियाणां कारणं तेन महदाद्यवित्तकार्यकारणत्वमेव सर्वं तच्च गुणेषु
 तेषां प्रकाशदिरूपताया च प्रमाणं त्रिगुणात्मकानां च जडकार्याणां त्रि-
 गुणात्मकजडकारणं विनानुपपत्तेरिति । गुणानां कार्यमुक्त्या स्वरूपसत्ता
 प्रयोजकं प्रयोजनमाह । भागापवर्गार्थमिति । भागापवर्गप्रयोजनवदिति
 सूचार्थः । नन्वेवं गुणत्रयस्यैव दृश्यत्वं प्राप्तं न तु विकाराणामिति चेन्न ।
 गुणवत्तयोक्तमूत्रेण तेषामपि सत्तास्त्वादिति । तदेतत्सूत्रं व्याचष्टे ।
 प्रकाशगीतमिति । ननु सत्त्वाद्विगुणा एव चेत् प्रकाशद्विगीता दृश्यत्वेना-
 चोक्तास्तर्हि प्रकृत्यवचनात् सूत्रकारस्य व्युत्पत्ता । तथा सत्त्वाद्विगुणानामेव
 भूतेन्द्रियात्मकमण्डलीकारात् प्रकृतिभिद्वान्तर्गतित्वेयम्यादिस्थाशङ्क्य गुणा
 एव प्रकृतिरुच्यवाच्याः न तु तदतिरिक्ता प्रकृतिरस्तीत्यवधारयति । यत्ते गुणा
 इति । सत्त्वादयो गुणा एते प्रकृतिरुच्यवाच्या भवन्ति प्रधीयन्ते ऽस्मिन्कार्ये
 सामान्यत्वादित्युत्पत्त्या प्रधानप्रकृत्यादिशब्दैश्चान्तरित्यन्वयः । तथा च सा-
 द्यमूत्रं 'सत्त्वादीनामस्तद्वृत्तत्वं तद्रूपत्वा'दिति । सत्त्वाद्विगुणस्य च दृश्येय-
 कारणत्वात्तद्वृत्तकत्वाच्च न तु प्रकाशक्रियादिवत् परस्मत्चेत्त्वादिति भावः ।
 प्रधानशब्दवाच्यत्वोपपादनाय गुणानामेव सत्त्वाकारणत्वमित्यस्यादिक हे-
 तुमर्गविक्रियैक्योपपादयति । परस्परैति । सत्त्वस्य प्रथिभागो ऽधिकभागः श्व-
 र्वाभ्यां च रजस्तमोभ्याम् उपरक्तः सत्त्वपुः । एव रजसः सत्त्वस्य दम्बेव परस्य
 रौपरक्तप्रथिभागः । तथा भयोर्गधिभागधर्मोक्तः परस्परं भयोर्गधिभागस्य-
 भावाः । एतेन गुणानां द्वयस्य भिद्वम् । तथा दन्तरेतरसाहाय्येनोत्पादित-
 स्यविनं कार्यकारणभेदेन धारम्भवादाद्विशेषः । ननु यदीतरसाहाय्येन
 सर्वे गुणाः सत्त्वकार्यकारणानि तर्हि सत्त्वादिरपि क्रियादिहेतुत्वेन प्रतीय-

त्याद्यापत्त्या प्रकाशादिशक्तिसाद्वयमिति तत्राह । परस्परसाद्वयित्वेपीति ।
 अन्येत्याद्याद्विभागेन उत्पादितेषु त्रय्ये प्रकाशगुणः सत्त्वस्यैव क्रियागुणो
 रजस एव स्थितिगुणस्तमस इत्येतो न प्रकाशादिशक्तिविभागस्य मभेदः
 समिथ्यमित्यर्थः । तथा तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः
 सत्त्वादिज्ञात्या सत्तातीया विज्ञातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषाः तदनु-
 पातिनस्तेषामधिगेष्वेवोपष्टम्भकत्वभावा इत्यर्थः । एतेन सत्त्वादीनि व्यक्त-
 रूपेणानन्तानि । त्रिगुणत्वादिव्यवहारस्तु सत्त्वत्वादिप्रतिमात्रेण वैशेदि-
 काणां नयद्वयव्यवहारवर्धिति सिद्धम् । अत एव लघुत्वादिधर्मैरन्येन्य साध-
 र्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति साम्यमूत्रेण सत्त्वादीनां साधर्म्यवैधर्म्यं लघु-
 त्वादिरूपे प्रदर्शिते इति । तथा प्रधानजेषां स्वस्वसाधन्यकाले ऽभिव्य-
 क्तसामिथ्या विकारेषु भवन्ति तथा गुणत्वंपि इतरेषुसर्जनतादृशायामपि
 व्यापारमन्त्रेण तथा विषयविधया चयस्कान्तमजिज्ञासितत्वाकर्षका । इत्य-
 ति हि । अयस्कान्तमजिज्ञासा विषया अयं साधर्म्यं चित्तमिति । तथा
 प्रत्ययमन्त्रेण अभिव्यक्तिं विना स्थानभिव्यक्तिकाल इति यावत् । तत्राती-
 मेकतमस्य यस्य कस्य चित् गुणान्तरस्य इतिमनु सूत्रवृत्तिमन्त एतत्सि-
 द्धान्तमेव विरोधस्योक्तत्वादिति विशेषणयोगैः । एतद्व्यतिरुक्त्यत इति ।
 एतन्नृण्यत्रयमेव कार्यकारणभावाप्य दृश्यमुच्यते नास्ति ततोतिरिक्त दृश्या
 न्तरमित्यर्थः । एतद्व्य च गुणा न्यायवैशेषिकाभ्यां द्रव्याष्टरूपेण विभज्यन्ते ।
 घेदान्तिभिस्तु मायेत्युच्यते । माया तु प्रकृतिं चिदादिति युते । तदुक्त
 बृहद्वासिष्ठे । 'नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्सतिष्ठते जगत् । तमाहुः प्रकृतिं
 के चित् मायामये परे त्वणूनि ति । स्यादेतत् । यदि त्रिगुणातिरिक्तः प्रक-
 र्तिर्नास्ति तदा अज्ञामेकां संहितगुणरूपमिदमिति युक्तं प्रकृतेरेकत्वा-
 दिकं व्याहृतम् । तथा । 'हितुमद्विनिर्मुक्तमपि सक्रियमनेकमाधित
 तिदुम् । सावयव परतन्त्र व्यक्त विपरीतमजगत्' इत्यादिनेतो व्यापकत्वा-
 क्रियान्निरवयवत्वादिरूपश्च साध्यादिसिद्धान्तो व्याहृत्येत । तथा
 'एते प्रधानस्य गुणास्तत्र' स्पृगनर्थायिन' इत्यादिसृतिपरंपरासु प्रधानस्य
 गुणानां साधारण्यभावेहेतुहेतुमद्भावयोर्वैयन नोपपद्येत । तथा सत्त्व

रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसमवा इति शीतादिवाक्यात् सत्त्वादि
 प्रकृतिनाशे चानुपपन्नम् । तथाप्यविश्रुतितत्त्ववदेषि नोपपद्यतेति ।
 चित्रोच्यते । पुरुषभेदेन सर्वभेदेन च भेदाभावे ह्यत्र प्रकृतेरेकत्वमत्रादि
 वाक्यैस्तन्मूलकमाख्यादिभिश्च प्रतिपाद्यते अत्रावाक्ये तथातात्पदाव
 धारणात् । भोगभोक्तृभिर्हं मध्ये भोग्या गुणा भोग्यत्वाभोग्यत्वाभ्यां सर्ग-
 भेदेन भिद्यन्ते । एते भोग्याह एते च नेति मुक्तपुरुषोपकरणानामप्यन्यपुरु
 षभोग्यात्वात् । भोक्तारस्तु पुरुषा भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते
 पूर्वमङ्गमुक्ता नोत्तरसर्गभोक्तार किं न्यन्येवेति । अतः प्रकृतिरेका पुरुषस्तत्र
 नैक इत्युच्यते तथा तस्य गुणा सप्तसंवत्सराणि भवन्ति मन्त्रादिविकारा
 याः तु सर्गभेदेन भिद्यन्ते स्यटमेव चतीतशक्ते पुनरनुश्रवस्य वक्ष्यमाणत्वा
 दिति । यदि तु प्रकृतिरेकैव व्यक्ति स्यात्तदा निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीना
 मिति प्रकृतिवदुत्त्वमूर्त्तविरोध इन्द्रो मायामि पुरुषश्च ईयत इत्यादिश्रुति
 विरोधश्चेति । व्यापकत्वं च प्रकृते कारणत्वसामान्येनैव बोध्यम् । कारणञ्च
 न्यप्रदेशभावात् इत्यादि पृथिव्यादिव्यापकत्ववत् । अद्वैतादिकं तु सामा
 न्येनैव न व्यापकमिति । अत एवाश्रयभेदेन प्रकृतेर्जापकत्वपरिच्छिन्नत्वयोर
 भ्युपगमात्काल्पनिकपरिणामः प्रकृत्यापूरादित्यामिममूक्तं प्रकृत्यापूरा
 घटन इति । प्रकृतेरक्रियत्वं चाध्वजसायाभिमानादिरूपतिनिवृत्तकार्यशून्य
 त्वमेव न तु घटनादिकप्रशून्यत्वं प्रधानात् सोभ्यमात्वाच्च तथा पुन
 पुत्तनात् । प्रादुरागमोन्मदवृत्ति प्रधानपुरुषात्मकमित्यादिस्मृतिषु प्रक
 र्तेरपि चतसरापरनामकसोभाषणमात् । 'प्रकृतेरपुण्यसाम्यस्य निर्दिशेरस्य वा
 मवि । वेद्या यतः स भगवान् काल इत्यभिधीयते इति स्पष्टक्रिया
 स्मरणाच्च । यत्तु कृतिपुरुषस्यापि सोम श्रूयते स सयोगोन्मुखत्वेन
 शोण प्रकृतिरूपं सयोगोत्पत्तेरिति । प्रकृतेर्निरवयवत्ववाक्यानि
 चारम्भकावयविनियेकानि न तु घनाश्रयतुल्यानामसंज्ञाना निषेध
 कानि । एतेन ह्ये प्रधानस्य गुणा दद्यादिव्याक्यान्पुण्यपदादितानि
 घनतुल्यस्य प्रधानस्याग्निं घनसमष्टादिमार्ततुल्यस्य गुणद्वयस्याश्च
 त्वाभ्युपगमात् इति । यच्च सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववदन तद्वत्

वहाराभिप्रायेण प्रकाशादिफलोपहिततयैव हि सत्त्वादित्यवहारो दृश्यते
इति अन्यथा गुणनित्यत्वसिद्धान्तव्याघातात् । अग्नौकैकपक्षेतिविचित्रप-
रिणामासंभवाच्च संभवे वा महदादिकार्यान्तराव्यामपि केयनप्रकृतेरेव सं-
भवात् गुणरूपनवैयर्थ्यम् । किं च गुणरूपावच्छेदभेदादेव तत्संभव इति
चेत्, स । तथा सति गुणेभ्य एव सर्वकार्यापपत्त्या तदतिरिक्तप्रकृतिवैयर्थ्यम् ।
किं च यदि गुणत्रयातिरिक्ता प्रकृतिः स्यात् तदा

गुणसाम्यमतुत्रिकमन्यूनं च महाप्रते ।

उच्यते प्रकृतिहेतुः प्रधानं कारण परम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति सांप्र-
सूत्रे च साम्यावस्थगुणानां प्रकृतित्ववचनमात्रस्येन नोपपद्येत, नोपपद्यते
च 'विशेषाद्विशेषलिङ्गमात्रासिद्धानि गुणपक्षाणि' 'ते व्यक्तसूत्रा गुणात्मानः'
'परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानां'मित्यादिसूत्रेषु भाष्ये च गुणानामेव मूलकार-
णत्ववचनमित्यादिदूषणं स्यादिति । साम्यावस्था च न प्रकृतिलक्षण्ये विशे-
षणमपि तु यदा कदाचित्संप्रत्येनोपलव्यम् । कायवन्नो देवदत्तस्य पृहा
इतिप्रत्, सा च भूनाधिपभावेनामंजननावस्था अकार्यत्वश्चेति यावत् ।
तदुपलक्षितगुणत्वं च प्रकृतिलक्षणं महदादिव्यापृतं तेन सर्वकालेपि गुणानां
प्रकृतिस्थापपत्त्या । प्रकृतिनित्यतावतिः नापीरजस्य सदैकहृष्येण साम्याव-
स्थानून्यत्वेऽपि सत्र प्रकृतिलक्षणातिरिक्त्यतिरिति दिक् । गुणेषु प्रमाणोपदर्शक
भूतेन्द्रियात्मजमिति विशेषण व्याचष्टे । तदेतदुत्तेति । भूतभावेनेत्यस्य वि-
शेषणं पृथिग्गदिनेति । तत्राप्यव्याप्तरविशेषमाह । भूतमसूत्रेनेति । तन्मा-
त्राणि भूतमाणि पृथिव्यादीनि महामूतानि स्थूलपृथिव्यादीनि । इन्द्रिय-
भावेनेत्यस्य विश्रवण श्रोत्रादिनेति । तत्राप्यव्याप्तरविशेषमाह । भूतमसू-
त्रेनेति । महदहंकारो भूतेन्द्रियमेकादश च सूत्रेन्द्रियाणि । इन्द्रियस्य
मघाते ईश्वरस्य कारणत्वादित्यर्थः । भोगापवर्गाणामिति गुणव्येवापरं विशे-
षणं, भोगोपपादक व्याचष्टे तत्तु नाप्योजनमित्यादिना । तदुपलक्ष्यं न प्रयो-
जनशून्य सत् भूतेन्द्रियरूपेण प्रवर्तते अपि तु प्रयोजन स्वीकृत्येव प्रवर्तते-

इत्यतस्तादृशं गुणत्रयं पुरुषस्य भोगापवगांघे हि भोगावर्गाफलक्रमेणेत्यर्थः ।
 भोगापवगां व्यावष्टे । तत्रेष्टानिष्टेति । इष्टानिष्टमुखाः सुखदुःखात्मकाः
 शब्दादयः सत्त्ववृथावधारणं तत्राकारा बुद्धिर्हृतिः न तु पुरुषनिष्ठः सा-
 खात्कारः कुट्टिनित्यतायाः दृश्यमाणत्वात् । स हि तत्फलस्य भोक्तव्य-
 नेन पुरुषनिष्ठस्य भोगान्नरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषनिष्ठभोगस्य वित्त-
 रूपतया निष्ठत्वेन स फलत्वमप्यभासीति भावः । इष्टद्विष्टमिति
 काने विवेकस्यातिमत्त्वे वक्ष्यमाणत्वमेव स्येति सादृश्याद्विष्टाद्विष्टावृत्त्यर्थ-
 मविभागावयवमिति विरोधं पुरुषेण सप्तविधितम् । अहंकारेण ममेत्या-
 स्मनिष्ठतया भिमन्यमानमिति यावत् । जीवन्मुक्तस्य भोगाभासश्च । अहं
 शब्दोमीत्यादिभिमानवर्मेणैव शब्दाद्विष्टमेतुंतेषु भोगावृत्त्यात् । भोक्तुरि-
 ति । भोक्तुः पुरुषस्य यस्यवृत्तमुपार्थविधित्वमेतस्य तत्राकारा बुद्धिरप-
 वरीः ।

आद्यैः तु मोक्षो ज्ञानेन द्विसौधो रागभक्तवत् ।

कलत्रव्याप्तृसीयसु व्याख्यातं मोक्षस्तथम् ॥

इति । पञ्चशिवशक्त्यात् । अथश्रुत्येतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्वैत्यर्थः । ननु
 भोगावर्गमिति शिवायैमिषि दृश्यं कथं भवतीत्याकाङ्क्षायादमाह । तयोरेति ।
 द्वयं बुद्धिर्हृतिः । अविभागावयवतायां पञ्चशिवसाधारणसत्त्वादमाह । तदा
 चेतिमिति । अयं तेष्वेव गुणेषु भवेत्तत्तु सत्त्वं गुणत्रयापेक्षया चतुर्थं
 तुरीये पुरुषे गुणत्रयापाराधः सायदाद्रीनां साविमात्रे कर्तव्यपदोपमानान्
 बुद्ध्या समर्थमानान् गुणपरिणामान् तत्रैव पुरुषे तदवयवान् पुनरितिष्टानि
 च परान् मूढो न गुणेष्वाम्यदृशेन चैतस्य शङ्कते संभावयत्यपीत्यर्थः ।
 अथ द्विवेकावयवे मित्येव च हेतुस्तस्यातुल्यजातीय इति । पुरुषत्रयेण
 यम् । बुद्धिपुरुषयोर्द्वयोरेव स्पष्टान्तमूल्याद्विना साम्यादुक्तपुरुषयोस्तुल्य-
 भासीत्यत्र सदाब्रह्मवर्त्मकामित्यापरिणामित्यादिभिरत्र वैभ्रतयमित्या-
 दयः । अथ भाव्ये गुणावयवेतया पुरुषस्य चतुर्थोत्पत्तयान् चान्यान्यपि

तुरीयावस्थानि चावद्राद्यगस्थमन्त्रादिगुणत्रयपेक्षया सर्वात्म्यमेव पुरुषस्य
तुरीयावस्था वर्धति इति सिद्धम् । तथा च स्मर्यते ।

सत्त्वान्नागरणं विद्वद्ब्रह्मसा स्वप्नादिशेत् ।

प्रस्थापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु घृततमम् ॥

इति । ननु कयोर्भागाप्यगयोग्योर्गुणकार्यतया गुणमिष्टत्वेन कथं पुरुषस्य
भोगापवर्गार्थं दृश्यमित्युक्तमित्याशङ्कते । तावताविति । यत्ते । बुद्धिभूतौ
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां युद्धिकार्यौ । अतो लाघवेन युद्धादेव वर्त्तमानौ ॥ तु
पुरुषनिष्ठौ इत्यादिरर्थः । दृष्टान्तप्रदर्शनेन पूर्वैकं परिहरति । यथेत्यादिना ।
पुरुषे स्वामित्वाज्जयादिघनं तौ व्यपदिश्येते इति वाक्यार्थः । अन्वयो
यैः यथोक्तभोगापवर्गैः । स हि तत्फलस्येति । युद्धिगतयोर्विषयवधाराण्यपुरुष
पावधारणयोः फलस्य सुप्तादिरूपस्य भोक्ता स्वप्नतिद्विष्वितस्य साक्षी
घृतस्तयोः स्वामीत्यर्थः । अथ पुरुषस्यापि स्वातन्त्र्येण भोगस्योक्तत्वात्
स्वरूपप्रतिष्ठायां चित्तिशक्तिरिति शास्त्रप्रान्तमूले पुरुषस्य स्वतोऽपि
भोक्तृस्य चान्यमात्रत्वाच्च पुरुषस्य भोगापवर्गो न निराक्रियेते युद्धिगत
भोगापवर्गयोः स्वतोऽप्युपपत्त्यर्थत्वाच्च कथञ्चापारस्य पुरुषार्थतासिद्ध्यान्ता
च्च अपि नु परिणामरूपौ यथे कभोगापवर्गोऽपि पुरुषस्य निराक्रियेते ।
अत एव तावतावित्यनेन भोगापवर्गैः विज्ञेयितौ भाव्यजातौति । पुरुषा
या च सत्तारिणां मृग्य एव भोगो बुद्धिदृश्यविरहितः सुप्तादिसत्तात्कारः ।
कीदृशमुत्तररयोस्तु गौणो भोगः सुप्तादिमात्तात्कारमात्ररूप इतीश्वरस्त
तणमूले प्रतिपादितमस्माभिरिति । यदि च पुरुषे पृथग्भोगमोक्षो न
स्वीक्रियेते तदा ।

कार्यकारणकृत्ये हेतु शक्तिरुच्यते ।

पुरुष सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥

मुक्तिर्दृष्टान्मय्यारूप स्वरूपेण व्यवस्थिति ।

इत्यादिवाक्यानि नेपथ्येऽर्थविति द्विकम् । बुद्धेरेव परमो अन्वयो
चात्रपि दर्शयति । बुद्धेरुच्यते । बुद्धिरूपेण परिणतानां गुणानामेतेत्यर्थः ।
तदर्थोऽस्माभ्यो विज्ञेयत्वात् । पुरुषार्थसमाप्तिः । तथा च यथोक्तभो

तस्य सर्वविकाराणामात्मनः स्वरूपस्य महतो महत्तत्त्वस्य बुद्ध्याद्यस्य
परिणामाः षट् अविशेषसंज्ञका इत्यर्थः । अविशेषत्वं च सामान्यत्वम् ।
यद्यपि षोडशविशेषाणां सामान्यत्वं महत्तत्त्ववृत्त्योरप्यस्ति तथाप्यविशे-
षशब्दः पदज्ञादिशब्दव्योमकृतः षट्स्येवेति । अत्र पदमध्ये तन्मात्राणां
बुद्धिपरिणामित्वमहंकारादिव मन्त्राणां मूलमविवक्ष्यत्वं चानिर्गुण्यवधान-
मिति सूत्रे भाष्येण तथा व्याख्यातत्वादिति । लिङ्गमात्रस्य व्यासदे ।
यस्यत्यरमिति । अविशेषेभ्यो यत्परं पूर्वात्पत्वं वंशस्योद्भिदित्यवशजगदङ्कुरो
महत्तत्त्वं तल्लिङ्गमात्रमित्यर्थः । लिङ्गमपितत्त्वभूतं व्यञ्जनं तन्मात्रं
महत्तत्त्वम् । महत्तत्त्वं हि स्वयमेवाद्विपुंशः काव्यंरूपं उपाधिभूतं मातृदौ
सर्वं जगद्व्यासदेवेति सुप्तोत्थितवित्तवत् । ज्ञानातिरिक्तस्य व्यापाद-
परवादेषाहंकारादुत्पन्नो भवत्यतो लिङ्गमात्रमित्युच्यते । तथा च स्मृतिः ।

ततो ऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालचोदितान् ।

विज्ञानात्मात्मदेहस्यं यिरं व्यञ्जंस्तमोभूदः ॥

इति । कश्चित्तु नपं गच्छतीति निर्गुणत्वस्यार्थमाह । तत्तु प्रमाणाद-
र्थेनानुपेक्षितम् । अहंकारादेरपि लयमनेन महत्तत्त्वमात्रे लिङ्गमात्रमपि-
मानैवित्याह । तथा लिङ्गमिति मात्रशब्दार्थानुपपत्तेरिति । तस्मिं-
स्तत्त्वे महच्छब्दप्रयोगशीलम् अहंकाराद्यग्निसंस्काराधारत्वमाह । तस्मि-
र्विति । तस्मिन्मूलमरूपे ते पूर्वाक्का अविशेषविशेषाः यद्वाचाः अवस्थया
अनगतावस्थया स्थित्या उत्तरोत्तरव्यवर्थाणीव विशिष्टिकाष्टां स्वावज-
ङ्गमानां प्राप्नुवन्ति

महान्यादुभूद् धत्ता कूटस्यो जगदङ्कुरः ।

इति स्मृतेः । तथा शतिसंज्ञज्यमानः प्रतीयमानाश्च ते तस्मिन्नेवावस्थया
अतीतावस्थया अनुयता भूत्वा तेनैव सह यत्तत्तत्तद्व्यवस्थानुसारं

* अनुपाप्येति ।

ततः स्वयंभूतव्यवस्थानुसारं व्यञ्जयिष्यते ।

महाभुवाविज्ञानाः जगद्व्यासदेवेति ॥ इति पाठान्तरम् ।

यमनिहू सत् प्रधानाद्यमूलकारण प्रतिपन्नि प्रकृतौ लीयन्तइत्यन्वयः ।
एतेन महत्तत्त्वापाधिकस्य कार्यवृत्त्यपि जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्व प्रस-
ङ्गाद्व्याप्तम् । प्रधानस्यासङ्गत्वापवादनायाध्यतमिति विशेषण, स्वयमध्य-
क्ततया न परस्परज्यञ्चकमित्यस्तिङ्गमित्याशयः । पुरुषात्पराभिमतशरीरादि-
भ्यस्त व्यायत्तनाय नि सत्तासत्त विशेषणम् । निगन्ते पारमार्थिके सत्ता-
सत्ते यस्मादिति विग्रहः । कूटस्थानित्यत्वादि पारमार्थिक सत् ।

सतोस्ति स्य च नासत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।

तस्माच्च विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित् क्वचित्कदा चिद्विज्ञं वस्तुज्ञातम् ।
यच्चान्यथाय द्विजं याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

इति गारुडवैष्णवादिवाक्येभ्यः सत्तासामान्याभावस्यैव पारमा-
र्थिकसत्तात्वसिद्धेः, तच्च सत्य प्रधाने नास्ति महदाद्यालिनविकाररूपै-
प्रलयेष्वसत्त्वात् । सूत्रमृष्टम् तु परिणामितया वृत्तितया तत्तद्वैकल्यापा-
याच्च । तथा च श्रुतिस्मृतयः 'सैतन्यं चिन्मात्रं सत्' 'वणं न सतिष्ठति
जीवलोके' 'स्योदयाभ्यां परिवर्तमानं' इत्याद्या इति । यथा च सत्तया
वर्जितमेव सत्तयापि पारमार्थिक्या वर्जितं सत्तासामान्याभावस्यैव पारमा-
र्थिकसत्त्वात् । तच्च प्रधाने नास्ति नित्यत्वादपेक्षित्याकारित्वात् श्रुतिस्मृ-
त्यनुमानसिद्धत्वाच्च । इत्यमेव च सदसद्गुणनिर्वचनोपनिषत्प्राप्तम्
मायास्य प्रधानमिति वेदान्तसिद्धान्तोपपन्नधारणीयः ।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्गुणनिर्वोच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादित्यपुराणादिषु मायास्यपक्षे पारमार्थिकसत्त्वादिरूपेणा-
निरूप्यत्ववचनाच्च । न ॥ प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छता चान्यन्तविनाशिता धा-
वेदान्तसिद्धान्त 'नामावउपलब्धे' 'भावे चोपलब्धे' इति वेदान्तसूत्राभ्या-
मेवात्यन्ततुच्छताया निराकरणात् । 'सत्त्वाच्चावस्थ' 'असत्त्वपक्षे' इति चेन्न
धर्मान्तरेण व्यप्यशेषात् 'वैधर्म्याच्च' 'न स्वादादि' इत्यादियथाश्रुतवेदान्त-
सूत्रेभ्यः प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया एव सिद्धेः । धर्मान्तरेणातीतानागतध-

मैत्रे । शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्तास्तु सत्त्वमहुरत्वपारमार्थिकसत्त्वगोचरेति
 बोध्यम् । नहि स्वप्नवत्त्वमपरादयोष्यन्तासन्त स्वप्नादवपि सतिभा
 स्यमानतपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा 'सन्धे सुष्टिराहोति' वेदान्तसूत्रे
 एव स्वप्ने सृष्ट्यधारणं विरुध्यते न स्वप्नादिवदिति वेदान्तसूत्रं च काण-
 त्रपञ्चस्य क्षेत्रमात्रसत्त्वमेव निराकरोति । इत्थेन स्वप्नादिदृष्टान्ते प्रपञ्च-
 स्य मनोमात्रस्याभ्युपगमो नवीनवेदान्तिनामपसिद्धान्त एव । वेदान्तसूत्रे
 चापि स्वप्नतुल्यत्वाभावनिरूपेणात् । तस्माद्योक्तमेव प्रपञ्चस्यासत्त्व सत्त्व
 मीमांसाया अपि सिद्धान्त समानतन्वसिद्धत्वात्वेति दिङ् । कश्चि
 त्वन उक्तविशेषणे चार्थक्रियान्तरित्वमेव सर्व विवक्षितं तत्त्व प्रत्ये
 प्रकृतिसिद्धिकारयोर्नोत्सीत्याह । तत्र । ईश्वराख्यपुरुषस्याप्येवमसमया
 तस्यावृत्त्यसम्भवात् । लीङ्गेष्वपि हि विषयप्रकाशनयापारोपरय इष्टासत्ता
 नय स्वाप प्रत्ययेस्तीक्ष्णप्रकरणे श्रुतिसृतिषु प्रसिद्ध इति प्राधान्यस्य पारमा
 र्थिकसत्त्वमात्राभावापसत्त्वे तद्विकाराणामपि पारमार्थिक्यैः सदमसे न स
 इति प्रतिपादयितु प्रधानस्य श्रियोपपत्त्या न स सदवदिति । निर्गते सद
 भूते यस्यादिति विवक्षितं । नि सच्चिदसदिति वदित्वमेवार्थः । प्रधान
 इति हि बह्विकारत्वात् तत्पारमार्थिक्यसम्भवंति परिणामित्वेन स्वधर्मै
 प्रतिवर्णयित्वाह । आद्यन्तयोर्भेदस्यैव स्यादप्यमवाच्य । वाचात्मन वि
 कारे नामधेयं मृत्तिरेत्येव सत्यम् । 'वयं क्तादोति भूतानि व्यक्तमध्यानि
 भासत । अशक्तनिधनान्येऽत्र तत्र का पदिविषये स्याद्विश्रुतिसृतिपरव विका
 राणां नित्यतादृशं सर्वं निराकुर्वन्ति । अत्र च श्रुतेः निराकाराभावात्त
 वेनाममात्रागोचरत्वात्स्थिरतयेव तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं का
 रणस्य विवक्षितम् । 'मिथो नित्यानां सत्यस्य भव्य'मिति श्रुत्यन्तरे तादृशा-
 र्थसिद्धे । न पुनर्विकाराणामत्यन्तानुक्ततया बह्विकारस्य प्रत्यक्षिकारदृष्टा
 नात्वात्तुल्यते । नहि 'लोके' बह्विकारस्यात्यन्तानुक्तस्य सिद्धमस्ति येन
 ब्रह्मकार्यप्रपञ्चस्यैव दृष्टान्ता तस्य स्यादिति । यथा प्रधानश्रुतिका
 र्येनात्मन्यनन्तरे भवति शेषसत्यतासद्यपि न भवति अतोनामानासद्वि
 द्यै सदा सत्त्वत् । 'तदुद तत्संज्ञाहृतमासीत्' ।

आसीदित् तमोभूतमप्रज्ञातमद्वयम् ।

अप्रज्ञाप्रमात्रिज्ञेय प्रसुप्तमिदं सर्वम् ॥

इत्यादिश्रुतिसृष्टिभ्य इति । नन्वेव सधिकारस्य प्रधानस्य सदस्यप्रतिषेधे सति प्रकृते सदसदात्मकताप्रतिषादकश्रुतिसृष्टिशून्याकोप सदसद्राधायाधाभ्यामिति साध्यसूत्रविरोधश्चेति । मैत्रयम् । तथाविधवाक्याना व्यक्तरूपव्याप्यद्वारिकसदसत्तापत्त्वात् । साध्यसूत्रे च बाधाबाधौ रूपभेदेन सार्धकालिकाति । तदुक्तं

जगन्मयी धान्निरिध न कदापि न विद्यते ।

विद्यते न कदा चिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥

इति । धान्निरिति पारमार्थिकप्रममात्रित्युक्तं ज्ञानज्ञेययोरेव विद्यतयोक्तम् । यत एव गौतमसूत्रे तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याश्रुतृत्वे विध्योपपत्तिरिति । तात्त्विकमिथ्याबुद्धिरनित्यपदार्थज्ञानं च प्रधानं मिथ्याज्ञानं प्रसिद्धमिथ्याज्ञानशुक्तिरजतादिज्ञानमिति । पारमार्थिकप्रमत्तत्वं च तदभाववति तत्त्वज्ञानस्य मसिद्धिपक्षकत्वात् तदुभयमपि परिणामिनित्यपदार्थबुद्धिष्वप्यस्तीति व्याप्यद्वारिकपारमार्थिकभेदेन सत्तादित्वे विध्यं च विष्णुवृत्तादिव प्रसिद्धं यथा सद्वाच एषो भवति मयोक्ते ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत ।

एतच्च यत्संशयहारभूतं तथापि चोक्तं भुवनविहितं तत् ॥

इति । तृतीया च लोकसिद्धा प्रातिभासिक्यपि सत्ता शुक्तिरजतस्याप्रपदार्थत्वात् मनोमात्रपरिख्यामानामिति । यत्तु परमात्मचेतन्यस्यैव सत्त्वं न तु लीयचेतन्यानामपि इति वेदान्तसिद्धस्य नान्योऽस्तीति द्विधा श्रुता मन्ता वेदेषु त्पादि श्रुतिसिद्धं तत्तु लयशून्यत्वकृपाप्रतिपारमार्थिकसत्तामभिप्रेत्यैव बोध्यम् । प्रलये हि परमात्मनि प्रकृतिपुरुषयोर्ध्यापारोपरमरूपो लयो भवति । प्रकृति पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनोत्पादिवान्वेध्यं, परमात्मा च सदा जाग्रत्स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसत्त्व प्रकृतिपुरुषविति वेदान्तमहावाक्यमर्थोदा । एतेन सदसत्त्वयोर्ध्यारोधादेकत्रासम्भवं इत्यप्यथास्तम् । व्यवहारपरमार्थभेदेन कालभेदेनावच्छेदभेदेन स्वरूपभेदेन प्रकारभेदेन च तयोर्विरोधादिति । तदेव श्रुतित्या

यसिद्धं सत्यत्वं मया त्वद्विभागवद्विदुषामाधुनिकजेशानिब्रुवाणं प्रपञ्चा-
 स्यन्तासत्यत्वादिरूपायमसिद्धान्ता नास्ति अमतनुसारिणो भ्रमस्तुभिर्दूरतः
 परिहरणीयाः समानन्यायेनात्यत्रसिद्धान्तानामेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्त-
 त्वादिति सर्वे समञ्जसम् । तिरुयात्रपरिणाममुपसंहरति । एष तेषामिति ।
 तेषां गुणानामित्यर्थः । अतिरुं पक्षे व्याचष्टे । निःसत्तावत्तं वेति । निः-
 सत्तासत्तमित्युक्ते यः पदार्थः सोलिरुनामा गुणानां परिणामः स च सा-
 म्यावस्थानामजो गुणेभ्योतिरिक्त इति तस्य गुणपरिणामत्वमुपपद्यते ।
 तस्यां च साम्यावस्थायां प्रधानवाचिषब्दो धर्मधर्म्यभेदेन महदादिव्यावृ-
 त्त्यर्थमेवात्र श्रुतिस्मृत्यौ च प्रमुच्यते । परमार्थतस्तु गुणा इव तदुपलब्धि-
 ताः प्रधानम् । माप्ये गुणानामेव प्रधानत्वस्योक्तत्वादिति । इदानीं पक्षेणां
 गुणानां च परस्परबैधर्म्यभेदो व्युत्पादनीयः तत्रादावतिरुङ्गाम्यावृत्तस्य
 पक्षेण पक्षेचयाद्विषयश्च वैधर्म्यं प्रतिपादयति । अतिरुङ्गवस्थायामिति ।
 पुरुषार्थो विषयभोगविषयव्याप्ती तत्कारिणो सुखदुःखाभावाश्च ॥ पुरुषार्था-
 नातिरुङ्गवस्थां प्रति हेतुः यतो ऽतिरुङ्गवस्थापानादौ सृष्टेः प्राक् पुरुषा-
 र्थता पुरुषार्थममूढः कारणं कारणत्वाभिमतो नोत्पद्यत इत्यर्थः । दुःख-
 निवृत्तिश्चावर्तनाय कारणमित्युक्तम् । प्रलयकाले दुःखनिवृत्तेः कर्मव्यावृत्तौ-
 पपत्तेः प्रलयप्राप्तौजनसत्ता दुःखनिवृत्तिः प्रलयकारणे न भवतीत्याशयः ।
 उपसंहरति । न तस्य इति । एतदुक्तं भवति । व्याप्तावस्थायां गुणेभ्यः
 शब्दाद्युपभेदादिरूपः पुरुषार्थो जायतेतः स तस्यामनागतावस्थः कारणं
 भवतु साम्यावस्थायां तु न तज्जन्यः कारणं पुरुषार्थोऽस्तीत्यतो नास्याः
 पुरुषार्थः कारणमिति । एतावता किमित्यत आह । तासौ पुरुषार्थेभ्योति ।
 नित्या व्याख्यायतइति । शास्त्रेऽप्यिति शेषः । नित्या स्वाभाविकी अनेनिति-
 कत्वेन पक्षेचयापेक्षया स्थिरा स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मोद्दिभिः प्रतिचक्ष्यात्
 गुणानां साम्यरूपः परिणाम इति भावः । अत्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविक-
 कत्वं न व्यक्तव्यपेक्षया बहुकालावस्थामित्वमेव नित्यत्वं सत्यत्वापर-
 नामकं व्यग्रहारे सिद्धम् । 'धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये' इत्यादिभारता-
 दिव्यवद्वारात् । ईदृशनित्यत्वं च बीजादियुक्तम् ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तानिधनान्येव तत्र का परिदेयता ॥

इत्यादिभिरिति । अथ वा सर्वदा सत्त्वरूपं नित्यत्वमेवाप्यत्राप्येतास्तु
सर्गेऽपि गुणसाम्यव्याप्यन्ततेनुच्छेदात् । अथत एव वैषम्येणावरणरूपस्य
गुणसाम्यस्य सर्वदा सत्त्वात् । अन्यथा साम्यावस्थाया अव्यक्तोच्छेदे पर्व-
त्त्वानुपपत्तेरथ । अनेन हि सूत्रेण । कथमुत्तममध्यानि इत्यादिगीताम्
अव्यक्तमन्तमभव इत्यादिमोक्षधर्मादिकं चानुसृत्य संसाररूपे गुणवृत्त एव
वस्तुमर्थतया निरूपितं तस्य च वस्तुत्वस्य गुणवृत्तस्यावरणानां पूर्वपूर्व-
तत्त्वानामवगत एवावसरतत्त्वरूपेण परिणामो भवति समुद्रस्यांशतः केना-
दिद्विपतावत् न तु दध्ना दुग्धस्यैव पूर्वपूर्वतत्त्वस्य सर्वोद्येन परिणाम
वत्पक्षकार्यस्य कारणेन पुनरावृत्त्याद्यं तु कारणानां स्वकार्यावरणतयाऽवस्थानं
मिथ्यति । तस्मात्सर्गेकालेऽपि बहिरन्तिगावस्यावस्थानात्तस्या नित्यत्वमि-
ति । ननु प्रकृतिमादायाद्यावेवावरणानि ब्रह्माण्डस्य श्रूयन्ते न तु तन्मा-
त्राण्यपीति चेन्न । भूतस्यूलयोगैकत्वश्रित्तयाऽप्यथा आवरणव्यवधानात् अत
एव भागवतद्वितीयस्कन्धे परब्रह्मणोऽप्यवस्थानां बहिरन्तिमात्रावरणे
गतिरुक्ता इन्द्रियाणि चाकारणत्यावायव्यानि तेषामुत्पत्तिस्तु तन्मात्रस-
मानदेया यथा तिलसमानदेया मूलमनैतोत्पत्तिरिति दिक् । इतरस्मिन्नव-
स्थास्ये त्वनित्यत्वरूपं वैधर्म्यमाह । अथायमिति । आदौ उत्पत्तौ उदा-
दान्तराण्यवच्छेदार्थमाह । सर्वार्थेऽस्ति । अनित्या निधा अयस्येति-
शेषः, शेष मुक्तम् । पूर्वम् नित्यानित्यत्वरूपं वैधर्म्यमुक्त्वा पर्विणा गुणानां
पर्वभ्यां वैधर्म्यमाह । गुणास्त्विति । गुणास्तु सत्त्वादयः सर्वविकारेष्वनु-
गता अत उत्पत्तिविनाशमूल्या अनुपचरितनित्या इत्यर्थः । अलिङ्गावस्था-
पि हि नैवं नित्येति । ननु त्रिगुणात्मकप्रकृतौ नैत्यत्वे

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया इति ।

सोऽप्रथमास सप्तासे सप्तमाले व्यवाज्यौ ॥

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसप्तमं ।

इत्यादिस्मृतिषु प्रकृत्यर्थोत्पत्तिवचनं कथमुपपद्येत तत्राह । व्यक्ति
भिरित्येत । गुणान्वयिनोभिगुणधर्मं कार्यशक्तिमिरवातीत्यनुवचयान्तपरि
णामयतीभिर्हेतुभिर्जन्यविनाशवन्तद्वत् तेषु गुणा प्रतीयन्ते कार्यकरणविभा
गात् न तु तेषां स्वतो जन्मविनाशौ स्म इत्यर्थः । तथा च स्वानुगतानां
व्यपारिद्वैतगुणात्मकप्रकृतेर्ज्योतिश्चक्षुषहार इत्याशयः । परिणामस्तु प्रकृते
पारमार्थिकत्वे सति व्याप्यानामुत्पत्तिविनाशयो व्यापकेषु व्यवहार इष्टा
न्तमाह । यथेति । दरिद्राणि लोको भवन्ति । इति सप्त समाधिरिति । इदं
समाधानं दाढांतिषोषेण समानमित्यर्थः । ननु तद्यपि प्रकृतोर्नित्यत्व नोपप
द्यते भूयस्त्वान्नेधिश्चमायानिर्गतिं प्रकृतिं पुरुषत्वाभौ लीयेते परमात्म
नि इत्यादिवाक्येभ्य इति चेत् । दत्तोत्तरत्वात् कारयिनायेन तत्रापि तन्नि
र्गतिवचनात् । व्यापारिपरमाध्यक्ष्यत्वेयं पुरुषसाहचर्येण तत्रावधारणाच्च ।

विधेज्जयत्यध्यान्य प्रधानपुरुषाद्युभौ ।

प्रधानपुरुषोरनयोरेव सहार इति ॥

इति कैर्महाक्याच्च । अथवा व्यापानुपदेयां वलयतीभि प्रकृति
नित्यतावृत्तिभिर्वाधाच्च । एवमेव प्रकृतिपुरुषयोः पुराणेषु भूयमाद्योत्प
त्तिरन्यान्यसंयोगेनाभिव्यक्तिरेव योष्या । संयोगतत्त्वोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा
तयोरिति स्मृतं । तथा चोक्तम् ।

न घटतद्गुणं प्रकृतिपुरुषोरनयो

रुभययुक्ता भवन्त्यसुभृतेः कलबुद्वयत् ।

त्वायि तदमे ततो विविधनामगुणौ परमे

सरितद्वयार्थे मधुनि निम्बलोपरता ॥

इति । इदानीं प्रकृत्यादीनां स्वस्वकार्थैरनुमापयितुं पक्षशब्दमूवि
तमलिङ्गादीनामवितर्कक्रमं दर्शयति । लिङ्गमात्रमिति । नान्यासचमश्च
हितकारणम् । तत्रेति । तद्वि लिङ्गमात्रं तत्रालिङ्गेऽनिर्वायस्यप्रधानेऽप्यक्त
रूपेणाधिभक्तिमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्तं भवति । तत्र हेतुः क्रमेति ।
क्रमस्य पूर्वोपपत्त्यस्य कटाप्यनतिक्रमादित्यर्थः । यदि हि कारणे दानागता

यस्याभिरुक्तामप्युत्पत्तिः स्यात् तर्हि श्रविशेषात्सर्वे सर्वत्रेत्यप्येत तया
उत्तीतमप्युत्पद्येत । न च प्रागभावः कारणम् । अभावस्यासिद्धेः । किं चा-
भावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवोपादानकारणत्वमपि स्यात्,
तथा च जितं शून्यत्रादिभिः । अथाभावस्योपादानत्वं न दृष्टमिति चेत्,
तुल्यं निमित्तत्वेऽपि । अत उपदानतावविमित्तत्वमपि नाभावस्य । त-
स्मात्कार्यजननवर्तिरेवानागतवस्याहपिणी कार्यरूपेण परिणमतइति ।
तदनेन भाष्येण सत्कार्यवादः प्रमादितः । तथेत्याद्यप्येवं व्याख्येयम् ।
महदादिभिः प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च सौम्यमूत्रैस्तोऽस्माभिरपि तद्वा-
प्ये प्रपञ्चितो विस्तरभयात् न वेद प्रस्तूयतइति । तथा चोक्तम् । पुरस्ता-
दिति । यथा विशेषेभ्योऽद्यान्तर्भेदभिरा विशेषा जायन्ते तथा पुर-
स्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमित्यर्थः । ननु कथं मुखपर्वणां चतुर्धा विभागः
सूत्रकारेण कृतः ब्रह्माण्डस्यावरजद्रुमरूपैः पर्यवर्णमानन्यादित्याशङ्क्य
ब्रह्माण्डादीनां सर्वेषां विशेषकार्याणां विशेषेष्वेवान्तर्भावमाह । न वि-
शेषेभ्य इति । विशेषेभ्यः परमुक्तभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेदः नास्ति अतो
विशेषाणां तत्त्वान्तरेपरिणामो नास्तीत्यर्थः । अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्वं
विशेषपर्यणैव दृष्टीतमिति भावः । तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं
च स्यादुत्तिद्रव्यत्वसात्तादृशोपजातिमित्यम् । पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंश-
तिजात्यनङ्गीकारे च तत्त्वान्तरत्वं स्यादुत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमित्यमिति ।
मन्वेद्यं तत्त्वभेदात्कणमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्त्वतश्चेत्कं घटतेति । उच्यते ।
यथा विशेषाव्यपञ्चतत्त्वात्मिकैर्नैव पृथिवी प्राणव्यव्यक्ते ततः तस्याः
तदनन्यनादिना पार्थिवे अततेजसी अभिव्यक्तमात्रे भवत एवं
तत्त्वत्रयात्मक एवमैव महान् जायते पशवान् तस्याहङ्काराद्विशृतिभेद-
इति । तर्हि किं विशेषाणां परिणामा एव न सन्ति, नेत्याह ।
तेषां त्विति । व्याप्यास्यन्तइति । सूत्रकारेणोत्तरपादइति शेषः ।
स्पष्टितम् । महदादिद्रुमेषोक्तः सृष्टिप्रकार आकाशादिद्रुमत्रोधकभुति-
विरोधद्विधः भूतो सन्नात्राद्यवयवोन्ते ते पदार्थाश्च कल्पिताः मन्वा-
दिस्मृतपश्च साध्यकल्पनानुवादेन धर्मादिपरा एव न प्रकृत्यादिपरा इति

न स्मृतिभिरपि प्रकृत्यादिसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । गुणवशात्मिका प्रकृ-
तिस्तावत् मूलकारकतया मैत्रेयोपनिषदि श्रूयते । यथा । 'तस्य वा इदमेक-
मास तस्यै स्यात् सत्यरेणोरितं विषमत्वं प्रयाति इतद्वै रजसो रूपं
सद्रूपः खत्वीरितं विषमत्वं प्रयाति इतद्वै सत्यस्य रूपं तत्सत्यमेवेति
तमसः सप्तसप्तत् तत्साद्योयं यस्वेतामानः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञ सकृत्पाञ्च-
वमायतिद्गुः प्रजापतिस्तस्य प्राज्ञा अस्यास्तन्त्रो अह्ना अहो विष्णु रित्या-
दि । तथा गर्भोपनिषदि चतुर्विंशतितत्त्वान्यनेन क्रमेणोक्तानि, यथा । 'अष्टौ
प्रकृतयः पौष्टशक्तिकाराः शरीरं' इति । तथा मरनेपनिषदि च । 'एवं ह वै-
तत्सर्वं परं आत्मनि संशतियते एयिषो च एयिशीमात्रा चापरवापेमात्राश्च
तेजसश्च त्रिजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चानाशमात्रा
चे'त्यादिना परमात्मनि सत्ये चयोर्वाङ्मनितत्वं सिद्धति समुद्रे नदनदीव-
दित्युक्तम् । अतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्यक्षकृत्या स्मृत्यनुमेयश्रुत्या च सिद्धा-
नि । अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका व्यग्रद्वारपरमार्थभेदेन विषयभेदात् ।
व्यावहारिकाद्वैतश्रुतीनां बाधिभागतत्तत्वाभेदपरताया एव नदीसमुद्रादिवृ-
ष्टानौषधमादिति । तेषां च महदादीनां सृष्टिक्रमेण श्रुतेः पाठक्रमव-
धधार्यते ।

एतस्मान्नापते प्रायो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

अथ मुर्ध्यातिरावः एयिषी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्यादिषु । यच्च तैत्तिरीयके विषयादिश्रुतिः श्रूयते तत्र विषयः

प्राणश्रुतिश्रुतिः पूरणीया स्मृत्युबोधश्रुत्येकत्रायतया छान्देसवे विषयु-
पूराणवदिति । किं च सांख्यिकश्रुतिक्रमे स्पष्टेऽत्र श्रुतिरस्ति । यथा गोपा-
लतापनीये । 'एकमेवाद्वितीयं अह्नामीत् तस्माद्व्यक्तमेवातुरं समामृत-
रान्महत् महतो वै अहद्ग्राह्यतस्मादेवाहद्ग्राह्यत् पञ्च तन्मात्राणि तेभ्यो
भूतादीनी'ति । छेदान्तभूतेषु विद्वद्वादिक्रमेणैव सृष्टिरुक्ता तत्र नदीनां कु-
ल्यास्मा वास्यामिस्तद्वाप्यवस्थाप्तेति । सदेवं माध्यमास्त्रे अपञ्चितानि
चतुर्विंशतितत्त्वानि अत्र सन्नेपतः सूत्रद्वयेणोक्तानि । एतेषां च स्पष्टपा-
दिकं तत्रैव प्रदर्शितं सन्नेपतपञ्चन्याय्यकते । यच्च भूतान्येवाहरोन्द्रियाणि

च प्रसिद्धान्येव तन्मात्राणि भूतानां सात्वात् कार्याणि शब्दादिमूल्य-
द्रव्याणि यतस्तानि मूल्यभूतान्यपि क्व विदुष्यन्ते । महदहङ्कारो च मोत-
धमं नतिते । यथा ।

हिरण्यगर्भा भगवानेव बुद्धिरिति स्मृतः ।

महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाण्डवंत ॥

धृतं नैकात्म्यं येन कृत्स्नं ज्ञेयमात्मना ।

सद्यैव विरजरूपस्याविरजरूप इति श्रुतः ॥

एव वै विक्रियाएवः कृत्रत्यात्मानमात्मना ।

अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहद्भुतम् ॥

इत्यादि । अत्र चोपासनाद्यै र्गतिर्गतिमदभेदेनोपाधोर्मांमादि-
कमुपाधिमत्त्वेन तयोश्चैकमेव नुष्ययशादिनामरूपाद्रियत् । स्मृत्यन्तरेषु
सांध्ययोगयोश्चाधिकेकता जडवस्तुन्येव तद्व्यवहारः । ज्ञानैर्यथादिरूप-
महतत्पस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य धान्तःकरणधर्मस्यादिति । प्रकृतिस्तु
प्रयोगविशतितत्त्वकार्यानि सत्यादिनामरूढमूल्यद्रव्याणि असंख्यानि गुण-
शब्दाश्च तेषु पुरुषोपकाराण्यन्तं पुरुषवन्धनत्वाच्च प्रयुज्यते । तच्च गुण-
चयं सुगदुःखमोहधर्मकत्वात् सुगदुःखमोहात्मकमुच्यते । पुरुषाणां सद्य-
यसाधकत्वाद्वात्रामात्ययप्रधानमुच्यते अगदुपादानत्वात्प्रकृतिजैर्गन्धोदक-
स्थाच्च मापेत्सुच्यते । वैशेषिकादिभिश्च स्थलपरिभाषया यत्माप्यहङ्क-
मादिशब्दैरुच्यते इति । तदुक्तं वासिष्ठे ।

नामरूपयिनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत् ।

तमाहुः प्रकृतिं के चिन्मायामेके परे त्यक्तम् ॥

इत्यादिनेति । एषु च प्रयोगविशतितत्त्वानि सर्गादौ सूत्रमूल्यशरी-
रदुष्यरूपेण परिक्रमन्ते । तत्र स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मं च शेषेभ्यः तयोश्च
मूल्यं काष्ठवच्चैतन्वाभिग्रहकत्वात् पुरुषस्य लिङ्गशरीरमित्युच्यते तच्चा-
हङ्कारस्य पुटो प्रयोगात्सप्तदशवयवकं सांध्यशास्त्रे प्रोक्तं 'सप्तादयैकं
लिङ्गमिति । अत्र एकत्वं गम्यतेभिर्वायेयोक्तम् । अतिशेदः कर्मविशेषा-

द्विंशत्तन्मूत्रेण व्यक्तिरूपं यन्मयं तिल्लशरीरस्य व्यक्तिभेदवचनात् ।
अयं च व्यष्टिसमाष्टिभाषो न वनवृक्षवत् किंतु पितापुत्रवदेव ।

तच्छरीरसमृत्यवेः कार्येस्तेः करणीः सह ।

संचराः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमताः ॥

इतिमन्वादिषाकोर्हिरेण्यमर्भस्य शरीरद्वयांगैरेवावित्तपुंसां शरीर-
द्वयोत्पत्तिरिति मिद्वेः । वनवृक्षयोस्तु नैवं कार्यकारणभावेऽस्तीति दिक् ।
मूत्रान्तरमवतारयति । व्याप्यात्ममिति ।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

दृशिरत्र न गुणः किंतु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यं

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मे न गुणो वा कथं चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥

इत्यादिमृतेः । अन्वयाप्यथादिषु च भेदाभेदाविव । सौम्याद्यहणेपि
चतुर्पादप्रवृत्तासु पुरुषस्तु ज्ञानग्रहणं धितं न दृष्टतइति । मात्रशब्देन
पूर्वमूत्रोक्तप्रकाशक्रियादिगुणव्यावृत्तिः तेष्वेव च सर्वेषां शेषगुणानामन-
भत्वं शुद्धशब्देन च भूतान्द्रव्यात्मकत्वव्यावृत्तिः । शुद्धेपि शुद्धभेदभ्रमोप-
पादनाय शेषविशेषणम् । अत्र च परिणामित्वपाराध्यावेतनत्वादीनि
शुद्धेरगुह्यं तद्ग्राहित्यं च पुरुषस्य शुद्धिरिति भावे व्यक्तीभविष्यति ।
प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययममानाकारतापसद्वत् सन् शुद्धिचतिसाक्षीत्यर्थः ।
अनेन विशेषेण द्रष्टुं प्रमाणं चेत्कमिति । शुद्धोऽपीत्यादिभागस्य फला-
न्तरं च भाष्यकारो व्याख्यास्यति । दृशिमात्रशब्दार्थमाह । दृक्शक्तिर्वे-
ति । प्रलपमात्रादौ जीवानां दृशेनाध्यचेतन्यफलोपधानं नास्तीति शक्ति-
षट्कोपादानम् । एवमशब्दार्थमाह । विशेषणाप्यमृतेति । विशिष्यते व्यावृत्त्ये-
ते द्रव्यान्तरादेर्मिरिति विशेषणानि विशेषगुणाः विशेषिकशास्त्रोक्ताः तैः
कालत्रयेष्वसंबन्धा इत्यर्थः । तेन संयोगव्यापारिमाणादिसत्त्विव्यवृत्तिः ।
द्रष्टेति सत्यवर्तं शुद्धिप्राप्ततया व्यावृटे । स पुरुष इति । सर्वेदित्या
शुद्धेः प्रतिभवेदौ पुरुषः संबेदनमर्थाकारवृत्तिः तस्याः प्रतिभवेद्वयं प्रतिध्वनि-

व्यतिविध्यं यत्र स पुरुष इत्यर्थः । बुद्धेः भातीति तु पर्यवसितोऽर्थः । एनेन प्र-
तिविध्यरूपपारोपितक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं द्रष्टृत्वमित्यपि सूचित-
म् । आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं च

यथा दीपः प्रकाशात्मा स्वल्पो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यादात्मानं सर्वज्ञानुषु ॥

इत्यादिवाक्यप्रतानुषङ्गेन साधयतकौतुहलेन आत्मत्यादिरूपव्य-
तिरेक्यादितिरङ्गैरनुमेयं ज्ञानात्ययत्वकल्पने धर्मधर्मिभाषापक्षस्तुत्रपक्ष-
मगौरवात् । अहंज्ञानामीतिप्रत्ययस्तु अहं गौर इति भ्रमशतान्नः पातितया
प्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वेन ययोक्तानुमानापेक्षया दुर्वल इति दिक् । बुद्धि-
पुरुषपौर्ध्वैकप्रतिपादनाय तयोर्भेदभ्रमोपपादनाय च तयोर्वैकल्याकारण्य-
प्रतिपादकतया क्रमेण बुद्धेः पौर्वादिशिशेषणद्वयं व्याचष्टे । स न बुद्धेः
सकृपो नात्यन्तं विरूप इति । पारमार्थिकसाकल्याभावाद् बुद्धेः पौर्वादि-
द्वयार्थः । प्रतिविध्यरूपापारमार्थिकसाकल्याच्च शेषद्वयार्थः । तथा च परि-
णामित्यादिरूपबुद्धिसाकल्याभाव एव बुद्धिः बुद्धिभूतिसाक्यमेव च प्रत्य-
यानुपपत्त्यमित्यायातम् । साकल्याभावसाक्ये क्रमेण प्रतिपादयति । न
सावदित्यादिना । कस्मादित्यस्योक्तं परिणामिनी हि बुद्धिरिति । परि-
णामिन्वे हेतुज्ञानाज्ञातविषयत्वादिति । ज्ञातेत्याशुक्तं विदधेति ।
तस्याश्वेति । तस्या बुद्धेः, शब्दे, हेतौ । गवादिरिति । गोशब्दः शब्दवाची ।
अतो गवादिषटादिषट्काभ्यां धर्मधर्मिभाषान्यपरतया धर्मधर्मिरूपायामशेषे
पाणां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् । ज्ञातो वृत्तिव्याप्यस्तदन्यश्चाज्ञात । दर्शयति
अनुनासपतीत्यर्थः । अयं भावः । बुद्धिः परिणामिनी स्यात् तदैव कदा
चित् बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवन्ति कदा चित्तं केपुष्यद्वये । न
च पुरुषश्च बुद्धावपरिणामित्वेपि विषयस्य प्रतिविम्बनमेव विषयाका-
रणास्तु ततश्च प्रतिविम्बनादादिनृकत्वेन ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपद्येते-
ति यावत् । स्वप्रधानादौ विषयसाविधेन तत्प्रतिविम्बासम्भवात्,
शास्त्रेषु बुद्धेः विषयप्रतिविम्बनं न तत्समानाकारपरिणाममारेणोक्तं बु-

द्वैतयद्वयस्यानित्यतया तस्या कार्यकारणपरिणामिनोभवेति इति । बुद्धेः परिणामित्वं दर्शयित्वा तदभाव पुरुषे दर्शयति । सदाज्ञानेति । सदा ज्ञाते विषयो बुद्धिवृत्तिरूपो येन तस्य भावः सदाज्ञातविषयत्वं, परिदीपयति अनुमायति । यदि हि पुरुषः परिणामी स्यात् तदा ज्ञाद्वयपरिणामेन कदा विस्पृहस्य विषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञातापि तिष्ठेत् ततश्च वर्तमानाया चरितं घटादियत्तेरज्ञानसंभवात् घटादिकं निश्चितमपि न स्यादिति संशयः स्यात् । तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिकज्ञानाभावनिरवधारणं न स्यात् । अज्ञातवृत्तिस्तत्तासंभवादिति भावः । नन्वेतादृशा भोक्तृज्ञानं परिणामो मास्तु सुखादिवर्णनाभावास्तु कथं तेनानुमायत इति चेत् । उच्यते । शब्दादिनिरवधारणस्य परिणामस्य बुद्धौ सिद्धौ च तत्कारणाणां इच्छाकृतिसुगुहः काष्ठमस्कारादीनां बुद्धिधर्मत्वेनैव सिद्धेः । सामानाधिकरण्यवत्त्वास्य कार्यकारणभावे लाघवादिर्ना । ननु न पुरुषस्यापि सदाज्ञातविषयत्वं प्रत्ययादौ स्वविषयस्य बुद्धिपक्षेऽप्येवमादित्याक्षिपति । कस्मादिति । समाधत्ते । नहीति । नहि पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिरपि शब्दादिवत्स्याच्च तिष्ठेच्च । अथ वा अयदीता यदीता च कालभेदेन भवतीत्यर्थः । तथा च स्मर्यते ।

न विद्वत्तिवित्रास्ति • दृश्याभावाद्भूते किल ।

॥ विद्याप्रतिश्रित्येन क्लृप्तादर्शयतिष्ठते ॥

इति । तथा च प्रत्ययादौ बुद्ध्यास्माद्विषयाभावादेव तं न पश्यतीति भावः । उपमंहरति । इति सिद्धमिति । यद्विद्यामिस्त्वद्वेव परार्थत्वा-परार्थत्वहृदयमपि त्रैधर्म्यं बुद्धिपुरुषयोर्दंशयति । किंचेति । बुद्धिः परार्था स्वविषयस्य भोगादिसाधनं सत्त्वयकारित्वात् सहकारिभावपेक्षयापारकत्वात् । श्रम्यामनयतीरादिष्वलं, पुरुषश्च स्वार्थः स्वस्य च भोगादिसाधनम् उत्तमे-स्वभावात् एवैवं तत्रैवं यथा स एव दृष्टान्त इत्यर्थः । बुद्धेर्हि व्यापारो विषयवद्भवादिनिष्ठ्यादिसापेक्षः श्रम्यादीनामपि श्रम्यादिकार्यं भूम्यादि-

साधेतं, पुरुषस्य भुक्तादिप्रकाशनं च व्यापार एव न भवति स्वरूपतो नि-
 त्यत्वात् । नापि सुखादिसत्त्वे तत्प्रकाशार्थं पुरुषः सहकारिणमपेक्षत-
 रिति माघः । बुद्ध्यादेः परार्थत्वे च श्रुतिः । 'न घातरे सर्वस्य कामाय
 सवे प्रिय भयत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादि । अत्र फरित्व
 स्वार्थं इति साध्यस्य न परार्थं इत्यर्थमाह । तत्र । भूत्पचेतनस्यापि स्वा-
 मिचेतनाद्यंस्वरूपेणाह । परार्थत्वमेव तु परमाचार्यत्वमिति चेत् नाचेतन-
 स्वरूपं वैधर्म्यान्तरमाह । तथा सर्वोच्यते । सुखदुःखमोहात्मकास्त्रिगु-
 णान् सयौघान् एहती पुष्टिरपि तद्वाकारतया त्रिगुणा सत्त्वादिगुणत्रय
 मयीत्यनुमीयते । त्रिगुणत्वाच्च पृथिव्यादिवदचेतनेति सिद्धम् । गुणानां
 तूपद्रष्टा पुरुषो द्रष्टृबुद्धिसाविध्येन बुद्धिपृथितिपतिविम्बमावृत्तो गुणद्रष्टा
 भवति न गुणाकारपरिणामेन बुद्धिर्वादिति श्रुतो न स त्रिगुणः, स्तत्तत्चेतन
 इति शेषः । अपसहरति । अत इति । अतो वैधर्म्यत्रयाच्च बुद्धिसवरूपः
 पुरुष इत्यर्थः । यत्तावता शुद्ध इति ख्यात्यात्मम् । ननु सर्वोभिमाननिवृत्त्यर्थं
 सामान्यत एव दुर्गदुश्यविवेकः प्रतिपादनीयः तत्किमिति बुद्धिपुरुषयोरेव
 वैधर्म्यं प्रतिपादयति चेह न । बुद्धिरेव पुरुषस्य साक्षाद्वर्या बुद्ध्याकृष्ट-
 तयैवान्येषा दृश्यत्वात् तस्मिन्नेव साक्षादभिमानः तत्सद्वन्भावेदान्यत्राभि-
 मानात् । मृतदेहे सुषुप्त्यवस्थायां च चैतन्याभावस्य स्पष्टत्वात् । एकैकेन्द्रि-
 यव्याप्तेः चैतन्योपलब्धेः । इन्द्रियाणामप्यचैतन्यस्य स्पष्टत्वात् । अतो बुद्धि-
 विवेकादेव सर्वोभिमाननिवृत्तिरित्याशयेन बुद्धिवैधर्म्यमेव पुरुषेषु प्राप्य
 प्रतिपादयते । अत्र बुद्ध्यातिरिक्तेभ्य आत्मविवेकस्य न्यायवैशेषिकाभ्यामेव
 सिद्धत्वेन बुद्धितो विवेक एव साध्ययोग्योपसाधारण इत्यमिति । आप्तन्तै-
 क्यं निराकर्तुमुत्थापयति । अस्तु तर्हीति । यत् इत्यस्य पूर्वखान्दयः । प्रत्य-
 यानुपश्य इत्येतद्व्याप्तये । प्रत्यय बोद्धमिति । बुद्धिपृथितिमनुपश्यतीत्यर्थः ।
 ननु बुद्धिद्रष्टृत्वेऽपि कथं नात्यन्त बुद्धिवैक्यं तत्राह । तमनुपश्यन्निति ।
 यतस्तमनुपश्यन्नतः पुरुषोऽतदात्मापि परमार्थतो बुद्ध्यासङ्गोऽपि तत्स्वरूप-

इयं प्रकाशते तदनुकारी भवति स्फटिकदिव जपासरूप इत्यर्थः । यथोक्तार
 त्वस्यैवायं ह्यक्षरूपताया बुद्धिस्थिते सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बरूपेण
 च मिथ्यासाक्ष्येण न पारमार्थिकमासाक्ष्यविरोधः । यथोक्तयो साक्ष्ये
 रूपयोः पञ्चशित्ताचार्येणाक्षयः प्रमाणयति । तथा चोक्तमिति । भोक्तृशक्ति
 बुद्धिस्थिरिण भिनो न भवति तथा बुद्धिस्थित्यविषये भक्तान्ता उपरक्तपि
 न भवति विचारहेतुसंयोगस्यैवोपरान्तत्वात् बुद्धिचिन्ताप्रतिबिम्बनेत्रोप-
 पत्तौ पुरुषस्य विचारकत्वनाशेयत्वात् । आध्या विशेषणध्या वेद्यं दर्शि
 तम् । इदानीं साक्ष्यं दर्शयितुं चादौ बुद्धेरिवद्रूपत्वमुपपादयति ।
 परिणामिन्ययं इति । परिणामिनि स्वस्वार्थं विषये बुद्धौ प्रतिबिम्बरूप
 पेण भक्तान्तेजोपरकत्वे भनो तद्वृत्ति विपवाद्याकारामनुपपत्तिं चेतनामिदं
 करोति यथा सूर्यो जलेनुपतन कृत सूर्यामिदं करोति तद्वत् । अनेन बुद्धेरुप
 दर्शयित्वा पुरुषस्य बुद्धिसाक्ष्यं दर्शयति । तस्याश्चेति । दिगन्तोवधा
 रणे । तस्या अपि भोक्तृशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिरुत्पत्तिश्चैव
 त्याख्यायते इत्यन्वयः । यत्र हेतुः प्राप्नोति । उपपद उपपन्नं, उत्पत्तौत्या
 प्राप्तवैतन्योपपन्नकत्वाया बुद्धिरत्तेरनुकारिणी प्रतिबिम्बोद्वाहिणी तन्मा
 प्रत्ययेति ज्ञानरूपेण विशेषणम् । तथा च परस्परप्रतिबिम्बत्वात् द्वयोरपि चेतन
 त्वमुपपत्तिपरिणामकत्वरूप साक्ष्यमित्यर्थः । आध्यापतरत्वनन्तरमिति
 इष्टं सूचीयम् । तदनेन सूत्रेण बीजेश्वरसाधारण्येनैव चिन्मात्रत्वमुक्तम् ।
 तथा च श्रुतिस्मृती । जेतामात्रं प्रतिपुष्टं चैवम् ।

ज्ञानमेव परं यस्य ज्ञानं ग्रन्थाय वेद्यते ।

ज्ञानात्मकमिदं विद्यन् न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥

इति । ये तु वैशेषिकादयो ज्ञानाग्रयमात्मानं ग्रन्थते ते श्रुतिस्मृति
 विरोधेनोपेक्षणीयाः । न च लाघवात् प्रतिपुष्टमेकैकमात्रश्रुतिनित्यज्ञान
 सिद्धौ तन्मात्रेणैव गौरवात् न कल्प्यते ज्ञानाप्रोतिपत्त्यवस्य संयोगसम्बन्धेनैव ।
 पपत्तेः । यथाज्ञानेन तेजस्वीति प्रत्ययः संयोगसम्बन्धेन ध्या तथैव बुद्धौ
 ज्ञानात्मद्रूपसंयोगसम्बन्धेन ज्ञानश्रवणप्रत्ययः प्रमेयं लोकानामहमितिप्रत्यये

चावश्यं बुद्धिरपि भासते अनादिमिथ्याज्ञानवासनास्येदोषस्य प्रतिबन्धे मा-
नाभावात् । अतो ऽहं जानामीत्यविदुषां प्रत्ययोऽहमंगे समो ज्ञानवत्त्वा-
न्ने प्रमेत्याद्ययोः समानमेव । विदुषां तु जानामीति प्रत्ययोसिद्धिः एव । पर-
मेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादित्यवहारस्तु लोकव्यवहारादिति । अधिकं तु सार्य-
भाष्यादौ मोक्षमिति विद्मः । बुद्ध्यातिरिक्ते द्वन्द्वे प्रमाणाभाह सूत्रकारः ।

तदर्थं एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजने भोगापवर्गविधार्थः प्रयोजनं यस्य स
तथेति मध्यमपदलोपी समासः । भोगापवर्गप्रयोजनकमेव दृश्यस्य स्वरूपं
कार्यकारणात्मकं गुणत्रयं न स्वार्थमित्यर्थः । तथा च गुणः परार्थः
संहत्यनारित्वात् शब्दादिष्वदित्यनुमानेन बुद्ध्याद्यातिरिक्तस्य पुरुषाख्यस्य
परस्य मिद्विरिति भावः । इदं चानुमानं पूर्वमूत्रे व्याख्यातम् । तदर्थमेव दृश्य-
मित्येताद्यन्तान्नेषौ निर्वोदेष्यात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थेत्थान्यवधमनिरा-
साय प्रयुक्तमिति । तदर्थेति युक्तिं घट्न् मूत्रं व्याचष्टे । बुद्धिरूपमेति ।
यतो दृशिरूपस्य पुरुषस्य यत् कर्मय कर्म दर्शने तद्विषयतां गतमेव यस्तु दृश्यं
भवति दर्शने च सर्वस्मूनां प्रयोजनमिति सर्वसमतमतस्तदर्थमेव दृश्य-
स्य गुणादेः स्वरूपं भवति तिष्ठतीत्यर्थः । नहि परप्रयोजनं यस्तु परप्र-
योजनं विना लक्ष्मणमपि स्यात्तुं क्षमते नित्यमनित्यं वा प्रयोजनं विना
कस्यापि परार्थस्यावस्थानादर्शनेन पुरुषार्थस्य तस्मिन्निहेतुत्वसिद्धेरिति
भावः । अनेन च मूत्रेण चैतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्यादिति सिद्धम् ।
मूत्रान्तरमवतारयितुमुपक्रमते । तस्य स्वरूपमिति । ननु दृश्यस्य रूपं यदि
परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन तदर्थं प्रति लब्ध्यात्मकं लब्धप्रज्ञा-
कं तर्हि भोगापवर्गार्थतायां भोगापवर्गरूपे पुरुषस्यार्थसमूहे कृते सति
पुरुषेण न दृश्यतइति कृत्वा स्वरूपत्यागाच्चाश्रित्यन्तोच्छेदोऽस्य गुणादेः प्र-
सक्त इत्यर्थः । प्रयोजनसमाख्या हि प्रयोजनकारि नाशयतइति धर्मोप-
भेदाभेदादिज्ञादित्यले दृष्टं तथा च प्रकृतिनित्यावस्थातिप्रकाशानुच्छेदनि-

स्यैश्वर्योदिसिद्धान्तदानिरिति पूर्वः पदः । अत्र सिद्धान्तमाह । न तु विम-
श्यतीति । पृच्छति । कस्मादिति । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं यदिति ।

कृतार्थं प्रति नष्टमध्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

व्याचष्टे । कृतार्थमिति । सुदृष्टा कृता समापितोऽर्थो यस्येति कृता-
र्थमेकैकं विष्णुत्पुत्रं प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनान्तरत्वात् राशौ राश्वत्त-
दमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन् कृतार्थं अन्यपुत्रे च तस्य साधारण-
त्वादित्यर्थः । योजितं भूतं भास्यतेत्याचष्टे । कुशलमित्यादिना रूप-
मितीत्यन्तेन । कुशलं कल्याणमुक्तम् । अहोऽर्थो येनेत्यहोऽर्थो, येषं व्याख्यात-
माप्सु । सोऽयं सूत्रार्थः । शुश्रूषन्पुत्रहीनो, यथा

अनामिका लोहितशुक्लरुणा बह्वीः प्रजाः सुव्रतानां सङ्घाः ।

अज्ञो ह्येको लुप्तमाद्योनुयेत कदात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः ॥

इति । तदनेन सूत्रेण प्रकृतमित्यर्थं पुत्रवदुत्वं च प्रतिपादितम् ।
तथा पुत्रभेदात् प्रकृतेर्वैदुत्वं नाम्नीत्येवंरूपं प्रकृतेरेकत्वं च प्रतिपादितं
विज्ञानवादादिनिरासार्थेति । अन्ते 'यथा घटीकुम्भजम्बुजमुत्पन्नाकाशमेकं
बहुधा हि भिन्नम् । तथा सुधाहुः स च काशियोदमन्येय द्देहेषु शरीरभेदे-
रित्यधिधृतिस्मृतिशोकां सर्वोत्पन्नमैक्यं विदुर्मुनि उच्यते । तावृक्षा-
ण्यैः प्रकराभेदेन क्वचिदवैधर्म्यतत्त्वाभेदप्रतिपादनात् । सर्वोत्पन्नमवैधर्म्य-
शान्तेनैवापरिणामितया बुद्ध्यादभिमाननिवृत्तितो मेतन्निष्ठः । क्वचिच्चा-
विभागलक्षणाभेदप्रतिपादनात् । तत्तत्त्वैकस्मिन् परमात्मने । भुज्यात्मता
सिध्यतीति । एतच्च सबै ब्रह्ममीमांसाभाष्ये श्रुतिभाष्यादिसु च प्र-
श्रितमस्माभिः । न पुनस्तादृशवाक्यानां जीवात्मपरमात्मत्ववद्वैतपरत्वं
संभवति अन्तर्मोक्षानुपपत्तिरूपसत्तत्कौनुषङ्गेण कलत्रत्रिभेदवाहकश्रुतिस्मृति
श्रुतिर्विरोधात् । 'अधिकं तु भेददर्शनात्' 'अज्ञो नानाव्यपदेशा'दिति ब्रह्म-
मीमांसामारम्य अत्रेदं न सूच्यतेति स्फुटमात्मभेदप्रतिपादनेन भेदस्त्वैव कल्प-
येत्साधारणत्वाच्च । अथ च सर्वोत्पन्नमैक्यमात्रज्ञानाच्च ससारोभिप्रायमिति
तिः संभवति । अस्मिन्नेवाव्यपदेशेऽप्यन्तेऽभेदेन कल्पतदभावकत्वं एकस्मिन्ने-

वार्त्तमनि अवच्छेदेन संसारासंसारयोः संभवात् । विवेकज्ञानापेक्षे च तत्
 एवाभिमाननिवृत्तौ वैक्यज्ञानस्य न दृष्टद्वारा मोचहेतुत्वं स्यात् नाप्यात्मैक्य-
 ज्ञानात् सर्वोत्पन्नस्यैवापासनं संभवति । साक्षात् कुकुरत्वादितृष्ट्या च वस्तुतो
 निन्दाया एव प्रसङ्गात् । सद्यश्चैवविभागतत्त्वमिदंनोपासनाया आशय-
 कल्पत्वेन चेतनधर्मोऽपि तथैवौचित्याच्च । तस्मात् प्रयोजनाभावात् ना-
 त्मापण्डिताप्रतिपादने श्रुतिस्मृत्यास्तात्पर्यम् । अचिदं तु वस्तुमीमांसाया-
 प्रस्नाभिरापुरिन्नेदन्तिशुद्धमतपण्डनावसरे प्रतिपादितमिति द्विक् ।
 तदेवं विशेषादियेषेत्यादिसूत्रमद्येन द्रष्टुः पुरुषस्य स्वत एव दर्शनशक्तेर-
 बुद्धेः कारणरूपेण निमित्ते सिद्धे तयोः संयोगः प्रवाहरूपेणानादिरिति
 शास्त्रेषु व्याख्यातमुपपन्नमित्याह । अतरेवेति । विनाशित्वेपि भावरूपाणां
 गुणानामनादित्वं न घटेत् सतश्च तत्तत्कार्यशुद्धेः ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोग-
 स्येति भावः । बुद्धिपुरुषसंयोगस्य प्रवाहरूपेणानादित्वे पञ्चशिपाचादेः सं-
 वादमाह । तथा चोक्तमिति । धर्मिणां गुणानां पुरुषैः सहानादिसंयोगा-
 दिति तु गुणमित्यत्वं विना धर्मसामान्यानां शुद्धादीनां संयोगानादित्वं
 न घटतइति प्रतिपादनाय प्रदर्शितम् । तदेवं प्रकाशमहतीत्यादिसूत्रैः
 पञ्चविंशतितत्याम्यत्र संक्षेपेति विवेकेनाक्तानि विस्तरस्तु सांख्यदर्शने
 द्रष्टव्यः । प्रकृतिपुरुषविवेकस्यैव मुख्यतस्सच प्रतिपादनात् अथ यौग-
 स्येवेति । द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्तम् इदानीं तत्संयोगस्य स्वरूपप्रदर्शनं
 सूत्रमुत्थापयति । संयोगस्वरूपेति । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यं न हेतु-
 हेतुः प्रत्ययमेतादिसाधारण्यात् अतः संयोगगतविशेषावधारणायैवं सूत्रं
 प्रयतुतद्वत्पर्यः ।

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २२ ॥

स्वशक्तिर्द्रष्टृश्च भोग्यतायोग्यत्वात् । स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तृयोग्य-
 त्वात् तयोः स्वरूपोपलब्धौ हेतुर्वयं संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगो न
 हेतुहेतुवत् इत्यर्थः । विभुना द्रष्टृदृश्यसंयोगसामान्यस्य सार्वज्ञानिकत्वेन
 हेतुहेतुत्वादिति भावः । स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः दृश्यबुद्धिसत्त्वा-

प्राधिकारः सर्वं धर्मो इति पूर्वभाष्यात् । अतो वृत्त्यवस्था मुद्रा संकेत
एवात्र संयोगविशेषः ।

आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

इत्येवंविधपदार्थादिभ्यो लिङ्गदेहात्मसंयोगादेवात्मनो विषयदर्श-
नाद्यगमादिति । एतेन भोक्तृभोग्ययोग्यतैत्र द्रष्टृदृश्ययोगनर्तकः संयोगः संयोग-
गाहोत्तरे, पुरुषस्य परिणामित्वापत्तेरिति कस्यचित् प्रज्ञापः सूत्रस्वराम-
द्वयः । तदपसरति स्वस्वामिभावः संयोग इत्येव सूत्रेण चिन्त्यात् संयोगस्या-
नाद्येक्यतित्वे सत्यानामिभूताभ्यामुत्पत्तिविनाशवचनानुपपत्तेरिव चेत्तु-
त्वादेतत्तत्वातिरिक्तस्य प्रतिनियतस्य योग्यस्य, ज्ञानावच्छेदकस्यानिर्दु-
पाच्च । तयोश्च मोक्षकालसाधारण्येन देवाहृतत्वात् । यदि च स्वभुक्त-
वृत्तिज्ञासनाशेषं प्रवृत्त्यपेक्षं च वासनाया अनर्तित्वं तदेव च संयोग-
इत्युच्यते । तथापि ज्ञादृशसंयोगस्य भाग्यवह्यमात्रमधिष्ठाज्ञासनाश्रय-
स्य, दिक् न घटेनेष यथायुक्तसंयोगस्यागानोविन्यादिकं चेति । यत्नोक्तं
संयोगेन परिणामितमिति तत्परिणामतत्त्वज्ञानात् संयोगविभागप्रा-
प्ताकाशश्च परिणामव्यवहाराभावेन सामान्यगुणानिरिक्तवर्मात्मनिरेव प-
रिणाम इत्युक्तत्वात् अन्यथा च प्रतिमये प्रकृतिपुरुषयोः संयोगविभागी
भुतिस्पृष्टाः युग्माद्यो विरुद्धेताम् । अहं प्रतिमये योग्यतात्वादिनामो
घटेनां पुद्गल्य परिणाममसद्भात् । यथायुक्तसंयोगविभागयोरप्राप्त्यादादि-
प्रमितिचित्ताच्चेति दिङ् । भूषाद्यै विद्येति । पुरुषदार्थादिना भोक्तृत्व-
इत्यन्तेन । संयुक्त इति । भवतीतिशेषः । सूत्रे स्वकृपपदं च विवेकक्या-
तिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वप्रतिपादनाच्चेति । इदानीं
विवेकक्यातिरिचिप्रकाशहरनिषाय इति तस्य हेतुरधिष्ठेति चालामि
भूषदुर्मापनिनेष भूषणोपपादित इत्येतत्प्रमेण प्रतिपादयति । दर्शनका-
म्यत्वादिना । ईतत्त्वस्य प्रयोचनाभावेनाधम्वानेनमेव दर्शनकृपा-
मावसानः संयोग इत्यतो दर्शनं द्रष्टृस्वकृपोपनिधिर्वियोगकारणमर्थादनेन
भूषेवोक्तमुपपादितं तथा दर्शनप्रदर्शनस्य वृत्तिरुन्नि विरोधीत्यतोऽदर्शनं
प्रवेगहेतुस्तिष्ठत्यर्थेदुक्तमुपपादितम् । दर्शनादर्शनयोर्वैरोधेन विषयवैरोधे

वियोगसंयोगयोस्तदुभयकार्यत्वादिष्वप्यर्थः । ननु अदर्शनं संयोगका-
रणं तर्हि अदर्शनाभावादित्येव संयोगविनिर्मुक्त्यात्मको मोक्षो भविष्यति कथं द-
र्शनमपि मोक्षहेतुरुच्यते इत्याशङ्क्यामाह । नात्र दर्शनमिति । यस्मिन्का-
ख्ये दर्शनं तत्त्वज्ञानं न मोक्षकारणं गौरवात् । विरोधादिभिर्व्यवधानेन मो-
क्षाध्यवहितपारुषिकाले ज्ञाने नियमासंभवात् किं तु अदर्शनस्य कल्पमाण-
क्यस्याभावादित्येव द्रष्टुं शक्यसंयोगाभावः स एव मोक्ष इत्यर्थः । एतेन मो-
क्षस्यानिमित्तकतया स्वाभाविकरूपरूप नित्यत्वं लभ्यम् । नन्वेवं विशेष-
क्यातिरिक्तत्वाद्वा ज्ञानोपाय इत्यविमलमूखविरोधो दर्शनं वियोगस्य कारणमिति
स्वात्मविरोधश्च तत्राह । दर्शनस्य भाव इति । सुगमम् । उक्तं शांख्ये । तथा च
तत्त्वज्ञानं मोक्षे प्रयोजनकमात्रमिति । उत्तरसूत्रेणासाधारणं संयोगहेतुमद-
र्शनमयधारयितुमुक्तमदर्शनं विकल्प एव इति । किं चेदमिति । किं पुनः
संयोगकारणत्वेनेतन्मददर्शनमित्यर्थः । नमिति व्याख्यातद्वारे । यद्यपि संयोगो
दर्शनकारणमिति सूत्रेणादर्शनस्यानुत्पाद एव संयोगहेतुतया च प्रसक्तो
नात्यः । तथापि तत्त्वज्ञानमपि अन्येषामपि सशयकोटित्वं बोध्यम् । तत्र
प्रथमो विकल्पः किं गुणानामिति । गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारः कीर्त्या-
रम्भणसामर्थ्यम् । ज्ञानान्तराद्या कार्यविशेषजननशक्तिरित्यर्थः । ततोऽपि हि
संसारहेतुसंयोगविशेषो ज्ञायत इति द्वितीय विकल्प परित्यज्य सर्वविकल्पेषु
अन्धकल्मषगुणयोगेनादर्शनशब्दे गौणः । तृतीय विकल्पमाह । आहोस्य-
दिति । अदर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दस्य कारणसाधनत्वमतिपादनाय वृत्ति-
रूपस्य स्वात्मिते दर्शितविषयस्येति वित्तविशेषण इति शब्दवाच्यं स्वात्मिने
दर्शिते । यिष्ये येन तस्येत्यर्थः । उक्तमेव विश्लेष्यते । स्वस्मिंचिति ।
स्वस्मिंचित्तं पुरुषार्थरूपेण दृश्ये शब्दादि एते सत्त्वगुणान्यताश्चेति ॥ सति
ये दर्शनाभावरित्ततृत्त्यभाव इत्यर्थः । मोक्षकालीनं दर्शनभावं व्याघ्रतंयितुं
सामान्यम् । संयोगहेतुतया ॥ तादृशमदर्शनं नात्र विचारणीयं वित्ते हि
पुरुषार्थसत्तायामेवाददर्शनं संयोगहेतुर्भवति इति भावः । अर्थात् द्वितीय-
विकल्पस्य विशेषभागपरित्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह । किमयं चेति ।
सत्कार्यमित्येव विशेषोपापधर्मोपापदृश्ययोः स्वकारणेषु गुणेषु अत्रस्यान-

मित्यर्थः । चतुर्थं विकल्पमाह । अथाविद्येति । पञ्चमर्थाः अविद्या पक्षपक्षान्ते
 स्ववित्तेन सह गुणेषु सीमा साधनारूपेण स्वाख्यवित्तस्योत्पत्तिव्यतिरिक्तमि-
 त्यर्थः । तथा चाविद्यासाधनैवादर्शनमिति । अपमेव पक्षं सिद्धांतेऽभि-
 व्यति । पञ्चमं विकल्पमाह । किं स्थितोति । प्रधाननिष्ठस्य साम्यपरिहा-
 महेते । स्थितिसंस्कारस्य त्वये सति गतिसंस्कारस्य महदादिरूपवित्तकृ-
 पारिणामहेतेरभिधायकमित्यर्थः । तयैव हि प्रकृतितोभद्वारा सुप्रकृत्या सयो-
 गो जन्यते इति । सद्बुभयसंस्कारमद्वारे मतान्तरं प्रमाणयति । यत्तद्वदिति ।
 स्थित्येगत्ये इति तादृश्यं चतुर्थ्या एवकारो च तयो परावादाभ्याहर्तौ स्थित्ये-
 चेतिपाठे तु विशेषणं गृहीया इति । तथा च प्रधानं चेत् स्थितिमात्रेण
 वर्तते तदा विकाराजनकत्वाच्च प्रधानस्यासु मूलकारकत्वं हि प्रधानत्वमि-
 ति । तथा गतिमात्रेण वेदुर्नत तदा महदादीनामपि प्रकृतिवदेव नि-
 त्यस्यापत्त्या किं कस्य मूल स्यादिति न व्यवहारः सम्भवत्यतः तत्रयथैव
 स्थितिगतियमिष प्रधामम्यावस्थान प्रधानव्यवहारं तत्रते कार्यतया न
 पुनरन्यथेत्यर्थः । न केवलं मूलकारकत्वाच्च स्थितिवत्तया कालभेदेन
 निर्योपको विचारः किं तु कल्पितेषु विकाररूपेषु कारणभेदेषु महदादि-
 व्यैव चर्चा विचारः समान इति प्रसङ्गादवधारयति नास्तिकानां कुर्वन्
 पतावादिमपाकतुं कारणान्तरेत्येति । न च चर्चा यथा सृदादिषु धर्मा-
 स्थित्येव निश्चयेन वर्तते तर्हि कदापि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः ।
 यदि तस्यैव प्रवृत्त्येव वर्तते तदा सूतृद्योदयोरेव तुल्यकालतया कार्यका-
 रणव्यवस्थानुपपत्तिरिति विकाररूपकारणमपि स्थितिवत्प्रवृत्त्येवेति वक्ष-
 विकल्पमाह । दर्शनशक्तिरेति । पुरुषावात्मानन्दर्शयितुं वा तत्रता-
 मा दर्शनशक्तिं मैव सादृशेनमित्यर्थः । इयं च शक्तिर्विनेकव्याप्त्यनुत्पाद-
 रूपा सयोगहेतुः स्थाप्योक्त साध्यकारिका ।

‘वृष्टाहमित्युपपत्त्यन्येति ।

पुरुषस्य दर्शनायै केवल्याच्चै तया प्रधानस्य ।

पदम्बन्धवदुभयोरपि सयोगस्तत्तत् सन् ।

इति ।

तृतीयविकल्पस्यस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागादस्य ततो-
 भेदः । प्रधानस्य दर्शनशक्तौ श्रुति प्रमाणमिति । प्रधानम्येति । काल-
 प्तशास्त्राख्येयं श्रुति । सप्रम विकल्पमाह । सर्वयोग्येत्यादिनाऽवभासत-
 त्यन्तेन । सर्वेषां समर्थाऽपि पुरुष प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् न पर्यति इत्येक-
 मदर्शनं पुरुषनिष्ठमपरं च सर्वकार्याणां कारणत्वात्तन्ने समर्थं स्वरूप-
 योग्यमपि दृश्य प्रधानं तदा प्राक् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषेण न दृश्यतरति
 दृश्यनिष्ठमदर्शनमित्येवमुभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येकवाचुरित्यर्थः । एत-
 देवाचादर्शनमिति शेषः । ननु अहानामदर्शनात्मकत्वात् कथं तेषामदर्-
 शनं धर्मः स्यात् आभावस्याधिकरणस्य रूपत्वात् अव्यभिचार्येण सादृशादे-
 कतासिद्धेश्च कथं वा दृशिस्वरूपस्य पुरुषस्यादर्शनं घटते प्रकाशरूपस्या-
 प्रकाशरूपत्वासम्भवात् इत्याशङ्क्य समाधत्ते । तत्रेदमिति । तत्रादर्शनदृ-
 यमध्ये इदमेकमदर्शनं दृश्यस्वरूपभूतमपि दृश्यधर्मत्वेन विशिष्टं भवति
 तत्र हेतु पुरुषप्रत्ययापेक्षमिति । पुरुषप्रत्यय बोधमपेक्ष्य तदविषयतपेति
 यावत् । तथेति । तदा पुरुषस्य निधर्मत्वात् सदा प्रकाशरूपत्वात् ज्ञाना-
 त्मभूतामप्यदर्शनं पुरुषधर्मत्वेनैव लौकिकबुद्ध्यावभासते तत्र हेतु दृश्यप्रत्य-
 यापेक्षमिति । दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य दृश्यगोचरप्रत्ययाभावेनेति यावत् । अष्ट-
 मविकल्पमाह । दर्शनं ज्ञानमिति । ज्ञान बोधनाक्ष्य तस्यापि दृश्यसंयोग-
 हेतुत्वात् न तु भोगाण्यर्गरूपमनागतादस्य दर्शनमत्रोक्तम् अथैवतया-
 दौनवत्तयादिति । उपसहरति । इत्येतरति । शास्त्रेष्वेते ऽज्ञानभेदास्ता-
 न्त्रिकैस्तत्तदित्यर्थः । सयोगभेदेन सर्वेषामेवादर्शनानां हेतुत्वं सिद्धान्त-
 यथैव सयोगविरोधेत्यदर्शनविशेषपरतयोत्तरमूनमवतारयति । तत्र विक-
 ल्पेति । तत्रादर्शने विकल्पवृत्तत्वं भेदबाहुल्यमेतत्पुरुषसामान्यस्य गुणसा-
 मान्यस्य च मुख्यार्थहेतुसयोगसामान्यं प्रति कारणतया बोध्यम् । यस्तु
 प्रत्येकवेतनस्य तत्तत्वेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगो द्वेपहेतु स्यात्पामीत्यादिप्रक-
 तमूत्रेणोक्तः ताव हेतुरविद्या चतुर्थविकल्परूपमदर्शनमपेक्षेति सूत्रेण सहा-
 न्ययः । प्रत्यवेतनत्वमिति पाठे स्वस्वबुद्ध्यनुगमशीलवेतनत्वमप्यर्थः । अयं
 भावः । अविद्याविद्योत्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगाद्ये विषयकूपेण परित्यजेतुं

सह संयोग उत्पद्यते अती। नाविद्या गुणपुरुषसंयोगसामान्य हेतु किं तु
यद्येतां गुणाधिकारादिव स्वबुद्धिसंयोगस्तु जन्माधारनामा बुद्धिः किं
न भवतीति बुद्धिपुरुषसंयोग इवासाधारण्येनाविद्याहेतुर्भवति सैव न बुद्धिः
संयोगद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगहेतुर्पिदोषोक्त्या च भवतीत्याशयेन सैवात्तर-
मूचेण सूच्यते न गुणाधिकारादिः तस्य ज्ञानानुवृत्त्यात्वात् एकस्य पुत्रो
मुक्तावपि पुरुषान्तर्गतं गुणाधिकारादिताद्वयत्वात् यदेव न पुरुषेण हेतु
शक्यते तदेव हेतुनिदानमत्र प्रतिपादनीयम् अन्यथा कातकर्तृस्वरादी
नामपि हेतुहेतुसंयोगकारणतया तेषामप्यत्र प्रतिपाद्यतापत्तेरिति ॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ १४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुरविद्येत्यर्थे । भा-
ष्यकारेण च सूत्रकारतात्पर्याभिप्रायेण तस्मैत्यस्य बुद्धिसंयोगस्येत्यर्थं उक्त-
ं न तु साक्षादित्यद्रष्टृदृश्यसामान्यसंयोगस्यैव पूर्वसूत्रे प्रकृतत्वात् । बुद्धि-
संयोगस्येति । अविद्या चाज्ञानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रं तस्य युक्तिसंयोगहेतुत्वात्
अनित्यादौ निष्ठादिबुद्धिरूपानामविद्यानां यद्यप्यविद्येति न प्रमातृत्वान्न तस्य
त्वानुपपत्तेरत्र । सा चाविद्या बुद्धिसंयोगजन्यतया तदव्यवहितप्रत्यक्षानि न
सम्भवतीत्यत्र बाह्यभाष्यकारो, विपर्ययेति । संयोगोपाविद्यायां स्वचित्तेन
सह-निष्ठत्वात् । प्रधाने या वासना स्थिता तथा वासित प्रधानं तत्पुरुष
अयोगिनीं तादृशमेव बुद्धिं मुक्ततीत्यनादित्याच्च हेतुः । अविद्यावासनायां
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे युक्तिमाह । विपर्ययेति । विपर्ययकान्दासनाब्रह्मात्
पुरुषव्याप्तिरूपा कार्यनिष्ठा स्वकर्तृश्रवणमावधि न प्राप्नोति बुद्धिजं स्वा-
धिकारतया धनराशतेन पुरुषेण समुज्जयते सा तु बुद्धिः पुरुषान्यतात्मा-
तिपर्यन्ता अती कार्यसमाप्तिं प्राप्नोति परवैराग्येत्यादात् । ततश्च कतिता-
धिकारान्निष्ठादितकार्या निवृत्ताविद्या सती संयोगाज्यजन्यस्य कारणभा-
वात् न पुनः पुरुषेण समुज्जयतइत्यर्थः । तथा चान्यप्यतिरेकाभ्यां वि-
पर्ययेवासनाबुद्धिं पुरुषसंयोगहेतुरिति भावः । पुरुषव्याप्तायां तत्तस्य
निवृत्तिरिति युक्तं तत्र नास्ति काश्चेप निराविधीर्भूतं प्रदर्शयति । अथ

कश्चिदिति । पण्डितेपाप्यानेन दृष्टान्तेनेद्वाटयति आतिपत्तीत्यर्थः ।
ननु संक्राव्यानेमेवाह । मुग्धयेत्यादिना उत्पादयिष्यतीत्यन्तेन । स पण्ड-
कस्ता भावाम् । धितमिति । धितमं धितैराग्रेण निवृत्तं ज्ञानं वितति-
रुत्तिरूपं मोक्षं करिष्यतीति नास्ति प्रत्याशेत्यर्थः । उपेत्यामूचनाय पूर्वा-
च्चार्यमुत्तेनात्र सिद्धान्तमाह । तथेति । ईषदसमाप्त आचार्य आचार्यदे-
शीयः । उपेत्यपीये प्रत्युत्तरदानमन्त्रे आचार्यदेशीयत्वम् । आचार्यश्च वा
यै प्रोक्तः ।

आविनेति च शास्त्रार्थमाचारे स्यापप्रत्ययि ।

स्यप्रमाभते यस्मादाचार्यस्तेन बोध्यते ॥

इति । नन्वेति सजोभने । एतदुक्तं भवति । ज्ञानं न भोक्तव्यम् ।
तदेतस्माभिरिष्यते किं तु आधिज्ञाप्यादर्शननिवृत्तितत्कार्यनिरोधयोग-
द्वारा । तेषां च धितमपि ज्ञानं बुद्धिपुरुषयोर्योगरूपमौत्तयापारम्पर्या का-
रणं संभवत्येवेति । ननु यद्यप्यमाचार्यदेशीयं तर्हि किं बुद्धिविचारादिनां
मशोक्तकार्यनिवृत्तिर्मात्रं एव न भवतीत्याशङ्क्यामाह । तत्र चित्तेति ।
विततिनिवृत्तिर्मात्रो भवत्येष किमु तन्नास्त्यानशयस्य नास्तिक्यस्य बुद्धिव्या-
मोहो ध्ये इत्येतादृशेपितृणीये समाधावृत्त्यदेजाचार्यदेशीय उक्त इत्य-
र्थः । तदेव द्वेयद्वेयहेतुरूपं प्रवृत्तं ध्याय्य बुद्धिपुरुषस्य सूत्रमवतार्य-
ति । हेयमिति । निमित्तमविद्या ।

तदेभावात्संयोगाभावाद्दानं न दृश्येः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या - आधिज्ञाप्या आचार्यादिनाशाद्बुद्धिपुरुषसंयोगनिवृत्तिद्वारा
द्रष्टृद्रश्यसंयोगनिवृत्तिः । दुःप्रदानमित्युच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारात्
तस्य पुरुषार्थत्वायोक्तं तद्दृश्ये कैवल्यमिति, तदेव च ज्ञानं पुरुषस्य कै-
वल्यमित्युच्यते इत्यर्थः । इममेव सूत्रार्थं भाष्यकारः प्रकरान्तरेणाह ।
तस्मेति । बुद्धिपुरुषसंयोगशब्देन कार्यकारणाभेदात् द्रष्टृद्रश्यसंयोगोऽपि
शास्त्रं प्रत्यक्षकालीनविधेयगव्यावर्तनापात्यन्तिरु इति विशेषणं शब्दनेोप-
रमस्य । एतद्ज्ञानमिति । पूर्वं च सदान्वेति । तद्दृश्ये कैवल्यमित्येतद्वाच्ये ।

सद्व्येतिरिति । तद्वानं गुणैः बुद्धिगुणैः दुःखादिभिः पुनरसंयोगः इति विप्र-
 कृष्यासंशय इत्यर्थः । स एव च दुःखभोगनिवृत्तिरूपः स्वतःपुनरसंयोग इति
 भावः । मूलस्य कतिपयमाह । दुःखेति हानमित्यन्तेन । व्याख्याते केन-
 न्यशब्दाद्यैः तदा द्रष्टुः स्वस्वेष्यस्यानर्माति गतमूचं प्रमाणमिति । तद्वेति ।
 तदा हुज्जनिश्रुतौ । अस्य च हान्युद्देश्यं चतुर्थेपादे विस्तरौ भविष्यती-
 त्यत्र दिदृमात्रेण स उक्तः । अतः परं हानोपायग्रहणं चतुर्थेपादे स्यादिति नि-
 यत्यर्थस्तं ध्यात्वास्तत्र चतुर्थेपादे प्रतिपादनसूत्रप्रवृत्तारण्यति । अथेति । बु-
 द्धिसंयोगनिवृत्तिरेव सावाहु-प्रदाने कारणं विवेकव्याप्तिस्तु बुद्धिसंयो-
 गहेत्वविद्यानिवृत्तौ कालेन परम्परयेति प्रान्तिशब्देन सूचितम् ॥

विवेकव्याप्तिरविज्ञायाश्चानोपायः ॥ २६ ॥

साक्षात्कारनिष्ठा रूपत्वत आयाधिपूर्वेति विशेषणम् । तत्राभिप्राय-
 शब्दात् कथमेतत्तन्मते इत्याकाहुषामाह । सूत्रेति । मिथ्याज्ञानसंस्कार-
 यात् मिथ्याज्ञानेनानानान्तराभिभूयत इत्यर्थः । यद्वेति । यदा तु साक्षात्का-
 रद्वयायां मूलमिथ्याज्ञानमनागतत्वावस्थं दृश्यधीजनुत्वावस्थं तस्य विव-
 रणं अन्वयप्रसव अन्वयप्रसवसामर्थ्यं भवति तदा विभूतकेशाध्वभूलेर्बुद्धि-
 सत्त्वस्यात एव परवैशारद्री वैततयै कस्यैव विवरणं परस्यां वशीकार-
 संज्ञायां 'परमाणुपरममहस्यान्तोऽप्य वशीकार' इति सूत्रेणायां मिच्छाप्रम-
 षात्तद्व्याप्या वर्तमानस्य विवेकव्याप्तिप्रवाहो निर्मले मिथ्याज्ञानाकलुषितो
 भवति अतः सा विवेकव्याप्तिरविप्रवोच्यते । सा परमसाक्षात्कारद्विषयी
 हानोपाय इत्यर्थः । केन हारेण हानोपाय इत्याकाहुषामाह । तत
 इति । ततो विवेकव्याप्तेः कारणात् मिथ्याज्ञानस्य मूलरूपस्य दृग्धर्मी-
 अताप्रान्तिः । ततश्च पुनरसव इति कृत्या यथ विवेकव्याप्तिरूपस्त्व-
 निश्चयादिरूपमेतत्तस्य पक्षाः, अस्य विवरणं हानोपाय इत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञाना-
 देव दुःखहानाद्यमेतत्तज्ज्ञान असंबन्धतया यस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न ।
 परवैशारद्यज्ज्ञानयोगस्याप्यत्र ज्ञानद्वारा तया मोक्षहेतुत्वाज्जादिति ।
 तस्या विवेकव्याप्तेरविप्रवाक्यनिष्ठाया लक्षणात्माह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रश्ना ॥ २७ ॥

तस्य विवेकख्यातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिकारूपिणी प्रश्ना सप्तधेत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । तस्येतीति । तच्छब्दोक्तहानोपायस्य स्वरूपाख्यानं प्रस्तु-
दितव्यतिरिति । अन्यथा तस्येतिपुल्लिङ्गानुपपत्तेः । प्रत्याश्वाद्यः परामर्शः । न चात्र प्रत्युत्पत्त्यपत्तेः पुरुषस्य परामर्श इत्यर्थः संभवति पुरुषस्य
पूर्वमूत्रेष्वप्रस्तुतत्वात् । सप्तधेत्येतद्व्याख्यातुं शङ्कति । सप्तधेतीति । अशुद्धो-
ति । अशुद्धिद्विपर्ययाख्याऽविद्या सत्त्वार्जपापादिकं चोत्तरमूत्रभाष्यात् सैवा-
परवक्ष्यो मलसद्वयगमाल्लितस्य प्रत्ययान्तराणां विवेकख्यात्यन्येषामनुत्पा-
दे सति परवैराग्यजाक्रिरोधयोगादुत्थानदशायां सप्ताकारा प्रश्ना विवेकिना
निष्पन्नज्ञानस्य लिङ्गं भवतीत्यर्थः । एवकारेणोपगम्यच्छेदे प्रकारानूनता
नास्तीत्यर्थः । एकस्या एव प्रश्नायाः सप्तप्रकारत्वमुदाहरति । तद्व्यपेक्षादि-
मा । प्रथमे प्रकारमाह । परिष्ठातमिति । परिष्ठातं साक्षात्कृतं मुमुक्षु-
भिर्हृयं नास्पर्शशिष्टं पुनर्जन्मस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रकारमाह । सीणा
इति । तत्तत्त्वं हेयहेतवोऽविद्याकायकर्मद्वयो विषेयसाक्षात्कारेण मम
सीणा इत्यादिरर्थः । तृतीयं प्रकारमाह । साक्षात्कृतमिति । तत्तत्त्वा-
विद्याद्विषयादुत्पत्तेन निरोधसमाधिना हेतुना व्युत्थानकाले बुद्धिहानिरूपो
भाषिमोक्षो मया वाताकृतः देहपातानन्तरमेतादृशो मे मोक्षो भविष्ये-
ति सजातीयसाक्षात्कार एव सजातीयान्तरसाक्षात्कारप्रतिभासे परिचितः ।
असंप्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टव्यमिति फलितायः । यथाश्रुते
निरोधसमाधौ हानसाक्षात्कारानुपपत्तिर्द्व्यभावादिति असंप्रज्ञातकाली-
नश्च दुःखाभावे योग्यानुपलब्ध्या व्युत्थाने साक्षात्क्रियते, यदि ह्यसंप्र-
ज्ञातेपि दुःखं स्यात्तदनुभूयेत तत्तत्त्वं मुक्तोत्थानद्वयव्युत्थाने स्मर्यतेति ।
अथवा निरोधसमाधिना निष्पाद्यं हानं मोक्षो हान्योचरसंप्रज्ञातेन सा-
क्षात्कृतमित्यर्थः । चतुर्थे प्रकारमाह । भावितइति । तत्तत्त्वं फलनिष्पत्त्या
विवेकख्यातिरूपो हानोपायो भावितो निष्पादितः फलनिष्पत्त्येव साध-
नस्य सिद्धिरिति । अस्तुतस्तु भाषित इत्यादिप्रकारस्य द्वितीयस्थलस्य पाठ
आश्लेष्येन क्रमोपपत्तेः । एवेति । एषा प्रान्तभूमिप्रश्नाया विषयो हेयज्ञा-

नसमाख्यादिरूपा चतुष्टयो प्रज्ञायाः प्रज्ञास्यतत्त्वज्ञानमिति मतात् पुंसां का-
 र्यमुक्तिः कार्योद्दिष्टमुक्तिः कर्तव्यसमाप्तिः शीघ्रमुक्तिरित्यर्थः । इयं परचैरा-
 व्यख्या चित्तनाशस्याद्यभूमिकाख्या । चित्तेति । चित्ताद्विमुक्तिः चित्तवि-
 मुक्तिः परममुक्तिः सापि मान्तभूमिप्रज्ञाया विषयः त्रिविधा भवति ।
 चित्तविमुक्तिस्तु स्वयमेव भवति न तत्र साधनापेक्षेत्याशयेन पृथगु-
 न्यासः । प्रज्ञाया चित्तविमुक्तिमाह । चित्ताधिकारादुद्दिष्टमिति । समाप्त-
 भोगापवर्गो भवति उद्दिष्टित्यर्थः । इयं परचैराव्यख्या चित्तनाशस्याद्य-
 भूमिकाख्या । द्वितीयामाह । गुणा इति । बुद्धेर्गुणाः सत्तारमुत्तुङ्गाद्या
 स्वकारणे सत्त्वादित्रिगुणमयप्रकृतौ लीयमानास्तेन चित्तेन सत्तात्यन्ततय
 गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तो विरोति । निरिच्छात्कूडात् क्षुताः शिवा-
 दवापस्यातुमसमा इत्यर्थः । यथा च तद्गुणोत्तरेण विनश्यदव्यस्या द्वितीयभू-
 मिका । तृतीयामाह । न वैवामिति । न वैवा सत्कारमुत्तुङ्गादीनां पुनरु-
 द्धास्ति पुरुषार्थसमाख्या प्रयोजनाभावात् इत्यत एतस्मात्प्रज्ञाया पुरुषो
 बुद्ध्यादिगुणसन्धिविशेषगुणः स्वल्पमात्रज्योतिः निश्चिदव्यक्तचित्तज्योतिस्त्व-
 द्यौः । इमं सौपाधिकतमोऽस्मिन्निरहितः कैवली कैवलेषु । मुक्तैश्च विभावी
 भवतीत्यर्थः । इयं चात्यन्तिकतयनिष्पत्तिरूप्या विद्वेदकैवल्यस्य चरमभू-
 मिका इमा त्रिविधा चित्तभूमि भाविनीमेव शीघ्रमुक्तदशाया त्रिगुणवित्तो
 योगी साक्षात्करोतीति बोध्यम् । तत्रैवं सत्तारिण्यात्सत्तारप्रकारा प्रज्ञा
 व्याख्याता । इदानीं सूत्रतात्पर्यमाह । एतत् सत्तारविधामिति । प्रज्ञावा-
 निष्पन्नत्वा-प्रज्ञामनुपशमिति निरभिमानतावतिपादनाद्योक्तं, बुद्धिर्वाति
 प्रज्ञाः साविभावेनैव लीयन्मुक्तं पश्यति न त्वभिप्रमन्यतश्चाप्यहम् ।
 कुशलः कल्याणैः । इत्यन्याण्युद्दिष्टयोपलियावादिति । आनिजो जीवन्मु-
 क्तस्य, सत्तारं भूमेणोक्तं तत्त्वसद्भास्वर्यं परममुक्तस्य सत्ते विद्वेदमाह ।
 प्रतिपद्य इति । चित्तस्यान्यन्तत्वेपि कुशल इत्येव भवति अथ ह्यु-
 द्दिष्टिः सत्ताविभिश्च कुशलमुच्येत्यन्तविषयादित्यर्थः । इत्यकारेण शीघ्र-
 मुक्तदशामवि साक्षितमकुशलं निष्ठतीत्युक्तम् । अत एव -चाख्यात-
 इत्यनेन शीघ्रमुक्तावस्थाया मोक्ष, कुशलस्य व्याख्यावाच्यं भवतीत्यनेन

मुख्यं कुशलत्वमुच्यत इति । यत्तु गीतायां "सर्वोत्थमपरित्यागी-गुणातीतः
स उच्यते" इति । ज्ञानिनोपि गुणातीतत्वमुक्तं तद्वृणाभिमानशून्यतामात्रं
परमेश्वरस्य निर्गुणत्वमिति । अतः परं शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं ज्ञानोपाय-
व्यूहस्याशेषविशेषास्तत्प्रसङ्गेनैव च ज्ञानव्यूहस्य विशेषास्त, व्याख्याः
तत्रादौ विवेकख्यात्युपायप्रतिपादकं सूचकतमवसरति । सिद्धेति ।
सिद्धौ तिष्ठन्ना भविष्येति यावत् ।

योगाङ्गानुष्ठानादभुविचये ज्ञानदीप्तिराक्वे-

कख्यातेः ॥ ६८ ॥

सामान्यतो ज्ञानं श्रवणमननाभ्यामपि भवतीति । दीप्तिपदं,
दीप्तिराज्ञानाश्रुतामतिविशेषबहुलम् । अत्र योगाङ्गानुष्ठानादित्यनेन वक्ष्य-
माणयमाद्रीना योगाङ्गत्वमपि ज्ञानाङ्गतावदेव विवक्षितम् । अन्यथा "तदपि
यद्विदुर्न निर्भीजस्ये"त्यागामिसूत्रे योगाङ्गताया विशेषस्यापकृतमिधामतान-
मसङ्गात् । ननु योगाङ्गानि योगसाधनानि तानि च पूर्वोक्ततया, पुनर्नोक्त-
इत्यनेन इति चेत् । कथं व्युत्पत्तिवितोपि योगपुङ्गवः स्यादित्यादिभाष्ये
विश्वेश्वरोत्तरमाश्रयत् ॥ पूर्वोक्तादेः सुरुषमाधिकारिणाम् मध्यामवैराग्ये एव
योगदोः साधनमुक्तं तत्तत्र मध्यमाधिकारिणो तपः स्वाध्यायेश्वरमरिण-
धानामपि केवलानि साधनानि इत्यस्यादस्यादावुक्तानि । अतः पराप्रवृत्त्या-
धिकारिणां यमादीमपि योगसाधनानि वक्तव्यानि ज्ञानसाधनप्रसङ्गेनेत्य-
पीत इत्यम् । यद्यपि ज्ञानमध्यसंप्रकृतियोगसाधनतयास्मिन् शास्त्रे प्रतिपा-
दितं तथापि तत्रोपपत्त्यान्येदं न भवति संप्रजाताहेतुत्वात् । अतो
योगसामान्यस्य ज्ञानस्य चोभयोरपि तुल्यवैकल्यतया च यमादीन्येतादृश
योगाङ्गतया प्रतिपादयिष्यन्त इति सूत्रे व्याचष्टे । योगाङ्गमिति । प्रत्येय-
त्वेति । योगाङ्गतया विषयेयशब्देन सत्कार्ये प्राणादिकामपि प्राणं सत्या-
यगुक्तिरूपत्वात् ।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंस्तु स्यात्पापस्य कर्मणः ।-

मथादभ्यसने प्रसूते परमन्त्यात्मानमात्मनि ॥

इति स्मृतेः । नाशश्चात्र तनुता । तथातया तनुत्वमशुद्धिरावद्यतत्-
 त्युत्तराध्याप्यात् क्लेशतनूकारणार्थश्चेत्युक्तमूलात् । अतो न ज्ञानेनैव क्लेशानां
 मत्पन्नोक्तेर इति सिद्धान्तः प्राप्यते । अनुरोधिनी अनुमायिनी दीप्तिः
 सूक्ष्मप्राप्तिः । गुणपुरुषेति । गुणास्त्वयः सत्त्वादेव पुरुषश्च जीवेश्वरावि-
 त्यर्थः । एतेन विज्ञासासाधद्वारा यमनियमान्तर्गतकर्मणां ज्ञानहेतुत्व-
 विज्ञासानन्तरं च कर्मत्याज्यमनुत्पन्नज्ञानेनापीति वेदान्तिब्रह्माणां मतं
 द्रुमेतं मन्त्रयम् । विपर्ययज्ञानब्रह्मारा यमनियमान्तर्गतकर्मणां ज्ञानहेतु-
 त्वसिद्धेरिति । अत एव

कर्मणा सहितान् ज्ञानात् सम्यग्योगोभिजायते ।

ज्ञानं च कर्मेवहितं जायते द्वावद्वित्रितम् ।

इति कौर्मोदिम् कर्मणा ज्ञानसाहित्येनानुष्ठानं सिद्धम् । यद्यपि
 विषयान्तरप्रचाराद्यतिवन्धनिवृत्तिकण्ठतया संवत्सरोपि ज्ञानकारण
 तथाप्यशुद्धिब्रह्मद्वारा योगाङ्गानुष्ठानानामेव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वमस्ति न
 योगस्यैव्यङ्ग्यदोषादितिमिति । ननु नानाविधकारणकारणभावाद्द्वैतात्
 योगाङ्गान्यशुद्धिद्वयं प्रति ज्ञानं प्रति च कीदृशं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।
 योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेरिति । अशुद्धेः कारणं त्रियोगरूपेणातिशयेनेत्यर्थः ।
 अयं भावः । अत एव अस्तुनेतिशयेहेतुः कारणमुच्यते अशुद्धत्यादस्यानभ्यु-
 पगमात् । तथा च अत्येताशुद्धिवियोगाज्येनासीतावस्थाद्वेषातिशयेन
 योगाङ्गानां कर्मिति । एव दृष्टान्तेष्विदं बोध्यम् । विवेकव्याप्तेस्तु प्राप्तिकारण-
 मिति । प्राप्तिरूपतिशयाभावाज्ज्ञतया विवेकव्याप्तेः कारणमित्यर्थः ।
 प्राप्तिर्येवात्यन्ते । प्रतिबन्धनिवर्त्तनम् । तत्र दृष्टान्तमाह । यद्येति । नाव्यधा-
 कारणमिति । न वैशेषिकाणां प्रियेत्यतिशयकारणमस्म्यन्ते । धर्मोद्दीना निमि-
 त्तकारणानां प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणत्वसिद्धान्तादित्याशयः । 'निमित्तमप्र-
 योजकं प्रकृतीनां वर्यमेवस्तु तस्य' हेचिकवदिति सूत्रे चेत्तत्त्वकीप्रवि-
 श्यति । विवेकव्याप्तेर्यत्नेन च चित्तमेव कारणं स्वतः अथ सर्वार्थहेतुत्वमाह-
 यमिति । शृङ्खलति । कति चैतानीति । अतर्ह, नयेवेत्याहेति । पूर्वोदायंगव-
 इति शेषः । अतिरिक्तज्ञानं न च कारणानि । ययोगाङ्गमनुदाहरति । तत्रेति ।

ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्योत्पत्तिरूपातिशयेन मनः कारणं संभवति उपादानत्वा-
दित्यर्थः । आसित्कारणं च नेत्यसौ साक्षात्कारणं किं तु प्रतिबन्धनि-
वृत्तिद्वारेति । घटादिषु दण्डादीनि च पूर्वोक्तासित्कारणमध्यस्य प्रवेश-
नीयानि, उत्पत्तिकारणत्वमुपादानकारणत्वमिति । स्मितीति । भेगाप-
न्नं रूपं पुरुषार्थेसामान्यं मनसः स्थितिरूपातिशयेन कारणं भवति पुरुषार्थ-
समाप्ते । मनसः स्थपमेव लयादित्यर्थः । अत्र प्राधान्येनैव मन उदाहृतं
पुरुषार्थस्य सर्वभोग्यानामेव स्थितिहेतुत्वादिति । अभिप्यकीति । आलो-
करूपज्ञानं च रूपस्याभिध्यात्तिरूपातिशयेन कारणमित्यर्थः । अभिप्यक्तिश्च
क्षुद्रिदृष्टिः प्रोक्षणेयोधश्च तत्र क्षुद्रिदृष्टौ आलोकः कारणं प्रोक्षणेयोधे
च रूपज्ञानं क्षुद्रिदृष्टिरूपमिति विभावः । विकारकारणमिति । एकाग्रस्य
मनसो विध्यासर्गस्योत्तरागादिविकाररूपातिशयेन कारणं भवतीत्यर्थः ।
प्रत्ययकारणमिति । प्रत्ययः संप्रत्ययः प्राप्ताण्यनिश्चय इति यावत्, तथा च
पर्वते वहिरसीति गङ्गादिना यद्वनिष्ठानं तस्य संप्रत्ययकारणं पर्वते
धूमदहनमित्यर्थः । यथाश्रुतेर्निज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानशब्दवैयर्थ्यात् । आनुभा-
मिकज्ञानस्यापि अभिप्यक्तिमध्यस्य प्रवेशाच्च । प्राप्तिस्वरणमिति । आसिः
प्राप्तिरित्येक एवार्थः, एतद्व्याख्यातम् । धियोषेति । एतदपि व्याख्यातम् । ननु
विभोगकारणे कारणव्यवहार इव नास्तीति चेत् । मशकाद्यैवं धूम इत्यादि-
व्यवहारदर्शनात् । कर्मकार्यभेदेकार्यतयाऽऽशेषधातुक्रमेणामेव कार्यत्वा-
च्चेति । अन्यत्वकारणमिति । रूपभेदकारणमित्यर्थः । ननु विकारकारणादस्य
को भेद इति चेत्, उच्यते । सुवर्णोद्विः कटकादिरूपतात्वात्वेन कुण्डला-
दिरूपतायां यत्कारणं तत्सुवर्णोद्विःविकारकारणमुच्यते तदेव च कारणं
कटकदेरन्यत्वकारणमुच्यते कटकादिष्विनाशपूर्वक्रमेणैव कुण्डलादीनामु-
त्पादनात् अतः कार्यभेदेनैकमेव यस्तुनो द्विधाकारणत्वमिति । सुवर्ण-
स्येति । सुवर्णोपिण्डादित्यर्थः । सुवर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन सुवर्णा-
न्यत्वाकारणत्वात् । अतोऽस्य विकारकारणात् भेदात् सुवर्णोपिण्डं कुण्डलं
करोति इत्यादिप्रत्ययश्रवणायां कारणतायां प्रमाणमिति । आहमन्यत्व-
कारणमुदाहृत्यान्तरमन्यत्वकारणमुदाहरति । एवमेकस्येति । स्त्रीप्रत्य-

यस्य आकारपरिणतवृद्धिरुच्यस्य वृत्त्याद्यस्यैकस्यैकजातीयस्य मूढत्वादि-
धर्मोणामन्यत्वे भिन्नत्वे अविद्यादिघृतपटय कारकमित्यर्थः । तत्र मोहः
कर्तव्याकर्तव्यभून्यता दुःखत्वमुपपत्त्ये दुःखित्वमुचित्ये माभ्यस्य रामदुःख-
मोहगून्यता । धृतिकारणमिति । शरीरेमिन्द्रियाणामाश्रयविधया धारक
तानि चोन्द्रियाणि तस्य शरीरस्य योगवेगनिर्वाहकत्वेन धारकाणि । एव
पूर्विकादीनि महाभूतान्याधारस्यैव शरीराद्या धारकाणि । तानि च पर-
स्पर सर्वेणमिति । तानि च महाभूतान्यन्योन्य सर्वेषां सर्वेषां धारकाणि
आकाश वायोधारक पञ्चधात्या च द्विद्राकाशस्य धारिका द्विद्रस्य तत्तन्त्र
स्यात् तद्व्याधितत्वाच्च । एष वायुस्तेजसो धारक तेजश्वाक्तरादिहृष
मयदान्दरींतेषां धारकमित्यादिहृषेण व्याख्येयम् । तथा तैदम्बोना
नुपदेयतामि च शरीराद्यि परस्पर धारकाणि आश्रयविमात्राभावे ऽपि
यत्रकुष्मादिभिरन्योन्यमुपकारकत्वात् । देवान् भाषयतानेन तै देवा भाष-
यन्तु व इत्यादिभ्य इत्यर्थः । अथैव मितिज्ञात्वात् धृतिकारणस्य कथं भेद
इति उच्यते । कावानुपवेशाप्रवेशाभ्याम् अवनिरमेदात् स्थितिहेतुर्हि पुन
पापौहारादिर्मत शरीराद्यधिभक्त सचेत् तानि स्यादथ्यति धृतिहेतुश्च शरी-
रादिरिन्द्रियादीनननुप्रविश्यैव तानि धारयतीति महान् विरोध इति । उच-
रहइति । इत्येवमिति । यथायोगमेभिरेव कारणत्वेरेविविद्राक्रमं जीवेस्वरादी-
नां सर्वकारणत्वप्रतिपादिका धृतिस्मृतयो व्याख्येया इत्याशयवानाह । तानि
च यथासमर्थमिति । याधूनिकास्तु इत्याद्यविजागोप्यमस्कारहृषैश्चतुर्विध
कायमाहुः । तैस्तु नयानामेव कायानां वस्तुधां विभाव इति । प्रह-
तमुपमहरति । योगादेति । श्रुवान्तरमन्तरार्थति । तत्रेति ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध

योष्टावङ्गानि ॥ २८ ॥

पूर्वपादोक्तान्यन्तरङ्गानि अस्माकमैराग्यशुभावावावाशरीरस्य पा-
दव्यादावुक्तानि अथ्यमसाधनानि तस्य स्वाध्यायेष्वरविधानानि अन्वय-
हिरण्येवमुक्तसाधने अह पिण्डीकृत्य योगज्ञानोपपत्ताधनपदोक्तवदन्त्य-

योनस्तथम् । क्रियासाधननिरूपणं तु उत्तममध्यमाधमाधिकारभेदात् । तत्र
वैराग्यस्य भक्तौ प्रवेशे श्रद्धादीनां च तत्रादिषु परिकर्मणां च धार-
णादित्रिकरति श्रवणमननयोश्च प्रमाणाविधयेव ज्ञानहेतुस्य साक्षादस्ती
त्याशयेनाशुद्विष्यद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते परिगणिते इति मन्तव्यम् ।
भाष्ये यथाक्रममेवामनुष्ठानमिति कर्तव्यमिति शेषः । यद्येवमस्मै एव
होत्रप्रसादाद्विज्ञेयत्वमिति नानाधर्मेषु विनियोग इति भाष्ये वक्त-
व्यत्वात् । अन्यथा बहिर्द्वारान्तरद्वारविभागप्रतिपादनवैयर्थ्यापत्तेरिति ।
उत्तरमूत्रजातमधतारयति । इत्युक्तं चेति । इत्युक्तं च यथाक्रममेवामत-
परं ब्रह्मण इत्यर्थः ।

तत्राहिंसासत्यास्त्येवमन्त्रार्थपरित्रया यथाः ॥ ३० ॥

योगाद्भूताः प्रकृष्टाहिंसा लक्षयति । तत्राहिंसा सर्ववैति । आश्रमवि-
हितमित्यकर्माविरोधेनेति विशेषणीया शौचादिषु सुदृढानुहिंसाया अपरि-
ह्येत्यात् । अत एव योगिनां प्राणायामादिकं तत्प्राप्त्यनन्तरं नित्यतया
शास्त्रे विहितमिति । आहिंसाया आविरोधेनैवास्त्यादयो यमनियमाः पुन-
रप्येव इति प्रतिपादनाय तस्या श्लेषत्वमाह । उत्तरे चेति । तन्मूला इति-
सैव मूल प्रयोजनं येषामिति विग्रहः । अतो हिंसासिद्धिपरतयेव शास्त्रेषु
इत्येवमनियमाः प्रतिपादन्त इति तस्मिन्निष्ठपरतयेवेत्यस्य विवरणम् । तत्र-
प्रतिपादनावेति । सत्यादिभिर्हिंसा सिध्यतीति प्रतिपादनावेति तस्यार्थः ।
तथा तदवदातरूपरूपायाहिंसा निर्मलीकरणायेव योगिभिरुपादीयन्ते-
नूचीयन्ते वेत्यर्थः । शौचतपश्चादाक्रम्ये ॥ नरकादिना हिंसाप्यन्ततोत्तमीति
मन्तव्यम् । तथा चोत्पादि, सुगमम् । तथा मोक्षधर्मेषु

यथा नागपदेनानि पदानि पदगामिनाम् ।

सर्वोपेयापि धीयन्ते पदजातानि कौशले ॥

एव सर्वमाहिंसाया धर्मोपेयमपि धीयते ।

इति । सत्यं लक्षयति । सत्यमिति । यथार्थं च कथ्यते । यथा
दृष्टमिति । दर्शनादीनां प्रमाणावपि विवक्षितम् । अन्तावेति इत्येवमाय

स्यात् । अत्राननिमित्तकपापान्तरवत् छान्तिनिमित्तका सत्यस्यापि पाप
त्वोचित्यात् । मनश्चेति । मनश्च तदा तात्पर्ययुक्तमित्यर्थः । तेन यदा
दृष्टाद्विषयीतार्थशोधने तात्पर्ये तदा यथार्था वातमत्येव भवति
यथाशक्त्यामा इति इति युधिष्ठिरवाक्य, तत्र हि यत्रविषये वाक्यस्य
सत्यत्वेऽपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविषयीतद्वैराग्यपुत्रजनने तात्पर्यादिति ।
सत्यस्योदाहरण सामान्यत आह । परचेत्यादिना इतीत्यन्तेन । इति
शब्दात्पूर्वं तदा सत्यमिति पूरणीयम् । स्वविनोदाय गीतावाक्याद्वीना
परप्रतिपत्तिरन्यथादावपि नास्त्यत्वात्प्रतिपत्तस्तत्सम्बन्धनार्थे परच स्वसो
धसकान्तये इत्युक्तम् । अस्मिता विषयीतार्थशोधनेच्छया प्रयुक्ता भान्ता
धर्मेण प्रयुक्ता प्रतिपत्तिरन्यथा अप्रसिद्धपदादिभिर्ने बोधजननसमेत्यर्थः ।
यद्योक्तस्यलक्षणो लोकहितस्वमपि विशेषणं देयमित्याह । इत्येति । यदा
वाक प्रयुक्ता ब्रह्मणा निर्मिता । अतो यदि च एवमपि यथार्थापि अभि
धीयमानोऽन्वयैर्माणीत्यादिरर्थः । सा च वाक यदा द्रष्टुभि सार्धगमन
दृष्टस्य सार्धगमनाभिधानम् इत्यादिकृता पुण्याभासेन पुण्यवत्पत्तीयमानेन ।
तत्र हेतु पुण्यवत्तिरूपकेति पुण्यसदृशेनेत्यर्थः । कष्ट दुःखात्मक तमो
मरकमित्यर्थः । सत्य यथाष्टे भूयादित्यर्थः । अत्र च असत्यनिवृत्तिमात्र
सत्यपक्षेन विवक्षित तस्यैव तदसमेवात् अन्यथा असत्यस्य वचनेऽपि
यमप्रसङ्गाच्चेति । अस्तेय लक्षयितुमशक्य प्रतिषेधनिवृत्तिरूपधातीतिवि
पण्यतयादौ स्तेय लक्षयति । स्तेयमिति । प्रतियद्व्यावर्तनायाशास्त्रपूर्वकमि
ति । अत्र चैवेकादि स्वत्व ज्ञायतइत्यवगम्यते । अथ वा स्वीकृत्य ममेतिबु
द्धिमात्र भ्रमसाधारणमिति तत्प्रतिषेधस्तद्विदितस्तथाप्यसृष्टामुपलक्षयि
त्वाह । समुदाहरणमिति । ब्रह्मवचने लक्षयति । गुप्तेति । गुप्तेन्द्रियस्येति
श्लोक्तस्य विवरणमुपस्यस्येति । सयम इत्यत्रोपसर्गैकान्योन्द्रियसाहित्य
मुपस्यस्य यादा तेनोपस्यस्य विषये सर्वेन्द्रियव्यापारोपरम् इतिनलक्षम् ।
तथा वाक्यवद्वद्विज्ञातायाम् ।

असत्यस्य यदा रतेदृष्टया लक्षणं दृष्टम् ।

स्मरन् कोनैव केति अत्रायं मुद्राभाषणम् ॥

सकल्योऽध्यवसायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ।

एतन्मेषुनमष्टाङ्गं प्रथदन्ति मनीषिणः ॥

इति । प्रकृतप्रतीक्षणं प्रेत्यं रागपूर्वकं दर्शनमित्यर्थः । अपरिग्रहं लभ-
यति । विषयाणांमिति । परिवर्ते हि साक्षाद् अपि* द्रोणास्तेषां दर्शनादिति
विशेषणं हम्भाशक्तपादिनिमित्तकास्वीकरणोऽतिव्याप्तिनिरासायेति । हिंसा
चात्र द्राक्षुमभृतीनां बोध्या । उक्तानां यमाना विशेषमतिपादकं शून्यं
पूरयित्वा पठति । ते त्विति ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महा व्रतम् ॥ २१ ॥

समयः सक्तेनो घट्यमाणनियमविशेष इति यावत् । जात्यादिभि-
रवतुभिर्नर्गच्छिषास्ते यमाः सार्वभौमाः सर्वोत्पत्त्यासु अनुगता
यतो महाव्रतमितिसङ्गिता इत्यर्थः । अन्यैर्यस्यैवाः कत एव प्रकृतयो-
गिभिरैवमुष्ठानमिति । मुख्यमहिंसात्म्यममापित्य सात्त्विकच्छिन्नादीत्
छावते । सत्ताहिंसेति । जातिर्मत्स्यत्वादिः तथा परम्परया ब्रह्मच्छिन्ना
मत्स्याद्यतिरिक्तस्याहिंसेत्यर्थः । एवमुत्तरास्यपि परम्परयैवावच्छिद्यत्य बो-
ध्यम् । सैव हेरेति । सैवाहिंसैव एवमुत्तरयोरपि । त्रिभिर्हपरतस्येति । साङ्ख्यै-
रिहासायोक्तम् । त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुन्यस्येत्यर्थः ।
समयावच्छिन्नस्योदाहरणद्वयमाह । द्वेति । यथा चेति । यथा चेत्यर्थः ।
अहिंसावाद्यान्येषामपि यमाना सात्त्विकच्छिन्नमूहनीयमित्याशयः ।
सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एभिरेति । सार्वभौमशब्दस्यार्थमाह । सर्वभूमिच्छिति ।
सर्वभूमिच्छित्यस्य विवरणं सर्वविषयेच्छिति । विषया जात्यादयो यथोक्ताः ।
अस्यापि विवरणं सर्वपेक्षेत्यादि । अनु कुञ्चसमिदाहरणादिवैधिसाना-
मपि परित्यगे नित्यकर्मबाधेन प्रत्यवायापत्तिरिति, मैवम् ।

सर्वाणि भूतानि मुच्येरमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तयोद्विजन्ति ।

तेषां भयोत्पादनत्रातवेदः कुर्याच्च कर्मोऽपि हि जातवेदः ॥

इति मोक्षधर्मादिषास्त्वैर्जातवेदस्यैवत्पन्नात्मज्ञानस्य योगिनः का-

विषयस्य बाह्यकर्मत्यागानुप्रमा ऽपेक्षितमेव बाह्यकर्मोक्तस्य प्रत्ययानाह
योगरूपस्यैव • नित्यकर्मस्यो भ्रमादिविहितत्वात् । यच्च श्रुतिः ।

१००० ह्येवमेव मंदायज्ञानं यत्तत्तत्तद्विदो जनाः ।

१००१ अतो ह्यमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव लुहति ॥

१००२ इति । यत्त एव वसिष्ठेन बाह्याभ्यन्तरकर्मोक्तस्य कालः ।

१००३ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकम् ।

१००४ तयोरेकस्यैव कर्मोक्तस्य कर्म यथाविधि ॥

इति । तयोरेकमाभ्यन्तरं कर्म द्विसाहस्रमाह्यात् हेकामाह्यात्वात् चेत्
गीतादिभूतम् • नियान् द्रव्यमयादाज्ञानानयज्ञः परतपेत्यादिना । भाष्यका-
रव वैधर्म्याया अपि पापहेतुस्यमपि प्रतिपादयिष्यति • जीवादिषु चापरि-
हारां हिंसा चापमविहिता चेति न तस्या ज्ञतत्वात् । स्वात्ममधर्मोपरिर्वाधित्वेन
विशेषितत्वाच्चिति ॥

यमान् व्याख्याय नियमान् व्याचष्टे ।

श्रीचरितौ पतयः स्वाध्यायेत्यरप्रणिधानानि नियमाः ॥ १२ ॥

सुखलक्ष्मीरस्यैव बाह्यान्तररूपेणात्रै । द्विविधं बाह्यशौचं द्रष्टव्यं ।
सुखलक्ष्मी । मेधं गोमूत्रमवाग्रादि तेषां भक्षणं मिथ्याभ्यवहरणम् आदिषु-
भाष्यवासादप्येवाद्यतः । ज्ञानसमपि शौचमाह । आभ्यन्तरमिति । सत्यस्य
नैपत्यं विसत्यं मत्ता रागद्वेषादयस्तेषां श्रेयादिना प्रसादनं प्रसाद इति
प्रागुक्तमित्यर्थः । संतिष्ठे व्याचष्टे । संनिहितेति । अस्माद्वरप्राप्त्या-
नानिर्वोदकविद्यामानसाधनादतिरिक्तस्यातिष्येत्यर्थः । सुदुर्लभमिति ।
शास्त्रोक्तत्वात् । निर्वृत्तं दुष्टसेवनमित्यर्थः । सुदुर्लभाह । निघत्सेति । निघ-
त्सा सुभुक्ता, यदापि श्रोतव्यादिष्वत्परस्परविरुद्धत्वं सुभुक्तापिपासयोजनेति
तथापि मिथुनवदेव पात्रिमात्रिकद्वेष्टता । स्थानमूढत्वस्यानम् । आसनं चो-
च्येधनम् । कोटमेतन्मिदृतेनापि स्वाभिप्रायायकायनम् । आकारमेतन् । त्व-
च्येधनमात्रम् । एतानि शास्त्रोक्तप्रतीतिवैयर्थ्यानि न तु शृण्वेत्याशयेनाह । इति-
ति वैवाचिति । स्वाध्यायव्याख्या सुकरा । तज्जपस्तद्वैयर्थ्याच्चनमित्यर्थमात्रा

देवतप्रणिधानव्याप्यार्थं द्वितीयपादादात्मसूत्रव्याप्यमेव प्रणिधानशब्दार्थं
स्मारयति । तस्मिन्त्यस्यैव सर्वैकमोर्षणमिति । एतच्च तत्रैव व्याख्यातम् ।
नन्वेवं तत्रैव भावनरूपमेव प्रणिधानमर्थो भवतु । न । अहिरङ्गसत्याः सत्यमा-
वृत्त्याः । ईश्वरभावनं हि ध्यानरूपतया योगस्यान्तरङ्गमेव । तन्नयमन्तरङ्ग-
मिति वक्ष्यमाणसूत्रात् सर्वैकमोर्षणमेव मुख्यतो ध्येयं न स्थीयस्वतत्त्वम् ।
'कुर्यात् कर्म सत्याद्यविनाश'मिति योगियाश्रयस्त्ववाक्यात् ।

नराह कर्तुं सर्वमेतन्मनसा० कुरुते तथा ।

एतद् अन्तर्पणं मोक्षमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति कैमोक्षः । ईश्वरस्तु सामान्यतस्तद्विशेषणतामात्रेण कर्तुं
स्मारोपेण च ध्येय इत्यतो युक्तं तस्य योगवहिरङ्गतेति । तदेव सूत्रगतौ-
क्ता यमनियमा विष्णुपुराणादिष्वपि दृश्येताः ।

ब्रह्मघर्षमहिंसा च सत्यास्तेयपरिग्रहात् ।

सेधेत योगी निष्कामो योग्यता मनसो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसतोपवासि नियतात्मयात् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्मरणं मनः ॥

इत्यादिभिः । एतेषु दशसु मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतैः योगा-
द्वैतमिति प्रतिपादनाय निर्दिष्टपरमात्मयोगहेतुसंख्यं तस्याह स्तोत्रेन । शय्या-
सनेति । ईश्वरप्रणिधानो तदनुग्रहात्सदैव योगयुक्तः स्यादिति श्लोकार्थः ।
स्यस्य परमात्मनिष्ठ परमात्मार्थितकर्मणा मुख्यतस्तद्विद्योगस्यैव कल्पनौ-
चित्यात् वितर्कत्रातो । यो वक्ष्यमाणं वक्ष्यमाणप्रतिपक्षभावेना विनादिम
रिधीयो यस्य स तथा । ससारवीक्षायां संस्कारादीनां वक्ष्यमानुद्दिग्दुष्यताम
मानं तद्वामृतभोगयोगी स्थानीयैर्भुक्तिमुखाभुविसेत्येवभूतो नियत्युक्त
स्यादित्यर्थः । न केवलमीश्वरैर्पितकर्मण ऐश्वर्ययोग एव भवति अपि स्थीर-
रक्षादात्काराद्वारा पूर्णत्वादिना तत्त्वसाक्षात्कारेणैत्युक्तमेव स्मारयति ।
यत्रेदमुक्तमिति । यत्रेश्वरयोगे । ननु यमनियमयोर्मध्ये यत्रदानाद्यवचना-
शून्यतेति चेत् न ।

देवद्विजगुणानुपपन्नं ज्ञेयमार्जकम् ।

प्रत्यक्षमहिंसा च शरीरं तस्य उच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो ऽत्रानुक्तकर्मणां तत्पक्षेवान्तर्भावः । एवं यो
गिनामन्तर्गताऽभ्युपगच्छेदेरेषि तत्पक्षेवान्तर्भावः । देवशास्त्रवार्पहिंसाया
अपि स्वात्मवचनेन च प्रकृत्योगिनां बाह्यकर्मणाम् अभावसिद्धिरिति ।
तदेवं यमाः यजुः नियमाश्च यजुः सर्वस्मृत्तिसिद्धाः प्रोक्ताः । ननु यमा-
नामभावकृतया कालाग्रनवजिह्वस्वसंभवात् सार्वभौमत्वमुक्तं नियमा-
नां तु प्रतिनियतकालावच्छिन्नतया न सार्वभौमत्वं संभवति अतो नात्र
महाव्रतकृत्यो विशेष उक्त इति । यद्योक्तयोगश्च यमनियमयोर्मध्ये निवृत्ति
कृतया शक्यसंपादनत्वेन यमा एव परमहंसानामावश्यकौ लक्ष्मणतदी-
नामप्यहिंसाध्यानस्य विष्णुपुराणादौ स्मर्याह । न तु नियमाः प्रवृत्ति-
कृतया योगान्तर्गतावत्वात् । तदुक्तं भागवते

यमानभीष्टं सेवेन नियमान् मत्परः क्व वित् ।

इति । उक्तेषु यमनियमेषु वक्ष्यमाणविग्रस्य निवृत्त्युपायप्रतिपादक
सूत्रं पूरयित्वावसरयति । एतेन यमनियमानामिति ।

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ६६ ॥

वक्ष्यमाणवितर्कैर्वादिबाधने अति वक्ष्यमाण प्रतिपक्षभावनं कुर्वी-
दित्यर्थः । तत्रैतद्वाच्ये । यद्वैत्येति । विपरीतास्तर्का विचारा येनिति ।
वितर्कमहा हिंसादिषु तान्त्रिकी । तर्कश्चात्र विशेषको, तथाच वितर्क-
माद्यो हिंसादिवितर्कः तेन बाधने स्वाभिमुखीकरणे प्रतिपक्षभावनम् ।
उक्तसूत्रवक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः । विपरीततर्कस्याकारमाह । इतिष्वाप्ती-
त्यादिना इतीत्यन्तेन । एवं नियमपञ्चकेषु स्पष्टव्याम्यह सौचमित्यादौ
वितर्कोः द्रष्टव्यः युक्तिसाम्यात् । सूत्रतात्पर्यार्थमाह । स्वमिति । स्वमुच्चा-
नाभिमुखेन हिंसादिगतेन वितर्कप्रवरेण व्यतिनेन बाध्यमानो बोधी वि-
तर्कविरोधिज्ञानविद्यतया वितर्कप्रतिपक्षान् तु 'आदिकलकत्वाद्वा' आ-

धयेत् चिन्तयेत् इत्यर्थः । प्रतिपत्तभावनं ध्यावयेत् । घोरैर्वित्यादिना
भावयेदित्यन्तेन । वितर्कान् हिंसादीन् । अत्र दुःखफलत्वचिन्तनं वाक्य-
सात्पर्यार्थः । नुत्पत्त्यमेव विवृणोति । यथेति । इवमादीति । वितर्क-
भाधने प्रतिपत्तभावनमित्येवमादिकं सूत्रान्तरेषु आसनपाद्यायामसूत्रेष्वपि
योजनीयम् । आदिशब्देनास्य सूत्रस्य ध्याया वसरसूत्रं च शाब्दम् ।
आसनादिषु च वितर्का आसनादिकं त्यज्यइत्यादिरूपा इति शेषः । इदानीं
ये वितर्काः ये वा वितर्कस्य प्रतिपत्ताः आकृष्टं वा तच्चिन्तनं तद्व्यपमाह ।

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोध-
मोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाप्राणानन्त-
फला इति प्रतिपत्तभावनम् ॥ २४ ॥

हिंसादय इति । वितर्केणां स्वरूपरूपनं विशेषणवशेण । तत्त-
द्गतविशेषाणां कथनं सर्वथैव हेयत्ववतिपादनाय । दुःखादिफलकत्वकथनं
च प्रतिपत्तकथनम् । प्रतिपत्तान् भावयेदिति पूर्वसूत्रीयभाष्यानुपपत्त्या प्र-
तिपत्तभावनमित्यन्तकर्मधारयासंभवात् । शेषेण च भावनकथनमिति ।
दुःखाज्ञाने स्थानन्ते फले येषामिति विग्रहः । विशेषणवशेणान् विशेषान्
विवृणोति । तत्र हिंसेति । कृतेति । कृता वा कारिता वा अनुमोदिता
वेत्यर्थः । तत्र कृता स्वयं निष्पादिता कारिता कुर्वित्युक्ता अनुमोदिता
परैः क्रियमाणा साधुसाध्वीत्यद्वीकृता । कृतादीनामपि द्वितो-
यविशेषणीकं वैविध्यं ध्यावयेत् । एकैकेति । लोभनेत्यस्य ध्याया । मांस-
वर्मोर्ध्वं मांसवर्मोर्ध्वमिदमिदमेतन्नेन तथा अपकृतमनेनेत्येवं क्रोधेन तथा मो-
हेन यत्तार्थहिंसया निर्दोषो धर्मो भविष्यतीत्येवंरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि मृदु-
मध्याधिमात्रा इति हिंसादिविशेषणं सूत्रेति तथापि लोभादेर्मुदुत्यादि-
निहिंसादेर्मृदुत्वादिकमत्र विवक्षितमर्थसौष्टवमित्याशयेन लोभादिविशे-
षणतया मृदुत्वादीन् ध्यावयेत् । लोभक्रोधमोहा इति । लोभक्रोधमोहा
एकैकाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्यर्थः । इवमित्यादि हिंसाया
इत्यन्तमेकं वाक्यं मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेष इति पूर्ववादीय-

सुप्तानुसारं (चित्प्रकाशवशात्) स्वप्नमाह । सुप्तमध्याध्यानाः पुन-
 रिच्छेति । सत्त्वं-सोपान्तमधिमात्रता, चेतं, स्वप्नम् । सा पुनर्निष्येति ।
 यत्स्वप्ने च चित्तेत्यादिनिर्णयः । कस्मिन् दिवसे स्वाप्नस्य अनुभवः प्राप्नो-
 तत्येव हिंसा-लोभमोहित्यादिविकल्पः । स्वाप्नस्य अनुभवोऽप्येवाप्य-
 स्यात् । चित्तेत्यादिः समुच्चयः । इत्येवं नियमविकल्पसमुच्चयः प्राप्नो-
 त्यादिना संस्मृत्येत्यर्थः । नियमादानीत्ये-हेतुः । प्राप्नोति । हिं-
 सानां हिंस्रानां वा दुःखस्य नियमादीनामनन्तरकारत्वमित्यर्थः ।
 इत्यमिति । हिंसायामिवागुतादिद्वयवित्तर्कस्य कृतकारिता इत्यादिभि-
 र्भागा योजनीया इत्यर्थः । अज्ञानं चेति । अज्ञानं समाहः हिंस्रानां दुःखा-
 ज्ञाने यथा भवतस्तदाह । तथा चेति । मृयादौत्यर्थः । जीवस्यो वसान-
 नियमनम् । एवं विप्रकारादितनाशप्रकारमेव दुःखं इत्यादिप्रति कर्मो-
 नुपपत्तौद्वयादिति प्रतिपादयति । ततो वीर्येति । परस्व वीर्योऽप्यस्य
 हस्तुति चेत्तन्मनुष्यकरो स्त्रीपुत्रधनादिव जीवस्यैव कार्यसमं भवति ।
 तथा परस्य सत्त्वादिना दुःखोत्पादनादुन्नापि नरकादिषु याम्यसत्त्वादिना
 दुःखमनुभवति । तथा परस्य जीवितस्यपरोपयात् प्राणवियोजनसत्त्व-
 तैरपि मतिरुक्तं जीवितस्यैव रीतादिना अरुणावस्थां संनिहमयीमाप्यो-
 मरणमिच्छति कर्तुं विद्वेह जीवति । ननु तदानीमेव कथं मरणं न
 भवति तदाह । दुःखविपाकस्येति । दुःखरूपस्य विपाकस्य प्रतिनियत-
 म्मादिविपाकेरेव भोग्यत्वादित्यर्थः । तदेतद्विज्ञाया अन्तःकृतज्ञानक-
 लकत्वं गीतायामुक्तं ।
 भ्रामास्यपरदेहेषु प्रदुःखतोऽप्यनुव्रजाः ।
 तानहं हिंस्रतः कुरान् संसारेषु मरणमाह ।
 विपाकस्यैव भुजानामुत्प्लेब योनिषु ।
 इति । पुनरुद्गमविस्तृतिरुक्तं विस्तृताः । आत्मा वै जीवो
 पुनरिति कृतः । अतः ईश्वराजनीयेषु द्वेष ईश्वरद्वेष इव । किं च जी-
 वानामप्यात्मा । परमेष्ठये । अतः करोतुमेव । करोतुमेव जीवद्वेष
 करोतुमेव । कुरु । अतस्तीति भावः । पुण्यावापत्तीति । पुण्यकर्मरूपस्य

सुधीजस्य विसृष्टमाध्यापने गता सहायापितेत्यर्थः । धान्यबीजवपने वृण-
बीजानां वपनवदिति भावः । प्रवेदस्यावृत्तिरिति । ननु 'अहिंसन्सर्वाणि भू-
तान्यन्यत्र सीधेभ्यः' 'तस्मादाज्ञे ऋषोऽवध' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरवधहिंसा-
तिरिक्ताहिंसाया एव प्रतिषेधात् कथं वैधहिंसाया अनिष्टसाधनत्वमुच्यत-
इति । अत्रोच्यते । कार्यत्वानिष्टसाधनत्वं वा विध्यर्थो न पुनरनिष्टान-
नुबन्धित्वमपि । राजत्वादिप्रापककर्मणां, सर्वबाधजन्याद्यनर्घहेतुतायाः
सर्वप्रसक्तत्वात् । न च यत्नवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थो वक्तुं श-
क्यते । अनिष्टेषु पुरुषाणां वत्तवद्वेषस्याव्यवस्थितेः । दुःखमेव सर्वे वि-
वेकिन इत्युक्तत्वात् । किं च वत्तवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि यज्ञा-
दिनान्तरीयरीहिंसायाः सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोधः । अपि चा-
वैधहिंसास्यागस्य स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिरवधहिंसायाः स्वर्गादि-
साधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्यव्याद्यानिष्टहेतुताबोधकश्रुति-
स्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन ताम् संकोच कल्प्येत यतो युक्तमुक्तं
पुण्याद्यापगतानामपि हिंसानामनिष्टहेतुत्वम् । पुण्याद्यापगतहिंसास्यपि दु-
र्धित्वादीनां प्राणविकृतप्रवणत्वाद्यप्यपमेव सिद्धान्त उचीयते ।

तस्मादास्याम्यहं तात इष्टुमं दुःखसनिधिम् ।

अभीधर्ममधर्मादुं क्रियाकलसनिभम् ॥

इति मार्कण्डेयादिस्मृतिश्रुत्यादिभ्यश्च । अत एव स्मर्यतेऽपि ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तपोवृत्तिरिति ।

तेषां भयोत्पादनज्ञातयेदः कुर्मोऽथ कर्मणि हि ज्ञातयेद ॥

इति मोक्षधर्मोदिव्यति । अधोऽवध इत्यादि वाक्यं तु अधाभासता-
परमिति दिक् । अत्रमिति । अनुतादिव्यप्येव दुःखात्तानकलकल्प यथासंभवं
मरणादिकं सिद्धाय योज्यमित्यर्थः । प्रतिपत्तभावनस्य प्रयोजनमाह । अथ
वितर्काणामिति । अनुगतं नियतमेवमनिष्टं विपाकं वितर्काणो कार्यमेव
विस्तपन् धीमो न वितर्केषु मनः प्रविदधीत वेदातोत्यर्थः । यमनियम-
विभक्तिमूचकाणां सिद्धान्तानां प्रतिपादकानि सूत्राणि अत्रतारयति ।

प्रतिपद्येति । देवा हातुमर्हा स्वभूता वितर्का वदन्त्य योगिनः प्रति-
पद्यन्त्यासौ विषयस्याभिप्रायकालेऽप्यसकस्यभावा भवन्ति तथा तत्काल-
वितर्कदानित्तमैश्वर्ये यमादिनिष्कलितसूचक भवतीत्यर्थः । तद्विषयसक-
धारणे च तत्तद्वृत्तिषु यत्नं विधाय भूमिकान्तरं जोगी यन्ममातिष्ठेतेत्ये-
तत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगिषु विद्विषयान् । सदाचा तदेवैव यथा ।

अस्मिन्ममप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

प्रतिष्ठायां स्वैर्यै वक्तविसर्कसम्पर्कैरतिवाह्यम् । सत्यां सत्यां त-
त्सन्निधौ सत्यां सर्वेषां यन्ममातिष्ठेतेत्ये-
तत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगिषु विद्विषयान् । सदाचा तदेवैव यथा ।

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सर्वेषां यन्ममातिष्ठेतेत्ये-
तत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगिषु विद्विषयान् । सदाचा तदेवैव यथा ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वेषां यन्ममातिष्ठेतेत्ये-
तत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगिषु विद्विषयान् । सदाचा तदेवैव यथा ।

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

वीर्यं शक्तिविशेषं सत्वयति । यस्यैति । यस्य वीर्यस्य साक्षात्प्रतीया-
तत्तज्जितान् मुक्तान् ज्ञानक्रियाशक्तौस्त्यर्थेति योगी वर्धयति तथा विदुः
स्य च ज्ञानी भूत्वा ज्ञिष्येण ज्ञानाधानसमर्पणं भवतीत्यर्थः ।

अपरिग्रहस्वैर्यं जन्मकृत्यासंबोधः ॥ ३९ ॥

अपूर्वैकं तदेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः सन्त्येव जन्म तस्य कथं-
ता विचारता सयोः सन्त्येव साक्षात्करो जन्मकृत्यासंबोधः । तथा च

शान्तादिताव्यपदेश्यानां जन्मनां स्वरूपतः प्रकारतश्च जिज्ञासामात्रेण सा-
क्षात्कारोऽपरिग्रहस्यैव भवतीत्यर्थः । तदेतदुदाचष्टे । अस्य भवतीति ।
इदं सूत्रेण सज्जानेति । कोऽहमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्र-
कारयोर्जिज्ञासा किंस्विदित्यादिद्वयं वर्तमानजन्मनः स्वरूपप्रकारजिज्ञासा के-
वा भविष्याम् इत्यादिद्वयं च भाविजन्मन इति । पूर्वापरान्तमध्याः भूतभ-
विष्यद्वृत्तमानकालाः तेष्वस्य योगिनः स्वजन्मजिज्ञासोत्पन्नमात्रेण स्वरूपेण
स्वविषयेण ज्ञानेन उपावर्तते विशिष्टा भवति नास्त्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः ।
स्यतः सत्यैर्यद्वद्वद्योग्यस्यापि चेतसोऽतीतादीनां व्यावस्थानात् पश्य-
णं परियहध्यासङ्गदोषात् अतो परियहस्यैवासाः स्रवं प्रणिधानमात्रेणैव
पृच्छन्तइति भावः ।

श्रीचात्स्याद्गुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शैवात् शैवस्यैवात् । अनेन सूत्रेण बाह्यशैवस्यैवस्य सिद्धिरुच्यते,
गुगुप्सा कुन्सा अगुचित्यदोषदर्शने तस्याशेषतः साक्षात्कार इति यावत् ।
शैवात्स्याद्गुगुप्सायां युक्तिमप्याह । स्याद्गु इति । यतः पूर्वमल्पगुगुप्साया
शैवमभ्यस्तम् अतो निश्चयितगुगुप्सा शैवफल युक्तित्याशयः । गुगुप्सां विदु
योति । कायेति । अयदां द्वेषः । तज्ज्ञानस्य फलमाह । कायानभिष्वङ्गीतिः ।
येषं भुगमम् । अतः शैवस्य सिद्धिसूचकं भूषमवतारयति । ॥ चेति ।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-

योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

एतेषु क्रमं दर्शयति । गुचेरिति । सात्त्वित्तचित्तमलस्य सत्त्वशुद्धिः
सत्त्वोद्वेको भवति ततः सौमनस्यं प्रीतिः स्वतः शब्दानन्दो जायते तत्तत्र
प्रीतचित्तस्याग्रिलेपादेकार्थं तत इन्द्रियजयः तत्तत्त्वात्मदर्शनयोग्यत्वमिति ।
भूचद्वयाद्यैर्मुपसंहरति । एतदिति । एतत्सूत्रद्वयोक्तं शैवसामान्यस्य स्वयं-
त्माप्यते इत्यर्थः ।

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

सामान्यतया नृणां यत्नात्तादृक्पुरुषस्य साधः सतीतस्त्वैयं दुर्बलतया-
 र्थः । दृष्ट्वाद्यथो हि सतोपः दृष्ट्वाप्रतिबन्धापवने च विलस्य स्वाभाविक-
 सत्त्वाधिक्यनिमित्तका मुक्तस्वभावता स्वतः स्वाभिर्भवति न तत्समुच्चै वि-
 धायेति तर्हिर्विषय शान्तिसुखम आत्मसुखमुच्यते । ते ये सन्तः प्रज्ञापते-
 रानन्दाः । स किं प्रसन्नः शानन्दः । शोचिषस्य चाकामहतस्ये'त्यादिश्रुतेः ।
 ईश्वरस्य पूर्वेकामत्वात् शोचिषस्य च ज्ञानेन कामवशादुभयोरेव ईशु-
 ष्यस्य सुख्यतया समानं सुखमित्याशयः । श्रुतेः सत्त्वात्मकतया मुक्तस्वभा-
 वत्वेन शोचिषि सित्य सुखमिदमेव गीयते स्वाभाविकस्य यावद्दृष्टप्रभा-
 त्वात् तमसा पिहितत्वेन च सदामभिध्यक्तत्वात् न पुनश्चिस्तिरेव सु-
 खस्वरूपिणी विन्मात्रावयुतिस्सुखं विरोधादेवकत्वात् इति । सतोपः
 दमिष्यत्सुखस्यानुत्तमत्वे स्थितिमुदाहरति । तत्राद्योक्तमिति । काम-
 मुक्त कामेभ्यो नैतिकविषयेभ्यः सुखं दिव्य सकल्पमाशेत्यविषयज्ञे 'सक-
 ल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तो'त्यादिश्रुतेः । दृष्ट्वाद्यथमुक्तस्य दृष्ट्वाद्यथा-
 भिव्यक्तमुक्तस्येत्यर्थः । विदेदकैवल्ये तु मुक्तवाक्यनि दुःखनिवृत्त्या गौणा-
 नीतिः ।

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिस्तथासपसः ॥ ४३ ॥

व्याचष्टे । निर्वर्त्यमानमिति । अशुद्धिरधर्मस्त्वामसो, गुणः, कैवा-
 लिमादिपक्षेराशक्तो मतः इत्यर्थः । अविमादिसिद्धौ विभूतिपादे व्याख्या-
 सति । शेषः सुगमम् ।

स्वाध्यायादिदृष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

संप्रयोगो दर्शनं यो देवता द्रष्टुमिच्छति सैव दृष्ट्या भवतीत्यर्थः ।
 सुगमं भाष्यम् ।

समाधिसिद्धिरीश्वरमणिधानात् ॥ ४५ ॥

व्याचष्टे । ईश्वरेति । ईश्वरेऽर्पितः सर्वमाद्यः सर्वज्ञोपारो येन
 तस्य समाधिसिद्धयौगानिध्यनिर्धेया येन प्रकारेणोत्तरानुब्रह्मते भवति

* पुत्रीन्यधिकं पुत्रकान्तरे ।

† मत्त इति याव यः ।

तदुच्यते, आदौ तावद्वेशाद्यन्तरस्थमपि ध्येयं सधै श्रवणमननकाले य-
च्चार्यमेव जानाति । नुस्वाक्याद्रावविपर्यस्तं भवति । ततोऽस्य योगिनः
प्रज्ञा समाधिककालेपि यच्चार्यमेव साक्षात्करोतीत्यर्थः । एव सप्रज्ञातसिद्धा-
वसप्रज्ञातसमाधि स्वयमेव सिध्यतीति तत्र प्रदर्शितम् । न चेत्स्वप्रणिधि-
धानाद्येव योगनिष्ठावितराङ्गवैपर्य्यामिति वाच्यम् । ईश्वरप्रणिधानस्य
मोहमात्रनिवृत्तिद्वारत्ववचनात् । द्वारान्तरेण स्वहृन्मिराया समाधिसाध-
नस्थसंभवात् । अपि च ईश्वरप्रणिधानेनैव निर्विघ्नं सर्वोप्यहानि सपाद्या
समाधि जनयतीति नाप्याहुर्लक्ष्यम् । अथ वा अन्योन्याहानीश्वरप्रणिधा-
नद्वारा समाधि निष्पादयन्ति इतराङ्गानां च स्वतो नैतादृशी शक्तिरस्ति
इत्याद्येनेश्वरप्रणिधानस्यैव तु मुख्यतः समाधिसाधकत्वं सूत्रितमिति
यद्विरुद्धं त्वस्य सप्रमद्वारजतया अनाद्यस्यक्तया च वक्ष्यतीति । सूत्रा-
न्तान्तराव्यति । उक्ता इति ।

स्थिरसुखमाचनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निरञ्जलं सुखकरं च यत्तदामनसं चास्थितेऽनेन प्रकारेणैव
सन्निमित्त्यर्थः । आसनस्य भेदाभावात् । तद्व्यति । तत्र पञ्चाङ्गासनचतुष्टयस्य
सत्तया वसिष्ठेनोक्तम् ।

अङ्गुष्ठौ सविधधीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्वौ चरि चिमेन्द्र हस्ता पादतले चरे ॥

पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामेव सूत्रितम् ।

शक्रपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ च संस्थितम् ॥

इतरस्मिस्तथा पादं धीरासनमुदाहृतम् ।

अस्येष्टाहुर्महासनमण्युच्यते, तथा ।

गुल्फौ च शृण्णस्याधः शीघ्र्याः पाश्र्वयोः शिपेत् ।

पाश्वेशदौ च बाहिम्या दृढं यथा मुनिश्चलः च

भद्रासनं भवेदेतत्सर्वैश्चाधिविवाच्यम् ।

सानूर्वातन्तरे सम्यक् हस्ता पादतले चरे ॥

अङ्गुष्ठाय सुखासीनः स्वस्तिकं सत्पठते ।

इति । इतरावधारणानि योगप्रदीपावृत्तानि सत्त्वोपाध्यायने ।
 दृढहासनम् उपविश्य स्थित्युत्तिष्ठौ स्थित्युत्थौ भूमिस्थित्युत्थौ चोत्पादौ
 मसार्य दण्डवच्छ्रवणम् । सोपाधय योगप्रदीपवैशेष्यम् । पर्वण्यं च प्रा-
 नप्रसारितवाहे । अथनमः । क्रौञ्चनिषेधनादीनि क्रौञ्चादीनां निषेधकानां
 सन्धानदर्शनात् प्रत्येतद्व्यानि । ज्ञानोदपरि हस्तौ कृत्वा कर्मसिद्धौ शीवाका-
 मवहभावेनावस्थान समवस्थानम् । स्थिरमुखं च मूर्धोपात्तं तस्य व्याख्या-
 यदास्तुत्वमिति । आदित्यन्वेन भायुरावधारणानि आदित्ये । यावन्ता शी-
 वजातयस्तावन्नेवावधानानीति सत्त्वैः । आसनस्यैव सोपायमाह ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४० ॥

प्रयत्नशैथिल्यस्य द्वावभावाः । येन नादृगेति । बहुधापारानन्तरं
 चेदासनं क्रियते तदादृक्कम्पनाद्व्यसनस्यैव न भवतीत्याशयः । अनन्तेति ।
 यद्यपि चा प्रयत्नशान्तिर्वैपि एतन्निधायिके स्थिरतरणेवनामे समापद्य तदु-
 रणया तदात्म्यतापव विज्ञप्तासनं निष्पाद्यतीत्यर्थः । तत्त्वानन्तानुदहादु-
 सजातीयभावनावशाद्वा बहुदृष्टविशेषवशाद्वात्यन्यत्रैतत् । आसनमभिधाय
 सिद्धिमाह ।

ततो हृद्धानभिधानः ॥ ४८ ॥

भाष्य सुगमम् । कर्मशक्त प्राणायाममाह ।

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोग्यनिविष्टेदः प्राणा-

यामः ॥ ४९ ॥

कृतमाशक्तुर्विधप्राणायामस्यैव सामान्यतत्त्वस्य गतिविच्छेदः ।
 शास्त्रोक्तरीत्या स्वाभाविकगते प्रतिषेध इत्यर्थः । अथ रेवकपूरककुम्भ-
 मेभ्रानुगतः । नन्वेव प्रत्येकस्यापि प्राणायामस्वाध्यायस्या निमित्तमित्येक-
 प्राणायाम इति 'प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेवकपूरककुम्भस्यै' इत्यादिवाक्योक्त-
 व्याख्यातेति चेत् । अथाद्या वैर्वापयैव प्रथमभूमिप्राणा अहानुष्ठाननि-
 यमादिकत्वात्पदार्थपरत्वे । न तु तादृशवाक्येषु मिलितानामेव प्राणाय-
 मस्य विवक्षितम् ।

रेवक पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।

प्राणायामोपमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

इति वासिष्ठसंहितादौ केवलकुम्भकस्यापि प्राणायामत्ववचना-
दिति । इदं सूत्रं व्याचष्टे । सत्यासनइति । यथा यमनियमयोरन्यका-
लकृतयोर्योगाङ्गत्वं नैवमासनस्य किं तु प्राणायामाद्यङ्गपञ्चकसाहित्येनेति
एतत् प्रतिपादयितुं सत्यासने इति विशेषणं तथा च सत्यासनइति समा-
धिपूज्यपर्यन्तम् अनुवर्त्तनीयम् । गीतादाद्यासनेपरमेष्ठेय ध्यानादिस्मरणा-
दिति । अत एव आसनादीनां षडङ्गानां सङ्गानुष्ठेयत्वेनाराधुपकारकत-
यान्तरङ्गत्वमित्याशयेन स्मृत्यादिषु कृत्विमसङ्गे योग उच्यते । यमनिय-
मयोः कालान्तरीयतयात्यन्तबहिरङ्गत्वादिति । आचमनमन्त्र प्रवेशः ।
नन्वेव प्रवेशनिर्गमरूपयोः इजासप्रश्वासयोः गतिरेव नास्तीत्याशयेनाह ।
वमयाभाव इति । तथा च गतिशब्दाद्यैश्च न विवक्षितः स्वाभाविकस्या-
सप्रश्वासयोः गतिबंधः प्राणायाम इत्येवार्थः । अतान्तरभेदप्रतिपादकमुत्त-
रसूत्रं दूरयित्वाव्यापयति । स त्विति ।

वाङ्माभ्यन्तरस्तम्भशक्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो
दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

स तु प्राणायामो वाङ्मरुतिराभ्यन्तररुतिस्तम्भशक्तिरिति त्रिविधः
रेवकपूरककुम्भकभेदात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

परस्परैकान्निभवं प्राणायामौ यदानितौ ।

कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः सप्यासयोः ॥

इति । स च त्रिविधः । प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो नि-
र्णीतो नियमितो भवति तदाभ्यासवशात् क्रमेण दीर्घमूक्षमसञ्ज्ञको भवतीति
सूत्रार्थः । तदेतद्व्याचष्टे । यत्रेति । विशेषणं सामान्यनिष्ठत्वात् इयं
सफली । यत्र प्राणायामे गतिविक्षेदे प्रशवासपूर्वकगत्यभावः प्रशवासेन
रेवकेन गतिविक्षेदः स आहो अह्यशक्तिः प्राणायामो रेवकनामै-
स्थयः । न च रेवक आह्य इत्येवास्तिवति वाच्यम् । वाङ्माभ्यासामः प्राणा-

याम इति योगादरेणायामात्मनिषेधस्य विशेषीकरणादिति । यत्र
 द्यासोति । यत्र द्यासेन पूरकस्य गत्यभावः स आभ्यन्तरः आभ्यन्तरवृत्तिः
 प्राणायामः पूरकनामेत्यर्थः । स्तम्भवृत्तिरिति । यत्रोभयाभावः द्यासप्र-
 द्यासयोर्भावः सङ्गतप्रव्यादेवाभ्यासनिषेधादुच्यते स स्तम्भवृत्तिः प्राण-
 यामः पुम्भकनामेत्यर्थः । वृत्त्यमात्रस्य पुम्भकभेदस्य चतुर्थप्राणायामस्य व्या-
 घ्रत्वेनाय सङ्गतप्रव्यादिति विशेषणम् । स हि प्रव्यादादुक्त्येनैव भवतीति
 तत्रैव वृत्तिपदविध्यति । एकत्रैव चास्याभ्यन्तरप्राणविलापने दृष्टान्तमाह ।
 यथा सप्त इति । दृष्टोचोद्याभ्यन्तरदेशयोः । देशकालसंख्याभिः परितृष्ट
 इति विशेषणम्याम्यर्थः । एतावद्वेद्येन वा एतावत्कालेन वा एतावत्का-
 लसंख्याभिर्ज्ञातव्यत्वेन मया रेचकादिः कर्तव्य इत्येवमवधारितं इति ।
 तदेतद्विभक्त्य व्यासटे । चयोज्येति । अयो रेचकपूरकपुम्भकाः । इया-
 निति । नासाद्यन्तु श्वादेशद्वारादङ्गुलहस्तादिपरिमिता आद्यादेशो रेचकस्य
 विषयः स द्वेष्टीका मूलादिक्रियानिरन्तरः । पूरकस्य चरणदत्तमामस्तकमा-
 भ्यन्तरो विषयः स च पिपीलिकास्पर्शमङ्गुलेन स्पर्शेन निरन्तरः । पुम्भकस्य
 रेचकपूरकयोः आद्याभ्यन्तरदेशो समुच्चिताद्येऽपि विषयः उभयत्रैव प्राणस्य
 यित्वात् । स च तूतस्य क्रियाया उक्तस्पर्शस्य चानुपलब्ध्या निरन्तर इति ।
 कालेनेति । चतुर्निमेषावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभावाः तेषां तेषामियत्ता-
 वधारणेनावच्छिन्ना एतावत्तत्परेवकादिः कर्तव्य इति नियमितता इत्यर्थः ।
 संप्याभिरिति । मावाया द्वादशादिसंप्याभिरित्यर्थः । यद्यपि संप्याभि-
 रपि कालनिमेष एव क्रियते । तथापि प्रकारभेदाद्भेद इति । तत्र हि
 शङ्खधर्म्यादिना कालनिमेषः क्रियते स कालेन परितृष्टः यत्र च वृत्त्यमा-
 त्रमात्रासंख्याभिः कालनिमेषः क्रियते स सख्याभिः परितृष्ट इति ।
 संप्याये मावा स माकाद्वेद्योक्ता ।

निमेषेऽन्नेषणे माना सन्तो लघ्वतरं तथा ।

प्राणायामस्य संप्याये स्मृतो द्वादशमार्गिकः ॥

इति । निमेषादिनष्टतरान्ति मावाप्रमाणं तदेव द्वात्रिंशत्तराङ्गं
 द्वादशमार्गिको द्वादशपुञ्जितो यः करद्वय निमेषादिरव चदार्थः प्राण

यामस्य संख्यायै स्मृत इत्यर्थः । एवं प्रकाशादप्यपि मात्रा वसिष्ठयाज्ञवल्क्यादिभिस्तथाः । पूरकादित्रय एव द्वादशमात्रेत्ययमधमः कल्पः । यतः पूरकादिषु प्रत्येकं मात्रायाः संख्याभिर्वा वसिष्ठसंहितायामुक्तः ।

एष ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समाहितः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्पूरकमुभकरेवकैः ॥

आकृष्य श्वसनं यास्यात् पूरयेद्विडयोद्वयम् ।

शनैः षोडशमात्राभिस्कारं तत्र संस्मरन् ॥

मकारं मूर्तिमद्यापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ।

धारयेत् पूरितं पश्चात् चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥

याद्युक्ता श्रूयते साधुद्वारलं जपसमुत्तमम् ।

पूरितं रचयेत्पश्चात् प्रणवं ह्यनितान्वितम् ॥

शनैः विद्वत्तया पुनर्द्वादशमात्रया पुनः ।

ध्यायन्नाद्याह्वरं तत्र प्रणवस्य समाहितः ॥

इति । अकारोकारमकाराणां मूर्तयो अक्षरविष्णुस्त्रयीराणि तमेतं प्राणयुक्तं मात्राभिर्द्वं मामान्यतो भाष्यकार आह । एतावद्विरित्यादिना । एतावद्विः षोडशादिभिः मात्राभ्यैः पदार्थैः निमेषोन्मेषकादिभिः । श्वास-प्रवेशः पूरकः प्रथम उद्घातः । धारोऽष्टमन गतिनिरोध इति यावत् । तथा निष्कृतिरस्य स्तम्भनस्य धारोरेतावद्विरचतुःषष्ट्यादिभिर्मिमेषोन्मेषकादिभिः कुम्भतो द्वितीय उद्घातः । एवं तृतीय उद्घातोऽष्टोत्तरेव, एतावद्विर्द्वात्रिंशद्वाद्विभिर्मिमेषोन्मेषकादिभिरित्यर्थः । अत्र प्रथमादिशब्देः पूरकादित्रये क्रमप्रधानत्वाच्चः पाठक्रमेणुष्ठाने नादसंशयः । तथा च पूरकमुभकरेवका इत्येवौत्सर्गिकेन उष्ठानक्रमः प्राणायामेषु यादृत्येन दर्शनाच्च । सृष्टौ महदादिक्रमश्चेति । प्रक्रान्तराणां संख्यापरिदृष्टत्वमाह । एवं सृष्टिरित्यादिना । एवम् एतावद्विर्मात्राप्रमाणैर्गुणैः प्राणायामः एवम् एतावद्विर्मध्यमः एवमेतावद्विस्तीव्रः प्राणायाम इत्यपि संख्यापरिदृष्टो भवतीत्यर्थः । तदुक्तं कैर्म ।

मात्राद्वादशको मन्दरदत्तुविद्यतिमात्रकः ।

मध्यम प्राणसरोप बहुत्रिगन्तात्कोन्तिम ॥

इति । अत्र पूरकादि विधेयावचनात् त्रिष्वपि प्राणायामेषु द्वादश
द्वादशमात्रादिकुर्वैकैः सध्या इत्येव पृथक्कृत्य । देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट
इत्यत्र चेष्टाविकल्प एव न तु समुच्चय इत्याहृत्यसिद्धवाक्यादौ केवल
मात्रासंख्यायामपि प्राणायामदर्शनात् । समुच्चयानुष्ठाने तु कतमूमा
प्रसृत्येव भूयसि भूय इति न्यायादिति । दीर्घमूल्य इति वल अचाष्टे ।
स खल्विति । स बाह्याभ्यन्तरस्तम्भश्रुतिस्त्रिविध प्राणायामः एव देश
कालधारणैरभ्यस्त स दीर्घमूल्यसङ्गो मज्जीत्यर्थः । दीर्घशवाप्तौ मूल्य
इति सान्त्वयेय सङ्गा देशान्यतमनियमेन हि प्रत्यहमभ्यस्यमानः ज्ञेय
कालश्रद्धा दीर्घकालश्राणित्वेन दीर्घा भवति वायुमवारम्यतिसूत्रमतया
च मूल्य इति । यद्यपि अभ्यस्त इति मूले नास्ति तथापि दीर्घमूल्यसङ्गया
श्रयोहितस्य एव माय्यकारेण व्याख्यात इति । तदेव प्राणायामस्य रेवज
कुम्भजपूरकाद्यविशिष्टकमभ्यासाद्युपयोगेन सेवा दीर्घमूल्यत्व चोक्तम्
इदानीं केवलतुम्भकद्वय प्राणायामस्य चतुर्थे विधेयमाह ।

बाह्याभ्यन्तरविषयात्तेषां चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयकौ बाह्याभ्यन्तरश्रुतौ पूर्वसूत्रोक्तौ रेवकपूरकौ
सरोरात्तेषां अतिश्रुतौ तावतिशयः त्यक्त्वा स्वयमेव केवले चर्ततदिति
पाठः । एव भूतिः च प्राणायामः स चतुर्थे इत्यर्थः । अस्य च केवल
कुम्भक इति सङ्गा वसिष्ठवाक्यादृशोभविष्यति । पूर्वसूत्रोक्तस्तम्भश्रुति
स्तु नियमेन रेवकपूरकयोरन्तरात् एव चर्ततदिति न तद्वतिश्रुतौ, रेवकपूरक
विश्रुतिसंख्यापि लाभाय विश्रुतचित्त लक्ष्यमुक्तम् । न तु रेवज
पूरकातिक्रमोन्त्येव भूजितम् । यद्य च कुम्भको न रेवकपूरकद्वयेन परि
च्छिन्न व्यापकत्वात्, नापि कालसंख्यायाः परिच्छिन्न स्थित्या मासस
वात्सरादिकालसंख्यायित्वात् । स च प्राणायामो धृक्स्थ विष्णुपुराणे भूय
ते । तस्य हि तपसि प्राणनियोगेन सर्वजीवप्राणनिरोधोभवदिति तत्रो

क्तम् । अतस्तस्य केशलकुम्भक आसीदिति । अयं चतुर्थः प्राणायामः सोपा-
यो वसिष्ठसंहितायामुक्तः । यथा ।

प्रस्थेदं क्षनयेद्वस्तु प्राणायामो हि सोपमः ।
मध्यमः क्षणतः प्रोक्त उक्त्यान् चोत्तमे भवेत् ॥
पूर्वपूर्वं प्रयुज्यते यावदुत्तमसंभवः ।
निरजमोक्तुः सको देहे स्वाभाविकगुणाबुधौ ॥
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।
तथोर्नाशे समर्थः स्यात् कर्तुं केशलकुम्भकम् ॥
रेचनं पूरकं त्यक्त्वा मृत्युं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोयमित्युक्तः स तै केशलकुम्भकः ॥
सहितं केशलं धावि कुम्भकं मित्यप्रभ्यसेत् ।
धावत्केशलसिद्धिः स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत् ॥
केशले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किं वित् विषु लोभेषु विद्यते ॥

इति । आकाशगमनादिशक्त्याभिधानेन आत्मगमत्वादिनं स्याद्
इत्यर्थः । चतुर्थेऽप्येवमिति कथयति । देशशक्तेति । बाह्यविषयो रेच-
को देशकालसंज्ञाभिरादौ परिरुद्धः पराच्च देशादिभिः सहैवातिर्लो-
ऽतिज्ञातिर्भवेत् भवतीति शेषः । अतस्त्व सूत्रे देशत्रयस्य विषयशब्दः
कालसंज्ञेयोरप्युपलक्षणमित्याशयः । तथा आभ्यन्तरविषयः पूरकोऽपि
देशादिभिरादौ परिरुद्धः पञ्चादृशादिभिः सहैव सेव्यातिर्लो भवति ।
तत्त्वादिभ्यश्च भयथा दीर्घमूत्रयो द्विविधो दीर्घमूत्रश्चिरकालं देशादिभिर-
भ्यस्तौ रेचपूरकाविति यावत् । तत्पर्यङ्कः सद्युपपत्तेरपूर्वकस्तदुभयमा-
त्रिपत्रिति यावत् । अत्रान्तरातिर्भूमिगजयात् कालत्रयेण न तु शीघ्रम्
उत्पद्यमान एवंभूत उभयोः स्वासपश्वासयोः गतिविच्छेदरावतुर्थः प्राण-
याम इत्यर्थः । स्तम्भवृत्त्यप्यतुतीयप्राणायामात् मिथ्यकुम्भकादस्य वैत-
स्यमाह । तृतीयस्तत्त्विति । तृतीयस्तु न्यपमावः स्तम्भवृत्तिर्विदयेष

देहेन तदुपलक्षितकालसंप्रदायां चानास्तोचितोऽन्यथावर्तितः स्रष्टारश्चो-
भ्यासब्राह्मणस्य विनैवेद्यस्यैवमानस भवति । तथा स एव सूतीयो देशका-
नसंप्रदायः परितृष्टः दीर्घमूलमख भवतीति सामान्यविशेषाभ्यां सूती-
यस्य रूपद्वयमुक्तम् । चतुर्थस्य तद्विषयीततामाह । चतुर्थोऽन्विति । चतुर्थस्तु
श्चासपश्यामयो रश्चक्रपूरकयोर्द्वैताप्यविषयाद्वयधारणानन्तरं क्रमिकभूमि-
तयाद्वेतोः पूरकरश्चक्राद्येवपूर्णतोऽव्ययभाष इत्ययं चतुर्थप्राणाग्रामे सूती-
याद्विधेय इत्ययं । प्राणायामस्य चापरं क्षणभाष्यमद्वयो विशेषः पुराणादिपु-
त्रद्वयः । 'जपध्यानयुतो गर्भो स्वर्गर्भस्तद्विवाञ्जित' इत्यादिशब्दैरेति
दिह । योगे जनयितव्ये प्राणायामस्य व्यापारं तस्मिद्विषयकमाह ।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः प्राणायामात् । सूत्रं ध्याचष्टे । प्राणायामानिति । त्रिविक्राना-
वरणोपं विधेरुक्तानावरणम्, यद्यथा कोपनीयेत्यादिषु चत्रापि कर्त्तरि
कृत्यप्रत्ययः भवति यद्यत्र नीयादीनां कर्त्तरि निषाननस्य दिङ्मात्रप्रत्ययपर-
त्वात् । कर्त्तरि । कर्माधर्मः तस्य ज्ञानप्रतिपत्त्यकत्वमेव ज्ञानावरणत्वम्
एतादृशं कर्म क्षीयतइत्ययं । कर्मणो ज्ञानावरणत्वे पूर्वोक्तार्थवत्त्व प्रमाय-
यति । यत्तदावन्नतरति । यत्तत्कर्म एवमावतते । महामोहेन रागस्तन्मयेन
तत्पुरुषेन्द्रजालतुल्येन कष्टादिविशेषेण दुरितेन प्रकाशशीलमपि बुद्धित-
त्त्वमाप्त्य तद्वेय कर्मवशात्कर्म मसारहेतुव्यापारै एव नियुद्धतरत्ययः ।
दुर्वेन प्रकाशावरणात्तम भवति । तथा प्रतिषण्ण क्षीयते उपवीयते चेत्यर्थः ।
तदुक्तं मनुना ।

दहन्ते ध्यायमानाना धानूना हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषा प्राणस्य निषदात् ॥

इति । दोषाः पापानि तत्कार्यं तमोमलविषयेष्वेव । तयः पापनाशक
कर्म । पापलये सति यद्वर्तते तदाह । तत इति । ततः पापाग्न्यकारणाभा-
वान्मलानां तत्राभा तत्कार्यविपर्ययात्ता चाप्यगमे ज्ञानदीप्तिरवेत्यर्थः । ननु
तपस्यैव पापलये इत्युक्तं तर्हि किं प्राणायामेनेति चेन्न । ज्ञानावरणपापलये

प्राणायामस्य श्रेष्ठोपायत्वात् । अत एव पूर्वपादे प्रकृष्टाधिकारिणः
प्राणायाम एव साधनमुक्तं विज्ञेयमनया तपोन्तराभावेऽपि तेनैव योगनिः-
पत्तिसंभवादिति । अन्यच्च भवतीत्याह ।

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेवेति सूत्रेण सहान्वयः । अर्कदर्शनेत्यादिप्रथम-
पादीयसूत्रेण प्राणायामस्य धारणायोग्यताकृपास्थितिहेतुतायचनादित्यर्थः ।
एतेन तस्मिन्चपि सूत्रे पूरकाद्विज्ञेयात्मकः प्राणायाम इत्येव इत्येवधारणी-
यम् । प्रत्याहारसूत्रमवधारयति । अथ कं इति ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां
प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियविषयासंप्रयोगकाले इन्द्रियाणां चित्तस्यरूपानुकारित्वेन या
भवति सा इन्द्रियाणां प्रत्याहार इत्यर्थः । त्रितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले
चतुरादीन्यपि ध्येयवस्तुत्वाकारेण चित्तेन तुल्याकाराण्यैव भवन्ति न स्वात-
न्त्र्येण विषयान्तरं मनसैर्जीभूय सरूपयन्ति । तथा चित्ते निरोधोन्मुखे
सति प्रपञ्चान्तरं विनैव निवृत्तानि भवन्ति अतस्तत्तेन्द्रियाणि चित्तानुका-
रीणीत्युच्यन्ते । अत्रितेन्द्रियस्य तु चतुरादीनि तदाभीमपि रूपादिव
मनसैव भावन्ति अतश्चित्तमेवेन्द्रियानुकारि भवति ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यत्रोक्तं धरतेन्द्रियम् ।

तेनास्य द्रव्यते प्रज्ञा दृतेः पादाद्विषयोक्तम् ॥

इति स्मृतेरित्याशयः । अत्रितेन्द्रियस्यापि इन्द्रियाणि विषयभोगकाले
चित्तानुकारीणि भवन्त्येवेति तदुपावर्तनाय स्वविषयासंप्रयोग इत्युक्तं
ध्यानकाले च चानुपादितुल्या दृष्टिश्चित्तस्यैव भवति न तु चतुरादीनां
तेषां ॥ तदतिरिक्तवृत्त्यभावमात्रमतोऽनुकार इत्युक्तम् । अत एव ।

पिबन्नि च चक्षुषोः पादौ संवाहयन्निव ।

चित्तेन्द्रियेभ्यस्तो ध्यायेत्तन्मूर्तिं विनितेन्द्रियः ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपीवशब्द एव प्रयुक्त इति । तदेतद्व्यावृत्ते । स्ववि-
पद्येति । इवेतीत्यन्तव्य एष प्रत्याहार इत्यागामिनान्वयः । अनुकार्यस्य
कार्यरूपं लक्षणमाह । चित्तनिरोध इत्यादिना अपेक्षन्त इत्यन्तेन । चित्तस्य
वृत्तिनिरोधकाले यत्स्वयमेवेन्द्रियशक्तिनिरोधो भवति इदमेव परमवशस्य
प्रत्याहारकार्यत्वात् तत्तत्तत्त्वमित्याशयः । निरुद्धाणि भवन्तीति शेषः ।
नेतरेन्द्रियव्यवहार इति । इतरे चक्षुरमवशस्यत्वादिति द्वितीयमूत्रवश-
साया इन्द्रियव्यापः । तेषु सत्स्ववि स्वनिरोधार्थं यथेन्द्रियवि प्रत्याहा-
रादिकमपेक्षते त्रैवं यथोक्तप्रत्याहारे मति स्वनिरोधार्थं चित्तनिरोधाति-
रिक्तमपेक्षन्त इत्यर्थः । इन्द्रियाणां चित्तानुकारं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।
यथा मध्वित्यादिना निरुद्धानीत्यन्तेन । द्वाये । नत्वे दृष्टान्तोक्तौत्यन्त-
तुल्यो निरोधः । तिन ॥ निवेशनतुल्यं ध्यानमप्युपलक्षणीयम् अन्यथा
दृष्टान्तद्वयान्तिक्तयोः साधर्म्यादिप्रदर्शने भूयतापत्तेः । एष प्रत्याहार
इति । पुरैव ध्यात्वातम् । सोऽयं प्रत्याहारः सप्रयोजकने विष्णुपुराणे प्राक्तः ।

शब्दादिष्वनुरागानि निरुद्धमन्तावि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुक्त रीणि प्रत्याहारपरायणः ॥

वश्यतः परमा तेन जायते निष्कलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणां मवश्येस्तेन योगी योगसाधकः ॥

इति । अतश्च प्रत्याहार इन्द्रियधर्म इति । योगी प्रत्याहारस्याधा-
नारम्यापारभूतं तत्सिद्धिसूचकमाह ।

ततः परमवश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहार इन्द्रियाणां परमो लयो भवतीत्यर्थः । तत्र पर-
मवश्यप्रतिपादनार्थं बहुविधान् यतान् । शब्दादिष्वनुरागानि । ध्वस-
नशब्दार्थमाह । सक्तिरिति । सक्तिः सङ्गो येन शब्दादिरुद्धेति विषयभोगे
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । व्यस्यति तिपति निरप्यत्येन वेद्यम् इति व्युत्पत्त्येति
शेषः । एवं च सति शब्दादिरुद्धा प्रतिपत्तिरपेक्षायो न्याय्या एवेति
पूर्वार्त्तेन केचिदित्यनेनान्वयः । मतान्तमोह । शब्दादीति । इन्द्रियवि-

यथयोः संप्रयोगे तद्व्यवहारतन्त्रमित्यर्थः । मतान्तरमाह । रागद्वेषेति । राग-
द्वेषनिमित्तकाभ्यां सुखदुःखाभ्यां शून्यो विषयभोगस्तथेत्यर्थः । तेनाभिमा-
निरसुखदुःखशून्यत्वं लब्धं कार्यासुखदुःखानां योगाद्यस्या विना परिहाता-
सम्भव इति भावः । एतेषु त्रिषु तत्त्वैस्तस्मात्कस्यैपि नैते परमा इन्द्रियजन्या
यत्तदन्मात्रमिन्द्रियवृत्त्यनिरोधात् । यतः सूत्रकारसमत परममाह । वित्तैका-
ग्र्यादिति । वित्तैकाग्र्याद्वृत्तेरिन्द्रियाणां याऽप्रतिषेधवृत्तिनिरोधस्तद्व्योम्यता
स एव ज्ञप इति जैगीषथ्य इत्यर्थः । तस्य इति । इदं च वक्ष्यता ततो
हेतोः परमा वक्ष्यता । यत् यतः चित्तनिरोधेनेत्यादिरर्थः । कालादिव्यावर्त-
नाय प्रयत्नकृतमिति । तथा च पूर्वमभोक्तवित्तानुकारस्य कलं लक्षणं च । या
समाधौ चित्तेन सहोन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधव्योम्यता सैव परमवक्ष्यताऽत्रो-
क्तयोऽमेन सूत्रयोक्त इति । यतादृशवक्ष्यताभावेनैव सौभरिमभूतीनां
योगक्षणादियं वक्ष्यतापि योगनिष्पत्तिहेतुः । यत एव गीता ।

यत्ततोऽपि मौन्तेय पुरुषस्य विपरिवृतः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्योन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

इति । तदेव ज्ञानसाधनमुक्तेन योगस्यापि कतिरङ्गानि यमादिप्रत्या-
हारहृतानि सति त्रीन्यत्र पादे प्रोक्तानि धारणादिवचस्य सिद्धिबाहुल्यात्
सिद्धिभिः सह तत्प्रतिपादनायैव समवस्तुतीयपादो भविष्यति ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके विज्ञानभित्तुनिर्मिते साधनमिर्देशो-
मम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

योगाङ्गेषु मध्ये क्रियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि क्रियन्ति एतत्र पादे
इत्यत्र नियामकं वदन्नेव कर्मणां धारणासूत्रमङ्गतरप्यति । उक्तानीति ।
बहिरङ्गान्तरङ्गत्वे ऋषि पादभेदेन निरूपणे नियामके इत्यर्थः ।

देशवन्धयित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

यत्र ह्येव ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये विसृज्य स्थापनं

तदेकाग्र धारणेत्यर्थः । सदेतद्व्यावृत्ते । नाभ्योति । मूर्द्धं मूर्द्धस्य ज्योतिषि
आदिरुद्धेन गारुडाद्युक्तदेशान्तराणि यावदाणि, यथा गारुडे ।

प्राङ् नाभ्या हृदये वायु तृतीये च सधेर्गतिः ।

कण्ठे मुखे नासिकायां नेत्रभूमध्यमूर्द्धसु ॥

त्रितिसप्ताम्यस्मिन्न धारणा दश कीर्तिताः ।

मुखे निहृदये । त्रितिसप्ताम्यस्मिन्निति मूर्द्धं उपरि हृदयादुल
परिमिते द्वेष्टे लिङ्गशरीरस्य सप्तमस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखाप्रवृत्तस्या
नादवहितैस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानुगतोष्णोपलभ्यते आश्वानामुपल
भाष्यः । तदुक्तं कैर्मै ।

शिक्षाये हृदयानुस्ये कल्पयित्वाय वदुजम् ।

१ इत्यादिनेति । एतानि च नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्यानान्येष
रात्त निहासनगत । जीवेश्वरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्यानन्त्यात् अत
एतानि धारणायां प्रकृतद्वेषा वक्ता आभ्यात्मिकानु ध्यानदेशानुसन्धा
यास्तानपि सत्तेषां आह । प्राङ् वा विषय इति । चन्द्रसूर्याभ्यादाधीश्वर
देवतादिध्यानदेशरत्यर्थः । इतिमन्त्रेणेति । इतिमन्त्रेण न तु ध्येयकल्प-
नयेत्यर्थः । तेन ध्यानादिष्ठापृति । तदुक्तमोष्वरयोस्तायाम् ।

हृत्पुण्डरीके नाम्ना या मूर्द्धं पश्येत्तमस्तके ।

एवमादिप्रदेशेषु धारणां चित्तग्रन्थनम् ॥

देवाः कस्यितमालस्य युद्धेयं इतिमन्तति ।

इत्यनारमस्युष्टा तद्वान् मूरयो विदुः ॥

एकाकारसमाधि ध्यादेशान्तरानुवर्तिते ।

सत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगमाधनमुत्तमम् ॥

इति । अन्य इतीत्यन्तेन देशग्रन्थशब्द व्याख्याय सूत्रवाक्यापेक्षुप-
संहरति । अन्य इति । ईदृशो अन्यो धारणेत्यर्थः । इदं च धारणाजन्य
प्राथमिकपरिच्छिन्नयोगाभिप्रायेण सूचितं यत्र प्रथमत एवेश्वरानुबन्धात् अप
रिच्छिन्नतया जीवेश्वरस्येवो भवति तत्र देशान्तरधारणानुपयोगात् । अतो
धारणाया अन्यत्रापि सत्तया गारुडादावप्युक्तम् । यथा गारुडे ।

शानायामैर्दुःश्रमिभ्यां यत्कान् कृतो भवेत् ।

स तावन्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥

इत्यादि । एतदेव तु धारणासामान्यतत्त्वम् । अन्यथा सणमात्रे
यापि धारणापत्तेः । अतः सूत्रोक्त विशेषतत्त्वमपि प्राणायामद्वन्द्वकाला-
वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । धारणा-मध्य ध्याममाह ।

तत्र प्रत्ययैकान्त्या ध्यानम् ॥ २ ॥

भाष्य सुगमम् । इदमपि ध्यानतत्त्वमात्रमिति स्वार्थेन ध्याना-
भिप्रायेण सद्यः ध्याने देवानित्येवमाह । उक्तोऽप्य वाक्ये सततान्तरमुक्तं
तत्त्वैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणेत्यनेन । तस्यैव द्वादशधारणाया
मन्त्रालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं विन्नन ध्यानं प्रोक्त-
मित्यर्थः । अनेन च पूर्वसूत्रोक्त विशेषतत्त्वमपि विशेषणीयम् । ध्यानसाध्य-
समाधि उच्यते ।

तदेवार्थमाचरन्निर्भासं स्वरूपगूढमिव समाधिः ॥ ३ ॥

मानपदाभ्यासं स्वरूपगूढमित्यनेन रूपं विवृतं तत्रैतद्व्याचष्टे ।
ध्यानमेवेति । तदा तदेव ध्यानं ध्येयस्याकारणैः सावित्ति निर्भासते न
तु प्रत्ययाकारनिर्भासं विवृतं ध्येयस्वरूपाग्नेनाहमिदं विस्तयामीत्येव
प्रत्ययाकारवृत्त्यन्तरानुदयात् । तदा ध्यानमेव समाधिद्व्यव्यवस्थेति ।
ध्यानस्वरूपस्य वस्तुतः सत्त्वादेव शब्दभेदेन । तथा च ध्यानध्येयध्यान-
फलनामसु ध्यानं तद्वहितं च समाधिरिति ध्यानसमाधौर्धिभागः । इदं
च समाधिलक्षणं पूर्वसूत्रोक्तध्यानविशेषतया देशवर्धितत्वेनापत्तिश्च-
समाध्यव्यापकम् अतीतार्थमात्रावभासनं दिन्तर्नामित्येव समाधिसामान्यतत्त्व-
म् । उदाहृतेऽप्युपेतावाक्ये तन्तत्त्वमिदं । अथ वा गार्होक्तं यथा ।

ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् ।

तिष्ठेत्तत्त्वयतो युक्तं समाधिं सोमिधीयते ॥

इतीति । अप्रापि सूत्रोक्त विशेषतत्त्वमपि ध्यानद्वादशगुणितकाला-
वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । अस्य च समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गीयेन

सप्रज्ञातयोगादय भेदो यदत्र विन्तास्त्वप्यतया नि शेषतो ध्येयस्वरूप न
भासते अद्विनि तु सप्रज्ञाते साक्षात्कारोदये सप्ताध्यविषया अपि विषया
भासन्तरिति । तथा च साक्षात्कारमुक्तेऽप्यस्मिन्ने सप्रज्ञातयोगो ऽन्यदा
तु समाधिमात्रमिति विभागः । अष्टानां साङ्गानां कतदुच्यते सप्रज्ञातयोग-
स्तद्वाराऽसप्रज्ञातयोगश्चेति । ध्यानादिप्रवक्ष्य परिभाषामुच्यते ।

अथमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नेव पादे प्रोक्ततया अथयज्जेन धारणाद्विषयमेव लभ्यते ।
भाष्य सुप्रसम । धारणाध्यानममाद्योना मितितानां तत्रतत्र सूत्रे ऽनया
सत्तया यदुक्तं भविष्यति । तेषु च प्रातिस्निकरूपेत्त्वपाशांमुन्वारणे यन्म
बाहुल्य म्यादित्याशयेन तन्मान्तर्गतवृत्तमप्रातिपादकमिदं सूच्यते । सयम
सिद्धयेऽयं विस्तरतो यत्नान्ते सागत सयमस्य योगाद्वृत्ताप्रयोजकद्वाराभाह ।

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तज्जय सयमस्य जय स्वोपे सात्म्यमिति भावत । तस्मात्प्रज्ञाया
प्रातेको दीर्घबुद्धिः क्रमेण भवतीत्यर्थः । तदेतद्व्याख्ये । तस्येति । स्वोक्त
विशेषेति । यथेति । वैशारद्या चातिमूल्यव्यवहितार्थार्थानां परप्रत्यक्षीकर
णसामर्थ्यमिति । सयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह ।

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य सयमस्य सूत्रादिपूर्वेष्वर्थैर्भूमिकावधानान्तरं सूत्राद्विपूरित-
रभूमिकासु निवेशन योगिना कर्तव्यमित्यर्थः । शब्देन व्याख्ये भाष्यका
रस्तस्येति । अनन्तरा व्याख्ये हता । क्रमेण भूमिकारोदे युक्तिमाह । नदी-
ति । प्रान्तभूम्यपेक्षया ऽधर ऽपस्या भूमिरजिता येन सेजितताधरभूमि
योगी नहि अनन्तरभूमिमध्यवहितभूमि जितद्वय प्राप्तभूमिषु व्यवहितो
सरभूमिषु सयम लभते । धनुर्धरादिषु सूत्रवर्धात्मनन्तमेव सूत्रे वेधा
दिदर्शनात्सोपानाराहकादिषु च क्रमेणैवार्थे द्वादशशानात् अन्यथा
पातात् तदभावाच्चेति । तत्रच सयमाताभात् कुत प्रज्ञालोकस्तत्तद्वि
षु स्वादित्यर्थः । तथा चोक्तं व्याख्ये ।

स्थित्यर्थे मनसः पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।

तत्र तच्चित्तलीभूतं सूक्ष्मं वि स्थिरतां व्रजेत् ॥

इति । अयं च भूमिकादेहे क्रमस्वात्सर्गिकः कदाचिदपेक्ष्यतेत्येवा-
ह । जितान्तरैति । ईश्वरप्रसादाद्विद्यादेव यथोक्तपक्षतिसूत्रविवेकादिभू-
मिकस्य योगिनो नाधिभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु परचित्तप्रत्ययादिषु प्रत्यये
परचित्तज्ञानमिव्याद्यागामिमूत्राद्येषु विराडादिस्थलेषु या संश्रमे युक्त
इत्यर्थः । पृच्छति । कस्मादिति । उत्तर । तदर्थस्येति । अधरभूमिसयमप्रयो-
जनस्योत्तरभूम्यारोहणस्येश्वरानुग्रहादेवावगतत्वात् प्राप्त्वादित्यर्थः ।
मनूत्सर्गात्किञ्चन क्रममुल्लङ्घ्य प्रथममुत्तरभूमिकसु संश्रमरम् एव न युक्तः
तत्कथमादौ तज्जयो घटेति चेत् । युञ्जमानेनाद्यादेव सर्वैस्तु तभूमि-
कायां स्थितस्य परीक्षणीयत्वात् । तत्संश्रमायेतत्वं । स्वस्यानुभूयैवाधर-
भूमिषु स्थितोक्तप्रत्ययाद्यर्थं स्थितस्य धारणीयत्वादिति । नन्वेवमधिकारि-
पुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् कथं स्वयोग्ये भूमिकाक्रमो योगिभिरवधार-
णीय इति तत्राह । भूमेरस्या इति । उपाध्यायो गुरुः योगवलादेव स्थयं
ज्ञानासीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । एकमुक्तमिति ।
अममनः सिद्ध्यत्यन्वयः । आशयकत्वात्प्रवधारणार्थं योगाद्देववान्तरविशेषे
प्रमाह सूत्राभ्याम् ।

अथमन्तरङ्गं पूर्वभ्यः ॥ ७ ॥

आगामिमूत्रानुरोधादेव समज्ञातसमाधेरिति पूरयित्वा व्याचष्टे ।
तदेतदिति । अत्र संज्ञातस्येत्यत्र शब्दाया विशेषणतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्ग-
स्येत्यत्र विवक्षितम् धीजसाभ्याम् ज्ञानप्रकरणवाटान् । अन्तरङ्गस्यै-
व धीकर्मिदं यदुपातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपं संज्ञातं ध्येयसंयमः साक्षादेव
कारणं विषयान्तरसंचाररूपत्वान् एवं ध्येयसाक्षात्कारेण साक्षादेव
विषयान्तरसंचाराप्यवतिष्ठन्निवृत्तिद्वारा कारणमिति प्रत्याहारान्तं
स्वद्वन्द्वकं विसर्गैर्द्वारेण परंपर्यैवोभयोः कारणमिति अत इव यस्य
लक्षभरतादौः स्वत एव प्राचीनकर्मवशान्नितं समययोग्यं भवति तस्य
नास्तीतराणावश्यकत्वमित्युक्तं गारुडादिषु ।

दासनस्यानविधये न योगस्य समाधिका ।

चित्तम्यननना सर्वं त्रिस्तरा परिकीर्तिता ॥

विशुद्धान सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ।

इत्यादिना । अत एव ब्रह्मरतादीना समाधिप्रतिष्ठतया वाच्यं न
मैत्र्यागोऽपि श्रूयते । अत एव गीताया मयमाशक्त्यैराभ्यासकर्मादीनि
विशेषत उपदिष्टानि ।

मध्येष मम आधत्स्व मयि युद्धं निवेश्य ।

निवसिष्यसि मध्येऽ अत ऊर्ध्वं न शराय ॥

अथ चित्त समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

आभ्यासयोगेन ततो मां मच्छाप्सु धनञ्जय ॥

आभ्यासेष्वसमर्थासि मत्त्वमं परमो भव ।

इत्यादिना । आभ्यासरवाचेन सूचित । स्थितौ यत्राभ्यास इति । तथा
ग्रह्यमीमांसायामपि । समाधिविरोधे सति तुणलोपेन गुणिन इति
न्यायमिदं । आह्वयमानपेक्षा । अत एव आनीत्यनादानपेदेति सूत्रेण
'यस्य विद्या चाविद्या च समद्वेदोभय सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा
विद्यायामृतमश्नुते' इति सुत्या ज्ञानकर्मणो सराहित्यमुक्तं तत्राङ्गाङ्गिनो
रैतर्साग्नं महानुष्ठानमेषाभिधेयं न तु मोक्षाप्यकले तयोः तुल्यवासमु
च्यते । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वात्यनेन ज्ञानविभूतिनिवृत्त्याप्यमृत्युत्तरणद्वारेण
विद्यायामेव मोक्षदायिन्या कर्मण उपयोगावसमात् ।

■ केतनेन योगे । आप्यते परम पदम् ।

ज्ञानं तु केवलं ब्रह्मसपर्ययव्यायकम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्वाङ्मयशब्दात्कर्मनिर्वेत्तात् ज्ञानयोगादपि मोक्षसि
द्धे । अहंत्वं च पूर्ववन्नानुष्ठितानामपि कर्मणा ब्रह्मरतादिषु सिद्धि
मिति । एतेन ।

उभाभ्यामेव पताभ्या यथा स्वे पतिता गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्या समते परम पदम् ॥

इत्यादि वाक्यानि चतुर्होत्रोत्सर्गिकसहानुष्ठानपराण्येष न
मेवं प्रति समुच्चयबोधकानीति दिक् ।

तदपि बहिरङ्गं निर्वोजस्य ॥ ८ ॥

निर्वोजयोगस्यासंप्रज्ञातस्य तदपि अयं बहिरङ्गमेव विशेकण्यातिपर-
वैराग्यद्वारा परंपरया हेतुत्वेनावश्यकस्याभावादित्यर्थः । एतदेवाह । तद-
भावे भाषादिति । पूर्वोक्ताविदेहपशुतिलयानां देवविशेषाणामैतत्पत्तिकत्वा-
नवैराग्याणां संयमनैरेत्येतेषु द्वेनदिनप्रसयाद्यायसंप्रज्ञातोदयादित्यर्थः ।
तथा च स्पष्टिः ।

योगनिर्वा पद्मा विष्णुर्धर्मस्यैकार्णवीकृते ।

आसीर्ये योगममजत् प्रक्यान्ते भगवान् प्रभुः ॥

इति । तदेतत्प्रागुक्तं भवप्रत्यये पिदेहपशुतिलयानामिति सूत्रे
येति । ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरतः शोक्तानि इदानीमङ्गभूतस्य
समाधेरङ्गिनोश्च योगयोः स्वरूपभेदावधारणाय तत्तद्व्यवस्थानता विशेषा-
वकाश्याः । साधनैव तयोरेङ्गाङ्गिनो प्रयोजनमपि प्रतिपादित भविष्यति
तत्राङ्गसमाधिना योगद्वयस्य विशेषावधारकमूचमुत्पापयति प्रश्नमुखेन ।
अथेति । निरोधचित्तक्षेपे निरोधावस्थचित्तक्षेपे योगद्वयक्षेपे इति
यावत् । गुणध्यापारस्यास्यरात्वात् त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य निरोधक्षेपेऽपि
परिणामधारा आवश्यकी स च परिणाम कीदृश इति प्रश्नः ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ

निरोधक्षणावित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातेऽपि व्युत्थान तथा च व्युत्थानं निरोधश्च
योगद्वयमाधारः एवात्र यादवः केवलस्यासंप्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र यद्वतो
संप्रज्ञाताप्यनिरोधस्य परिणामाकथनाच्छूनतापत्तेः । व्युत्थानसंस्काराभि-
भवश्च क्रमेण प्राप्तो न तु दाहः । निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धिः
तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणामः स च निरोधतत्त्वचित्तान्व-
यः प्रत्येक निरोधक्षेपे एकास्मिन् स्थिरे चित्ते ऽन्वित इत्यर्थः । एतच्च

विशेषण योगकृति प्रतिफलमेतादृशपरिणामलाभाय चित्तसौख्यलाभाय
 दोषस्य ॥ अत्र निरोधकाले साधमान मय्यार एव निरोधसंस्कार इत्युक्त
 तेन मय्यज्ञातरूपनिरोधस्य संस्काराजनकत्वेऽपि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसंस्का
 रस्यैव निरोधसंस्कारत्वमुपपद्यमिति चित्तधर्मिणो धर्मपरिणामोऽयमिति
 प्रतिपादनाय भाष्यकार आह । व्युत्थानसंस्क रत्रित्तधर्मा इति । ननु
 कृत्तिनिराधेनैव तत्कार्यतया तत्संस्कारस्यापि निरोधो भवतु तन्नु निरोधेन
 पटनिरोधवत् । अतो न पृथग् व्युत्थानसंस्काराभिभवापेक्षेत्याशङ्का
 समाधत्ते । न हि प्राप्यात्मज्ञा इति । न प्राप्योपादानकः । अतो न व्यु
 त्थानसंस्कारा प्रत्ययनिरोधेषु निष्ठुता भवतीत्यर्थः । निमित्तकारणत्वा
 द्वेय प्रत्ययस्येति भावः । तस्मात्प्रत्ययनिष्ठताऽपि तत्संस्कारनिवृत्तिकारण
 पृथगेवापेक्ष्यतइति । येष भाष्य भूयस्याप्यस्यैव व्याप्यातवायम् । ननु
 किमय निरोधसंस्कारः कल्प्यन्ते इत्याकाङ्क्षाया निरोधमस्वारूपमाह ।

तस्य प्रज्ञान्तरादिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य निरोधसंस्कारचित्तस्य प्रज्ञान्तरादिता निरवतन्निरोधधर्माया व
 हन निरोधसंस्कारत्वलादेष भवतीत्यर्थः । अतो निरोधसंस्कारस्तत्प्रादुर्भावं
 श्चाद्यर्थमेष्टव्य इति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्या काव्यकारणभावं प्रतिपाद
 यति । निरोधेऽप्येताद्वि भाष्य सुगमम् । निरोधरूपयोगद्वयकाय परिणामो व्या
 प्यात इदानीं तद्विलक्षण योगादुसमाधिकां परिणाम दर्शयति ।

सर्वार्थतैकाग्र्यतो चयोदयौ चित्तस्य

समाधिपरिणाम ॥ ११ ॥

सौख्येयं विविधता एकाग्रता एकप्राधन्यवता तयोर्व्येष्टाक्रम तयो
 दयौ चित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थः । अथापि यं वर्णयित्वा
 यज्जनीय युक्तिमाभ्यात् तदेतद्व्याचष्टे । सर्वे धर्तेति । सर्वार्थताया चान्यन्तो
 स्त्वेद एकता न भवति । नापि एकाग्रताया निव्यतिरेकता भवति किं तु
 चक्रमेवैवात सयोदयौ तिरभावाविमायार्थकतया व्याचष्टे । अय इत्या
 दिना तिरोमाय इत्यर्थ इत्यन्तेन । अत्र तिरोभावाविमायो द्वयसम्बन्धी । ननु

सर्वार्थैकैकाद्यतयोधर्मौ कथं चित्तस्येत्युच्यते तत्राह । तयोधर्मैस्तेनानुगतं
चित्तमिति । तयोः सर्वार्थैकैकाद्यतयोः । तथा च धर्मपरिणामेपि धर्मद्वारा
धर्मिण इव भवतीत्यर्थः । उत्तरमूत्रवत्तमवपरिणामात् व्यावर्त्य प्रकृ-
तमूत्रावधारणभूतपरिणामं व्याचष्टे । तद्वदिति । तद्वदमित्यस्य विश-
रणम् अनुगतमित्यन्त तथा च चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थैकै-
काद्यतयोऽयमोपायकाले उपपन्नमात्रालेनानुगतं यत्समाधीयते स समाधिप-
रिणाम इत्यर्थः । समाहितचित्तस्य तु परिणामः शेषमूत्रेण वक्ष्यत इति
भावः । इदानीमद्वयसमाधावेव परिणामान्तमुक्तपरिणामशालीनमाह ।

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ

चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

ततः सर्वार्थैकाग्रतायाः निरोधस्य उपेक्षां शान्तोदितौ अतीतीत्यव्या-
मनौ तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतापरिणामौ चित्तस्यैकाग्रताशालीनं पुनः परिणामो
भवति सन्नातोप एकैक प्रत्ययो नश्यति अन्येत्युक्त्युक्त इत्येव परि-
णामो भवतीत्यर्थः । तदेतदुपचष्टे । समाहितेति । समाध्यावृत्तस्य
चित्तस्येत्यर्थः । अनेन पूर्वमूत्रोक्तचित्तावृत्तव्येदः कृतं तत्र समाधीयमा-
नचित्तस्यैव परिणामस्योक्त्यादिति पुनस्तथैवनेन धारावाहिक एकाग्रता
सत्तां उक्त । अवधिमाह । आसमाधीति । शेषो धरा । तदेव योगत-
द्वयैः परिणामरूपत्रैलोक्य तयोर्बिंबेकाम प्रदर्शितम् । अनयेव द्विधा
व्युत्थानशालीनौ अपि चित्तपरिणामौ व्याख्यातव्या इतः परिणामत्रय-
सममादित्यागामिसूत्रोपात्तसंगत्या सर्वत्र वैराग्यान्निप्रवृत्तनाय च
चित्तवद्वैशम्येष्वप्यतिद्वेनेव परिणामाव्याचष्टे सूत्रकारः ।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामा एते
च भाष्ये व्याख्याता, इत इव परिणामाः भूतेन्द्रियेषु न ॥ तत्त्वान्तरपरि-
णामा इत्यस्य आधारशायनेनैव प्रकृत्यादिष्विति चेत्तम् । तेन तत्त्वान्तर-
परिणामवद्वैशम्ये परिणामाः सर्वेष्वप्यवधारणं प्रकृत्यादिष्वप्यवगन्तव्याः ।

तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति यच्च धर्मलक्षणवस्थापरिणामे शून्य लक्षणमपि न गुणवृत्तमवतिष्ठते इत्येतेन सर्वत्रस्तुषु परिणामत्रयमिति । सूत्र व्यावटे । एतेनेति । ननु चित्तपरिणाममत्र पूर्वमूत्रेपूतं न तु धर्मलक्षणवस्थापरिणामा इत्याशङ्क । तद्विभागप्रदर्शनेनापार्तुमुपक्रमति । तत्र व्युत्थानेति । सत्र तेषु भवे व्युत्थाननिरोधयोगिभिवप्रादुर्भावश्चैव विधे धर्मिणि धर्मपरिणाम प्रथममूत्रेणैवाक्त इत्यर्थे अत्रस्थितस्य धर्मिण पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामस्यमिति भाव । यद्यपि प्रथम मूत्रे व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोगेकाभिभवप्रादुर्भावश्चैव तदापि व्युत्थान निरोधयोगेपक्षेपक्षनावयवोऽस्त्विति । धर्मस्य द्वय गुणो वेत्यन्यदेतत् । तथा तेनैव मूत्रेकाभिभवप्रादुर्भावस्यद्वयस्य धर्मस्य लक्षणपरिणामोऽप्युक्त इत्याह । लक्षणपरिणामश्चेति । लक्षणपरिणामो हि यद्यस्थितस्य धर्मस्याभावात्तादिलक्षणस्यापि धर्ममानादिलक्षणलाभ म चाभिभवप्रादुर्भावश्चवने नैव लक्ष्य । चासीत्तावत्तमानसयोगेकाभिभवप्रादुर्भावत्वादिति भाव । तत्रादौ निरोधरूपस्य धर्मस्य प्रादुर्भावशब्देनैव लक्षणपरिणाममुदाहरति । निरोधस्त्रिलक्षण इति । एतस्यैव विवरण त्रिभिरध्वमिषुक्त इति क्रमेण सप्रत्यादध्वतुल्यतयाऽनागततादिभावोऽप्युच्यते । तथा धर्मिणोऽधर्माणां चान्योन्य व्यावर्तनात्सलक्षणशब्देन च तन्त्रे परिभाषित इति । तत्र किमित्यत आह । स यतियति । स यत्तु निरोध प्रादुर्भावज्ञाने घनतातलक्षणरूपमध्यास्य हित्वेत्यादिरर्थे । अत्र सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वेऽपवादनाय च धर्मस्थमनतिक्रान्त इत्युक्तम् । स्यल्लपेक्षा-यस्थितस्यैव धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरात्पत्तौ धर्मपरिणाममशङ्कता इति । यत्तमानावस्थामितरावस्थादुषाद्विधिव्य दर्शयति । यत्रेति । स्यल्लपेक्षार्थेऽक्रियाकारित्वेनामिषात्किंरूपनोऽविरत्यर्थे । स चानागततापेक्षया द्वितीयोऽर्थेति शिष्यश्रुत्पादनाय प्रमदूताह । एषोऽप्येति । असदुत्पादस द्विनाशयो प्रतिषेधायाह । नचेति । निरोधलक्षणं निरोधस्य लक्षणपरिणाम दर्शयित्वा व्युत्थानस्यापि दर्शयति । तथा व्युत्थानमिति । सत्रे पूर्वश्रुत विशेषस्तु वर्तमानता हित्वासीत्तता प्राह इति तृतीयोऽर्थेति च । यच्च व्युत्था-

नक्रान्तेषु व्युत्थाननिरोधयोः लक्षणपरिणामैः क्रमेण दर्शयति । एवं पुनर्यु-
त्थानमुपपन्नपद्व्यमानमिति । उपपन्नपद्व्यमानं ज्ञायमानं तच्च व्युत्पन्नतरम् अती-
तज्यक्तेरनुन्यादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एवं पुनर्निरोध इति ।
अत्र एवमित्यनेन तद्या व्युत्थानमिच्छादिजाम्बोक्ता निरोधस्य तृतीयाध्वम-
क्षिप्य निर्विष्टा अतो न निरोधतृतीयावस्थाऋथनाभावशून्यतेति । इदं च व्यु-
त्थाननिरोधपरिणामचक्रम् अपश्यं पर्यन्तमेवेति संक्षेपेणाह । इत् पुनर्यु-
त्थानमिति । व्युत्थानादित्यर्थः । यित्तधर्मस्य लक्षणपरिणामं प्रदश्य-
तत्तल्लक्षणस्यावस्थापरिणामं तस्य प्रशान्तजादिसां सत्कारादिति सूच-
य्यात्माह दर्शयति । तथा अवस्थापरिणाम इति । उच्यते इति शेषः ।
सत्कारयोर्वैतन्त्यदुर्ध्वलक्ष्ये च घटस्य नवपुराणतादिष्वनृत्तिज्ञासौ उत्पत्ति-
विनाशरूपस्थे लक्षणपरिणामानुष्ठानुपपत्तेः । लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिसौ
ऽवस्थापरिणाम इति वक्ष्यमाणान्न । ननु द्रव्यस्यैव दृष्टिर्हो दृष्टौ न
गुणस्येति चेत् । रूपादीनामपि दृष्टिर्हो मानुभवात् रूपभेदकल्पने च
गौरवात् तद्वैव रूपमिदमो प्रवृत्तमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्चेति । तस्मा-
त्सत्कारस्यावृष्टादेश्चास्ति अवस्थापरिणामं ज्ञानेकादिसु चोत्पत्ति-
विनाशानुभवात् छणद्वयमात्रस्यादित्येपि द्वितीयतये वर्तमानलक्षणस्या-
वस्थापरिणामो भवति लक्ष्येनेव परिणामहेतुत्वात् अन्यथा सर्वजसूना-
प्रतिलक्षणपरिणामस्य वक्ष्यमाणस्यानुपपत्तेः । इतिमेतत्तद्वृत्तिविधिशेष-
णस्यैव ज्ञानादिनाशकत्वनैकाग्रतादृशायामपि ज्ञानस्य बहुलणस्यापित्वा
भावस्यापरिणामसमवस्थयास्तम् । तदेव परिणामत्रयं व्याख्याय तेषां
माध्याख्यवस्थामाह । तत्र धर्मिण इत्यादिना । लक्षणानामप्यवस्थाभि-
रिति । यत्रापि अवस्थानामपि वाक्यादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति तथा-
पि यद्येकक्रमे न काण्डानुपपत्तिः । ननु वर्तमानलक्षणस्य नवपुराणत्वा-
वस्थापरिणामोऽस्तु अनागततातीतलक्षणयोस्तु कीदृशेष्ववस्थाभेदाः स्यादिति ।
वक्ष्यते । शीघ्रमविष्यत्तावितम्भमविष्यत्तादिरूपो विशेषस्तयोः रवि लक्षणयो-
रनुमीयते सत्त्वादिष्वेव गुणस्थेन प्रतिलक्षणपरिणामित्वसिद्धिरिति । यद्येकै-
रिक्तपरिणामे सर्वजसूनां परिणामप्रतिश्रित्यं वैराग्याग्निद्वन्द्वनाराय

नेवा प्रतिक्षणपरिणामित्व दर्शयति । एव धर्मतत्त्वमेति । तदुक्तं मन्वाटौ ।

घोरस्मिन्दृष्टसत्तारं नित्यं सततधातिनि ।

फट्त्तोस्तम्भानि सारे ससारे सारमागेषाम् ॥

य करोति स समूहो जलबुद्बुदसमिधे ।

इति । गुणवृत्तं गुणानां सत्त्वादीनां व्यापार स्वकर्तृधर्मोद्विपरि-
णामे दृष्टमपि सूत्र्य नाश्रयिष्ठते । प्रतिक्षण परिणाम जनयतीत्यर्थः । ननु
व्यापाराभाषदृष्टोपामपरिणामित्व स्यात् तत्राह । वत्त च गुणवृत्तिमिति ।
वत्तमिति भावप्रधानो निर्देशः । चाश्वत्थ इति गुणानां स्वभाव इत्यर्थः ।
ननु प्रतिक्षण चाश्वत्थे प्रमाण किमित्याहुः द्रुपामाह । गुणस्वभावात् स्थितिः ।
राज्ञो हि गुणानामुपकरणानां भृत्यादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिवक्ष्यमेव व्यापारो
दृश्यते यतो गुणस्वभावतैश्च पुद्गलगुणानामपि सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ
प्रमाणमुक्तं पूर्वोक्तार्थेतिव्यर्थः । गुणस्य च परस्यैव भावापवर्गेहेतुत्वमिति ।
चित्तदृष्टान्ते परिणामत्रय व्याप्याय दार्ढ्यनिमित्तेपि तद्व्याप्यानुमात्रमेति ।
एतेनेति । धर्मधर्मभेदादिति । धर्मधर्मभेदमाश्रयेत्यर्थः । तत्र पृथिव्या
दीनां धर्मिणा घटादिधर्मपरिणाम घटादीनां धर्माणां वर्तमानमातीतते
तत्त्वपरिणाम वर्तमानादितत्त्वानां च यथायमपि व्याप्यवैयमादिरव
स्यापरिणाम इति । ननु कथं कथं परिणामा भूतेन्द्रियेष्वप्यन्ते तेषु धर्मेषु
धर्ममात्रपरिणामादिति तत्राह । परमार्थतत्त्विति । एक एव परिणाम
त्रयोपि धर्मपरिणाम एव यतो धर्मस्वरूप एव धर्मति । धर्मपरिणाम एवैव
सत्त्वतादिपरिणामे धर्मोदेतिव्यवस्थान्तरेण क्रियत्यत इत्यर्थः । इदानीं प्रति
क्षणपरिणामे क्षणिकतादिसङ्गमपाकसु परिणामत्रय क्रमेण परीक्षणीयम् ।
तत्रादौ धर्मपरिणाम परीत्यते । तत्र धर्मस्येत्यादिना । तत्र तेषु परिणा
मेषु मध्ये धर्मिणि सत एव धर्मस्यातीताद्यवस्थानु धर्मिणे । भावान्यथात्व
धर्मान्यथात्वमेव भवति न द्रव्यान्यथात्व स्वरूपान्यथात्व इति प्रतिक्षण
परिणामेन क्षणिकतावस्था प्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्तिरिति भावः । सुवर्णस्य
भावान्यथात्व भाजनादिरूपधर्मोपाये कटकादिधर्मोपपत्तिरिति, प्रत्यभि-

ज्ञातत्वेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वविशारानुगतस्य सिद्धिः । तस्मान्मान्यं
चावयविरूपो धर्मोति । विशेषिकास्तु सुवर्णस्यान्यथात्वे अवयवसंयोगना-
शात् पूर्वसुवर्णस्यैवत्येव प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति । तत्र । एव सति
प्रतिष्ठणमवयवोपचयापचयाभ्यामवयवसंयोगविभागस्यावश्यकत्वेन शरीरा-
द्व्यवित्तस्तूनां सङ्घिकत्वापत्तेर्वैकल्यापरिहार्यत्वात् । आत्येव सर्वत्र
प्रत्यभिज्ञापत्तौ प्रत्यभिज्ञया घटादिस्यैवमिति स्वसिद्धान्तश्रौतधापत्तेश्च ।
तस्मादवयवसंयोगनाशो न द्रव्यनाशहेतुः किं तु वज्रगदौ सृष्टारणमप्या-
दिवदवयवस्य तमेव कलत्रनात्कारणं कल्पनीयम् । अथ वा विजातीयोऽव-
यवविभागविशेष इति । स्वरूपान्यथास्वग्रहिकोद्वेधमपरिणामे प्रोक्तदूषणं
निराकर्तुमुत्थापयति । अपर आहति । धर्मो धर्मभ्योतिरिक्तो न भवति
अत्यन्ताभिन्न इत्यर्थः । अत्र हेतु पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् । पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणो-
नतिक्रमापत्तेः कौटल्यापत्तेरिति यावत् । एतदेव विशृणोति । पूर्वोपरति ।
धर्मो यद्यन्यथो धर्मेषु स्वातिष्ठि पूर्वोपरसकलावस्थाभेदेषु अनुगततया
अतीतादवस्थाधामनि सत्त्वमसद्भात् कौटल्येनैव निष्ठेत् चितिशक्तिग्रह-
नित्यत्वकूटस्थत्वयोरैकार्थत्वात् तच्च सवाप्यनिवृत्तिर्यथः । परिहरति ।
अयमदोष इति । एकान्तमिति । एकान्तनित्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थः ।
एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटल्यमस्माभिरप्युच्य-
यते । तच्च चितिशक्तेरेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थः ।
विचारव्याप्तं प्रकृतेर्नित्यत्व सतीतीतानावसावस्यानून्यत्वम् इति
स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यानित्येभ्यस्वरूपत्व प्रपञ्चयेति प्रतिपादयति ।
तदेतदिति । तदेतत्त्वैवोक्तं कार्यकारणमभ्यस्तुविशतितत्त्वानि सका-
याणीति यावत् । यथायोग्यं धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेर्येतेमानावस्थासोपेति
नित्यत्वप्रतिषेधात् । 'नैवेह विद्यनाशयासीत्' 'असद्वा इदमवयवासी'दि-
त्यादिश्रुतिभिर्व्याख्यात्मिका तस्मिन्प्रकृतिः सप्ततीयत'इत्यादिष्-
तिभिः यत्सावयवं तद्वन्नित्यं घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । नन्वेवमत्यन्तो-
च्छेद एवास्तु तत्राह । अपेक्षमिति । अपेक्षमतीतमपि प्रकृत्यादि धर्मिण-
वेवातीतरूपेण चास्ति विनाशप्रतिषेधात् अत्यन्तोच्छेदप्रतिषेधात् तद्वैक-

सु वर्तमान इति । धर्माणां निवृत्त्यमुक्तं नित्यत्वं चित्ता अतीतानागतलक्ष-
णयोगसंभवात् । अत्र एकैकलक्षणाभिधक्तिकालेपि धर्मा लक्षणान्तराभ्यां
सूत्राभ्यां विद्युक्तो न भवतीति समुदायार्थः । तथा धर्मादय लक्षणान्यपि
नित्यान्येति नाप्यन्तासदुत्पत्तिसदस्यनोक्तेर्योः प्रसङ्ग इति भावः ।
मन्वेकलक्षणाभिधक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपपन्नमात्रमात्र एव युक्त इत्याह-
ङ्गायां समेत्यलक्ष्यमानुमानिकौ दर्शयति । यथेति । न चेपासु विरक्त
इति । रागस्य भावित्ये सति विरक्त्यवधारणार्थेनाह तथा वैकविषयकरा-
गाभिधक्तिकालेपि विषयान्तररागस्याप्यन्तमभावे नास्ति अतो रागस्य
एकलक्षणाभिधक्तिकाले अन्ययोः भवा मिध्यमानुमानादित्यर्थः । लक्षण-
परिणामेपि परेकलक्षणेप्यनुद्गाहयति । अचेति । सर्वस्यानागतत्वेर्षमानादि-
सर्वलक्षणयोगादनागतादिकमपि वर्तमान स्यादित्यध्वनां सकलः प्रसक्तः प्र-
मिक्तस्य चासहस्रत्वादप्रसङ्ग इति शेषः । अतो वर्तमानमात्रलक्षणं सर्वं प्रस-
पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रम् । अभावप्रतियोगित्वादेव दातीतस्या-
दिव्यवधार इति । तत्रादौ धर्मेषु लक्षणत्रयसंश्रयमेव व्यवस्थापयति । धर्मा-
यामिति । धर्माणां तावत् धर्मस्य प्राकृताधितत्वात् साधनीयम् । सिद्धे ॥
धर्मस्य धर्माणां लक्षण भेदे लक्षणत्रयमपि वक्तव्यम् ॥ पुनरुद्भवैनाशि-
कोक्तं वर्तमानमात्रमेक लक्षणम् । यतो न वर्तमानसमयमात्रस्य धर्मस्य
धर्मस्य किं स्वतोतादिसमयेपीति शेषः । अत्र हेतुमाह । एव हीति । हि
यस्मात् एवं वर्तमानकालस्य धर्मस्य सति सर्वमेव वित्तं न रागधर्मकं
विरक्तमिति यावत् । विरक्त्यवधारणार्थं स्यात् क्रोधकाले रागस्यासमुदा-
हारात् अनादिर्भावादित्यर्थः । अथ भावः । यथा यदा कदा विद्रागमस्ये-
न भवन्मते वित्तं रक्तमिति व्यग्रहात् तथा यदा कदा विद्रागाभावेन वित्तं
विरक्तमिति व्यग्रहात् स्यादिति । अतोतीतादिकालेपि रागादेरिच्छादि-
धर्मत्वात् धर्माणां विलक्षणकृत्य सिद्धम् । यच्च तैश्च्यते अभावप्रतियोगि-
तामात्रेणातीतादिव्यवधार इति, तदपि हेतुम् । असति घटे ध्वंसप्रतियोगि-
त्वादिरूपस्यातीतत्वस्य धृत्वनुपपत्तेः संयोगित्वादित्यप्रतियोगित्वादेरपि
संश्रान्दुपपत्त्यर्थं चिदानुपपत्तेः सदसतोः संगन्धावयवनात् । ध्वंसप्रागभावयो-

रमिहेरव । घटे च संमान इतिवत् घटेतीति भविष्यतिनि धन्यवाभा
 घटावस्याभिप्रेयोरेव सिद्धे । अन्यथा भावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वादि
 प्रसङ्ग इत्यादयश्च दोषा स्वयमूहनीया । तदेव धर्माणा लक्षणत्रय एव
 स्यादिति तस्मादुच्यं परिहरति । किं चेति । ज्ञानात्मनागतत्वादित्यत्र
 नागोक्तैरस्मिन् स्मृति सभ्रजोभिर्यत्किर्नास्ति किं तु स्य मिथ्यजन्य इत्यत्र
 क्वादिवत्त्वज्ञानस्य यस्य एवभूतस्य लक्षणस्य क्रमेण भावेभिर्वाक्यभिर्भवे
 दिति भाविभ्यक्तौ साक्ये स्पष्टवत्तत्सु साकार्यमिष्यतएवेत्यर्थः । अत्र
 दोर्जनतयोर्मैत्रेण लक्षणेन सह भासि विरोध इत्यत्र पञ्चदशव्याप्य
 प्रमाणवति । उक्त चेति । धर्माद्यैरवयवात्तात्घटे । वित्तस्य रूपस्य पृथ
 वस्य ज्ञानाद्यापया ज्ञानधारमुदाशिवत्परिणामास्तेषामतिशयो ऽभि
 व्यक्तिरूपेत्करोति । इदं च वाक्यं गुह्यस्वविरोधात्तदुक्तमेव सर्वमिति
 सूत्रे व्याख्यातम् । उपसहरति । तस्मादिति । यच्छरे इष्टान्तमाह ।
 यथेति । रागस्येति । धर्माणा लक्षणत्रयमन्वये उदाहरतमेव रागस्यैवे
 त्यर्थः । न विद्विष्ये अन्यत्र विषयान्तरे ऽभाव सामान्याभाव इत्यर्थः ।
 दार्ष्टान्तिकमाह । तथा लक्षणस्येतीति । क्वचित्समुदाचार इत्यादिर्ये ।
 अथ च लक्षणपरिणामो न धर्मिण किं तु धर्मे चाप्येवेत्येव धर्मपरिणामा
 दिहेतुमाह । न धर्मीति । नन्वय लक्षणपरिणामो लक्षणेस्ति न वा, आद्यो
 अनवस्था अन्ये लक्षणपरिणामे परिणामलक्षणमभव पूरेलक्षणातीतताया
 लक्षणान्तराभिप्रेत्येतेव लक्षणपरिणामत्वादिति, मैत्रम् । क्षोत्रादूरधत्तामा
 णिकत्वेनास्या अनवस्थाया अदोषत्वात् । अन्यथा धर्मस्य धर्मस्तेत्यापि धर्मे
 इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वात्तथा धर्मधर्मैभावत्वादिरपि न सिध्येतेति ।
 अधिकं तु निर्वर्तकत्वमूत्रे प्रोक्तम् । तदेव सर्वधर्मोणा सदैव लक्षणत्रयम
 वन्तीति अभिव्यक्तिस्तु ज्ञानाया क्रमितीति सिद्धम् । स्पष्टेतत् । लक्षणा
 भिव्यक्तिरपि नित्यत्वान्तरा क्रमिकस्य तत्र क्रमिकस्यसमये वा क्रमपरादृ
 लक्षणक्रमिकत्वेन । अत्रोच्यते । नित्यनित्योभयद्वयस्योक्तता नित्य
 त्वेपि सर्वधर्मोभ्यनित्यद्वयेन क्रमः समर्थति लक्षणानामपि क्रमविषयत्वद
 लक्षणाभिव्यक्तिरूपस्तु लक्षणासाक्येन प्रकृते वर्तमानं । अधिकस्तु निर्दि

तर्कमपार्थक्यसूत्रेऽस्माभिः प्रोक्त इति दिक् । तदवधारणाय परीत्याद्यस्या-
परिणामं परीक्षितुं धर्मगतं विभागमाह । ते लक्षिता इति । लक्षिता
व्यक्ता वर्तमाना इति यावत् चालक्षिता अव्यक्ता अतीतानागता इति
यावत् । तांसां बाल्यपौषनवार्धकाद्यवस्थां प्राप्नुयन्तोऽन्योन्यमन्यस्येन भेदे-
नोच्यन्ते बालोऽयं न युवोऽप्यदिरूपेण । स च निर्देशो ऽवस्थान्तरो
ऽवस्थामेवादित्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तस्याप्येव अवस्था-
न्तरमाप्तिः मिथ्या सैव चावस्थापरिणाम इति भावः । यद्यप्येतादृशोऽवस्था-
परिणामो ऽनागतान्तोत्तलक्षणयोरपि पूर्वमुक्तः । तथापि वर्तमानतलक्षणस्यैवा-
वस्थापरिणामः स्फुटमुपलभ्यत इत्याशयेन वर्तमानतलक्षणमालम्ब्यैव स
उदाहृत इति । धर्मेषु एकस्येव निमित्तभेदेनान्यव्यवहारे दृष्टान्तमाह ।
यथैकेति । यथा एकस्यव्यञ्जका रक्षा अदूर्वशेषो यदा बिन्दुवृषोपरि
तिष्ठति तदा शतमिदं नैकमिति व्यवहरीयते । तपोरेकबिन्दुतोषे च
द्वयेदं न शतमिति व्यवहरीयते अग्नितिष्ठबिन्दुस्थाने वैकृत्यव्यञ्जकरोजान्तर-
स्थाने सति रज्जाद्वयेदं न द्वयेतीत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह । यथा चेति ।
उच्यतइति । पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनकत्वादितिमित्तभेदाद्भेदेनेति शेषः ।
अवस्थापरिणामेपि बोद्धव्यं दूषणमुदाहरति । अवस्येति । अवस्थापरिणा-
माभ्युपगमे धर्मधर्मितलक्षणवस्थानां चतुर्णामेव कोटस्यापत्तिरित्यर्थः ।
तत्र हेतु एवमिति । कथमिति । उत्तरम् । अदुनो व्यापारेण व्यवहितत्वादिति ।
व्यापारनिमित्तेनैव सर्ववस्तुष्वनागताद्यध्वनामन्योन्य व्यवहितत्वाभ्युपग-
मात् विभागाभ्युपगमात् न तु भावद्वयेण धर्मतलक्षणेः सदा सत्त्वमेव
त्वादित्यर्थः । अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं विवृणोति । यदा
धर्म इत्यादिना तत्रा गतीत इत्यन्तेन । धर्मशब्देनान्वितमात्रवाची न
करोति न करिष्यतीत्यर्थः । आद्यन्ताध्यनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं
व्यापारभावनिमित्तकत्वेन परम्पर्येति भावः । एवं च सति पूर्वधर्मेतीत-
तायां धर्मान्तराभिजातिरित्येवंरूपपरिणामतलक्षणाक्षित्यत्ययस्यानामपि
भगवद्वैकृत्यं न तु विनाशः । अवस्थान्ता च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न प्यादि-
त्येवं धर्मधर्म्यादिक सर्वं जातं कूटस्य स्यादिति शरीराय उच्यतइति

वयस्यद्वारः । नित्यत्वमात्रं न कैटस्थं किं त्वेकान्तनिवर्त्यमित्याशयेन
 पूर्ववदुक्तं दोषं परिहरति । नासौ दोष इति । कैटस्थदोषो नास्तीत्यर्थः ।
 गुणिनित्यत्वेणेति । धर्मिनित्यत्वेऽपि धर्मेणा विभेदस्य विनाशस्य कूट-
 स्यतोऽवेवित्यात् वेतलस्यादित्यर्थः । अपरिणामनित्यत्वेन कैटस्थं तच्छ
 पुरुषातिरिक्ते नास्तीति भावः । मुखिनित्यत्वेऽपि गुणानां विभेदमुद्राह-
 रति । यथेति । यथेति न दुष्टान्ते किं भूदाहरणे । सस्यानमिति । अर्पवि-
 नाशेनाविनाशिना शब्दादित्यन्वावाणा पञ्चभूतस्य सस्यानं धर्ममानमादि-
 मत इत्यन्तो विनाशोऽन्यथे । एवमित्यादय्येव व्याप्येवम् । लिङ्गं महत्तत्त्वम् ।
 एवमहङ्कारादयो घटादयश्च स्वयिनाशेनाविनाशिनां कारणानां धर्ममा-
 चादि विनाशश्च इति घोषम् । तत्रैतच्छ्रुणोक्तम् । 'वावाग्म्यं विकारो
 नामधेयं श्रुतिज्ञेयश्च सत्य'मिति । सत्यं विकारापेक्षया स्थिरमित्यर्थः ।
 तस्मिन्मिति । तस्मिन् धर्मे विकारसञ्जा परिणामसञ्चेत्यर्थः । अतो धर्मे-
 णा परिणामिनयः । न कैटस्थं सुतरां तु धर्मतत्त्वावस्थानमिति भावः ।
 परिणामस्य विस्तारेण परोक्षितम् । इदानीं भूतेन्द्रियेषु परिणामस्य क्रमेण
 दर्शयति । तत्रैवमुद्राहरणमिति । धर्मत इति । धर्मेण परिणमत इत्यर्थः ।
 धर्मेपरिणामस्य स्वस्य दर्शयति । घटाकार इतीति । स परिणामो घटा-
 कार इत्यर्थः । नयप्राप्ततामिति । नवीनतावन्तरे प्राप्यतां प्राप्नुयति
 इत्यर्थः । धर्मादीनां सर्वेषामिष्टावस्थात्वाविशेषेऽपि गोचरीवदेत्यादिनेषां
 तान्त्रिके भेदनिर्देश इत्याह । धर्मेक्षेपीति । लक्षणस्य च पुराणत्वादिक-
 मयत्येति प्राप्त्यादेव नैकम् । एक एवेति । अत्रत्यामात्र एवेत्यर्थः । एव-
 मयम्यान्तसंयोगेऽपि धर्मत्याहुर्मपरिणामोऽपि गोचरीवदेत्यादिनेषां दोषः ।
 एव पदार्थान्तरेष्वेति । भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु प्रकृत्यादिषु क्षेत्र्येः । अपरं
 विशेषं परिणामेषु पूर्वोक्तं स्मारयति । सत्यमिति । अथेऽपि परिणामाः
 धर्मस्यैव धर्मनतिरान्ता । धर्मिणोऽनुकता अतो धर्मधर्मभेदात् धर्मपरि-
 णाममात्रमेकमेवेति सामान्यतो भवति धर्मो । स एव च सर्वान् परिणा-
 मानभिप्राजने व्याप्नोति । सूत्रस्य परिणामशब्दाच्चैव प्रत्यक्षेण व्याप्ये । यच्च
 कोऽपि परिणाम इति । उत्तरम् । अवस्थितस्येति । संस्कारेऽपि परिणामस्यो-

तन्वात् । द्रव्यस्येति । धर्मिण इत्यर्थः । धर्मशब्दस्वाश्रितमात्रवचनः निवृत्त्यु-
त्पत्ती अतीततावर्त्तमानते । ननु धर्मातिरिक्तो धर्मो नानुभूयते यस्य धर्मादेः
परिणामः स्यादिति बोद्धव्यं । धर्माद्विविच्य धर्मा सूत्रकारेण प्रतिपा-
दयिष्यते । तत् सूत्रं तत्रेति पूरयित्वा पठति । तत्रेति । तत्र तेषु परि-
णामेषु तेषां परिणामानामिति यावत् । धर्माति सूत्रेण सहान्वयः ।

शान्तादिनाम्यपदेश्यधर्मानुपासी धर्मो ॥ १४ ॥

अतीतवर्त्तमानानागतधर्मव्यनुपासी वर्त्तमानरूपेणानुगते धर्मा-
त्यर्थः । अत्राप्यपदेश्येति विशेषणं धर्मधर्मिणोर्विशेषवदर्थनाय । तथा च
वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः ।
धर्मशब्दार्थं व्याचष्टे । योग्यतेति । दग्धशक्तेरपि सवहाय योग्यतावच्छिन्ने
सुक्तम् । वर्त्तमानता स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः । तेन अतीताद्रिसाधारण्यतामः ।
एकारो वर्त्तमानादिविशेषव्यवच्छेदार्थं शक्तित्वं चानागन्तुक्तम् । तथा
चान्तेदेहशक्तियद्वृत्तम् । अपि धर्मिणि पाश्चाद्द्रव्यभाविनः नहि शक्तिवियोगः
शक्तिमत्तोऽस्ति शक्तिशक्तिमत्तोरभेदादिति भावः । धर्मशब्दार्थमुक्त्वा तस्य
शान्तादितोषपादनायानभिध्यक्तिदशायामपि सत्तां साधयति । स चेति ।
॥ च धर्मः शक्तिरूप फलप्रसवात् तदामुमित्ताव्यक्ताऽस्यैव इत्यर्थः ।
पार्कस्मिक्तस्य हि मृशेव घटस्तन्तुष्वेव घट इत्यादिर्भेदः फलस्य प्रसवे
न स्यात् अतो अनादित्वं यत्कथम् अनादिस्वात्मानन्तत्वमिति भावः ।
एकानिर्गत्यवैधर्म्येणापि धर्मधर्मिविशेषकायाह । एकस्मेति । स च धर्म एतस्य
धर्मिणो ऽनेकेऽपि दृष्ट इत्यर्थः । सूत्रतात्पर्यविषयं धर्माद् धर्मिणो विवेकानु-
पपादयित्वा आदौ धर्माणामेवान्योन्यं विवेकं प्रतिपादयति । तत्रेति । तेषु
धर्मेषु मध्ये वर्त्तमानो धर्मो धर्मान्तराभ्यां वर्त्तमानातिरिक्तधर्मस्यः शान्ता-
व्यपदेश्यरूपेणो भिद्यते विविच्यते वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्यादिति
शेषः । वर्त्तमान इत्यस्य विवरणं स्वव्यापारमनुभवधिति । नन्वेवं किं
धर्माणामन्योन्यमन्तमेव भेदो न ॥ भेदाभेदो, नेत्याह । यदा त्विति ।
यदा ॥ शान्ताव्यपदेश्यवस्थायां धर्मः सामान्येनाभिध्यक्तिविशेषादित्येन

धर्मिणि अनुगतो विलीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतया चक्षुष्यानात्
 धर्म्यविभागादिति यावत् । कोसौ धर्म्यं केन व्यापारेण भिद्येत श्रवोगिभिर्धि
 यिद्येत धर्मस्य सन्नतवक्षस्य वानुपलब्धादतस्तदानीमविभागस्तथाभेदेऽपि
 भवतीत्यर्थः । एतेन च भाष्यकृता वक्ष्याद्वैतमपि वेदान्तोक्तं छात्यातपायम् ।
 प्रत्यये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात् यदाकाशेऽभावाविति । तथा च
 श्रुतिः । स यथा सर्वोत्तमया समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टिनीयस्य प्रलय
 प्रदरणात्माद्वैतमाह । यत्र हि द्वैतमिदं भवति तदितर इतरं पश्यति ।
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं परयेदिति । इदानीं शान्तोदितव्यप
 देशयशब्दाश्च व्याघटे । तत्र चप इति । तदिदं व्याख्याय तस्य पाठक्रमात्
 क्रमश्च परिहर्तुमाह । ते चानागतस्येति । एवं सत्यमावाप्यपदेश्येपि
 पाठक्रमो नादत्तैश्च इत्याह । वर्तमानस्यानन्तरं शक्तीता इति पाठक्रमः ।
 अथ त्यज्यतइत्याशयेन पृच्छति । किमर्थमिति । उत्तरम् । पुनर्वाच्यमताया
 यभावादिति । पूर्वैर्वाच्यमद्वैतादित्यर्थः । तदेव विप्रलोचति । यथेति । नैव
 मतीतस्येति । वर्तमानेन सहेति शेषः । तथा चानागतवस्थया प्रागभाव
 स्थानीयमा वर्तमानवस्थया हेतुत्वादतीतावस्थानन्तरं वर्तमानवस्थया न
 भवतीत्यर्थः । उदितव्यपदेश्यरूपपाठक्रमत्यागेषीदमेव बीजमिति भावः ।
 उपसहरति । तस्मादिति । समनन्तरं परिचये लक्षणेऽह इति शेषः ।
 तत्त्वतोऽनागत एव वर्तमानस्य समनन्तरं पूर्वं भवतीत्यर्थः । एतेन
 सत्कायवादिषु पूर्वैर्भिष्यक्ता घटादिनै पुनस्त्यज्यतइति सिद्धान्तं स्मृतैश्च ।
 ननु चानागतवर्तमानयोः कार्यकारणभावएव किं प्रमाणमिति चेत्, ह्यु ।
 यद्यतीतस्य पुनर्वर्तमानता स्यात् तर्ह्येतिमाह स्यात् । विनष्टान्तं करव्या
 विदाकर्मादीनां पुनरुत्पत्तेन मुक्तस्यापि ससारोदियथावात् । किं यद्य
 तीतेऽपि घट पुनर्वर्तमान स्यात्तदा स एवायं घट इति कदाचित्कल्पमिदं
 येन कते । योऽनुपलब्ध्या शक्तीतव्यक्त्यनुमज्जनं निर्णयितइति । श्रुतानां
 ततीतावस्थयोः प्रागभावध्वंसरूपयोः कार्यत्वात्कानुत्पादकत्वत्रेधर्म्यं
 चनात् अशक्तावस्थया एवावान्तरभेदावनागतातीतते परस्परविलक्षणे
 इति मन्तव्यम् । पन्थेयमतीतस्य पुनरनुत्पादादतीतस्यैवकल्पना व्यर्थेति चेत्

न । लोकानतीतान्वदृशे स्वदेहद्वयादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षानु-
पपत्त्यः तत्सिद्धेः विषयतत्सचिकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुत्वात् । न चातीतार्थस्मर-
णमेवास्त्विति घाघ्रम् । पूर्वाननुभूतस्यापि योगिना दर्शनात् । ये ॥
योगजधर्मस्यापि सचिकर्षत्वमिच्छन्ति तेषामप्यसत्यदार्थं सचिकर्षानुपप-
त्तिः प्रत्यक्षं प्रति सचिकर्षनामास्वेनाननुगमेन हेतुतायद्वानुपपत्तिश्च ।
ज्ञानादेर्विषयतादिरूपोपे संश्रम्भो ऽसति न संभवति सत्तरेण संश्रम्भदर्थ-
मादिति । प्रत्यक्षादिषु संयोगादितरेषु प्रत्यासत्तिः योगजधर्मेषु चाधर्मतम-
प्राद्विपत्तिश्रमभानं क्रियतवति दिक् । ज्ञानोदितौ व्याख्यायाव्यपदेश्यं
व्याख्यातुं पृच्छति । अथाव्यपदेश्याः कदाति । ये व्यापारं करिष्यन्ति ते व्यापदे-
श्या इति वक्तुं न शक्यते अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानानतलतलस्य
वस्तुनः स्वीकारादित्यसः प्रकारान्तरेणाव्यपदेश्यं ज्ञायति । सर्वं सर्वैःत्मक-
मिति । सर्वोत्पत्तिः सर्वशक्तिकं, तथा च सर्वैः परिणामिन्ययस्यितः सर्वविकार-
जननशक्तय एवाव्यपदेश्या इत्यर्थः । ननु वर्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे
प्रमाणे स्तः शक्त्याध्यायां त्वमागतावस्थायां किं प्रमाणं किं वा सर्वैः
सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । यत्रोक्तमिति । अभिव्यक्तिरिती-
त्यन्तेनाश्रयः । यत्र सर्वैः सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थं पूर्वोक्तवैरिदं वक्ष्यमाणं प्रमा-
णमुक्तमित्यर्थः । तत्रादौ प्रत्यक्षस्यैव शक्तिमनुमापयति । जलभूम्योरिति ।
स्यावर्णेषु रसादिभिः मधुराक्षुर्गन्धसुरभिर्मृदुकठिनत्यादिभिर्वैदनादिरूपत्वं
तज्जलदृष्टिव्योः परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतोदृष्टम्
अतो जलभूमौ स्यावरात्मिके स्यावराशक्तिमत्यौ इति भावः । शक्तिं विनापि
कार्यकारणे इति प्रसङ्गात् तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्यं स्यावराणां परिणामनिमित्त-
कं दृष्टं मनुष्यादीनां धान्यादिस्यावराकार्याणां धान्यादिविशेषैः रूपादिवि-
शेषद्वयेनात् । तथा स्यावराणां यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं
दृष्टम् । गोमयदुग्धादिभिर्धान्यवर्षकादीनां स्यावराणां विविचरूपं रसादि-
द्वयेनादित्यर्थः । एवमादिदृष्टान्तैः सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिः
सिध्यतीत्याह । इत्येवमिति । यथा जलादिस्यावरादान्मकम् स्वमन्यदपि
सर्वं विक्रान्तकं तज्जङ्गमम् । ननु अतीतकार्यं शक्तिमत्त्वं नास्ति भावि-

तद्वैयर्थ्येनैवैधर्म्योक्तुर्मध्येतिरिक्ततया धर्मो प्रसाधितः । इदानीं तदन-
भ्युपगमे भाष्यकारो बाधकमप्याह । यस्य न्विति । धर्ममात्रमित्यनेनैव
संयुक्तमप्यायातम् । अनेकतयास्यापित्वे हि तत्रैकव्यवहारधर्मवत्त्वमेव
पदाद्यंमात्रस्य स्यादिति । धर्ममात्रमित्यस्य विवरणं निरन्तरमिति निर्ध-
निकमित्यर्थः । धर्मिनिराकरणादात्मा संयुक्तविज्ञानमित्यायात तदा
च प्रथमपात्रोक्तमेव दूषकमाह । तस्य भोगाभाव इति । शेषं सुगमम् ।
नन्वसु धर्मो धर्मातिरिक्तः तदाप्येकस्य धर्मिण एव एव परिणामोस्तु
एकस्य नामापरिणामाङ्गीकारे सहकारिभेदकल्पनाद्यैरश्वदित्याशङ्कायामे-
कस्य धर्मिण परिणामभेदो द्वाधयति । एकस्य धर्मिण आयागिमूत्रवत्स्य
मात्रपरिणामत्रयसिद्धये ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्य धर्मिणः परिणामवानात्वे क्रियाभेदो हेतुर्लक्षणमित्यर्थः ।
आयङ्गामूर्ध्वैकं सूत्रं व्याचष्टे । एकस्येति । भवतीति सिद्धान्त इति शेषः ।
हेतुत्वं प्रतिपादयितुमाद्यो धर्मपरिणामविषये धर्मिणः क्रमं दर्शयति ।
सूचयति । एकैव मृत् प्रथमं घूर्णमृत्तिष्ठति ततः पिण्डमृद्ववति ततश्च घटमृ-
द्विति घटोत्पत्तौ मृदुर्मिणः क्रमप्रतिपादो घटस्येवपि मृदः क्रममाह । कदा
लघुत्वंमृद्विति । वक्ष्येनाज्यपरिणामविषयेऽपि क्रमं समुच्यते सर्वत्र
मृद्वप्यो मृदुर्मिणः एकत्वप्रतिपादनायै । एकस्य सामान्यात्मकस्य मृदु-
र्मिणोऽनङ्गीकारे मृद्वित्यनुगतव्यत्ययो न स्यादिति भावः । ननु धर्माणां
मेव क्रमं वैधर्म्येणात्मा सम्भवति न तु धर्मिणः इत्याशङ्कायां प्रकृते क्रम-
सत्त्वमिति । योऽन्येति । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरं यो धर्मः स
एव तस्य धर्मिणः क्रम इत्यर्थः । तथा च मृद्वैकैव सूत्रे भूत्वा परवात
पिण्डो भवतीत्येकं क्रमं परवच्च घट इत्यादिक्रमैर्घटुर्मिणः एव क्रमबहु-
त्वमिति भावः । धर्माणां क्रमस्यैव विवक्षितत्वं तु तेषां क्रमनानात्वेऽप्ये-
कस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वं न सिध्यतीति भाष्यकारागमः । परिणामत्र-
येऽपि क्रममुद्राहरति । पिण्डः प्रत्ययतइत्यादिना । नातीतस्यास्ति क्रमः

इति । तद्वशात् तद्वशान्तरप्राप्तिरूपः क्रमो नातीतस्येत्यर्थः । धर्मपरिणाम-
इवावस्थापरिणामे प्रतिवृत्तक्रमो न प्रत्यक्षीक्रियतइति तत्रानुमानेन साधयति ।
घटस्याभिन्नवस्येति । प्रान्तेति शेषः । सा चेति । सा च पुराणता लक्षणपरम्प-
रानुयातिनाः प्रतिलक्षणं भिन्नेन स्वरूपसत्ताक्रमसमूहेनैवाभिप्रेयमाना भवन्ती
धर्मवस्थायां स्फुटप्रत्यक्षगोचरात्तामेति । अतः पुराणताभिप्रेक्तिहेतुतया
प्रतिलक्षणमवस्थापरिणामोऽनुमीयतइति शेषः । प्रतिलक्षणपरिणामतो यत्सि-
ध्यति तदाह । धर्मेतल्लक्षणमिति । विजिहोऽपुतिशयितः । धर्मलक्षणपरि-
णामयोः प्रतिलक्षणमुत्पादादवस्थापरिणामस्य च प्रतिलक्षणमुत्पादादित्य-
र्थः । तथा चोक्तं मनुना

घोरोस्मिन्हंत संसारं नित्यं संसारपापिनि ।

इति । स्मृत्यन्तरेषु च ।

नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्ये वेगेन सूक्ष्मस्यालक्ष्यं दृश्यते ॥

इत्यादि च । पुराणे चात एव चतुर्विधः प्रत्यय उक्तः ।

नित्यो नैमित्तिकश्चेति प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

इति । नित्यः प्रतिलक्षणं जायमानः । एतेन स्वप्नमायादिदृष्टान्ता अपि
प्रपञ्चस्य लक्ष्यभङ्गस्त्येनैव श्रुतिस्मृतिष्वभिप्रेता इति । सूत्रतात्पर्यार्थमाह ।
तएतइति । प्रतिलक्ष्यस्वरूपाः प्राप्तसंभवा इतरथा तु नेत्यर्थः । ननु धर्म-
योपि घटादेः कथानादिधर्मेत्वात् कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति तत्राह । धर्मा-
पीति । तथा च यो यस्य धर्मो स तस्माद्विध इत्येव नियम इत्यर्थः ।
नन्वेवं धर्मधर्मिलक्षणानां परिणामभेदे कथमेकस्याः प्रकृतेः सर्वं परिणामा
इति श्रूयते 'इत्येषा प्रकृतिः सर्वो व्यक्तव्यक्तस्वरूपिणी' त्यादिस्मृतिषु
तत्राह । यदा त्विति । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन
सर्वोपि धर्मः स एवाभिधीयते तदायं क्रम एकत्वेन एकनिष्ठत्वेनैव
प्रतीयतइत्यर्थः । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परम्पराया, सर्वविकाराश्रयाथ

तच्च प्रधानं ज्ञेयास्तीत्यन्ये । अपारमार्थिकधर्मैश्च आपेक्षिकत्वात् । यथा
परिणामिना साप्यत्र यथा सा अस्मदीयासाया जीवानामात्मत्वमपार-
मार्थिकं तयोरेषि अणुदृष्टेर्वाद्यापेक्षिकत्वादिति भावः । अत्र
प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं यदादिः माध्यमार्ते परमात्मन एव
निरतिशयमतो ऽनापेक्षिकात्मनश्च पारमार्थिकत्वं पारमार्थिकत्वात्प्यत्र च
श्रुतिस्मृतिविद्वन्नुमतं न्यायमाध्यादिति ध्येयम् । तथा ऽभेदोपवर्णनानाह
धर्मधर्मलोभेष्ट एव पारमार्थिकः । अत्रिभाममात्रं त्वभेद इत्युक्तं
मिति । तदित्य मूत्राण्येन प्रपञ्चः प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम् ।
तत्र चरम्भजादिभिः सहस्रं क धर्मधर्मभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो न तु
प्रपञ्चस्यापेक्षितमूत्रादुज्जोषादुत्पत्त्येव तैस्त्वेदप्रत्ययनिर्वापकस्याभिभा-
गलक्षणस्वरूपस्यामद्वोक्तत्वात् प्रागभाज्यस्योपवर्णनकारात् । ये तु प्रप-
ञ्चस्य प्रकृतिवर्ततावादिनस्ते सद्यः च नास्माकं विरोधलोकोपि वर्तते ।
मायामात्रात्मस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतारित्यकताया अस्माभिरप्येवमुक्तात् ।
'इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते' ।

यदुक्तं इयमाभिः मायया यदुक्तं यथा ।

समाप्तो मुखेऽप्यत्र समाहमिति वक्ष्यते ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मायात्रिकारस्यैव परमात्मन्यधारेण वाच्यमात्रम् ।
शुक्तो धृतिपरिणामरक्षणोपयुक्तं यथ्यत इति अंशत इत्यर्थः । यदि ॥
मायामात्रमपि विनश्यत् प्रपञ्चस्य कश्चिदुदेत् तदपि परमार्थेभिर्वायेयेत्यतः
इत्यात्मभिः मायापेक्षया तत्कार्येषामनित्यत्वेन तावपेक्ष विख्यात्वात् ।
वाच्यत्वेन विकारो नामधेयं श्रुतिस्मृत्येव सत्यमित्यादिद्वौतदृष्टान्तेषु
मेव सिध्यति । तदेव विनश्यत्परिणामप्रसङ्गेन सर्वत्रमूना भूतेन्द्रियशब्दो
पलङ्घनानां विविधः परिणाम मूत्रकारेण प्रतिपादितः । तत्र मूत्रकारे-
वित्तस्य निरोधव्युत्थानसत्कारकणयोश्च परिणामौ प्रतिपादितौ । न सर्व-
इति न्यूनता तस्याः परिहाराय परिणामात्मकात् विनश्यत्परिणामेन प्रकृत्या
समाप्त्यस्यैव दर्शयति । वित्तस्य दृश्यते । परिदृष्टापरिदृष्टाः प्रत्यक्षाप्रत्य-

घः॥ प्राप्यात्मका इति । प्रत्ययो ह्यतिपरिणामविशेषो यः सांख्यि प्रतिबि-
म्बाधानतमः स च ज्ञानेच्छावृत्तिमुपद्रुःखादिमान् प्रदोषशिखावद् द्रव्यरूपः
परिणामविशेषः तदात्मकाः तद्रूपा इत्यर्थः । वस्तुमन्त्रेति । परमाणुतद्रु-
पयत् प्रतिविम्बाधानात्तमतया साक्षिण्याभासमाना इत्यर्थः । ते चापरि-
दृष्टाः । अनुमानेनेति । अनुमानेन साधिता वस्तुमात्रतया सत्ता येषां सप्ता-
नामित्यर्थः । सप्ता दर्शयति । निरोधेति । निरोधो ह्यतिनिरोधः संस्कार-
जनकत्वेन निरुत्तिपन्नवद्वाचकपोनुमीयते इति प्रागेवोक्तम् । धर्मदेवादृष्ट-
सामान्यं भोगवैविध्यादनुमीयते संस्कारश्च स्मृतिहेतुतवानुमीयते परिणा-
मवित्तत्त्वोपवयापवयाविशेष्यत्कर्पोपजर्गादिरनुमीयते । एतच्च छान्दोग्ये
स्पष्टम् 'अथमयं हि सौम्य मन' इत्यत्र । जीवनं प्राणनाद्विकल्पव्यापारवि-
शेषः सुषुप्तावपि श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते वेष्टा वित्तस्य संचारः स च
साधर्म्यप्रसुप्तप्रादिहेतुभ्यां वित्तस्य वस्तुनादिदेशसंयोगविवियोगाभ्यामनुमी-
यते । यद्यपि वित्तस्य विभुत्वं तथापि बाह्यसत्त्वाद्युपलभ्येनोपवयापव-
यच्छास्त्रम्येवैषाधिकी क्रियाप्यस्योति भावः । यत्किं धानादिसामर्थ्ये तच्च
तत्कार्यज्ञानुमीयते । यद्यपि कार्यजननशक्तिः सर्वपरिणामिष्वनुमेयैव भवति
तथापि वित्तस्यास्मिन्नधर्मप्रसङ्गेन वित्तमधिष्ठन्त्येता । पादसमाप्तिपर्यन्ता-
नि संयममिद्विभूतमण्यवतारयति । अतो योगिन इति । ज्ञानसाधनानि
योगाङ्गानि वित्तरेण व्याख्यातानि योगकालीनवत्पारश्च वित्तस्य परिणा-
मरूपा योनिनिष्पत्त्याद्यवधारणाय दर्शिताः । अतः परं बुभुक्षितानां
योगिभिर्जिज्ञासितानामर्थानां साक्षात्काराय यमादिमाधनसंपन्नस्य योगि-
नः संयमविषय उपदिष्यते । उभयत्र संयमाद्वया सिद्धिर्भवति तत्सर्वं
पिशित्य मदश्नते पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । अत्र बुभुक्षितार्थप्रतिपत्त्य-
इति यचनात् तत्तद्विभूतिक्रमैरेव ते संयमाः कर्त्तव्याः केषुतमुमुक्षुभिस्तु
सत्यपुष्टान्यतामात्रसंयमः कर्त्तव्यः परवैराग्येति सूचितम् । एताश्च
विभूतयः संयममिद्विभूतिरूपा अपि ज्ञेयाः ।

परिणामचयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणामस्तस्य च अयं सतथपरिणामः नतु-
स्य चायं नवपुराणादयस्यापरिणाम इत्येवमनुत्तथ यत्र कुत्र चिदर्थं सयं
मातृसातात्कारे सति तदितरार्थानामपि धर्मोद्विपरिणामेषु अतीतानागत
ज्ञान सञ्जत्यमात्रेण अविधानत्वेनादेऽत्र भवतीत्यर्थः । अन्यविषयसममात्
प्रतिनियतपदार्थान्तरसातात्कारस्य योगजधर्मयत्नाद्भवतीति शास्त्रमामा
द्यादयधार्यते धर्मविशेषात्सर्वविशेषवत्तत्परोऽन्यसिद्धिदत्तं भुवनज्ञान
मूर्त्यै सयमादिति वक्ष्यमाणसिद्धिदत्तं । करित्तु समानविषयत्वानुरोधात्
सयमविषयपरोरेषातीतानागतयो सातात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह । तत्र ॥
तर्हि तत्सयमात्तत्तज्ज्ञानमित्येव सामान्यतः सूत्रं युज्येत सयमस्य स्यवि
षयगोचरसातात्कारजनञ्ज्वनियमात् । अपि च परिणामस्य सातात्क्रिय
माणं तेष्वतीतानागतज्ञानं सषादयतीति भाष्ये पौनःपुन्यमपि स्यादिति ।
भाष्ये हेत्विति । धर्मेतत्तथास्यपरिणामेषु सर्वज्ञानसाधारण्येऽवित्यर्थः ।
शेषं सुगमम् । सयमान्तरस्य प्रिष्टान्तरमाह ।

शब्दार्थप्रत्ययानामिन्तरेतराध्यासात्संकरस्तत्रविभाग-
संयमात्सर्वभूतकृतज्ञानम् ॥ १७ ॥

गौरित्यादि शब्दे गौरित्यादिरर्था गौरित्यादि अथय तेषां वक्ष्य
माणं सञ्ज्ञैतरुपादध्यासात्संकरो विवेकावयव भवति । वस्तुतस्तु तेषां
भेदोऽस्ति अतस्तेषां प्रविभागे भेदे सयमात्सातात्कृते सति सर्वभूतानां
ज्ञानं ज्ञायते । अयं काकादितिप्रमर्शमेव वतीत्यानेन शब्देन कथयतीत्ये-
वमित्यर्थः । यद्यपि सातात्कृते सतीति सूत्रे नास्ति तथापि संस्कारसा
तात्कारणादित्युक्तसूत्रेण सातात्कारार्थेऽन्तर्ध्वेऽत्र सयमस्य सिद्धिकथनात्
यत्र सूत्रे सयमस्य सातात्कारद्वाराऽन्य व्याख्येयम् । अत एव भाष्यकारो
प्यनेकसूत्रे दृग्दर्शनायैसातात्कारपर्यन्तता सयमस्य व्याख्यास्यति । त्रिवि
धेरेव शब्देरर्थप्रत्ययत्वेऽस्तेषां शब्दानामन्योन्यं च सकरं दर्शयितुं शब्दानां
मेवादौ त्रैविध्यं दर्शयति भाष्यकारः । तत्र यागिति । तत्र शब्दमध्य

यागिन्द्रियं वर्णं चैव प्रयोजनवत् शब्देषु मध्ये यागिन्द्रियजन्यः शब्दो वर्ण-
एव न तु शब्दादि शब्दो नापि वाचकं पदमित्यर्थः । उरगादिपूत्य-
मानः शब्दो वर्णः ।

अष्टौ स्यान्तानि वर्णानामुरः कथं शिस्तया ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्व नासिकौष्ठौ च तासु च ॥

इति स्मरणात्, यागिन्द्रियस्य च शरीरादुद्भिर्वातिर्नास्ति अतो न
श्रोत्रयादयस्त्यमाणाशब्दो नापि तदनन्तरं श्रोत्रयुद्धिपाहो वाचकशब्दो
यागिन्द्रियजन्यः श्रोत्रश्रोत्रदेशे धृतयागिन्द्रियासंबन्धेन श्रोत्रयादय-
शब्दात्पादकत्यासंबन्धात् इति । यागिन्द्रियजन्याच्छब्दाच्छब्दान्तरमाह ।
श्रोत्रं चेति । ध्वनिर्नाम यागिन्द्रियशब्दादिष्वभिहितस्योदानवायोः परिणाम-
भेदः येन परिणामेनोदानवायुर्भक्तृदेहादुत्पाद्य शब्दधारं जनयन् श्रोत्रश्रोत्रं
प्राप्नोति तस्य ध्वनेः परिणामभूतं वर्णं वर्णसाधारणं नादाय शब्दसामा-
न्यमेव श्रोत्रस्य विषयः न तु ध्वन्यपरिणामभूतं वाचकं पदमित्यर्थः । स
च शब्दो वर्णजज्ञातीयत्वेन वर्ण इत्युच्यते । तृतीयं शब्दमाह । पदं पुनर्ना-
दानुसंहारमुद्भिर्निर्वाह्यमिति । यद्यपि नासिद्धिनिर्वाह्यमिति गङ्गादिब-
र्णान् प्रत्येकं दृष्टीत्वानु पश्चाद्वा बुद्धिः सहस्रति एकात्ममापादयति गौरि-
त्येकं पदमिति तथा बुद्ध्या निर्वाह्य वर्णभ्योतिरिक्तमसङ्गमेकदैवोत्पद्यमानं
वत्यमाणं स्फोटोत्पमिति शेषः । तथा चायं तृतीयः शब्देन्तःकरणस्यैव बाह्य
इत्यर्थः । तस्य हि पदस्य श्रोत्रयादयस्त्वे अनुसंहारबुद्धेरन्तःकरणनिष्ठायाः
वैयधिकरण्येन हेतुत्वं स्यात् तज्जायुक्तं, सामानाधिकरण्यस्य प्रत्या-
सत्तिताया लाघवात् । न चानुसंहारबुद्धिरपि श्रोत्रादरेवासिध्यति बाध्यम् ।
असम्भवात् । वर्णानां ह्यैक्यापादनमानुष्यैक्यात् सा चानुपूर्वीं गकारोत्त-
रौकारादिरूपिणी नानेकवर्णपदेषु श्रेत्रिण यहीतुं शक्यते । आशुचिनाशि-
तया वर्णानां मेलनाभावात् पूर्वपूर्ववर्णसंस्काराणां तत्स्मृतानां चान्तःकरण-
निष्ठानामन्तःकरणसहकारित्यमेवोचितम् । अतः स्मृतानां वर्णानां
मनसैवानुपूर्वीं यहीतुं शक्यतइति भावः । ननु स्फोटाद्यः शब्दः कीदृशः
किंकारणकः किंप्रमाणक इति । अत्रोच्यते । यथा बीजादुराद्यनेकावस्थो

वृत्तप्रसंगं क्रमिकाभ्यस्तम्येतिरितिः पक्षस्तथात्रिह्ययोगवस्थया व्यज्यते बाध-
 मादयुक्ते न वृत्तान्तमेव रूपेण स च वीजादिभ्यो भिवाभिचः भेदाभेद-
 योरनुभवात् तथैव यकारोकाराद्यनेकाग्रस्तो गौरित्वादिप्रत्ययः स्फोटगणः
 क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाम्येतिरिति चानुपूर्वीविशेषविशिष्टया विसर्ज-
 नीयादिह्यपक्षमात्रस्य व्यज्यते इदं गौरिति पक्षं न तु गौर इतीत्यादि-
 रूपेण, तच्च स्फोटपद गकारादिप्रत्ययेभिवाभिचं भेदाभेदयोरनुभवात् ।
 स च पदार्थः शब्दोपपत्त्युक्तोक्तत्वात् स्फोट इत्युच्यते स्फोटशब्दस्य च
 काणाम् एकवचनप्रत्ययैः धनिविशेषः प्रत्ययभेदेनेत्याख्ये व्यग्रधाने सत्ये-
 कपदव्यग्रहाराभावात् । गौरित्येकपदमिति व्यग्रहारास्तु स्फोटे प्रमाण
 वर्णानामनेकत्वेन तैरिक्तप्रत्ययवहास्यान्वयेनानुपपत्तिः । तथा प्रत्ययवर्ण-
 दनुत्पन्नमानस्यार्थप्रत्ययस्य हेतुत्वं च स्फोटे प्रमाणम् । यदि चानुपूर्वीविशि-
 टसमूहस्यैकत्वादेकत्वव्यग्रहारः तेनैव रूपेणार्थप्रत्ययहेतुत्वं च स्वीक्रि-
 यते तर्हि सयोगविशेषावच्छिन्नावप्यसमूहाद्वैकत्वप्रत्ययहारकताद्याह-
 रणयोरुपपत्त्या घटाद्यावयवविभागेच्छेदप्रसङ्गः युक्तिराम्यात् । नन्वेवं
 युक्तिराम्यादुपपत्त्यपि स्फोटरूपस्य द्वैक स्यात् इति चेत् । बाधका-
 भावे सतीष्टत्वादिति विद् । भाष्यकारस्तु संवेपसौ वर्णानां पदार्थं
 निराकरोति । यथा एकेति । अनेकार्था यकसमवस्थित्यनर्हत्वात् परस्परं
 निरनुपदानानेकमप्युक्तत्वात् । अतस्ते पदमसम्बन्ध पदार्थमप्राप्य कस-
 एवाप्यनुपपत्त्याप्यादिभूयेव वर्णातिरिक्तभूतास्तेतिरुत्या अस्मिन्पदस्व-
 रुपा विशेषिकप्रत्ययत्वव्ययः । अत्र शब्दपदवहादेवस्यावस्थानेतिरभेदेन
 वर्णानां पदत्व न निराकृतम् । ननु यद्विषयः पदस्यरूपा न भवन्ति तर्हि
 कथमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषावच्छिन्ना यस्यार्थस्य यावका इति लोकैः सके-
 त्यन्ते इत्याद्युक्ता परिहरति । यथाः पुनरित्यादिना सकेत्यतदिति पद्यन्ते-
 नेत्येकवचनेन । अथार्थः । घटादि वर्णाः पदार्थं भिवास्तथापि अत्रस्यावस्था-
 यतोऽभेदव्यापि सत्त्वादेकैकोपि वर्णं पदार्थमा पदार्थमिव भवति वीजा-
 द्युपादिरिव वृत्ताभिचो ऽत एव पदरूपेण सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासं-
 धः । अत्र हेतुमाह । सहकारोति । यदभावे सहकारादि यानि वर्णान्त-

राणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्संश्लिष्टत्वात् अनन्तपदरूपतामिवापन्नो
 भवति । इत्युच्यते । वैश्वरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिपादनार्थः । वैश्वरूप्यप्रकार-
 माह । पूर्वं गकारः उत्तरलो रिति वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् ध्याप्रत्यये
 उत्तरस्य चिसर्जनीयः पूर्वो गौरिति वर्णद्वयेन गौर इत्यादिपदेभ्यो ध्याप्रत्य-
 ये गौरिति स्फोटपदे ऽण्यपदे तादात्म्येनावस्थापितो भवति इति हेतोः ।
 रेवंह्या ध्रुवो वर्णः क्षमानुरोधेन आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभिहेतोः ।
 यंसंकेतेनावच्छिन्ना नियमिता भूत्वा सर्वोभिधानसमर्था अपि इयन्ता एता-
 दासंख्यका हते गकारादयो नाव । मेघोपस्थापयन्ति इत्यतस्तु तेन प्रकारेण
 वर्णमुच्येन तत्पदमेवाविवेकितः संकेत्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुर्धास्यस्य
 धातुक्रममिति पदमेव हि धातुस्य धातुक्रमस्यापक्रमं अन्यस्यान्यरूपेण
 संकेते हेतुत्वेनामित्यादि निर्भास इत्यन्तम् । यः पदात्मो धृतिमात्रपा-
 दः स्फोट एतेषां वर्णानाम् अर्थसंकेतेनावच्छिन्नानां तथा समाप्तो ध्वनि-
 जन्यः क्रम आनुपूर्वीविशेषो येषां तादृशानाम् एकोऽभिध इति पदस्य
 स्वरूपाख्यामम् । समाप्तो वाक्यार्थः । अर्थ भावः । यथा संयुक्तं कपालदुग्धं
 क्षलाहरणहेतुरित्यधिकेकतो धालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्या-
 घ्रसंक्रान्तरासंभवात् । ततश्च धालकः कपालाविवेकेन घटस्यैव क्षलाहर-
 णहेतुत्वं दृष्ट्वाति एवमेव स्फोटान्तरध्यावसंभवाय वर्णाविवेकेनैव स्फोटे
 संकेतोपदेशः संकेतगृह्य भवतीति न वर्णेषु संकेतसानुपपत्तिरिति ।
 त्रिषिधं शब्दं प्रदर्शयदानीं तेषां मध्यासंकेतकारणं प्रतिपादयति । तद्वैज-
 मिति । प्रतीयतादस्यनेनान्वयः । अयमर्थः । यद्यपि तत्पदं स्फोटाख्यम्
 एकमेव न तु वर्णवदनेकम् एकस्यैव प्रमाणमेकमुद्भूतिविषयमिति तथा धत्तु-
 रेकेनैव प्रपञ्चेन ध्यानादिद्वारोत्पादितं वर्णास्तु प्रपञ्चभेदेनाप्युच्यन्ते तथा
 अभावं निरर्थं, वर्णव्यवहस्तु वनवत् सांशः तथाऽक्रमम् एकद्वैतोत्पन्नमानं न तु
 वर्णवत् क्रमेण, यत एभिर्हेतुभिर्वर्णैर्भावं किंच जीह्वं मुद्रिमात्रपादं तथा-
 न्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिध्यक्तं वर्णास्तु नैव तथापि परप्रतिपिपा-
 दमिपया धत्तुभिरभिधीयमानैः श्रोत्रभिरथ श्रवणार्थैर्वैरेवंरूपैः सिद्धवन्त-

रमाद्येष्टदन्योन्यसंप्रतिपत्त्या संयादेन प्रतीयते व्यग्रहीयते । न तु सर्वेभ्यो-
न्येन रूपेण, तत्र हेतुरनादिवाक्यव्यवहारवासनायशोऽतया लौकिकबुद्धेति ।
अत्रामिधीयमानैरित्यनेन योनिन्द्रियविषयवर्धयित्रेकः पदस्येति । श्रूयमा-
नैरित्यनेन श्रोत्रविषयकशब्दावित्रेकः पदस्येति बोध्यम् । तदेव त्रिविधश-
ब्दानामन्योन्याध्यासात्संकरो दर्शितः । इदानीं त्रिविधशब्देनार्थप्रत्यययो-
रध्यासे प्रतिपादयितुं शाब्दव्यवहारस्य संकेतपदमूलकत्वमाह । तस्येति ।
तस्य पदस्य प्रविभागे विषयव्यवस्था संकेतपदादेव भवति । प्रविभाग-
मिवाह । एतावतामिति । एतावता वर्णानाम् एवंजातीयक एवमानुपूर्वीकौ
ऽनुसंहारे मिलनमेतस्यार्थस्य सावक उपस्थापक इत्येवंद्वयोविभाग-
इत्यर्थः । एकस्यार्थस्येति पाठे ऽर्थाविशेषस्येत्यर्थः । संकेतशब्दार्थमाह ।
संकेतस्त्विति । आध्यासः संकेतकर्तुं पदार्थारोपः । आरोपितभेद इति
यावत् । तस्यैव च ज्ञानं पदार्थोपस्थापकं तत्राधुनिकज्ञानादिकल्पनाद्या-
वत्तनाय स्मृत्यात्मक इति विषयविषयमिहोत्प्रेक्षात् पाणिन्यादिसमृत इत्य-
र्थः । न च कल्पितभेदस्यासत्तः फलं संकेतत्वमिति वाक्यम् । असत्प्रात्य-
क्षम्युपगमेनान्यत्र सत् एवभेदस्यान्यत्र कल्पनादिति । आध्यासस्य संकेतस्यै-
व प्रमाणमाह । यो य शब्द इत्यादिना भवतीत्यनेन । योमित्येतात्तरं प्रहृ-
त्यादिः शास्त्रेषु कल्पणीयादिमान् घट इत्यादितोके च पदपदार्थयोर्भे-
दोपे एव संकेतो दृश्यते इत्यर्थः । योमित्यादिशब्दवाच्यत्वतदप्राया-
प्रमाणाभावादिति । अत एव कोशेषु अमरा निर्ज्ञेय देवा इत्यादिना शब्दा-
र्थयोरोपस्थाप्यभेद एव संकेतो दृश्यत इति । अत एवेतेनानाद्यभेदो-
पेणागमिनो मन्त्रार्थयोर्भेदोपासनामुपदिशन्ति । मीमांसकारश्च मन्त्रमयीं
देयतामाहुः । या तु अस्माच्छब्दादपमर्शो योदुश्च इतीत्यरेन्द्राविषयत्वं
यक्तिरिति तन्वान्तरं लक्षणा सा ऽपामाणिकी लक्षणादिसाधारणी ॥ ।
अपि चैतद्व्यवज्ञानतोऽपि शब्दार्थप्रत्ययो दृश्यते तथा पदपदार्थयोर्भेदेन
संकेतोऽपि न युज्येत्यादिदोषो बोध्यः । इदानीमुक्तसंकेतबुद्धिनिमित्तकः
अप्राप्य संकेत इत्याह । एवमेतदिति । एव संकेतबुद्धेः कारणत्वात् एते
त्रिविधाः शब्दा अर्थप्रत्ययो च संकीर्णविविक्ताः च तत्र संकेतपद एव

शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः शब्दार्थयोस्तु प्रत्ययेन सहेतुकारत्वादयोऽध्या-
सः प्रसिद्ध एवेति भावः । संकराकारमाह । गौरिति । य इति । स एव
शब्दादीनां तत्त्वज्ञानान्य इत्यर्थः । वर्येभ्यनिपदानामन्योन्यसंकराद्विद्वानो
पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च संकरेणापि शब्दार्थप्रत्ययानां संकर इत्यपत्तिः ।
सर्वपक्षेऽप्यिति । वाक्यशक्तिः पदार्थान्तरसहकारेण वाक्यभवनशक्तिः ।
तथा ॥ घृत इत्यादिपदानां एवोस्ति एवश्चलति एवश्चिद्व्यतिरस्यदि-
धाक्ष्येः संकरोऽसंवेक इति भावः । पक्षेषु वाक्यशक्तिमुदाहरति । घृत
इत्युक्त इति । एव इत्युक्ते सत्याकाहुपूरणार्थं योग्यतादिवशादस्तीति
शब्दो गम्यते ऽध्याद्विषय इत्यर्थः । तथा च पक्षे वाक्यसंकर इति भावः । ननु
शब्दाध्याहारो न संभवति एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दवि-
शेषानुमाशक्तिरूपानुपस्थितेरिति चेत्, न । स्वेच्छया स्वयं कल्पितेन
केनाप्याकाहुपूरणशब्देन वक्तृतात्पर्यविपर्ययोऽधिसंभवात् । अर्थविशे-
दानुमाने तु योग्यताकाहुतात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति, एतदेवाह । न
सत्तामिति । योग्यताप्रदर्शनेनाकाहुतात्पर्यादयोऽप्युपलक्षिताः केवलयो-
ग्यताया अपरान्तरसाधारण्यादिति । उदाहरणान्तरमाह । तथा नहीति ।
आशेषानुमानम् । नन्वेवं कारकाच्चरूपदानां कुरापि प्रयोगो न स्यादि-
त्यत्राह । नियमार्थ इति । योग्यतादिभिः सर्वशार्थविशेषानुमानं
न संभवति अतः कारकाणां सामान्यते ऽनुमितानामपि नियमार्थः
कारकान्तराख्यातृत्वार्थैश्चैवान्विता भजंनमित्यादिपदैश्चैवान्विता भजंनानां क-
र्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थः । इदानीमध्याहारं विनापि पदवाक्ययोः
संकरमर्थभेदं नमित्तकं दर्शयति । इष्टश्चेति । कन्दोधीत इति वाक्य-
स्यार्थं श्रोत्रिय इति पदस्य तथा प्राणान् धारयतीति वाक्यस्यार्थं जीवती
ति पदस्य ॥ यद्यनमित्यर्थः ।

कन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्वित्र उच्यते ।

द्वित्रया याति विप्रस्यं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

इति स्मृतेः । जीवश्चलप्राणधारणयोरित्यनुशासनाच्चेति । ननु यदि
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः पदादपि भवति तर्हि गुह्यतस्य कन्दोधीत इति वा

क्यस्य घटन कदापि न स्यादित्याशङ्क्यामाह । तत्र यावदिति । यत्
 एष पदार्थश्चोः साक्षात् सशयस्यले पदं चाप्येन विप्ररणीयमिति ।
 प्रसङ्गादाह । तत इति । यतो चाश्याद्येषि पदरचना भवति यत्
 सदेहस्यले पदमशभेदैः चाप्येन विप्ररणीयमित्यर्थः । अत्राकारे यथा
 प्रत्ययादृक्पदप्रहरणमिव धर्म स्यादित्याह । अन्यथेति । भवतीति प्रयुक्ते
 नामाख्यातयो साक्ष्या'द्वयति घटो'भवति भिन्ना देही त्वयैदुयसदेहे ऽनश-
 धारितं पद कथं किमर्थं क्रियाया कारके वा व्याक्रियेत योतुरर्थप्रत्ययास-
 भयात् । ह्यमरः इति प्रयुक्ते राज्ञः मकार्णोघाटको वेति सशयो नामा
 ख्यातसाक्ष्यात् । तथा ऽज्ञापय इति प्रयुक्ते स्त्राभ्याः ययः विदन् शून् + परा-
 भादित्वात्त्वर्थमशयो नामाख्यातसाक्ष्याद् इत्यर्थः । तदेव शब्दार्थ
 प्रत्ययाना सकरे पदार्थैर्दानीं प्रविभाज्य द्रव्यमिति । तेषामित्यादिना ।
 तत्रादौ शब्दभेदेऽप्येवमप्येवभेदेन शब्दार्थयोर्भेद द्रव्यमिति । श्वेतत
 इत्यादिना प्रत्ययस्येवमेव । क्रिया साध्यकार्योऽप्यस्य सक्रियार्थः । श्वेतत
 इति शब्द तत्राकारकः सितुक्तयोर्धो यस्य स कारकार्यः श्वेत इति
 शब्द एतौ शब्दौ भिन्नोक्तयोर्धेस्तु क्रियाकारकरूप इव एव श्वेतगुण
 माह । इह प्रत्ययोपि । क्रियाकारकात्मकगुणाकारत्वे प्रमाण एवमिति ।
 कस्मादिति । उत्तरम् । सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति । श्वेतत यः क्रिया
 सोऽयं श्वेतरूपः कारको गुणो यस्य श्वेततद्रत्यस्मात् श्वेताकारमप्ययः
 सोऽयं श्वेत इत्यस्मादपि श्वेताकार प्रत्यय इत्यभेदप्रत्याभशानादित्यर्थः ।
 कथं तदभेदेन शब्दार्थयोः सकेत इति तत्राह । इकाकार इति । एकाकार
 धारोपकृष प्रत्यय इव सकेत धारोपितभेद इव सकेतो न तु पारमार्थिक-
 भेदरूप इत्यर्थः । ननु शब्दार्थयोर्भेदप्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञेय कथं न बाध्यते
 तत्राह । यमित्यति । यस्तु श्वेतार्थः शब्दप्रत्यययोर्विषयत्वात् स्याभि

† द्विवचनमिति पाठ २ ।

• गमनमिति तु पाठ उचित विप्रधातोर्गत्वर्थतया अत्रासमर्थोऽित्यर्थेपदार्थं
 नाहमशयः । अत्रासधातोर्नहि लुकि वा वाच्यम् । अत्रासोऽदित्यस्यापत्तिः । मुनेरासपाठस्तु याग
 मन्त्रास्तस्यान्विधत्ता अत्रासार्थमिति अकारकतयेव वा कथं चित्तु बोध्य इति २।० या०

शब्दादिव्यावृत्ताभिर्यस्याभिनेत्रपुरुषादिभिर्विक्रयमाणत्वाच्च न शब्द-
प्रत्यययोः महत्तो न कालतः महत्तो वैषधिरूपयादित्यर्थः । एवं
देशतो न महत्तो यतः शब्द आकाशे प्रत्ययो जुष्टावयवसु खेतगुणादिः
द्रामादादिव्यति भावः । एवमिति । एवं शब्देऽपि स्यात्स्याभिः विक्रय-
माणो नापि अर्थजुष्टोः सरत्तर एवं प्रत्ययोपीत्यर्थः । उपसंहरति । इत्य-
न्येति । सूत्रार्थमुपसंहरति । एवं तत्प्रविभागेति । एवं मनुष्यविषये शब्दा-
र्थप्रत्ययेषु प्रविभागसंभवात् साक्षात्कारपर्यन्तात्म्यभूतानां हतं तदर्थप्र-
त्ययं च योगी ज्ञानाति योगप्रधर्मस्याचिन्त्यशक्तित्वात् धर्माणां स्वसङ्ग-
तज्ञानस्योत्पत्तिरुक्त्याच्येत्यर्थः । अस्मदादौना च शब्दार्थप्रत्ययभेदसाक्षा-
त्कारं सत्यपि तस्य साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वाच्च सर्वभूतज्ञानं भवति
संयमस्यैव दीर्घं सिद्धिरिति । इयमुत्तरमूत्रेष्वपि यथास्यलमिदमेव समाधानम् ।

संस्कारसाक्षात्करणान् पूर्वजानि ज्ञानम् ॥ १८ ॥

संस्कारसंयमेनेति सूत्रस्यादौ पूरणीयं संयमसिद्धिप्रज्ञात्वात् ।
अत्र ज्ञानसंस्कारवद्वाणादियासना धर्माधर्मादपि बाह्यादित्याह । दृष-
रति । यमी मूत्रोक्ताः । स्मृतिज्ञानविशेषः क्षेत्रज्ञ रगादिरिव अग्निद्व्यास्मि-
तयोः स्मृतिमध्यप्रवेशात् । न चाग्निद्व्यात एव रगादिसंभवे तत्संस्कारं प्रमाणं
नास्तीति वाच्यम् । अग्निद्व्यासाम्येऽपि कस्य विदुग्धएव प्रीतिर्न दक्षि कस्य
विद्वेषोऽप्यमित्यत्र यासनां विना नियमज्ञानराभायेन तत्सिद्धेः । तेषां
वृष्टान्तेनाप्रत्यक्षतत्त्वप्रज्ञात्मधर्मत्वं चाह । तरति । अभिसंस्कृता उपविताः
परिणामाद्विज्ञानान्तविश्वधर्मवयव साक्षिभावाः । वित्तधर्मात्त्वानात्मधर्मा
इत्यर्थः । एतेन धर्मादयः प्रत्ययेषु वित्तएव सिद्धमिति तेन विनां दीर्घक-
रणेन निरूपित्यापातम् । संस्कारसाक्षात्कारकारणतया संयमं व्याचष्टे । तेषु
संयम इति । नन्यज्ञाने संस्कारसंयमो न घटते ज्ञाते च व्यर्थ इति चेत् । शब्दा-
नुमानाभ्यां सामान्यतो ज्ञाते विशेषज्ञानफलरूप संयमस्य संभवात् । संस्कार-
साक्षात्कारे ज्ञापमाने पूर्वजन्मज्ञानं भवतीत्यत्र युक्तिरप्याह । न चेत्या-
दिना साक्षात्करणमित्यन्तेन । देशे जन्ममूर्तिर्नगरादिः कालो युगादिः

निमित्तं मातापित्रादिः । एतेषां संस्कारविषयतया तदनुभवैर्विना तान्यवि-
 षयोक्तृत्वं संस्काराणां साक्षात्कारे न संभवति सविषयकगुणवद्गुणस्य
 विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छादिस्यत्वे दृष्टत्वात् अतः संस्कारमात्रात्कारे पूर्व
 जन्मनां देशकालनिमित्तादिद्वययोगेपिशिष्टानामपि साक्षात्कारे भवति
 विषयविधेरेत्यर्थः । भूतार्थं व्याचष्टे । तदित्यमिति । न केवलं संस्का-
 रसाक्षात्कारात् पूर्वज्ञातिज्ञानमेव अयं तु भाविजन्मज्ञानमपीति स्वयं
 पूरयति । परत्रापीति । भाविजन्मसंस्काराणामागत्यस्यानां साक्षात्कारा-
 दिति विशेषः । संस्कारमात्रात्कारणात्पूर्वादिजन्मान्ययोगेपिशिष्टेषु यन्तदत्यत्र
 प्रमाणतया कैरीपश्यावच्छेदः संज्ञादमाह । अत्रेदमाध्यानमिति । अत्र
 पूर्वज्ञातिज्ञानविषये महात्मनेषु प्राकृतसर्गेषु सन्मकर्म वात्पयौवनवाहुकादि-
 रूपं सत्यरिणामकर्म च साक्षात्कुर्वते कैरीपश्यात् सात्त्वं सर्वविषयकमि-
 त्यागामिमूर्ततत्त्वकीयं विवेकज्ञं ज्ञानमुदभूत् अद्यानन्तरं समाहायक्यनामा
 योगी तिष्ठशरीरमारविहारी परितोषं तनुधरो निर्मायकायं धृत्या पमच्छे-
 त्यर्थः । भवत्वात् कुञ्जलत्वादनभिभूतरतिसत्त्वेनेत्यस्याधिकं त्रिमुपलब्ध-
 मित्यनेनाख्यः । यद्यायुते भवत्वाप्यजीवन्मुक्त्यनन्तरम् आकाशादिगम-
 नार्थमयादिति । संपरयता उपभुञ्जानेन देवतामनुष्येषु जायमानेनेत्यनेन
 च सत्त्वमुषमुषमुज्जतेत्युपलक्षितं सुप्रदु रयोगमपि ससारे किं बहुलमि-
 ति पृष्ठः स दु रप्रदुत्यपतिपादनाय सर्वमेव दुःप्रमित्याह । इति स्थितिः ।
 अनुभूतं मुपमिति शेषः । मुपम्यापि दुःप्रत्यं गुणरूपविरोधाच्चेत्यनेनो-
 त्तम् । प्रधानवशित्वं स्वेच्छया प्रवृत्तिवियोगात् तन्कार्पेत्वात्तदूप्यं ऐश्वर्य-
 सुखं तदा संतोषसुखं संतोषोत्थं स्वाभाविकं सुखं प्रधानवशित्वेन हि
 कामसमाप्ता विषयेष्वनंतशतपथेषु वैवृण्व्याप्तं संतोषमुत्पाद्य विज्ञप्त्य
 स्वाभाविकं मुपममिष्यत्यतस्ति । कैवल्यापेतया दुःखमुपपादयति ।
 बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मः संतोषाद्योत्पत्त्ययः त्रिगुणः सुवा-
 दिगुणत्रयवान् सुखादिगुणवोरव प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो देवपदे दुःखपदे
 यस्ता मपुत्रिषसंज्ञावयदित्यर्थः । कैवल्यस्य च सुखस्य च अत्यन्तिक-
 दुःखनिश्चिररूपतयोक्तम् । सुखं दु खमुपगत्यदिति मोक्षशब्दे परिभाष-

सात् । निरुपाधिविषयत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति यथा वा न केवल्ये सुप्रशब्दे
दुःखनिद्रत्यादिपरतया निर्गोत एव श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णयः सर्वशा-
स्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति । नन्वेवं कथं संतीर्णसुप्रश्यानुत्तमत्वं
श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत तत्राह । दुःखरूप इति । दुःखसाधनतया दुःखरूप-
स्तृष्णाद्यस्तान्त्र्यन्धकरन्बुहेतुभूतः दृष्टोर्धो घनरूपो यः सम्यक्कृतया
उद्वेगजनस्तस्यापगमात् प्रसक्तं वैषयिकदुःखास्तीति तत्पञ्चाधमस्य यथाशब्द-
बुद्धिभ्यापि संबन्धमेवानुसूतं प्रियमिदं संतीपोस्त्य प्रधानव्यवस्थामूलकं
सुप्रमुक्तं शास्त्रोचित्यर्थः ।

प्रत्ययस्य परवित्तज्ञानम् ॥ १८ ॥

व्यावृष्टेः । प्रत्यय इति । प्रत्ययस्य रगादिमत्याः स्वकीयवित्तज्ञानेः
संयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषैः सावात्करणात्तत्तस्माच्चित्तात् परस्य
भिन्नस्य वित्तान्तरस्यापि अशेषविशेषेते ज्ञानं संकल्पमात्रेणैव भवती-
त्यर्थः । ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेयादिकमपि साक्षात्क्रियते
किमेवं वित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोपि नियमेन साक्षात्क्रियते न
येति जिज्ञासायामाह । न च सातम्यनमिति । तत् परवित्तज्ञानं
सातम्यं न नियमेन भवति तस्य परिवित्तालम्बनस्य संयमविषयेन
स्यचित्तेनाश्रयणीकरणादित्यर्थः । तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि
दृष्टव्यम् । न च सातम्यनमित्युक्तं विवृणोति । रक्तमिति । तस्येत्यादि
हेतुं विवृणोति । परवित्तस्येति । उपसंहरति । परप्रत्ययेति । तस्मात्प-
रप्राप्यमात्रं योगिवित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परवित्तस्यालम्बनमपीति तु-
शब्दार्थः ।

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्त्वाम्बे चक्षुःप्रकाशासं-
प्रयोगेन्तर्ज्ञानम् ॥ २० ॥

कायस्येति । स्वशरीरस्य रूपे संयमादशेषविशेषतः कारणादिभिः
साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यतायुक्तिं परचक्षुः-
संयोगयोग्यतां प्रतिब्रूयति ततश्च परचक्षुःप्रकाशेस्तत्क्रियेसंयोगेन्त-

ध्यानमुत्पद्यते योगिनः । दिवान्धनेषु केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः ।
मूत्रकारस्य न्यूनतां परिहरति । हतेनेति । हतेन रूपान्तरद्वारेण शास्त्रान्त-
रतिष्ठ शब्दाद्यान्तराङ्गानामप्युपनतितं चेद्विद्यमित्यर्थः । यदा कायस्य शब्द-
स्पर्शरसगन्धमयमात्मेया साहचर्यवृत्तिस्तस्मा भवति तदा योत्रादिसंनिकर्ष-
प्रतिप्रत्यासक्तो गिनः शब्दादिकं बाधरेणैव केनापि न दृश्यत इति भावः ।

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञान-
मरिष्टिभ्यो वा ॥ २१ ॥

व्याचष्टे । आयुरिति । आयुष्करकर्मज्ञानादिव भट्टित्यभट्टिति रूप-
भ्यामपरान्तस्य मरणस्य ज्ञानं भवति अतः कर्मणो विमेषणमायुर्विपाक-
मिति । सोपक्रमं तीव्रवेगेन कतडावृत् । यथा कलिजलीनप्रज्ञासु घाल्ययो-
धनबाहुकादयस्यानां भट्टित्वेद्वारम्भकमायुष्करं कर्मेति । निरूपक्रमं च मन्द-
वेगेन कतडावृत् । यथा सार्याद्विकालीनप्रज्ञासु घाल्ययोधनबाहुकादयस्यानां
विलम्बेन आरम्भकम् आयुष्करं कर्मेति । तथा च सोपक्रमस्य साक्षात्कर-
णात् शीघ्रमरणस्य ज्ञानं निरूपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विलम्बेन मर-
णस्य ज्ञानं भवतीति विभावः । सोपक्रमनिरूपक्रमरूपयोर्दृष्टान्तमाह ।
तत्र यद्येवादिना । विज्ञानितं विल्लारितम् । कुसोपमा स्थल्पेन । यथाक-
ममुभयोरपरं कृष्टान्तद्वयमाह । यथा वाग्विरित्यादिना । कठे चूणे, सेपो-
यमा शीघ्रिणः । उपघहरति । तदैवेति । अन्यान्तर्भावस्य कर्मणो ज्ञानं
वर्तमानदेहस्यापरान्तज्ञानहेतुत उक्तमेकैकमधिकमिति । भुत्पमानकर्मभिः
सहैकमधिकमित्यर्थः । सूबार्धमाह । तत्संयमादिति । ऐकैकमधिकमायुष्क-
रकर्मसंयमात्मोपक्रमद्विरूपविवेकावधारणे सति पूर्वान्तपितृया अपरान्त-
स्य मरणस्य शीघ्रत्वाशीघ्रत्वहृषेज्ञानं भवति अरिष्टेभ्यो वेत्यर्थः । अरिष्ट-
ज्ञानस्याशेष्टं फलमिति सूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तं भगवद्विद्वीनामेव प्रकृतत्वाद्-
रिष्टानि मरणाविवृत्तानि च योगिना सम्राज्यउपानायेन् च उपधारणीयानि ।
तानि व्याचष्टे । चिद्विधमिति । पिहितरुजः स्वदेहान्तर्घातं अङ्गिज्वलनघ-
ष्टवच्छद्वादिभ्यो न हृषेति इत्येकमरिष्टमाध्यात्मिकम् । अथष्टथे चनु-

न्यादिना भ्रान्तिं चतुषि वृत्तिकणतुल्यं ज्योतिर्न पश्यति इत्यपरम् ।
अन्यान्यपि विविधान्तरिष्ठानि वृत्तिष्ठमात्रैर्ज्योत्यादिभिस्तत्तानि दिनमास-
संवत्सरादिभेदैर्मन्युविद्वांसि सतेषु च । विपरीतं वा सर्वमिति ।
सर्वे एवासप्रख्यासादिकमिति । अनेन वा चरित्येन वेत्यर्थः ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २१ ॥

मैत्र्यादिषु संघमात् यत्नान्यवस्थानि धीर्वाणि भवन्ति परेषु मैत्र्या-
कार्ये प्रपञ्चे विफलो न भवतीति यावत् । तद्वैतद्व्यावृत्ते । मैत्रीकहेति ।
मैत्र्यादित्रयविशेषिण्यस्तिष्ठो भावनाः संघमा भवन्ति तत्र सुखितेषु
मैत्री एवंस्थरूपा एवमादिसाधनिकेन्यत्रेपसिधेर्मेर्त्रौ भावयित्वा सादा-
तुल्यं च व्याख्यातं मैत्रीबलं लभत इत्यर्थः । एवं कस्यामुदितयोरेपि
व्याख्येयम् । यद्यपि भावनाशब्दः सूत्रे नास्ति तथापि तन्वान्तरानुसारात्स्वयं
व्याख्यातः । प्रथमपादोक्तभावनाशब्दवत् अथाप्युत्पादनार्थमिति धर्मो
नामूत् इत्येतदर्थं प्रकृते तन्वान्तरीयभावनाशब्दस्यार्थं स्वयमाह । भावना
समाधिरिति । भाव्यते कलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनपेरिकायत-
या वेति भावः । ध्यानधारणयोः संवहाय पुनराह । यः स संयम इति । यः
स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रकान्त इत्यर्थः । भावनाशब्दोक्तसमाधिना ध्यानधारणयो-
रेपि यद्वर्णं तन्वान्तरवति भावः । भावनातः समाधिरिति पाठे तु कतः
सूत्रात् पूर्वाचार्याणां कदाच भावना समाधिरित्यर्थः । कतश्च विदुष्वानः
सूत्रार्थमुपसंहरति । ततो यतानीति । सनु प्रथमपादोक्तेरपेक्षा कथं मैत्र्यादिषु
इत्यत्रादिशब्देन संश्लेषिता तत्राह । पापशीलेति । पापशीलेषु मैत्र्या-
दिशून्यत्वात् रूपम् उपेक्षामात्रं न ॥ तस्यामभावकर्मिण्यामुपेक्षाया प्रतिषे-
धितत्वातिरिक्तं कश्चन विशेषोपेक्षितं यस्य सादात्कारार्थं भावना स्याद-
तत्र तस्यामुपेक्षायां नास्ति समाधिः संयमोपेक्षित इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २२ ॥

हस्त्यादिबलेषु संघमादुत्पत्त्यादिबलानि भवन्तीत्यर्थः । भाव्यं सुगमम् ।

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २४ ॥

व्यवहितमावृतं विप्रकृष्टं दूरवर्ति । व्यावृते । ज्योतिष्मतीति ।
ज्योतिष्मती मुद्दिगुपान्यतरघातात्काररूपिणी मनसः प्रकृतिः प्रथमपा-
दाका तस्या यथातोऽस्तत्कालीनो यः सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु
विश्रम्य च साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमापेक्षा
नास्ति वतुन्यासमात्रेण घटद्वर्जनवद्विगुह्यसत्यप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मा
द्विसाक्षात्कारो भवतीति भावः । परम्परया वृद्धादिविषयसंयमसाध्य
स्येनैव चास्याः सिद्धेः संयमसिद्धिमध्ये निर्वचनमिति ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥

मुञ्जशब्दाद्यै व्यावृते । तत्प्रस्ताव इत्यादिना । भुवनविस्तारः कथ्यत-
इति शेषः । तत्र वतुदेशेषु लोकेषु व्यक्तेष्वदौ सप्त लोकाः । सप्त लोका
इति । सप्त लोकान् विभजति । तत्रेति । अर्धोर्विनाम नरकाविशेष । सर्वलोका
नामधेयानां तद्वादाय सुमेरुशृङ्गपर्यन्तं भूर्लोकः । मेरुशृङ्गपर्यन्तं मेरुशृङ्गापर-
न्तं भूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं भुवर्लोकः । तदुपरि क्रमेण पञ्चविधः स्वर्लो-
कः । एतेन त्रिलोक्यवस्थापि दर्शिता । पञ्चानां सामान्यतः स्वर्लोकाद्येनै
व्यात् । पञ्चानामवसानरभेदानाह । माहेन्द्र इत्यादिना । माहेन्द्रे लोकः
स्वरतिनामको भूर्भुवर्लोकपेक्षया तृतीयः । एवमुत्तरादि । वत्स्युक्तमेव
सप्तलोकाणां महर्षिनाऽपठति । शास्त्र इति । जनयादिति भूमिको वत्स
लोकः । ततोऽधः प्रजापतिलोको महान् महर्षिनाम्ना । ततोऽधः स्वरतिनाम्ना
इन्द्रलोकः । ततोऽधस्तादलोको द्यौरिति भुव इति चोच्यते । तदधश्च प्रजाना
मनुष्याणां लोको भूरिति नामेत्यर्थः । इदानीं पृथिव्या अध स्थितान् सप्त नरकान्
भूर्लोकाग्रतया प्रतिपादयति । तत्रेति । तत्र भूर्लोके सर्वनरकाध स्थितादधीचि-
नरकादुपर्यपरि स्थिता पश्महानाकभूमयो घनादीनामुत्तमोत्तमानाम् आधारा
महाकातादिसंज्ञकास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । घना, क्षिणाश्चलादयः पार्थिव पद्मादयः
तमस्वान्धकारः । अत्र महानरकशब्दादन्वेष्टुपनरकाः कुम्भीपाकादयोऽन-
न्तास्तत्रैव तिष्ठन्तीति प्रतिपादितम् । दुःप्रवेदनाः दुःखधीमिन आत्तिष्य

रहीत्वा भूरादिसप्तलोकानुत्था महातलादीनस्यान्तसप्तलोकानाह । ततो
महेति । ततोऽधीचेरथ इत्यर्थः । तदेवं चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति ।
भूमिरियमष्टमीति । अत्र भूमेरष्टमीत्ववचनात्सर्वाधः स्थितान्महातलादुप-
र्यपरि क्रमेण सप्तपातालानीत्यवगन्तव्यम् । संक्षेपतरचतुर्दशलोकानुत्था
विस्तरेण विवसुरादौ भूलोकस्य विस्तारमाह । सप्तद्वीपेति । तस्य राजतेति
पूर्वोद्विषदतिरुक्रमेणेत्यादिः । दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्यप्रभाख्याप्ततायाः व
ह्यमाणत्वात् श्वेतो रजतवर्णः स्वच्छः स्फटिकवत्प्रतिबिम्बोद्गाही कुरण्डकं
स्वर्णवर्णः पुष्पविशेषः । दक्षिणेति । अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वं जम्बूनामा
द्वीपः । यतो यवामः लवणोदधिबोधितो जम्बूद्वीपो जम्बूद्वीपनामेत्यर्थः ।
तस्येति । निरन्तरं भूमेः प्रदक्षिणोक्ताकाशस्य सुमेरोरथक्तेदभेदेन रात्रिदिन-
सप्तपुष्कमिध सङ्गच्छते धमति । तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि भीमाकाशस्यः प्रवेताः
प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्मारास्तिष्ठन्ति तेषामवकाशेषु श्रीणि वर्षाणि
प्रत्येकं मघयोजनमसहस्रविस्तराणि । तत्रनीलगिरिर्महानः भीमस्योत्तरे
रम्यजन श्वेतस्योत्तरे हिरण्यं शङ्खवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुल
इत्यर्थः । दक्षिणदिश्यापि संनिवेश एवं बोध्यः । सुमेरोः प्राचीना इति ।
मेरोः पूर्वदिशि तत्समुक्तामाल्यवात् पर्यन्तः तमेव सीमानं कृत्वा समुद्रप-
र्यन्तं भद्राश्वनामदेशाः तत्र भद्राश्वनामकमेव वर्षम् । एवं मेरोः पश्चि-
मदिशि तत्समुक्तगन्धमादनसीमानः समुद्रपर्यन्ताः केतुमालनामदेशाः
वर्षं चैकमेव केतुमालसंज्ञकमित्यर्थः । मध्य इति । कृत्वाकारसुमेरोरधो-
भागे वर्षमितावृतं चतुर्दिशु च पर्यन्तशृङ्गपार्श्वस्यावकाशसदृशं मेरुपा-
र्यव्येयं सप्तधा इति । तदेव जम्बूद्वीपस्य नववर्षाणि प्रोक्तानि पर्यन्तैः
सह समयं जम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह । तदेतदिति । तदेतज्जम्बूद्वीपाव्यस्यमानं
प्राज्ञतयत्सहस्रमितम् । अतश्च सुमेरोरुत्तुर्दिशु पञ्चाशत्पञ्चाशद्व्योजनस-
हस्रेण व्युत्तं संवितं परिसंख्यातमित्यर्थः । सुमेरुमादायेति शेषः । सुमेरोः
परिमाणं च विष्णुपुराणे प्रोक्तम् । चतुरशीतिषाहस्रैर्याजनैस्सोऽन्धायः ।

प्रविष्टः षोडशाधस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ।

मूले षोडशसाहस्रे विस्तारस्तस्य भूभृतः ॥

मेरोरक्तुर्द्विंशस्तत्र नवसाह स्रविस्तुतम् ।

दत्तावृत्तं महाभाष्यं चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥

इति । एतेन मेरोः पार्श्वद्वये दत्तावृत्तस्याष्टादशसाहस्रतया सप्तप्र-
माणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति । जम्बूद्वीपस्य क्षेत्रं लक्षणसमुद्रमाह ।
स स्रत्विति । यत्र ।

जम्बूद्वीपे सम्राट्स्य लक्षयोजनविभक्तुतः ।

मैत्रेय चलयाकारस्थितः सारोदधिर्बहिः ॥

इति विष्णुपुराणात् । समुद्रस्य द्वीपद्विगुणत्वं पार्श्वद्वयेन बोध्यम् ।
ततो द्विगुण इति । जम्बूद्वीपाद् द्विगुणः शारुद्वीप इत्यर्थः । शारुत्वं द्वि-
गुणः दुग्धद्वीपः । एवंक्रमेण वृद्धिः । समुद्राश्चेति । स्वस्यद्वीपापेक्षया द्विगुणः
समुद्रस्यां विशेषणचयं संप्रत्येत्यादि । सर्वपराशक्तिरन्मध्ये किंविममात्रोच्छ्रूनाः
मध्येतरङ्गपाहुत्यात् । तथा कूलद्वयस्थितैर्विविचयैर्नैरवतंसंक्रम्यैः सहिताः
तथा दत्तुरसादितुल्योदका इत्यर्थः । संप्रद्वीपानां समुद्रादिसहितानां
मितित्वा परिमाणमाह । सप्तेति । इति सप्तद्वीपाः समुद्रसहिताः सप्तः
समुद्राद्विहितैः स्युतेन लोकाजोऽर्पणक्षेत्रेण परिवृताः पञ्चाशद्वीपान्नोद्विप-
रिमिता इत्यर्थः । अतोऽकभूमिमहिता इत्यपि बोध्यम् । समप्रभूगोलस्यैव
पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेष्ववगमादिति । तद्वैतद्विति । तद्वैत-
स्यैव भूगोलकं सुप्रतिष्ठितमसंकीर्णं पञ्चाशत्कोटिपरिमितस्याखण्डस्य मध्ये
व्यर्तं संतिष्ठत् । इदं च अतःकोटिश्रित्वाऽप्यवर्तं सप्तशतवर्गसहितमपि पञ्च-
शतवर्ग इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ब्रह्मसिं ब्रह्मस्य ।

अवकाशां तु सहस्राणां सहस्राण्यमुतानि च ।

इन्द्रशर्मा तथा तत्र कोटिकोटिबलानि च ॥

इति । सौरे च ।

ब्रह्माण्डमेतत्सर्वज्जं ब्रह्मणः क्षेत्रमुच्यते ।

पंचमण्डलं च एकोतो विंशतिरव प्रजापतिः ॥

सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्मण्डास्तिर्यगूर्ध्वगाः ।

प्रलाणा हरयो रुद्रास्तत्रैव व्यश्रिताः ॥

आज्ञया द्वेषद्वेषस्य महाद्वेषस्य शूलिनः ।

ब्रह्माण्डानामसंख्यानां ब्रह्मविष्णुहारात्मनाम् ॥

उद्धवे प्रलये हेतुर्महादेव इति श्रुतिः ।

इति । नारदीये च ।

सृष्टिस्थित्यन्तकाले ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

यस्यायुतायुतांशांशस्तद्वस्त्वभिधीयते ॥

इति । न चास्मिन्वाच्ये परमात्मांशस्यमेवाव्ययरीरिणां गम्यते न तु प्रत्ययशतं ब्रह्माण्डस्येति वाच्यम् । शक्तिशक्तिमत्तोरंशांशभावेन शक्त्योरंशांशभारसिद्धेः । अग्निविस्फुलिद्वादिवैतदृष्टान्तेषु तथा दर्शनात् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु ध्यातां सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुतिश्चेति ।

इदानीं तत्तत्त्वोक्त्यासिद्धौ देयादीन् कथयति । तत्र पाताल इति । देयनिकायाः द्वेषसमूहा अमरादयश्च प्रतिवत्सन्तीत्यर्थः । देवाश्च मनुष्याश्च देयमनुष्याः । भूलाकस्यानुत्वा भुवलाकस्यानाह । बह्वनस्रपेति । नक्षत्राण्यश्विन्यादिसप्तविंशतिरितराणि सुदृज्योतींषि ताराणाः । एते यहादयः सर्वपरिस्थिते मेढिकाद्यवशिष्टतया स्थिते अत एव ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्धरेषु यामुरज्ज्वा यदुः । यात्र एव हस्तिस्तुल्यवक्रपायोः प्रतिनियतसंवारेण कालविशेषैरेव धृतगतय मुमैरारुप्युपरिभावेन सचिविष्टा भुवलाकै भ्रमन्ति इत्यर्थः । अन्येय मुमैरारुपरि ज्योतिर्मण्डलस्य भ्रमणे कथं मेहया ज्योतिरुक्तकावरेण येन रात्रिदिनव्यवस्थितिरिति चेन्न । एतेण सूर्य्ययधधानवत् मुमैरारुकावरेण सूर्य्योदेः पारांशान्तरेण व्यवधानसंभवादिति । स्थलाकस्यानाह । माहेन्द्र इति । त्रिदशादयो देवानां जातिभेदाः कन्यायुधः । ऋषो ब्रह्मणो दिन तदायुयः संकल्पमात्रेण कर्तुं तमाः सत्त्वमिदुः घृन्दारकाः देवा यौषपादिन्देहा पित्रोः सयोमं विना तणमात्रेणोत्पद्यमानगरीरा इत्यर्थः । महलाकस्यानाह । महतीति । महाभूतानां

परिणामने स्वतन्त्राः ध्यानाद्वारा ध्यातव्य एव तृप्ताः । तत्तल्लोकस्यानाह ।
 प्रथम इति । भूतैर्न्द्रियवशिन इति । इन्द्रियाणां परिणामने स्वातन्त्र्य पूर्व-
 पक्षेयैवामधिकम् । द्विगुणेति । द्विगुण द्विगुणव्यपमुत्तमधिकमायुष्यं ते
 तथा । ब्रह्मपुराणस्थितानामायुः कल्पसहस्रात् पूर्वोक्ताद् द्विगुण तदुत्तरस्य
 तद्विगुणमेव क्रमेण वृद्धिरित्यर्थः । तपोलोकस्यानाह । द्वितीय इति ।
 ते भूत इति । भूतैर्न्द्रिययोः प्रकृतेरहकारस्यापि वशिन इति पूर्वोपेत्यैवा
 माधिक्यम् । अहकारेणान्त करणसामान्यवहणम् । एतेन स्येन्द्रियात्य-
 र्योर्मिर्वाणे वित्तेत्यादन्नदौ समर्थे इति । द्विगुणेति । पूर्वानुसारेण
 व्याख्येयम् । तृतीयैतस इति । प्राणायामप्रज्ञादूर्ध्वमेव रेतसि सूक्ष्माणि
 भूत्वा गच्छन्ति न स्वप्नन्ति समेवाभावाद् येषां ते तथा कर्षं सत्यलो-
 कादौ ज्ञानमवतिष्ठत शक्यं येषां ते तथा चक्षुर्लोकेषु यन्नादृता ज्ञानविषयो
 येषां ते तपोत्तर्यः । सत्यलोकस्यानाह । तृतीय इति । यादौ चतुर्णां
 साधारणानि विशेषणान्वाह । अकृतेति । न कृते भवन्नत्यालो वृद्धिनि-
 र्माणं यैस्ते तथा स्यस्मिन्नेवात्मनि यदे पतिष्ठन्तीति स्पष्टमिच्छा
 स्वात्मवामा । उपर्युपरिस्थिता इति । अत्युत्तरामुपरि स्थिता शुद्धि-
 वासा, एव क्रमेणित्यर्थः । तथा च सत्यलोकेत्युत्तरलोकभेदाः सन्तीत्या-
 यातम् । प्रधानशिनः प्रकृतौ स्यतन्त्रा ईश्वराद्विपराङ्गमुक् । तेवा चतुर्णां
 सत्ताभेदमज्ञानात्तर्ज्येणं वाह । तत्राच्युता इति । अत्युत्तरमत्तकाः सवि-
 तर्कयोगिनैः सुविनः शुद्धिनिवासादयोष्वेव व्याख्येया । तेषां चत्वारोपि
 चैतोऽन्यमप्ये चतुर्दशभुवनमध्यव्यं तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डादुहित्यर्थः ।
 नन्वेवमण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात् कथं ब्रह्माण्डप्रज्ञेत्यानाहुया-
 माह । तस्य इति । सत्ते सत्यलोका अगन्तर चतुर्दशधा भिन्नाः सर्वे
 एवादिपुरुषस्य ब्रह्मणो लोका ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य तद्भूदेहेन सत्तेतो
 कथापनात् पितापुत्रवदशाभिभावेन सर्वजीवानां ब्रह्मणोदात्तेति भावः ।
 ननु असमवज्ञातमुनिना यो विदेदपकृतितपो भवप्रत्ययो विदेदपकृतित-
 यापामिति भूजोक्तौ तपोलोकं कथं नेतुं तत्राह । विदेहेति । तेवा

मुक्तप्राप्त्यात्रीश्वरकोटित्वाच्च घट्सादस्यान्तर्बहिः स्वातन्त्र्येण व्यापार-
तया शास्त्रे न ते लोकमध्ये लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थः । तदेवं
मतेपतो भुवनशब्दाद्यै व्याप्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । एतद्व्योगिनेति ।
सूर्ये सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा व्योगिनैतद्वुवनं साक्षात्कर्णीयम् । अत्र योग-
शास्त्रान्तरद्वयेन द्वारशब्दः पूरित इत्युच्यते सूर्यद्वारं च घट्स्थो लोक-
द्वारभूतं 'सूर्यान्तरिक्षं च आदित्यमाकर्तं तस्मै स तत्र विनिरीते । यथा
भास्करस्य पान्तेन स ऊर्ध्वमाकर्त' इति श्रुतौ, 'सूर्यद्वारेण ते विरक्ताः
प्रयान्ति यन्नामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मे'ति श्रुतौ च तद्वाप्यव्यता तथा
व्याप्यातत्वात् ।

यनन्ता रमयन्त्यस्य दीपवद्भ्यः स्थितो हृदि ।

ऊर्ध्वमेकस्वितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥

घट्स्थलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ।

इति स्मरणाच्छेति । न केवलं सूर्यद्वारसंयमस्यैव भुवनज्ञानं फलं जिं तु
योगशास्त्रोक्तसंयमान्तरस्यापि इत्यतो रमयथायैम् । अन्यत्र सधमेनापि
समयभुवनं साक्षात्कर्णीयम् इत्युपदिशति । ततोन्वयापीति । सत सूर्य-
द्वारादन्वयापि एवं संयमं तावद्व्यमेत् यावद्विदं भुवनं वृष्टं भवे
दित्यर्थः ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

भाष्यं सुगमम् ॥

भुवे तद्वतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

ताराव्यूहपाणि ज्ञात्वेव तारसां गतिज्ञानं संभवतीत्याशयेन भाष्ये
सम इत्युक्तम् । ताराव्यूहज्ञानान्तरमित्यर्थः । भाष्यं सुगमम् । अस्मिन्नेव प्र-
सङ्गे योगशास्त्रान्तरोक्तात् भुवर्लोकस्थवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूर-
यति । ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वविमानेष्व्यादित्यादिरथेषु कृत. साक्षात्कारपथेन्तः
संयमो येन स ज्ञानि विमानानि रथात् छातीपात्रित्यर्थः । ननु विमाने
संयमस्यैव विमानसाक्षात्कारः सिद्धिरनेका साक्षात्कारपथेन्तस्यैव मय-

मस्य सञ्ज्ञेन सिद्धिरुच्यतात् सयमाना स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुतायाः
सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

शरीरमध्यगतिं नाभिचन्द्ररूपं चक्रं कन्दलीमूलजडावापुत्यञ्च यथा
वातापल्लवादिशङ्खर वादादिकमवयवज्ञातम् कर्षमधस्तादिर्भवेति ।
तस्मिन्नाभिचक्रे सयमाना साक्षात्कृते कायस्य यदार्थव्यूहं वातपित्तश्लेष्म-
सृग्नादिरूपं साक्षात् क्रियत इत्यर्थः । भाष्ये धातुमिति । शुक्रस्य मज्जा
बाह्येति । श्वमादिरेषा सप्ताना क्रमं जिन्यास शरीरस्थानम् ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिर्वृत्तिः ॥ २९ ॥

तन्मोक्षस्यादिति । अनेनेषरि छिद्रं वाति कूपादध उरसीत्या-
यामिभाष्येण च उर पर्यन्तात् कण्ठकूपस्य तन्मये तथा च त्रिहृद्वाधस्यस्य
तन्मोक्षलाभारथ्य उर पर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपं कूपाकारश्छिद्रमिति । तत्रेति ।
तस्मिन् प्रवेष्टे भयमादयेषजिरेषत साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिर्वृत्तिरुच्यते ।
सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । एषधिषेपु च सयमेव भाषनाप्रगते योग्यास्तद्विषेपात्
गुरुमुपाच्च प्रसिद्धम् ।

कूर्मनाद्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

कूर्माकारातिः । कुण्डलितमर्पजडवस्थिततया कूर्मरकारं हृदयपुण्ड-
रीकाग्र भाडीचक्रं तत्र कृतसंयमो योगी स्थिरपदं स्थिरा विसर्जति लभत
इत्यर्थः । नाद्या कूर्माकारत्ये वृष्टान्तद्वयं यथा भवेत् योग्या वेति कुण्ड-
लित इति शेषः ।

चन्द्रज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिर इति । शिर कपालमध्ये ऽन्तश्छिद्रं छिद्रस्यान्तं प्रभास्यरं
स्यप्रकाशकं ज्योतिरस्तीत्यादिरर्थः । शिर कपालमध्ये छिद्रं प्रभास्यरत्वा
ज्योतिरिति प्राणादिरूपादेण्यमेवार्था लक्षणा कार्यः । शेषं मुगमम् ।

प्रातिभादा सर्वम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभमिति । प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थम् अनौपदेशिकं ज्ञानं संसार-
तत्त्वोपायत्वात् तारकमिति । तारकं सर्वविषयमिति सूत्रे व्याख्यास्यते ।
तच्च विवेकज्ञस्य वक्ष्यमाणस्य सर्वज्ञस्य पूर्वसिद्धम् । तत्र द्रष्टान्तो यथा ।
भूर्यादयस्य पूर्वसिद्धं प्रभेति तेन वा प्रातिभज्ञाचेन सर्वे पूर्वोक्तमतीताना-
गतादिसिद्धुपर्यन्त योगी जानाति पूर्वोक्तान्संयमान् विनापीत्यर्थः । तन्नेत्ये-
तद्विशेषोक्तिः । प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति । दुरान्तगापेक्षा नास्तीति
भाषः । यद्यपि तारकं सर्वविषयमित्यागामिसूत्रे विवेकज्ञज्ञानमेव प्रातिभं
तारकं च व्याख्यास्यते तथाप्यत्र प्रातिभादिति हेतुत्ववचनात् विवेकज्ञज्ञा-
नस्य पूर्वोक्तमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याप्येयम् । ननु संयमसि-
द्धिमध्ये कथं प्रातिभज्ञानज्ञा सिद्धिरुच्यतइति चेत्, न । प्रातिभस्यापि
लक्षणतत्त्वमात्रिसंयमादिजन्यतया वक्ष्यमाणत्वेन उक्तसिद्धेरपि परम्परया
संयमसिद्धित्वादिति । संयमस्य सुद्रुसिद्धय उक्ता इदानीं संयमस्य सत्त्व-
गुरुशान्त्यतः प्रातिभस्यां सुप्राप्तं सिद्धिं श्रियतुरादौ तत्संयमहेतुभूतायाश्चि-
त्तसंश्लेषः कारणमाह ।

हृदये चित्तसंश्लेषः ॥ ३३ ॥

हृदयपदं व्याचष्टे । यद्विदमिति । अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो
लोपस्य च पुरं शरीरं यद्विदं दहति सर्वसं पुण्डरीकाकारं ब्रह्मणो देशम
तत्र विज्ञानं विज्ञानशक्तिरन्तःकरणं ब्रह्मणः सिद्धासनरूपं तिष्ठति
अतस्तस्मिन् हृदयाप्ये देशमनि संयमाल्लितसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ।
चित्ते ज्ञाते वित्ताद्विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह ।

सत्त्वगुरुपयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थास्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वाधिक्यात्सत्त्वं बुद्धिः । परार्थादिति पञ्चमी चान्यपक्षमध्याहृत्य
व्याकल्पयति । तथा च बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविषमभेदोः प्रत्ययद्वयाविवेको
भोगशब्दार्थः । तयोः प्रत्यययोर्मध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थं पौरुषेयप्रत्यये
सपमात् साक्षात्कृते सति स्वयमेव पूर्णत्वादभोगविशेषैः पुरुषस्य साक्षा

त्कारो भवति तादृशसंयोगाभावेपीत्यर्थः । यद्यपि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषा-
तिरिक्तो न भवति तद्यपि दृश्यापरागेण परिच्छिन्नोऽयं एव प्रत्ययः श्रान्ता-
दिषु पुरुषस्य परिच्छिन्ने महासाश्रवत् इत्यनयोर्भेद इत्यतः प्रत्यये साक्षा-
त्कारपर्यन्तसंयोगस्यापरिच्छिन्नत्वाद्यंगमात्राधिक्येन फलं पुरुषसाक्षात्कार
उक्त इति । नन्यत्र सूत्रे भोगनसंज्ञाय किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते ।
भोगरूपेण बुद्धिपुरुषधर्मयोरविवेकात् धर्मिणोः सांख्यमतेः भोग्यमध्यगव
तदुभयोर्विवेकाय सवयः कार्य इति प्रतिपादयितुम् अनेन सूत्रेण भोगेऽपि
नहितः तदेतद्व्याप्यात्ममादाश्रयन्तशब्दस्याभिप्रेतमर्थं प्रकटयति । बुद्धिस-
त्त्वमित्यादिना । अयमर्थः । न केवलं बाह्याद्यामात्रबुद्ध्या सत्तासंकीर्णं पुरु-
षोऽपि तु यद्वृत्तिसत्त्वं प्रत्याशोक्ततया अमानसत्वाधीनवृत्तौ रजस्तमसी
अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपेण परिणतं भवति । तस्मान्न ।
तस्मादपि प्रकटज्ञानैरवयवान्दादिमया बुद्धिपुरुषादात्माकारतयात्मकत्वात्
परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मो पुरुषो विगुह्यः परिणामशून्योऽतितन्परिचितमात्र-
रूप इति । अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादकं सूत्रार्थं व्याचष्टे ।
तयोरिति । तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मयोरपि प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययो-
र्विविधव्यापकं भोगः । अहोतत्रिवेकैः प्रत्ययाविति याचन । अयमप्यवि-
वेको बुद्धिधर्म इति स्मरंशम् । तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिषती विप्रया-
दाकारवितर्कितः पुरुषस्य प्रत्ययो बुद्धिदृष्टिप्रतिबिम्बावच्छिन्नवैतन्याशः
सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा । तयोरविवेके हेतुमाह । पुरुषस्य वृत्तित-
विप्रयत्नादिति । यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमपि ततो स्यात्फटिकयो-
रिव धर्मसंकरापत्तेरविवेक इत्यर्थः । तथा च स्मरंते

शुद्धोप्यात्मतिसामोप्यादृश्यधर्मेन पृथग्विधान् ।

फलं च भोगात्तत्त्वमुप्यात्मन्यते स्यात्स्वश्रीवितान् ॥

श्रीश्री धर्हरितो वित्वा स्फुटमिदानीपि स्वतः ।

नेमान्केयन्तरासत्तान् मुणसत्तान् मसीमिव ॥

इति । स्फुटमिदानीपि इमानयान् जीव ईदित्वा स्वस्माद्वर्द्धरिति स

न वेति यत ईदृशान्यथानुपपत्त्या सान्तरासन्नान् प्रतिबिम्बितान्, तत्र दृष्टा-
न्तो मुपलब्धानां प्रसीधित्वेऽर्थः । परार्थादित्याद्युत्तरार्धं मयमसिद्धिप्रदर्शक
व्यावृत्ते । स भोगप्रत्यय इत्यादिना जायते इत्यन्तेन । सो ऽधिभागापच
उभयात्मको भोगाऽप्यः प्रत्ययः सत्त्वस्पर्शः परार्थत्वात् परमवोजनकत्वात्
वृत्त्यः । यस्तु तस्मात् परार्थादित्यो विशिष्टः स्वार्थः परस्य बुद्ध्यादेरवृत्त्यः
सातादृश्यश्च सैतन्यभाजः पौष्ट्येयः पुरुषांशः प्रत्ययः भोगाऽप्यः तत्र यथो-
क्तयिद्येनेन संयमास्तत्तात्कारपर्यन्तात् पुरुषसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ।
अत्रान्यत्राध्याहारः कृत तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गादपि व्याप्यतीति स्वय
च मुख्य एव भोगो ऽविधिकृत्यचद्वयात्मको ज्ञानयत्रहारसिद्धः धिदेक
पदे सति परस्त्रीयमुदादिसातात्कारश्च स्वीयमुदादिसातात्कारेपि भोग-
व्यवहारायोगात् सोऽयं भोगो ऽविधिक्रमाधान्येन कुत्र वित् बुद्धेरित्यप्युच्य-
ते । तथा सोऽयं भोगोऽभेदेनेभयोरेव भवति । तत्रैव गौडो भोगः साय्ये
गौडः 'विदधमज्ञो भोग' इति । स च पुरुषस्यैव न बुद्धेः पुरुषोऽस्ति भोगः-
भावादिति साध्यव्याख्यात् । अन्यस्तु विपाकान्तर्गते भोगः शब्दाद्याना-
रूपतिः स च बुद्धेरैव तावतीति भोगापवर्गो बुद्धवैश्वर्यसंयमादिति भाव्या-
त् । स हि तात्कालस्य भोक्तिरिति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाककालस्य मुख्य-
दुःखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति स्मर्तव्यम् । अनु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तं तत्
पुरुषज्ञानं हि बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भवति, चाद्यो बुद्धेरपि
वेतनस्थापतिः स्वीकृतादृश्यत्वानुपपत्तिरिव । तथा ते तं न पश्यन्ति स
पश्यति तानि इत्यादिवाक्यशतविरोधश्च । अन्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वेन कर्म-
कर्तृविरोधः सदैव स्वज्ञानप्रसङ्गश्च । पुरुषस्यापरिणामिविन्मात्रत्वादिति
तामिमांशकूटो परिहरति । न च पुरुषस्येति । पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वध-
र्मेण पुरुषो न दृश्यते न भास्यते तस्य तदत्वात् । अपि तु पुरुष एव त प्रत्ययं
स्वस्वरूपाकार पश्यति बुद्ध्याकृतमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । स्वस्मिन्निति वि-
म्बितमिति शेषः । तथा च स्वप्रतिबिम्बितस्याकारबुद्धिर्दृशनेनमेव पुरुष-
स्य पुरुषज्ञानम् । यथा स्वप्रतिबिम्बितघटाकारबुद्धिर्दृशनेनमेव पुरुषस्य घटद-

जनमिति । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वमंत्र-
न्यानुपपत्तिरेव धीर्ज्ञे प्रकाशमन्त्रस्यैव प्रकाशतादृशत्वात् । अनुभवमाप्तिरे-
कार्यत्वाच्च । न च सन्नय प्रकृतिवपि विवर्णति चिदाख्यरूपभेदेनोपपन्न
इति । अथेवमात्रं परममन्त्रेति क्रियाजनभागीत्यरूपं कर्मसततण पुन्ये न घटत-
इति चेन्न । विशिष्टादिशिटक्षणेण ज्ञानत्रेयमेभेदमत्वात् । आत्माकाररूप-
वच्छिन्नस्य ज्ञानत्वात् जेवतस्य ज्ञेयत्वात् । न चैवमेकरूपशक्तिवपुर्देष्टुं
कल्पयितुं शक्यं तदुक्तत्वात् संभवात् पुरुषकल्पना कार्यति वाक्यम् । अतएव
स्याद्विद्वेषेः सूत्रेण निरस्यत्वादिति । यत्तु बाधुनिकवेदान्तिष्वनुसाराणा-
स्मदीयादि कश्चित् आत्मनो ज्ञेयत्वाभावमेव दर्शयति तत् यथाशुतसूत्रभाष्य-
विरोधादुपेक्षणीयम् । अथप्रकाशत्वं चात्मन स्वज्ञेयत्वमेव 'चेतनात्मा स्ववेद-
न' इत्यादिष्वुक्त्यनुसारात् । शब्दस्य योगार्थपरित्यागनैवित्याच्च । सुद्धा-
विज्ञानवर्गश्चरतिस्तेनैव सम्भवाज्ज्ञेयादिकं ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादित-
मस्माभिः । यद्विषय इति व्याप्यत्वात् आत्मनोऽभ्युपेक्ष्य कनयाव्यत्यं वेदान्तिष्वेव-
पल्यते तद्विषय मोहादिव कलयाव्यत्यस्य सामान्यतो व्यवहारक्षेतुमायाः
कृतत्वेन चैतन्याप्यकलयाव्यता जिना चैतन्यशब्दद्वारा अनुपपत्तेः । अन्यथा
घटादिव्यवहाराभ्यां भूतिश्रयाव्यत्येनैवोपपत्तेः विरुद्धप्रकाशकतया चैतन्य-
कल्पनाविपर्ययात् । अतो यावे निवर्तन्ते अशक्य मनसा सहेत्यादि'धा-
रणां च नैतिकप्रमणादिपुत्रमोचरत्वमेव प्रतिपादयन्ति । मनसोऽनुवृत्त-
ममित्यादिपुत्रमत्वात् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मस्या धीरो हृष्येक्षो
ब्रह्मति इत्यादिपुत्र्याः योगिमनोविषयत्वाद्यगमाच्च । न ॥ कलया-
व्यत्यं निराकुर्वन्ति मनसादीनां जडत्वेन कलानाधारत्वात् । फले
विना चात्मादीनां प्रमणं प्रमाणत्वादितोषामभवा इति दिव ।
पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वमित्यत्र युति प्रमाणमिति । तथा ह्युक्तमिति ।
देवदेवेति गेयः । आत्मा यदि न विषयज्ञानरम्यर्हि केन ज्ञानान्तरण-
विज्ञानात्मात्मानं लोको विज्ञानीयादित्यर्थः । यद्वा मोक्षकाले सुद्धा-

* अत्रात्रादिदेवस्यैव प्रमाणात्मादीनामभवादिदं वाटानर्कं पुनः भाति । न
कारणं पुनर्कं तथा दृश्यते ।

दियितयात् केन कारणेन तदानीं विज्ञातारमात्मनं पुरुषो विज्ञानीया
दित्यर्थः । अत्र हि श्रुता कस्मिन् पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते । अज्ञेय-
त्वे च विज्ञातारं को विज्ञानीयादित्येवोच्यतेति । इयं श्रुतिः पुरुषस्य सर्वं
दृष्टज्ञेयत्वं धृष्टनीतिं कश्चित् तत्र । यतो न प्रेत्य संज्ञास्तीति पूर्वज्ञाप्ये
याज्ञवल्क्येन मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोऽपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम् अग्नि-
होत्रयोगनिर्गुणरूपपरमपुरुषार्थमोक्षप्रदर्शयितुम् । तत्र विशेषं दृष्टुं मूढाया
मैत्रेय्यास्तद्विरोधपरिहरायैवेदं याज्ञं प्रवर्तये न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शना-
य अमङ्गलाभिधानप्रसङ्गादिति । मनु भवन्मतेषि पराज्ञेयत्वेन कथं मैत्रेयाः
शङ्कापयच्छतीति चेत् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं परयेद्' इति
पूर्वश्रुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात् । स्वयं ज्ञानस्वरूपोऽपि सर्वकरणवित-
याम्मोक्षकाले किमपि न विज्ञानातीति तत्र च मैत्रेया कदाविज्ञानद्व्येत
मोक्षकालेऽनभिध्यतया आत्मा ज्ञानस्वरूप एव मास्त्विति तत्रोक्तं या-
ज्णं प्रवर्तये येनेदं सर्वं विज्ञानाति तं केन विज्ञानीयात् विज्ञातारमरे
केन विज्ञानीयादिति । आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न भवति तद्विषयक-
ज्ञानान्तररूपत्वेऽनयस्यादिकमिति श्रुतेराशयः । स्वार्थप्रत्ययसंयमेन पुरु-
षावात्कारे जाति सति तस्मिन् रूपेण विवेकज्ञानस्य च पूर्वरूपाणि
प्रतिभाष्याः* सिद्धयो भवन्ति ताश्च पुरुषैकाग्रतापरिपन्थित्येनासपञ्चातयो-
नविग्रभूता ह्येति प्रतिपादयितुमादौ ताः प्रदर्शयति ।

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वाद्वाता आरन्ते ॥ ३५ ॥

ततः पुरुषसावात्कारात् मनसाद्रीनां प्रातिभादिभक्तिकाः सिद्धयः
सामर्थ्यशिशोःरूपा भवन्ति यस्मात्सामर्थ्यान्मनसादिषु व्यवहितादिज्ञान
भवतीत्यर्थः । अत्र कश्चित् । तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञानं ॥ परामृश्यते ।
तद्वर्तनप्रत्यनीकत्वादित्यामामिपूत्रभावे पुरुषदर्शनप्रतिबन्धकत्ववचनाद-
पि तु स्वार्थमंयम एव परामृश्यते तथा च पूर्वमूत्रोक्तप्रथमस्यैवेदं पुरुषज्ञा-
नत्वात्कनं सिद्ध्यन्तरमिति । तत्र । शक्याः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्ततया चका-

राद्यभावेन मिथुन्तराकाङ्क्षादिरहात् । पुरुषज्ञानस्यैव मुख्यतयापस्थितत्वेन परामर्शोचित्याच्च । अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानस्यैव परामर्शः पुरुषसाक्षात्काररूपपुरुषैकाग्रताप्रत्यनीकतया तु भाष्यकारः प्रतिभादेरसप्रज्ञातसमाधावेष्टोपसंगत्य वक्तुमीति । प्रतिभादिशब्दोऽस्यैवैतत्त्वमिति भाष्यकारः । प्रतिभादिमिति । प्रतिभा उपदेशादिनैरपेक्षेण मूल्यादीनां मानसं यथायंज्ञानं तत्सामर्थ्यं प्रतिभम् इति आशङ्क्यापि व्याप्तेरपि । वेदनाद्यास्तु सत्तास्त्वक्षुब्धतूरमनघातानां सामर्थ्येषु बोध्याः । नित्यमिति । कामना द्विनापि ज्ञायन्तरित्यर्थः । समाधौ विघ्नरूपास्येतामूषेया इत्यां पुरुषदयंनाभ्यास एव कर्तव्य इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रतिभादयः समाधिनिष्पत्तावसप्रज्ञातकृपायाम् उपसर्गा अन्तराया अन्ते व्युत्थानावेतवेदेते सिद्धयः पुरुषाद्यो इत्यर्थः । भाष्ये तदुच्यते । तस्य समाहितस्य यदुर्जनं पुरुषैकाग्र्यं तत्प्रतिग्रन्थकृत्वादित्यर्थः । तद्वैव ज्ञानादिरूपाः सयमसिद्धीः प्रदश्यं क्रियादिरूपा अपि विभूती सयमफलान्याह मूत्रज्ञानेन ।

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

बन्धशब्दार्थमाह । शैथिल्यमिति । बन्धतत्त्वभावत्वात् ह्याप्रतिष्ठस्यैकान्तस्यैतत्त्वापि मनसो धर्मो धर्मजशादेव शरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतुः संन्याज्येषु स बन्ध इत्यर्थः । सयमसिद्धित्वोपपादनायाह । तस्येति । तस्य कर्मणः शैथिल्यं भावनेन दृढबन्धनावयवता समाधिसामान्यप्रकादुच्यतीत्यर्थः । तथा च प्राप्नुक्तं कर्मबन्धनानि स्तययतीति । प्रचारेति । अनया नाद्या एवमकारेण चित्तं शरीरे प्रविशति निगच्छति चेत्पादिविशेषैरिव चतर्गतिपादात्कारः प्रचारसंवेदनम् । तदपि समाधिसामान्यादेव भज्यतीत्यर्थः । मूत्रज्ञानार्थमाह । कर्मेति । कर्मनिमित्तकस्य

निर्गमप्रतिपत्त्यसंयोगविशेषस्य तदादित्यर्थः । शेषं सुगमम् । योगशास्त्रो-
क्तस्यमविशेषेकोदानत्रयात्सिद्धिमाह ।

उदानजयाज्जलपङ्ककशृङ्गादिप्रसङ्ग उक्तान्तिथ ॥ ३८ ॥

उदान विवेचयितुं प्राणादीन् पञ्चैव स्वरूपतोऽवान्तरभेदतरण प्र-
तिपादयति । समस्तेति । जीवननाम्नो सर्वान्द्रियाणा एति प्राणनापानना-
दिकल्पेत्यर्थः । अत्रेन्द्रियशब्देन स्थूलभूतोभयपरतया शरणमात्रवह्णम् ।
समस्तशब्देऽपि सामान्यवचनं सामान्यकरणरतिः प्राणाद्या वायवः पञ्चै-
ति सांख्ये दर्शनात् । तेन सुषुप्तौ बहुराद्युपरमेति प्राणादिवृत्तयो जीवन-
येनिपप्रवशादन्त करणस्यैव भवन्ति सिद्धादिति श्रुतिरिति । न तैव वित्तमात्र-
स्यैव लाघवात्प्राणादिवृत्तिरत्यमस्तिवति वाक्यम् । बहुराद्युपवदापवदाभ्या
प्राणानामुपवदापवदवशेनात् । अथ वा सुषुप्तेष्वीन्द्रियाणा आनजमेतत्त-
णस्यैरेव प्रतिवेधात् प्राणनादिवृत्तित्येव्यवतिः । ननु बाह्यवायुभिर-
न्त प्राणाना समानतल्लक्षणात् वायुसंस्थानविशेषा एव प्राणाः सन्तु कि
मर्थं करणानामपि वायुमुत्प- क्रियात्रिः कल्प्यतइति चेव । 'प्राणाः कृत्वां सं
धापु'रित्यादिश्रुतिषु धावोः प्राणकार्यत्ववशात् 'न बाह्यक्रिये पृथगुपदे
शा दिति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्सकाराभ्यामतिरेकस्य प्राणवधारणाच्च । श्रुति
स्मृत्यनुपदीता युक्तिरवाप्तास्ति यदि करणप्राणौ भिन्नेः स्याता तदा करण-
विशेषेऽपि मृतदेहवत् कदाचित् प्राणा अपि तिष्ठेरन् । किंचान्तःकरणस्य
शोनादिना प्राणस्य कर्मादिवृत्त्यते तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्यानेत्र का
र्यकारणभावो युक्तोऽन्यधर्मणान्यवरिणामेतिप्रसङ्गात् । अदृष्टकल्पनापत्ते-
ः ॥ अपि च निद्राशरीरस्य देहशून्यता यन्त्र एव कर्मादीना हेतुत्वं कल्प्यते
न तु वायुधर्मनीयं गौरवात् । उदाहरादिवायूना जीवदेहवदित्याभादर्शनाच्च
वायुगतवैजात्यादिकल्पनाया चातिगौरवादिति निद्राशरीरस्येत्थाधः सवा-
रादुत्पद्यमानेन वायुना सहविवेकात् तत्तावत्पिण्डवत्प्राणेषु वायुमय-
हारः । अत्रेनैव व्यवहारेण सांख्येऽपि प्राणाद्या वायवः पञ्चैत्युक्तम् ।
अपि च श्रुतिस्मृत्योः कारणप्राणयोः भेदव्यवहारो दृष्टिभेदादेव भन्तः ।

उर्ध्वधोमतिनतणा' करणानां परिणामभेदाः प्राणा इत्युच्यन्ते । तत्र च
वायुरधिष्ठात्री देवता मूर्धंश्चतुर्धात' प्राण इत्यादिश्रुते । ज्ञानादिहेतुषु
रिणामास्तु कारणान्युच्यन्त इति विभागः । अतो देवतया सहभेदादपि मू
र्धंश्चतुर्धितिरित्युक्तं वायुः प्राण इति व्यवहारो युक्त इति । अत्रिचतुश्च प्राणा
दिजीवनशब्दाभ्यां प्राणनादिनामरूपास्तृक्रियाधिक्यहेतुः प्रथमभेद एवोक्तः
॥ च कारणविष्ट इति भाष्यार्थमाह । तत्र । विष्टरतभाष्ये प्राणादीनां
गत्यादिवचनस्य शिरोधात् अत्रापि साप्यकारणात्स्वमीमानैकरास्यत्वो-
चित्यात् । अथो प्राणान्यस्य क्वापि दर्शने सूत्रकारानुक्तत्वाच्च । अत एव
च त्रिहृत्तरीत्यधो प्राणा न गण्यन्ते कारणे उपवेशादिति । तस्येति । सस्य
कारणसामान्यस्य साधारणो क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरिणामभेद'
पञ्चतय इत्यर्थः । समुपयनादिति । सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयना
त्समान । अस्य च दृढयात्राभिषयन्त इति । अपेति । सूत्रपुरीषार्भादी-
नामपसरणहेतुत्वात् । अस्यानामे. पादतलपर्यन्त इति । उच्यनादिति ।
कर्ध्वर्गतिप्रवृत्त्यात् रसाद्रूर्ध्वनयनाच्च उदान । अस्य च मुखनासिकादि
कमारभ्य प्रसरणपर्यन्त इति । व्यापीति । सर्वदेहव्यापिश्रुतिज्ञो घन
घत्कर्महेतुर्गान । ननु सर्वा एतिभेदात् कथं पञ्च प्राणा इत्युच्यन्ते
सत्राह । एवमिति । प्राणो यद्वरनाति पित्रति तेनैवान्येष धारण भजतीति
कृत्येतिशः प्राणो मुख्य । अथो मुख्यस्य नामादिभिर्गौणानां व्यवहारो राजा-
नुगतेषु राजन्यवहारवदिति भावः । तदेवमुदानं व्याग्राय सूत्र व्याचष्टे ।
उदानत्रयादिति । उदानस्यमाद्वन्यस्यमाद्वोदानत्रयो स्यात्तत्ताया
सत्या जनपदूकृष्टकादीनाम् उपरि संचरतोपि तेजसङ्गो भवति सैधिकार
हेतु सयोगो न भवति तथा अविंरादिमार्गं गमनाय स्वेच्छयोत्क्रान्तिर्भेद
तीत्यर्थः । प्रसङ्गात्ताह । तामिति । तामूर्ध्वमुत्क्रान्तिमुदानवशित्व विना न
जमते इत्युदानत्रयी स्यादित्यर्थः ।

समानजयाक्वचनम् ॥ ३८ ॥

अथविशेषज्ञात्समानजयात् क्वचन भवतीत्यर्थः । भाष्ये उपध्या
नम् उतेजनं हस्ता क्वचति सतीधत्स्वशरीरं दहतीत्यर्थः ।

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४० ॥

आदावाकाशशब्दार्थं तत्र प्रमाणं च दर्शयति । सर्वश्रोत्राणामिति ।
पदोन्निवायमाहकारिकाण्येव न भैतिकानि इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया
प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वस्यैवैवचित्वात् । तथाप्याकाशयित्तया
भाशप्रतिष्ठत्वं यथाचाशिततया मनसोचमयत्वमिति । यत्तेनान्येषामर्षोन्नि-
याणां भैतिकत्वं श्रुतिस्मृत्युदितं व्याख्यातम् । तत्तद्वृत्तसंलतया इन्द्रियो-
पत्त्या तत्तद्वृत्तेभ्य इत्यतदिन्द्रियाभिप्राये । अत एव विगाताकाशा-
दीनि पृथिवीपथेनानि यच्च श्रोत्रादिदेवाः श्रूयन्तइति । शब्दामां वाका-
शोपादानत्यमेवास्ति तथा च श्रोत्रशब्दयोरप्यय आकाशमित्यर्थः । श्रोत्रा-
णामाकाशाद्यप्येव पूर्वोच्चार्यममसिमाह । यतोक्तमिति । कालभेदेन तुल्यदे-
शानि श्रवणाद्यवयवानानि येषां पुंसां सेवामेकश्रुतित्वमेकदेशवच्छिन्नयोनकत्व
तत्काले भवतीत्यर्थः । स वैको देश याकाशमेवेति भावः । आकाशे
प्रमाणमप्याह । तच्छैतन्यमिति । तच्छैतन्यं श्रोत्रं शब्दस्वाकाशस्य लिङ्गमनु-
मायन नहि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रय स्यादुमर्हति यन्मवत् कर्णोऽङ्गुली च न
तस्याधारी लोकान्तरमभाविताले कर्णशङ्कुत्वभावात् कर्णविषयविधा-
नेपि शब्दश्रवणप्रसङ्गाच्च । न च विररपिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न
गच्छतीति वाच्यम् । भित्तिवद्वत् कर्णोच्छिद्रस्वद्रव्याणामपि शब्दागमनाम-
तिरन्यकत्वात् । नापि शून्यमाधारी, उभावाकभ्युपगमात् । अभावास्य भावा
धारस्य संभवाच्च । नापि कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नं पुष्पादिराधार, विररपिधा-
नेपि तद्वच्छेदेन सैन्याद्यभिधायका पुष्पादेरेनावृत्ततया शब्दवद्वयप्रस-
ङ्गात् । तस्मात् पिधानयोपगमेकं द्रव्यं श्रोत्राधारतयापेक्षितं तच्च परिशे-
पात् कर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रगोलकतया सिध्यतीति भावः ।
शब्दाधारतायामप्येव परिशेषः कर्तव्यः । तथाहि । अवकाशस्य शब्दकार-
णत्वं तावत् सर्वसिद्धम् अवकाशश्च नावरणभावमात्रम् अभावस्य
भावानाधारत्वात् अन्यथा सर्ववस्तूनामभावमात्रमूलकत्वापत्तेः । नापि-
पुष्पादि । तेषां स्वस्वयाधारशब्दवैनावकाशसंभवात् । आरतत्वाभि-

मसद्वेरेपि शब्दाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि वायुः । द्रव्यान्तरपूर्वितेपि घेष्वा-
 दौ घायुसयोगेन शब्दप्रसङ्गात् । न च छिद्रवायुसंयोगोपि शब्दकारणं, तथा
 सति मयोगाधारतया छिद्रस्य द्रव्यत्वसिद्धेः । तस्यैव शब्दाश्रयत्वं युक्तं शब्दा-
 त्प्रावदकारणस्यैवाधिकेनोपयोगदर्शनादिति । तस्मादत्यरणीयतयाकार-
 द्रव्यं सिद्धतीति । अनावरणवाकाशस्य तिर्यङ् पूर्ववर्त्यैवैकत्वमित्याह । अना-
 वरणं चेति । अनावरणमवकाशः । यद्वि हि अवाकाशरूपमाकाशं न स्यात्
 तदा मूर्त्तद्रव्येण स्यान्त्यादिष्वन्तस्तेषादिप्रवेशो न स्यात् । अथाभावरण-
 वाकाशस्तत्तन्भावस्य भावाश्रितत्वनियमेनाकाशसिद्धेः । अस्माभिरभावा-
 नभ्युपगमाच्च । आत्मादिरवावकाशो न सम्भवति आवरणासंभवादित्यु-
 क्तमिति । आकाशस्य विभुत्वमपि प्रसङ्गात्माधयति । तथेति । मूर्त्तस्य
 परिच्छिन्नत्वम् अनावरणमनाश्वत्त्वम् असमानदेशत्वमिति यावत् । तथा
 चान्यत्पृथिवीघ्ननादिस्थले मूर्त्तस्य परिच्छिन्नस्य मूर्त्तान्तरसमानदेशत्वद-
 र्शनात् घटादिस्मानदेशरूपत्वाकाशस्य विभुत्वं सिद्धमिति आकाशस्य परि-
 च्छिन्नत्वे मूर्त्तयोः समानदेशतावितेभादित्यर्थः । क्वाचित्कस्तु तथामूर्त्त-
 स्यापीत्यपिशब्दः प्रामादिकोऽर्थासम्भवात् । आकाशस्य विभुत्वे च 'आका-
 शस्यस्वैगतत्वं नित्यं' इति युक्त्यादयः प्रमाणमिति । नन्वाकाशस्य विभुत्वे
 कथं कार्यस्य घटते कथं सागमिभाष्येणाकाशपरमाणुरूपनमिति चेत् ।
 उच्यते । आकाशं ह्यन्तःकरणवत् वैशेषिकाणां पृथिव्यादियत् कार्यकारण-
 रूपेण द्विविधं तत्र कारणकाशं तन्मोक्षविशेषतयेव व्यवहरीयते तदानी-
 माकाशताम्यस्त्रकशब्दादिविशेषगुणाभावात् कारणरूपस्यादिवत् तत्र
 कारणकाशं गुणान्तरोपमृद्ध्यदंशत आदौ शब्दजननेत्याद्यैरूपेण परिण-
 मते सीराश्रितिवामृतमवनेति । दक्षिणरूपेण तत्तत्त्वानुसन्धानेन पृथिवीधेद्व
 महाभूताकाशमहकारापेतया परिच्छिन्नवायोरपरमाणु उत्पद्यते इति ।
 एतेनान्न करणेत्यतिरिच व्याप्याता इत्यमपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं प्रकृते
 कार्यकारणरूपत्वमवगन्तव्यम् । आकाशं प्रसाध्य योत्रे प्रमाणं दर्शयति ।

शब्दपरत्वनुमितमिति । तत्रेव विज्ञेयति । यधिरिति । एतेन घटुरादि
पञ्चन्यथ्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम् । अन्त करणे तु स्मृत्याद्यन्यथ्य-
तिरेकौ प्रमाणमिति । इदानीं मूत्रं योजयति । योजेति । सन्न्यश्वास्माभि
र्याप्यात् । उपलक्षणं चेत्तत् स्वग्रातयोऽवसुस्तेजसो रसनोदकयोर्घ्राण
रूपयोः सन्न्यस्यमाद्विष्य स्वग्रातोत्यपि बोध्यम् । दिव्यत्वं च तन्मा-
षादिसूक्ष्मगोचरसयमनैरेष्येण स्वभावादेव तन्मात्रादिदृष्टमूल्यशब्दादि
शास्त्रज्ञत्वमिति ।

कायाकाशयोः संबन्धसयमात् लघुतूलसमापत्तेर्याका-
शगमनम् ॥ ४१ ॥

चकारो ऽत्र चित्स्वार्थम् । कीदृशं सवन्ध इत्याकाशुपायमाह ।
यजेति । यत्रासनादि शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छेदेनाप्याकाशं तिष्ठति ।
तत्र हेतुः तस्याकाशस्यावकाशदान्त्वादिति, यत् कायस्याकाशेन सन्न्य-
मादिद्वयोः व्यापकमिति यावत् इत्यर्थः । तजेति । तत्र मयन्ये कृतसयम
सत्सन्न्यं जित्वा साक्षात्कारेणस्वेच्छाधीनं कृत्वा लघुभ्रंशतीत्यागामिना
न्ययो भविष्यति । द्वितीयहेतुः व्याप्यते । लघुषु वेत्यादिना जितसन्न्यद-
त्यन्तेन । समापत्तिं तत्सयतद्व्यनतां जितसन्न्यं स्थापसीकृतकायाकाश
सन्न्य इत्यर्थः । आकाशगतानुपायद्वयसाधारणं क्रममाह । लघुत्वादिना
दिना । प्रथमं लघुभ्रंजति । ततो लघुतया बले रूयिगामिना पद्मा सव
रतीत्यादि क्रम इत्यर्थः । सुगममन्यत ।

यद्विरकल्पिता वृत्तिर्भेदाविदेहा ततः प्रकाशावरण-
चय ॥ ४२ ॥

योगशास्त्रोक्तसयमग्निशेषात् वक्ष्यमाणा वद्विरकल्पिता वृत्तिर्भेदा-
विदेहाप्या सिद्धिर्भवति । ततश्च सत्त्वप्रकाशावरणभङ्ग इत्यर्थः । महा-
विदेहा व्याप्यानुमादौ सामान्यविदेहामाह । शरीरादिति । मनसो
यद्विरुत्तिताभोत्र स्वशरीरस्येव यद्विरुत्तना सकल्पादिव्ययता सा च यदि
राधिष्ठानरूपा धारणा विदेहासामान्यमित्यर्थः । धारणेति ॥ तान्द्वि

सत्ता तस्या चवान्तर्भेदमाह । सा यद्वीति । शरीरनिरपेक्षेति त्यक्तशरीरेत्यर्थः । अनयापि परशरीरावेशो सिद्धदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह । यथेति । तस्मादित्यादि सूत्रावयव व्याचष्टे । तत्तरेवेति । क्लृप्तेति । क्लृप्ताश्च कर्म च विपाकत्रय च यद्भूतमसौमल्लङ्घ्यं सत्त्वग्लान्तरं तस्य च संप्रत्यक्षस्यो भवतीत्यर्थः । तेषां चये च निरावरण योगिन वित्त स्वेच्छया विहरति प्रिजानाति चेति यत्राह स्वोक्त परशरीरावेश समुच्चिनेति । तदेव परिणामचयस्यमादित्याभ्योच्चावचविषयकस्यमाना ज्ञानक्रियाहृषा सिद्धय वक्ता इदानीं वित्तकेविचारित्यादिमूत्रे स्वशास्त्रे मुप्यत प्रष्टव्येपु यदीदृशहृषणास्तेषु ये समयमास्तेषां सिद्धयो वक्तव्या तत्र यदीदृश हृषणो बाह्यनिक्षेपत्यादावौ बाह्यविषयकमयमस्य सिद्धिमाह ।

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसयमाद्भुतजय ॥ ४६ ॥

स्थूल च स्वरूप च सूक्ष्म चान्वयवार्थवत्त्वचेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वया चेष्टस्थानि तेषु मयमात्मातात्कारपरेस्तात्तद्रूपाणां जयो वयवर्तिता भवतीत्यर्थः । स्थूल व्याचष्टे । तत्रेति । सामान्यविशेषसमूहरूपाणां एविव्यादिपञ्चभूतानाम एकदेशा ज्ञादादयो विशेषा धर्मधर्मभेदा तदुक्तं यदार्था वत्त्वमाणेरान्तरादिधर्म सह स्थूलगज्जेन शास्त्रे परिभाषिता इत्यर्थः । तस्माच्चत्वाजर्त्तनाय विशेषपद ते च विशेषा पदुगान्धा रादय शीतोष्णादयो नीलवीतादयो मधुराकादय सुरभिदुर्गन्धादय इवेति । एते हि नामकर्मभिरव्यन्तर विभज्यन्तरति विशेषाः । य जारादपरव धर्मः एविव्यादीनां क्लृप्तेषां शास्त्रे परिपाठिताः । यथा

आरारो गौरव शैत्य • धरण स्तेयमेव च ।

वृत्तिभेदः सभा काश्य जाटिन्य सज्जोमयता ॥

सिद्ध मौल्य धमा शौण्डव मार्दव गौरव च यत् ।

शैत्य रता पयिचल्य सधन धौदका मुखा ॥

कर्णभाक पाचक दग्ध पाचक लघु भास्वरम् ।

मध्यम्योज्ज्वल्य च तेजः पूर्वाभ्यां भिजलतणम ॥

तिर्यग्यान् पवित्रत्वमासेषो नोदने धत्तम् ।

सलमच्छायाता रीत्यं वायोधर्माः पृथग्निधाः ॥

सर्वतोयतिर्यूहे ऽविष्टम्भरत्नेति ते त्रयः ।

आकाशधर्मा व्याप्यता पूर्णपूर्वविलक्षणाः ॥

इति । आकारोत्पत्त्यसंस्थानं वृत्तिः सर्वभूताधारता भेदे विद्वारणं
समा सद्विष्णुता धारणं सामर्थ्यमिति यावत् । रक्षा आधरणादिना
रक्तकथम् आशेषः पातनं सर्वतोयतिर्युत्थम् अयूहः सर्वपदार्थानां
प्रविरलीकरणम् अविष्टम्भो ऽवकाश इति । प्रथमं रूपमिति । सूत्रेण
पञ्चरूपेणाद्यं रूपमित्यर्थः । सूत्रेण व्याप्यस्य स्वरूपं व्यावृत्तेः । द्वितीयं
रूपमिति । स्वसामान्यं स्वस्वसामान्यमिति साधारणं लक्षणम् । कस्य
चिं सामान्यं सद्रूपमिति । मूर्तिभूमिरित्यादिना । मूर्तिः संसिद्धिर्लक्ष्णं कठिन्यं
सद्रूपम् । पृथिवीत्वज्ञातिः कार्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वादिति । अत्र
सामान्यविशेषयोरेवमतिपादनाय मूर्तिभूमिरित्याद्यभेदनिर्देशः । कस्य
विशेषस्येवं सामान्यमित्याकाशस्याप्यनेकत्वादिति । अत्र
मूलतारमन्त्रादिभेदेन सामान्यस्य जातेरेकदेशादुत्पत्तिरुक्त्या विशेषा
इत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तार्थसंवादमाह । तथा चेत्तमिति । एकजातिसम-
न्वितानामेषां पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण व्यावृत्तिः सजातीयान्त-
रादित्यर्थः । एकजातिसमन्वितानामिति । समूहे समूहवृत्त्यभिप्रायेण
प्रयोगः । यत्तु वैशेषिकाः सामान्यविशेषयोराशयमेव द्रव्यं मन्यन्ते न तु
तयोर्भेदमपि, तन्मताद्विविच्य स्वसिद्धान्तमाह । सामान्येति । अत्र दर्शने
सामान्यविशेषयोः समूहो द्रव्यम् अतिरक्ताशयव्यभुषणमपि तयोरेव-
स्यापि अशुभप्रमाणम् । अन्यथा घटो मृत् तन्तुः पटः शुक्रः पट इत्याद्यभे-
दप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे घनत्वापेक्षद्रव्यात्वा-
पत्तिरित्याशङ्कं परिरुद्धमाह । समूहस्य द्वैविध्यमाह । द्विष्टो हीति ।
द्रव्याणां प्रकाराणां तिष्ठतीति द्विष्टः । तत्रैकं प्रकारमाह । प्रत्यस्तमि-
तेति । प्रत्यस्तमिति । शब्देनानुपस्थापितो भेदेवान्तरविभागो येषामवय-
वानां तादृकेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थः । तस्योदाहरणवत्तुल्यमाह । शरी-

रमिति । आद्यं दृश्यमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्यदुपमनेकद्रव्यरूप-
समूहस्येति भेदः यूषादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानु-
पसृष्टमुपपादनीयम् । द्वितीयं समूहस्य प्रकारमाह । शब्देनोपात्तेति ।
अस्योदाहरणम् उभयेति । अत्रोभयस्यैववाच्यस्य समूहस्यावान्तरभेदो
देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपासौ बहुवचनाभ्या च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति
एवमेवोपात्तभेदस्य सत्तेपात् स्यमाह । समूहद्रव्यस्य देवः इति । भगो भेदा,
ज्ञाभ्या भेदाभ्याम् । स चेति । स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्या प्रयो-
क्तृभिर्विवक्षितो भवति । आद्याया अनमिति चट्ठा भेदेन आश्रयणमिति
च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा । एकमन्यत्रापि, तथा च समूहसमूहिनोर्भेदा-
भेदौ स्त इति प्रतिपादितम् । स पुनरिति । स द्विविधो ऽपि समूहः
पुनर्द्विविधो भवति । द्वैविध्यमेवाह । युतेति । इतिज्ञादिव्यपि अयुक्त-
या सवहुतया सिद्धा अपवादस्य समूहस्य ग्रहवनादे, स तथा । अयुते-
ति । अपुनर्द्विविधोऽयं समूहः सघातस्तस्य विचरणं शरीरेमित्यादि ।
लौकिकेभ्यः सघाततया एकीभावेनेव सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य शरीरेषु-
त्वादेः स तथेत्यर्थः । परमाणुरिति । परमाणूनामपि चञ्चलतुरादितन्मा-
त्रासमूहताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तदेव समूहभेदान् प्रदर्शयतेत्यर्थः ।
यद्विद्रव्यरूप समूह विशिष्टव्यावधारयति । अयुतेति । सयोगविशेषावच्छि-
न्नेष्ववयवविशेषेषु अनुगत सामान्यविशेषसमूहो ऽवयवाण्यद्रव्यमित्यर्थः ।
अवयवसाधारणं तु सामान्यतो द्रव्यलक्षणं सामान्यविशेषसमुदाय-
त्वमात्रमिति उपसङ्गति । एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । एतत्सामान्यं स्वरू-
पशब्देन परिभाषितमित्यर्थः । स्वरूपपरिभाषा च स्थिरताभावेण विशेषा
हान्यभाषयितया न द्रव्यस्य स्वरूपाणोति । यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे
एकीकृत्याप्यविकल्पमेव वितर्कानुगतयोगस्य विषय स्थूलमित्युक्तं तत्त्वो-
क्तिरुक्तस्यैवहाराणुसारेण । अत्र तु तान्विकल्पवहारेण तस्यैव द्विधा
विभागः । एवमेव विद्यापानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्वेवात्र सूक्ष्मादिबोधश्च
वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । स्वरूपव्याख्याय सूक्ष्म व्याख्यातुं पृच्छति । अयेति ।
एषा भूतानाम् । उत्तर, तन्मात्रमिति । तत्र सूक्ष्मपरिभाषाश्रीकमाह ।

भूतकारणमिति । साक्षात्कारणत्वमेव हि सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः ।
 भूतकारणत्वप्रकारं दर्शयति । तस्येति । तस्य भूतस्य एकरचरमोऽवयवः
 परमाणुः सोऽपि च घटादिवदेव सावयवः । अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेः ।
 शान्तघोरभूतत्वरूपविशेषानुपपत्तेरिव । इत्येवमित्यतः सर्वतन्मात्राण्येव
 भूतकारणानि अथयथान्तरासंभवादित्यर्थः । उपसंहरति । एतत्तृतीयमिति ।
 एतत्तन्मात्रं तृतीयं भूतानां रूपमित्यर्थः । अन्यथाप्यं चतुर्थं रूपं व्याचष्टे ।
 अथेति । अथानन्तर, मुख्यत इति शेषः । त्रिविधा गुणा यथान्वयशब्देनोक्ताः
 तत्र हेतुः कार्यस्वभावानुपातिन इति । कार्यरूपो यः स्वीयो भावः
 स्वात्मको षट्कार्यैः तत्रानुगता अतोन्वया इत्यर्थः । ननु भूतेषु प्रत्याशील-
 स्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चे, 'दक्षमयं हि सोम्यमन' इत्यादि-
 द्युतयोऽन्यथशक्तिरेकौ चेति प्रतीतिः । प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि
 मनश्चतुःरादीन्मन्त्रसादृशवयवव्याध्यामुपवयवयन्ति वृक्षमन्त्रे अतः
 पृथिव्यादिभूतेषु मनसादिकं तद्रूपमभक्तसत्त्वं वानुगतमित्युच्यते इति ।
 पञ्चमं रूपमाह । अथैवमिति । गुणेषु वर्तमानं यद्वैराग्यवर्गजातं भोग-
 विवेकप्राप्तिरूपं तदेव पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वाप्यमित्यर्थः । नन्वेवं गुणेषु
 वर्तमानमर्थवत्त्वं कार्यं भूतानां रूपं स्यात्तत्राह । गुणास्तन्मात्रेति । ननु
 भोगार्थतां शब्दाद्युपलब्धिविवेकक्यासी ते शान्त करणएव वर्तन्ते न
 साक्षादुच्येति चेन्न । अनायतावस्थया वासनारूपेण वा तयोरेपि प्रल-
 यकाले गुणेष्वेवावस्थानात् कारणक्रमेणैव कार्येष्वनुगतयोऽभिप्रेत्येति ।
 पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । तेऽपि । इदानीं भूतेषु इदा-
 नीमुत्पत्तेषु इदानीं तनेषु स्थूलभूतेष्वित्यर्थः । तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभा-
 यात् इदानीं भूतेष्वित्युक्तं स्वरूपदर्शनं च संयमस्य जयहेतुत्वे द्वाः सुक्तं
 जयो वशीकारः । तत्र यञ्चेति । एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजयः साम-
 य्येणान्नपादिति भावः । वशीकारमेव कार्यद्वारा सधयति । तज्जयादि-
 ति । भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतत्त्वपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थः, न तु
 तन्मात्राण्येव केवलानि गुणपुरुषार्थयोरेपि सममेव साक्षात्कृतत्वादिति ।
 भूतजयस्य फलं प्रतिपादयति ।

नतोऽणिमादिप्रोदुर्भावः कायसपत्तश्चमौनभिघातश्च ॥ ४४ ॥

तत्र त्रिषु मध्ये, ऽणिमाद्यादिसिद्धीर्यावच्छेदे । अविर्भावोऽस्वेच्छया
यदनुपरिमाणशरीरो भवति तदऽणिमा । सकल्पमात्रेण तत्त्वणादेवात्रापत्रा
पचयेन सौम्यदेहस्य भवति, भूतप्रकृतिवर्गित्वादिति । एव सर्वं ऽणिमा
द्वाराय शास्त्रे वक्षिता ।

अणिमा महिमा चैव = लक्षिमा प्राप्तिरिति ।

प्राकाश्यं युसद्भूतेषु शक्तिमेवामीशिता ॥

गुणेष्वमदो वक्षिता यत्कामस्तदवस्थिति ।

इति । लक्षिमानमाह । लघुरिति । गुह्यतरशरीरोपीयिकातूलतल्लघुर्भे
वतीत्यर्थः । स्पृशतीति । भूमिष्ठ एवेति शेषः । अथयत्रोपचयेनाद्भुतद्वैष्या
दिति । एतारक्षतश्च सूक्ष्मसयमसिद्धयः । स्थूलसयमस्य सिद्धिमाह ।
प्राकाश्यमिति । दृक्कानमिषात इति । सत्यामिच्छाया नास्य क्व भूतस्य
रूपैर्मैत्र्यादिभिर्विद्वन्ते, भूतस्यरूपाणां वित्तत्वादित्यर्थः । तस्योदाह
रणं भूमाशित् । उन्मज्जति खलमिषं भूमिमुद्दिशोतिष्ठति निमज्जति
जलस्य भूमेः वज्रिगतिं सेव्येवमादि प्राकाश्यमित्यर्थः । सूक्ष्मसयमस्य
मिद्धिमाह । वक्षित्वमिति । भूतभोगतिकेविति । भूतेषु व्यष्टिषु भोगतिकेषु
तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु द्रव्याण्डादिषु चेति व्याख्येयम् । अथद्वया
पारदर्शनमिति वेदान्तभूत्रेण मिष्टेध्यादिसर्गसामर्थ्याभासवचनादिति । यथी
भवति स्वेच्छया परिणामने समर्था भवति तत्कारणतन्मात्रविज्ञयात् ।
तथा तेषामवश्योऽपि भवति । रागादिन्यर्थः । अन्यसयमस्य सिद्धि
माह । ईशित्वमिति । तेषामिति । तेषां भूतानां तन्मास्वरूपकोऽप्यसि
जिनाद्यप्योर्ध्वहाण्यसस्यानविशेषे च समर्था भवति भूतानां सूक्ष्मप्रकृति
विज्ञयादित्यर्थः । अथवत्त्वसयमस्य सिद्धिमाह । यत्रेति । यत्र कामाद्य
सायित्वमिति । तान्निष्की परिभाषा पुराणेष्वप्येवमवगमात् । भूतप्रकृतीनां
गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेषः । विज्ञितार्थसङ्गो हि

योगी यदादधेतया यदावस्तु संकल्पयति तत्तद्वस्तु तदर्थकमेव भवति विप्र-
मण्यभूतस्यायं संकल्प्य भोजयन् जीवितार्थं मुक्ताकरोतीति । नन्वेवं योगी
जलमपि तेजः कुपोत् घर्ममण्यधर्मं कुपोत् इत्यव्यवस्थेयं स्यादित्याश-
ङ्काद् । न ॥ यन्तोपीति । पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेणैव योगी व्यवहरति
अन्यथा तुल्यव्रतविरोधेन व्यवहारोत्तमत्वात् । शिरोधमेव दर्शयति ।
अन्यस्येति । पूर्वेषां तथाभूतेषु यथादृष्टेष्वेव संकल्पादिति साध्यायैः ।
तथा च श्रुतिः । 'धाम्ना यथापूर्वमकल्पयति' इति । स्थानियमपालनार्थमन्त-
र्धामिण्या तथैव सिद्धुः प्रेषेतइति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति । इत्यष्टावैश्वपा-
णीति । अहिमादाष्टसिद्धिव्याख्याधुरणायैव प्राज्ञाव्यमच भाष्यकारैः कथितं
न त्वन्न सूत्रे प्राज्ञाव्यमचमाष्टिमध्ये विप्रसितं तदुक्तमभिधात इत्यनेनैव
प्राज्ञाव्यमचहणेन दानरुतपापतिरिति । कायसंयमादित्यादि सुगमं, प्रसि-
द्धत्वात्सिद्धितुल्यव्यवचनानपेक्षया केयलां कायसंयमं सूत्रकारो विदुषोति ।

रूपरसाद्यव्यवलयवज्रसंघननस्वानि कायसंयमात् ॥ ४५ ॥

वज्रस्येव संघननं प्रहारी यस्येति वज्रवयिविदो वृद्धः संघातो
यस्येति या वज्रसंहननः । प्रार्थ्यं सुगमम् । शास्त्रसंयमस्य सिद्धुव उक्ताः यद-
णसंयमस्य सिद्धोराद् ।

ग्रहणस्वरूपास्मिन्नान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजवः ॥ ४६ ॥

यदर्थं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चायं तत्त्वं च तेषु वयमात्मासात्का-
रपर्यन्तात् । द्रूपाणाभिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थः । यदर्थं व्याचष्टे । सामा-
न्येति । शक्तिपानोदनं विषयाकारपरिणामविशेषः चित्तावधारणाभिमा-
नसंयद्रूपादन्तःकरणानामसाधारणवृत्तिवस्तुत्काद्विलम्बो दर्शनस्पर्शनना-
मा यदापि सोऽपि स्पर्शणादेनुरोधेनान्तःकरणम्येव । तथापि चतुराद्रुपव-
त्त्वेनैव भवतीति हत्वा दर्शनादिश्रुतपदवीनामुच्यते । तथा चोक्तं सांख्ये

सान्तःकरणा बुद्धिः सत्रे विषयमवगाहते यस्मात् ।

तस्माद्विधिवधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥

इति । न तु कालोचनशब्दाणां निर्विकल्पकं ज्ञानं चतुरादिमान-
 कृत्येवेति कल्पनीयम् । एवं सति चतुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि बहणसंभ-
 वात् सर्वरूपीनां विसृतिरित्यस्य भाष्ये प्रोक्तत्वाच्च । ये ॥ बोद्धा विशेष-
 यस्य मनोमात्रस्य योच्यतेत्यमभ्युपगमोन्मिद्यवृत्तिं सामान्यमात्रविपरिण-
 माहस्तात् प्रत्याशङ्कते । न चेति । न च तत् इन्द्रियं सामान्यमात्रेण बह-
 एनाकारे रूपं यस्य तदा भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः कथमित्यादि । स
 विषयगतेः विशेष इन्द्रियेणामस्तोचितः कथं मनसानुव्यवसरेणैत एतत्
 मनसो बहिरस्यातन्व्यात् अन्यथा चतुरादिकोवराधायां मनसा विशेषबह-
 एप्रसङ्गादित्यर्थः । इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपमाह । स्वरूपमिति । प्रत्या-
 स्मनो बुद्धिसत्त्वस्य काये ये ऽयुक्तसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहकार-
 रूपान्तेष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समूहे । इत्यमिन्द्रियमित्यर्थः । तत्र
 विशेषाः बह्वक्षर्या नीलपीताद्याकाराः परिणामभेदाः सामान्यं च चतु-
 र्पादीति । ननु पूर्वमूषधद्वयापि स्वरूपं केवलं सामान्यमेवेति चेत्तत्
 अन्यथा बह्वक्षर्याप्रथमरूपस्याप्यन्यैव प्रवेशोपपत्तेरिति चेत्तत्सम्भ-
 वमाध्यानेनैव स्वरूपस्यैव विप्रक्षितम् । तथापि भूतवदिन्द्रियस्यापि
 सामान्यविशेषाभ्यामप्रत्यक्षनिषेधः प्रतिषेधायैव समुदायो इत्यमिच्छुक्तम् ।
 तेषां द्वितीयं रूपमिति । तेषामिन्द्रियाणां द्वितीयं रूपम् । अक्षयव्यत्येनै-
 क्काहकारः तत्राभिमानाध्यवृत्तिप्रतिनिर्वासायास्मितासत्त्व इति विशेषणम्
 अस्मितावृत्तिक इत्यर्थः । ननु कथमहकार इन्द्रियाणां रूपमित्याकाङ्क्षा-
 यामाह । तस्येति । यथा तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषा इवम-
 हकारस्य सामान्यस्य चतुर्पादीनि विशेषाः कार्यत्वात् । अत इन्द्रियेष्वनु-
 गततया अहकार इन्द्रियाणां रूपं भूतना तन्मात्रादिति भावः । इन्द्रियाणां
 चतुर्थे रूपमाह । चतुर्थमिति । महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसा-
 यात्मका इति गुणानां विशेषणं व्यवसायाप्यनुवृत्तिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा
 इत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तभूतकामूत्रेष्वन्यथाप्यचतुर्थरूपमध्ये महदहकारयोः

प्रवेश इत्युच्येयं युक्तिसाम्यादिति । येषामिति । साहचर्याणि सान्त्करणानि ।
पञ्चमं रूपमाह । गुणेष्विति । इन्द्रियप्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । सूत्रवाक्यार्थे
व्याचष्टे । पञ्चमस्येति । यथाक्रमं बहुलादिक्रमेण सप्तमः कार्य इति शेषः ।
तत्तरेव तत्रतत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजनयात् सर्वरूपैरिन्द्रियजनयान्तदुशीकारो
भवतीत्यर्थः । तत्तरेव कृत्स्नानुसारिण्यद्वय गात्रस्य सकल्पानुविधायिन्य
इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति शेषः । इन्द्रियजनयान्तदुशीराह ।

तमो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजनयश्च ॥ ४७ ॥

व्याचष्टे । कायस्येति । अनुसमो मनोवच्छीघ्रतरः कर्मिन्द्रियशक्तिवि-
जयाद्वयति । विकरणभावस्य स्वरूपमाह । विदेहानामिति । स्पृष्टदेह-
संपर्करहितानामित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति । करणानामन्योपकृतत्वम् ।
विकरणभावशब्दस्य योगार्थमाह । अभिप्रेतेति । अभिप्रेतकालदेशविषयापे-
क्षस्तदपरित्यागी यत्रैव देहादिषु एतिलाभ इत्यते तत्रैव भवतीत्यर्थः ।
तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्यभावो व्यापितेति यावत् । य इष्टवि-
धकरणभावोपपन्नो योगिनस्तस्य स्थानेस्थाने विदेहा इत्युक्ताः । सर्वेति ।
सर्वासा व्यभिचेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रक्रमेणा सत्त्वादिवृणाना तद्विप्रा-
राणा च सर्वेषां स्वेच्छकानुविधान प्रधानजनय इत्यर्थः । ननु भूतप्रकृतिकयो
भूतजनयो वा कथमिन्द्रियजनय इति चेत् न । भूतजनयरूपपूर्वभूमिकायामेव
तयोजितस्यनोत्तरभूमिकायामेकीकृत्य सर्वजनयरूपनादिति । एतएव ॥
प्रधानजनयिनः पूर्वं स्थानेस्थाने प्रकृतितया इत्युक्ताः प्रकृत्या सदैरुता गता
इति प्रकृतितयाः प्रकृतिवशिनः । अस्तसिद्ध इति । अत्र सिद्धिद्विषयेवाणा-
मेव मधुप्रतीकमज्जाखगमाटोमभूमिवतुष्टयस्य पृथगेव पश्चादुत्पत्त्यापत्त्या-
च्च । योगभूमेर्मधुप्रतीकसन्नेति कस्य चिद्वाच्यानमत्रोपमूलत्वादुपेक्षणीयम् ।
तत इति मेरुश्च पदं व्याचष्टे । एताश्चेति । नन्विन्द्रियजनये कथं प्रकृति-
महदहकाराणां जय इति चेत् । इन्द्रियरूपेष्वन्तिमरूपपरपत्त्यात्तेषामिति ।
तदेव शास्त्रद्वयसमयोः सिद्धिमुक्त्वा बहोवृत्तयमस्य सिद्धिमाह ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावविधायित्वं सर्व-
घातृत्वं च ॥ ४८ ॥

मानसत्वेन संयमरूपा स्यादित्येवम् । तथा सत्त्वगुणान्यतामंत्रं
 यस्य धर्मधर्मभेदात् तदुत्तरितस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यपुरुषेषु अधि-
 ष्ठातृस्य स्वेच्छया विनियोजकत्वं स्वदेहद्वयं भवति । तथा प्रकृतिपुरुषा
 दिसर्जनादुक्तं च भवतीत्यर्थः । अत्रापि सयमः साक्षात्कारपर्यन्तो
 योगः सद्यमनिष्पत्तेरेव सिद्धिहेतुत्वात् । ननु परायास्यासंयममादितिसू-
 चोक्तमयमसौऽप्येति भेदः येन तत्र पुरुषज्ञानं प्रकृतिरत्र चान्या सिद्धिरिति
 सिद्धिभेदः स्यात् । उच्यते । तत्र पौरुषेयप्रत्यये सुगतानुभवरूपे परिच्छिन्न
 एव सयम उक्तः न तु अपरिच्छिन्ने पुरुषे । अत्र तु तत्र सयमेन ज्ञाते
 परिपूर्णं पुरुषे शुद्धिष्विज्ञेयस्य उच्यते इति विशेष इति । ननु सत्येति
 विशेष्यवनमनुचितं गुणपुरुषान्यतेत्याद्येव बहुमुचितमिति चेन्न । राजस्त-
 मोभ्यां पुरुषे साक्षादधिब्रह्मभावात् शुद्धिसत्त्वाधिब्रह्मद्वारेण देहेन्द्रियादि-
 ध्यविषेयात् स्वप्नधाधिषाद्यस्यामु चेतने देहेन्द्रियादिविषेयस्य योगार-
 मभेदान्न एव वातकौष्यप्रभृत्याह्येति । तद्वद्वृत्तं व्यसृष्टे । निर्भूतेति ।
 परवैद्याद्यं परमस्वच्छता अतिमूलमवस्तुवतिविश्वोद्भूतसामर्थ्यमिति
 यावत् । यस्मयशीलरसज्ञा च परमाणुपरममहत्त्वान्नोत्पद्यतीति
 इत्युक्ता । रूपेण प्रतिष्ठस्य रूपप्रतिष्ठस्य । सर्वभावाधिष्ठातृत्वं
 विदुषोति । सर्वोत्पन्न इति । सर्वोत्पन्न इत्यस्य विवरणं व्यवसायश्च
 वसेयात्मका इति काष्ठतद्विषयात्मका इत्यर्थः । अशेषदूरेति । सज-
 स्त्वमात्रेण पुरुषेऽसंयुक्ता । असंयुक्ताश्च विशेषभोग्यवस्तुकारेण परिणता भूत्वा
 पतिष्ठन्ती योगिनः, तत्र हेतुगर्भविशेषण स्यामिन्न चेन्नप्रमितिः । यतोमौ भोक्त-
 र्वात्प्रेरकोऽतस्तत्तम् अयस्कान्तनोहवदुपतिष्ठन्तइत्यर्थः । यद्वृत्तमौ स्यामी-
 रंररः सन्नतरं परिणामतन्त्राणि गुणादीनि प्रवर्तयति परित्यागमनप्रकारे
 लौनाति चेत्पर्यः । यद्यपि सर्वं पुरुषाः सर्वगुणानामधिगेष्वेव स्थामिनस्तथापि
 पापादिप्रतिवन्धात्मकं गुणः सर्वदा सर्वपुरुषाच भोग्यात्वेनोपतिष्ठन्तइति
 भावः । तथा च श्रुतिः । 'स यदि पितृलोकायः सकृन्पादेष्टास्य पितरः
 समुत्तिष्ठन्तीत्यादिरिति । क्रियैरयंरूपा सिद्धिं व्याग्याय सन्नैरयंरूपा
 व्यावटे । सर्वज्ञानमृत्वामिति । सर्वोत्पन्ना सर्वपुरुषाश्च अनुमुक्तेरपराणां

शान्तादिरूपधर्मविशिष्टगुणानां चैकदैव ज्ञानं सर्वज्ञानमृत्यमित्यर्थः । तस्य संज्ञा विवेकजमिति । विवेकेन ज्ञायमानं यथार्थसाक्षात्कार इति यावत् । अथ वा प्रकृतिपुरुषविवेकाज्ञायमानमित्यर्थः । सान्वयेयं संज्ञेति । विशेष-संज्ञाया अन्वयेणमाह । यां प्राप्नोति । क्षीयकेशजन्मत्वात् शोकशून्यतेति भावः । सर्वसिद्धिमुद्देशं विवेकस्यातिरूपसंघमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षायं सिद्ध्यन्तरमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४६ ॥

अपिशब्दः कैवल्यमित्यनेनान्वेति । तथा च विवेकस्यातिनिष्ठान्त एव विवेकस्याति । तस्या यथोक्तसिद्धौ च वैराग्ये सति असंप्रज्ञातयोगेन तु दोषस्य बीजानामखिलनाशनाश्रमेषां वित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणसंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः । वैराग्यकारणमाह । यदेति । केशकर्मसंघपरुषकर्तृत्वसमाधौ यदा योगिन इयं भवति एवं विचारो भवति । एवमशब्दार्थमाह । सत्त्वस्येत्यादिना मत्त्वादीत्यन्तेन । वैराग्यकार-णमुक्त्वा कैवल्ये पुरुषार्थे प्रतिपादयति । एवमस्येत्यादिना न भुङ्क्तेत्य-न्तेन । अत्र न भुङ्क्तेति वचनात् भोगाभाव एव पुरुषार्थ इति स्मर-णं, तु प्राभाकरस्तु परम्परया पुरुषार्थ इति भावः । इदानीं सूचार्थं व्या-चष्टे । तदेतिशमिति । तत् तदा यदेत्युक्तेनान्वयः । तदा परवैराग्या-वस्थायां संस्काररूपाणां दुष्प्रीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्यानां कार्याव-स्थमनसि क्लेशादिरूपेणाभिष्यक्तिसमावृत्तानां चरितार्थानां समाप्तपुरुषा-र्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैव-ल्यायै भवतीत्यर्थः । मोक्षेण पुरुषस्य परिणामप्रपाकरोति । तदेति । कैवल्यायसिद्धार्थेनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह, अथ वा संप्रति कैवल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनात्तत्प्रसूहस-भवे तद्विराकरणप्रकारमाह ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गसमाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

स्थानिनः स्वर्गादितोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः तेषां स्वर्गोक्ते

नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गस्यपाकरूपमुपायः । सङ्गे स्मये च
 का ततिस्तत्राह सङ्गः स्मयाभ्या पुनरपि ससाध्यसङ्गात् । सङ्गः भूतिः स्मयश्च
 देवानां प्रार्थनेनैकमनि कृतार्थताभिमान इत्यर्थः । तत्र यस्यां भूमिकाया स्या
 न्युपनिमन्त्रण भवति ता वक्तु योगिना भूमिकाचतुष्टयमाह । वत्वार इति ।
 प्रथमकल्पितस्य स्वरूपमाह । तत्राप्यासीति । प्रवृत्तमात्रं न तु निव्यक्त्येति-
 श्चान्न यस्य स तथा सचित्कर्मादिकृपापरप्रत्यक्षशान् न तु ज्ञतभरण
 इत्यर्थः । मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह । ज्ञतं भवेति । ज्ञतं सत्यमेव विभ
 र्सीति ह्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव ज्ञतं भरा प्रज्ञात्र जियविता भा व परिशेषात्
 निर्वितर्कैरूपः भूमिकैव तदुत्तरभूमिकानां तृतीयादावेतन्तर्भावादिति ।
 प्रज्ञाज्योतिषः स्वरूपमाह । भूतेति । ज्ञतभरणज्ञातोऽस्य विशेषमाह ।
 सर्वेष्विति । सर्वेषु भावितेषूपत्यादितेषु निर्वितर्कादियोगेषु कृता रक्षाः
 यन्त्रा येन स तथा, तथा भावनीयेषु उत्पादनीयेषु विज्ञोक्तादिसिद्धादिष्व-
 सप्रज्ञातपर्यन्तेषु विहितसाधनान्यान्त्यर्थः । ज्ञतज्ञान्तर्भावनस्य स्वरू-
 पमाह । चतुर्थे इति । चित्तप्रतिष्ठनौऽसंप्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्र
 कर्तव्यमवशिष्यतइत्यर्थः । प्रज्ञाज्योतिषोऽस्य विशेषमाह । सप्तविधेति ।
 प्रज्ञा जातेति शेषः । युक्तासु योगभूमिषु स्थान्युपनिमन्त्रणस्य भूमिमवधा-
 रयति । तच्चेति । प्रथमभूमिकाया तावन्मदेन्द्रादीनामेतादृशानुबन्ध एव
 न भवति तृतीयचतुर्थभूमिकयोस्तु देवादय चपेक्षणीया एव भवन्ति अतो
 मधुभूमिकायां द्वितीयायामेव निमन्त्रण भवतीत्यवश्यम् । साक्षात्पुर्वतः
 स्वत्येव मधुमती भूमिका जातेत्यनुभवतः । अनेन भूमिनिष्पत्तिरुक्ता, निम-
 चमधुभूमिकस्येत्यर्थः । उपनिमन्त्रणप्रकारमाह । भो इहेत्यादिना
 देवानां प्रियमिन्द्रोऽनेन । सङ्गस्यपाकरश्च व्याचष्टे । एवमभिधीयमान इति ।
 सङ्गदोषान् विषयमीतिज्ञान् । दोषचिन्तनप्रकारमाह । धीरेष्वित्यादिना
 कुपामित्यन्तेन । सङ्गं त्यक्त्वा यत् कर्तव्यं तदाह । स्वस्तौत्यादिना ।
 भावयेत् कुपाम् । स्वयं विवृण्वानस्तत्कारणदोषमाह । स्वमहमिति । न
 भावयिष्यति न चिन्तयिष्यति यथोपचयं यवप्रतीकार्यः । सङ्गस्यपाक-
 रणस्य फलमाह । एवमस्वेति । सर्वज्ञत्वेपि वैराग्यान्मोह इत्युक्तं यदि च

रागस्तिष्ठति तदा तद्वागनिवृत्तये पूर्ववत्सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह ।

लक्षणतत्क्रमयोः संयमादिवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

विशेषकात्पूर्वमूत्रोक्तात्पक्षस्तत्पुष्पान्यतात्प्राप्तं ज्ञायमानं विशेषकं ज्ञानम् इतरथा तत्तत्तया सर्ववस्तुनामशेषविशेषे साक्षात्करणमिति यावत् । तत् लक्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवतीत्यर्थः । प्रतिवर्णं सर्वं वस्तु परिणमते यतः तेषु तत्क्रमेषु च संयमेन साक्षात्कारे सति सर्ववस्तुना सर्वपरिणामतत्क्रमयोरपि ज्ञानात् सर्वस्य वस्तुने विवेकेन ज्ञानं भवतीति भावः । यद्यपि अपिशब्दः मूत्रे नास्ति तथापि ततश्च विशेषकं ज्ञान-मित्यागामिभाष्यगम्यः । तत्रशब्दार्थे दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथेति । यथा लोटादिभिर्द्रव्यमानस्य यस्मिन्वप्यत्र परिमाणापकर्षजाप्ता सोपकर्षावधिः सत्यादिगुणविशेषः परमाणुः । एवं फालस्मापकर्षावधिभूतेः उपपद्यविशेषः पूर्वापराशून्य इत्यर्थः । तत्रस्य लक्षणान्तरमाह । यावता चेति । ज्ञानादित्य-नेनैकं लक्षणं प्रपद्यतेति च लक्षणान्तरम् । अन्यथा द्वैपण्यात् । अथपिद्र-व्यस्य देशत्यागा बहुल्लेनापि कदाचिद्वसति चयवधाना क्रमेण सवा-रादित्युक्तम् । परमाणुरिति । अवयविने देशस्य क्रियया कनेकतयेन जनित देशत्यागादिकं व्यापत्तयितुं क्षलित इत्युक्तम् अथ दृष्टान्तादिना परमूत्रेण च साक्षाद्देवाचार्येण परमाणुवचनात् । वैशेषिकात्परमाण्वेष्यस्माभिर-भुषाम्यन्ते ते चास्मदृश्ये गुणशब्दवाद्या इत्येव विशेषः । न चाने-कात्मिकपृथिव्यादिभूतपरमाणुरेवात्र चाप्ये परमाणुशब्दार्थो युक्तः । अथ भूतरूपविशेषस्याप्रकृततया द्रव्यशब्दस्य विशेषपरत्ये प्रमाणाभावात् साव-यवस्य पृथिव्यादिरपरमाणोर्निरवयवजातपरमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेरिव । न च प्रकृतेरुपरिमाणासिद्धिः । परंपरया पृथिव्यादिभाषावचाना गुणानां परिमाणाकाङ्क्षा न्यायवैशिष्ट्यकसिद्धाणुपरिमाणुस्यैव यत्त्वोचित्यात् स्वया-स्मानुक्ततया परेकप्रवृत्तादि चेति न्यायेन परेकपरिमाणुस्यैव (दत्तं ज्ञेयत्वात् । न चास्मदृश्ये गुणाव्यप्रकृतेर्वैभुत्वमेवावगम्यत इति वाच्यम् । अन्त फल-पाकाशहेतुगुणानां विभुत्वेन तदुपपत्तेः । सर्वगुणानां विभुत्वे सत्याद्य-परिणामहेतुत्वेभ्यसयोगाद्यसंभवादिति । तस्मात्सिद्धमणुपरिमाणा अपि

गुणाः सन्तीति तेषु पृथिवीत्वज्जलकगन्धाद्यानह्नीकारेणास्मात्सिद्धान्ते
 पृथिवीत्वादिकं नास्तीति विशेष इति । छणं व्याख्याय कर्म व्याचष्टे ।
 तत्प्राप्तेति । तेषां चणानां यः प्रज्ञात् उत्तरोत्तरमावेनाश्रयार्थं तस्या-
 दितरता क्रम इत्यर्थः । इदानीं वृथातिरिक्तः कालो नास्ति मुहूर्त्तादि-
 रूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गस्य शास्त्रशिद्धान्तमवधारयति । छणत-
 त्क्रमयोरिति । छणेषु तत्क्रमेषु वाश्रयहितानन्तरेरूपेषु वस्तुभूतः समा-
 हारो मिलनं नास्ति अतः मुहूर्त्तहोरात्रादयो कुट्टिकल्पितसमाहार एवे-
 त्यर्थः । नन्वेवं सूतकालाभावे कथं लोकानां सद्यश्चार्थवृद्धिरिति तत्र
 विकल्पस्य समाधत्ते । स राख्यमिति । नन्वेवं छणोपि विकल्पमात्रेण
 भवतु कालव्यवहाराविशेषात्तद्यव्यवहारस्य च परमाणुक्रियादिभ्य एव
 संभवादिति तत्राह । तदस्त्विति । छणाण्यस्तु कालो वस्तुकोटौ
 प्रविष्टः यतः क्रमावलम्बी क्रमेण सत्यते चाधीयते छणरूपप्रतिपादनु-
 येतिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । क्रमश्चेति । क्रमेणानन्तर्य-
 रूप इत्यर्थः । ननु यः छणो वस्तुभूतः स किंरूप इत्यप्याहुः । यामाह ।
 स कालेति । तस्य च कालस्य छणद्वयावस्थापित्वानन्तर्येण विभाग
 इति भावः । कालोऽस्त्विति सत्यतपरव प्रवाहरूपकालपरा । स च
 छणाण्यः कालः सत्त्वादीनां द्वयरूपः परिणामविशेष इति । वैदुष्यता-
 व्यास्माक्रमण विशेषो यदस्माभिर्धर्मैर्वाहकप्रमाणप्रज्ञात् छण एवास्ति
 इत्येति । छणस्यैवप्रत्यभिज्ञादभावात् न वृथातिरिक्तः अविकारः पदार्थः
 कश्चिदप्यतैस्तु छणमात्रस्याप्येव पदार्थः सन्नेत्यत इति तस्य स्यानेत्याने
 निराकृत कार्यकारणप्रत्ययानुपपत्त्यादिभिरिति । तदस्मिन् शास्त्रे च य एव
 काल इति सिद्धान्तः । कालोऽत्रनाभ्युपगम्यत इति कस्यचित् प्रज्ञापस्तु प्राध्या-
 र्थापिवेकमूल इति । यत्तु पूर्वदेयप्रयोगादत्यविकारः परमाणुक्रियादिरेव छणः
 कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति वैशेषिका आहुः । तत्र । विशिष्टस्याति-
 रेकानतिरेकयोर्हृदयोरुभयतस्याद्यादतिरेके स्यसिद्धान्तविरोधात् अस्म-
 न्नतप्रवेशाज्ज । अस्माभिस्तादृशस्यैव शुद्धपरिणामस्य छणत्वप्रदानम् ।
 अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्त्वप्रत्ययानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन छणत्वव-

हारजननात्तत्त्वात् नित्यकालेपि च समाद्य नास्ति इदानीमित्याद्यसित
 व्यवहाराणां यद्वदकालमात्रविषयकत्वात् कार्यकारणभावादीनामपि
 लक्षणघटितत्वादिति । एतेन नित्या दिग्यप्यवामाणिकी व्याप्यता, सामा-
 न्यतो दिग्गव्यवहाराभावात् । पूर्वोद्विग्यवहारस्य च पराभ्युपगतद्विगुपा-
 धिभिरेव सम्भवात् सामान्यतः कालदिग्गव्यवहारसत्त्वेपि चाकाशादेव
 तदुपपत्तेरपि, अन्यथा पृथिवीजलतेजसादिभिरेवाधिभिर्दशाद्यतिरिक्त
 पदार्थे स्यादिति, फालाच्च दिश्येय विशेषः यत् फालं चक्षुरप्यते
 दित्तु सर्वथैव नेष्यतेति । शास्त्रे दिग्गव्यामन्यत्राग्राहस्तु पूर्वमद्वि-
 मनियामकोपाध्ववच्छिन्नाकारेण बोध्यः स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहार-
 यदिति । अत एव श्रुत्यादिषु कुच चिद्विषयाच्छेदः क्व विच्छ विरा, भोज-
 मिति यद्यनन्योन्यमविरुद्धं दिगाकाशयोरेकत्वादिति दिग् । अतस्तत्
 मयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति यत्प्रागुक्तं तत् प्रपञ्चयति । न चेत्यादिमा-
 नास्ति तत्समाहार इत्यनेन । सहभागाभ्युपगमेपि क्रमेण न सम्भवतीत्याह ।
 क्रमश्चेति । अमभवे हेतुमाह । पूर्वस्मादिति । तस्मात्सर्वदेव वर्तमान-
 लक्षणः सत्त्वेक एव लक्षणमिच्छति न पूर्वोत्तरे लक्षणा इत्यतो नास्ति तयो-
 रलक्षणसंक्रमणयोर्वास्तव्यं भिन्नं भुङ्क्तेतिरूपमित्यर्थः । अत्यमायोप-
 पादकमादौ वक्ति । ये नित्यादिना सर्वधर्म इत्यनेन । ये पुनर्भूतभङ्गिनः
 लक्षणास्ते सर्वेपि भवेयस्तुपरिणामाधारा एतदेव धार्मकाग्रदर्शनतः लक्ष-
 णयोपपादकत्वान्नैव परिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे लक्षणमस्तियोगीत्याहुत्तरमूले
 व्याप्येयाः, तेन हेतुना एकैकेन लक्षणेन लक्षणा लोका परिणाममनुभवति
 प्राप्नोति । यतः सत्त्वयोग्याहृता एकैकलक्षणोपाहृताः धर्मोः पदार्थ इत्यर्थः ।
 तत किमन्यत आह । तयोः लक्षणेति । ततरचेति । ततरव लक्षणत-
 क्रमसाक्षात्कारादस्तिपरिणामतत्क्रममावात्काद्वारा सर्ववस्तूनामन्या-
 न्यव्याप्यतया स्वरूपावधारणं भवतीति सूचार्थ उक्तः । अतःसूत्रमप्रसार-
 यति । तत्त्वेति । तस्य विवेकज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यश्रुत्यादनाय
 एकमुदाहरणमुपन्यस्यतइत्यर्थः ।

जातिलक्षणदेशैरन्यतान्यच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥५२॥

जातिलक्षणदेशैरन्यतान्यच्छेदात् भेदावधारणस्यासम्भवात् ततो विवेकज्ञानादेव प्रतिपत्तिर्विवेकेन साक्षात्कारं पारुष्येण भवतीत्यर्थः । तत्रादौ जात्यान्यत्वावच्छेदस्यासङ्कीर्णमुद्राहरणमाह । तुल्यपेक्षेति । कालभेदेन समानदेशस्येति समानरूपयोगागवयोरभिदो जातिभेदा देवानुमातुं शक्यतरिति । अथ घटवाद्यच्छेदात्तिसाक्ष्याद्रवयो लक्षित साक्ष्याधिका वद्वेति । लक्षणान्यत्वावच्छेदनभ्यामङ्कीर्णादाहरण माह । तुल्यदेशेति । लक्षणमभिष्यक्तो धर्मभेदः । देशेनान्यत्वावच्छेदनस्या सङ्कीर्णादाहरणमाह । द्रुपेति । देशभेदमकारमाह । पूर्वमिदमुत्तरमि तीति । इदानीं जात्यादिविधेयान्यतानुमानं न सम्भवति तादृशविशेषकं ज्ञानस्यासङ्कीर्णमुद्राहरणमाह । यदा स्थितिः । यदा तु पूर्वदेशस्थितमाम लन विषयान्तरव्यवस्थं प्राप्तुं विवेकं करिष्यते योगिन उत्तरस्मिन् देशरूपा वर्तते सप्रप्यते देशादिना तदा द्रुपोरामलकयोरैकदेशस्थे सति पूर्वदेशो पलवितमिदमुत्तरदेशोपलवित चेदमिति विवेकानुपपत्तिः । आमलकयो रौत्यादिविक्रमाभ्याम् । असदिग्धतत्त्वज्ञानं चोद्वेगस्य इत्यत उक्तं भूतकारेण ततो विवेकज्ञानात्प्रतिपत्तिरिति त्वर्थः । अतु चणत्ताक्रमयोः सयमात कप्रमामलकयोर्विवेकज्ञानमिति पृच्छति । कथमिति । उत्तरं पूर्वमिति । आमल कस्य घटो न सह वर्तते इति आमलकसहस्येन चैकसहोदर इति वत । एष विधेः पूर्वा देश आमलकान्तरेण सहस्ययादुत्तरदेशाद्विधेः उत स्वदेशत यमप्या ते आमलके भिन्ने इत्यस्य एकदा विदुदेशसम्बन्धासम्भवादिति । एष तपोभेद प्रसाधकदेशसम्बन्धस्याया विवेकग्रहणोपायमाह । अन्येति । अन्यधर्मविधेः । पूर्वोत्तरदेशसम्बन्धतणयोरनुभव साक्षात्कारस्त्वामलकयो रन्यस्य हेतुर्गोक्तविधेः कार्यमित्यर्थः । अथ चोदाहरणे चणक्रमसम्भवादेव विवेकं ज्ञानं दर्शितम् एतद्रूपकारेण चणक्रमसम्भवादिपि विवेकज्ञानस्यो दाहरणमुच्यमिति भावः । तद्वया द्वित्रितयमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठ कनिष्ठतादिविक्रमज्ञानं चणक्रमसाक्षात्कारं विना न सम्भवति अतः चणक्रमस

यमसूत्रकारणमिति । एतेनैव सूत्रदृष्टान्तेन परमसूत्रेऽपि तद्वत्तत्कमा-
नुभवात् विवेकज्ञानमनुमेयमित्याह । एतेनेति । तुल्यजातितत्त्वदेशस्य
परमाणुसामान्यस्यान्योन्यम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्ययः पूर्वयोः परमाणुदे-
शसाहित्यवृत्तयोः साक्षात्करणात् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिप्रेरणामभ्योपार्थगिनी
भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुस्तु उत्तरस्य परमाणोऽतिव्यादिना । यत् उत्तरस्य
परमाणोः पूर्वदेशानुपपत्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्तिः पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तिना
भिवा सयोः महत्त्वभेदात्साहित्यवृत्तयोर्भिन्नत्वादित्यर्थः । तदेव कात्या
दिभेदात् देशसंबन्धवृत्तभेदाच्च तुल्ययोऽन्यताप्रत्ययं प्रतिपाद्य परमत्वेत्ये-
त्समाप्तमिति प्रतिपादयितुं तन्मतमाह । अपरं स्थितिः । अपरं विशेषिका
वदन्ति नित्यद्रव्यरूपयोऽन्या विशेषा इति । अस्यैव प्रत्ययकालस्याः मुक्तिपु
द्गात्मसु सर्वेषु तुल्यजातितत्त्वदेशेऽप्यन्योन्यं विभाजकान्तरासंभवेन विवे-
चनामा भेदकः कश्चन पदार्थोक्त्यर्थं वाच्यः । तथा च परमाण्वादिव्यपि
स एवान्यताप्रत्ययं करोतीति सिद्धमाशयः । तत्रापीति । तन्मतेऽपि
देशादीनां योगबुद्धिगम्यतन्तानां भेदाप्यप्यक्षादीनामन्यत्वे हेतुरस्येति
समानमित्यर्थः । मूर्तिः संख्या व्यवधिः व्यवहितता एतद् द्वयमधिक
मत्रोक्तम् । अत इति । यतो मूर्तिव्यवधिर्जात्यादिर्नित्यद्रव्येऽप्यस्ति
भेदकोऽतः परैरुक्तं मूलव्यवधेः मूलेषु नित्यद्रव्येषु विशेषपदार्थो नास्ति
मूर्तिव्यवधिर्जातिभ्यो भेदेनातिरिक्तेषु पृथक्त्वस्याभावात् तैरेव पृथक्त्व-
वहारोपपत्तेरिति वार्धक्यस्य आचार्यो मन्यतइत्यर्थः । ननु वार्धक्यमतं मुक्त-
पुरुषेषु मूर्त्याद्व्याप्यात्कथं विभागव्यवहारः स्यादिति चेन्न । बहुधावस्थाया
ये मूर्त्यादयः स्थितास्तस्य मूलव्यवस्थायाप्यपि योगिभिर्हृत्माणा अन्योन्य-
भेदव्यवहारं जनयन्तीति चाप्युक्तमसंभवादित्यदेशादिरूपेण तु परमाण्वा-
दीनां प्रत्यये भेदव्यवहारः स्वगतसूत्रकार्यभेदात् यथोक्तवृत्तभेदादिव्य-
रचेति । अत्र वार्धक्यमतस्याप्रतिपेक्षादिदमेव स्वमतमिति प्रत्यक्षम् ।
विवेकज्ञानस्यैकं विषयं प्रदर्शयदानीं सहेतुका विवेकज्ञानस्य मोक्षोप-
योगितामाह ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमकमं चेति विवेकज्ञानम् ॥ ५३ ॥

इतिशब्देन हेत्वर्थः । यतो विवेकज्ञानं सर्वविषयादिरूपम् यतः सर्वत्र द्रोपसाक्षात्कारेण उक्तवैराग्यद्वारा ससारसात्त्व भवतीत्यर्थः । एतेन विवेकज्ञानस्येष्ट कथणं बोध्यम् । अत एवामेन सतयेन सत्त्वपुरुषाभ्यामप्राप्तिप्रत्ययसर्वज्ञताया अपि सवशात्तत्र सूत्रे सापि श्रितैकज्ञानशब्देन प्राप्यकारैश्चेति । तत्र भव्यकार इत्येक विशेषणानि ध्यातव्याः तारकशब्दस्यार्थोपसिद्धमर्थमाह । तारकमतीति । लौकिकसामर्थ्यं धिनेव यथार्थज्ञानमामये सत्त्वपुरुषान्यतासयप्रत्ययतत्त्वक्रमसयमाभ्यामुद्देधित प्रतिभा तदुक्त्य स्थितिभोक्त्य तदेव हि समारतारक घटते अतो योऽस्या स्वमतिभोक्त्यमेव तारकशब्दाद्यः । प्रतिभोक्त्यस्य हेतुमाह । अनौपदेशिकमिति । नहि सर्वथा सर्वविषयकं ज्ञानं शब्दं भवितुं युज्यते शब्दस्य सामान्यमानविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयकत्वाच्चेति । सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्देन उक्तं कृतं इत्याह । सर्वविषयमिति । सर्वविषयकत्ववचनादित्यर्थः । यतीति । यतीतादिरूप सर्वमित्यनुवादे उक्त्याये' यथायैः स्यगतीविशेषैः सर्वथा नि शेषैः विषयीकरोतीत्यर्थः । नास्ति क्रम योऽप्येयं यत्र ज्ञानइत्यक्रमम् । एकमानविशेषणैर्लब्धं धान्यतात्पर्यमाह । एकव्योपाकृष्टमित्यादिना । आरोहोपायोदुहितुत्तादिति । विवेकज्ञानस्यापि तसिद्धान्ते निर्वचनस्य शोभमाह । एतदिति । परिपूजेशब्दार्थं स्वयं व्याचष्टे । आस्मिन्नाह इति । आस्मिन् भूयंतुल्यस्य विवेकज्ञानस्याशो योगप्रदीप, क इत्याकाहुयामाह । मधुमतीति । स्यात्युपनिमन्त्रणमूत्रे अतमप्रज्ञाध्यातृतीयभूमेः योगी मधुभूमिक इत्युक्तं सैव व भूमिकार मधुमतीति निर्दिष्टा तामादाय सप्रथा शान्तभूमिप्रतेति पूर्वोक्तं समजातसमाप्तिपर्यन्तभूमिकारजात योगप्रदीप इत्यर्थः । ते हि भूमिब्रूहा धिवेकज्ञानविषयैकदेशकाशका अतोऽग्रा इति भावः । तनु सधितर्कादिरूपास्तथा परिणामरयस्यमादिरूपाश्च याः समजातयोगभूमयः पूर्वोक्तस्या

कथं योगप्रदीपतया विवेकज्ञानांशतया च न निर्दिष्टा इति चेच । योग-
यष्टिकाण्येन तेषामन्यत्पत्त्यस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृतभूमितया योगप्रदी-
पानामासामशत्येनैव च क्षणतुल्यभूमौनामंशाशत्वमपि प्राप्तमिति भावः ।
विष्णुपुराणे च सर्वेषामेवेतरज्ञानानां प्रदीपतुल्यत्वविवक्षणा द्रष्टविवेक-
ज्ञानस्य सूर्येतुल्यत्वं शोक्तम्

अन्यं तम इवाज्ञानं दीपवत्त्वेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विभर्षे विवेकजम् ॥

इति । इन्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम् । तदेवं संयमा-
ना सिद्धिरूपा विभूतयो ऽतीतानागतज्ञानाद्या विवेकज्ञानान्ता ज्ञानक्रि-
यैरद्रवैरूपा विस्तरैर्योक्ताः । तत्रायं सशयः किमेतासां विभूतीनामनन्तमेव
मोक्षो भवति प्राप्नोस्विद्वेत्तुतिरंकेषापीति । तत्र निर्णयकतयोत्तमूत्रमव-
ताप्यति । प्राप्तविवेकेति । सूत्रेण सहान्वयः । विवेकज्ञानाख्योत्तमसिद्ध्युप-
सर्गैव मुक्तामितरसिद्ध्यनपेक्षा कैवल्य इति भाव्याशयः ।

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५४ ॥

शुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह समाना यदा शुद्धिर्यत्तमाणरूपा विवेकसा-
क्षात्कारवृत्तिरिति तदेव मोक्षो न तत्र सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । क्व विदितिशब्दः
सूत्रान्ते तिष्ठति स च ज्ञानोपाययुहसमाप्तिमूत्रनार्थः । शुद्धिसाम्यं हेतुतः
अरूपतरश्च व्यासते । यद्वेति । निर्द्वैतो रजस्तमोद्भूत्यरूपो मनो यस्य सत्त-
या । अत एव विवेकप्राप्तिमाने अधिकारः कर्तव्यता यस्य न ॥ सिद्धादौ
तत्तया तत्तस्य दग्धानि भ्रान्तगतकेशरूपाणि विषाकार्यसंसारखोज्ञानि यत्र
तत्तया । एवं यदा शुद्धिसत्त्व भवति तदा शुद्धा पुरुषस्य स्वरूपमिव
तत् भवति अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुवृत्तः बुद्धेर्बुद्ध्यात्मकत्वाच्चात्यन्तं
शुद्धिसाम्यं कदापीत्येतत्प्रतिपादनायैवशब्दप्रयोगः । यस्मिन्वंशे साम्यं
तदाह । पुरुषस्येति । शुद्धिर्धर्मत्वात्पुरुषे उच्यतेतत्तस्य प्रत्ययाविशेषा-
ध्यभोगस्याभावः पुरुषस्य शुद्धिः * बुद्धेरपि बोधन्मुक्तदशायां विवेकित्वेन

* शुद्धिर्धर्मत्वात्तदाह शुद्ध्या बुद्ध्यान्तरे चास्ति ।

तादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्याप्रित्यर्थः । अत्र साक्षितामात्ररूपभोग-
व्यावर्तनायोगवर्तितस्यैव पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूप एव हि भोग उपवर्ति-
ता ऽप्यिवेकस्योपाधिधर्मत्वात् । विद्वत्सानन्तरारूपस्तु सांख्यमूत्रोक्तो
भोगः स्वत इति, तथा च साक्षी निरभिमान एव वितस्य निरभिमानत्व-
मेव मोक्षहेतु नैराश्यादिकमिति पर्यप्रसितार्थः । एतस्याप्रति । एतस्या
शुद्धिसाम्यायस्याया साक्षाताया प्रारम्भतिवन्धनिरुत्पन्नन्तरं कैवल्य भवति
हेतुराज्ञीश्वरादिभाषारण्येनेत्यर्थः । स्वतन्त्रज्ञातक्रियाशक्तिमानन्वेदरः ।
ज्ञाने पुनरिति । ज्ञानान्तरे काण्यपेता नास्तीत्यर्थः । ननु विवेकसाक्षा-
त्कारहेतौ तत्सममे सत्यवश्यमेव साक्ष्येतादिक भवित्यसि तत्कथमनीश्व-
रस्य चेत्पुन्यतरति चेत् न । नयमे सत्यपि कामाना जिना सिद्धानुत्पत्तेः
यागे सत्यापि स्वर्गादनुत्पत्तिवत् । किं च यमनियमाद्यङ्गवैगुण्यादपि सिद्ध-
नियम तादृशाङ्गवैगुण्येव्यभिमाननिरुत्पाद्यदृष्टद्वारा कदाचित्त्वित्त, सभ-
वत्येवेति । ननु चेत् कैवल्ये सिद्धपेता नास्ति तर्हि किमपि मोक्षाण्यहान
स्योपायमप्ये चित्तोना कथमनित्याशङ्कायामाह । सत्यशुद्धिद्वारेणेति ।
सत्यस्य शुद्धिसत्यस्य शुद्धिर्वैराग्यादि तद्वारेण मोक्षोपयोगितयेति शेषः ।
हेतुवै क्रियाशक्तिरिणमादि ज्ञान विवेकज्ञानान्तमुपपन्नान् भोगान् भूषणा-
नेन । परमार्थतन्तु सत्यपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिरुत्पादिदृष्टद्वारा
कैवल्यप्रित्यर्थः । अत्र चरिताधिकारा इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्त
कैवल्ये पुरुषार्थमाह । तदेति । तदा सुषुप्त्यवस्थात्मकस्वप्नविगुणादवर्णने
वित्तज्योतिर्वियोगास्वरूपमात्रज्योतिरितो दु प्रादिपतिजिम्बरूपमन्तरहितः
सन् केवली भवति केवलेषु मुक्तेषु भित्पुनरेश्वरे वा ऽप्येकभागं गच्छती-
त्यर्थः । तथा च दुःखभोगनिराश्वरेव पुरुषार्थ इति । व्याख्यातानि ज्ञानो-
पायस्य विवेकज्योतेः साधनानि योगस्य चाङ्गानि यमादीनि सच्चित्तोनि ॥
इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्तिके श्रीविज्ञानभित्तुनिर्मिते विभूति-
पादस्तुतीयः ॥ ३ ॥

यथ चतुर्थपादः । हानोपायान्तं व्युत्क्रममतिविस्तरतः पादद्वयेन व्याख्याय हानं तु स्वरूपत एव तत्र संक्षेपादुक्तं न तु तत्प्राप्तेरपि विरोधो व्युह इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादप्रारम्भः । तत्रादौ कैवल्ययोग्यं चित्तं निर्धारयितुं पञ्चप्रकारा सिद्धिर्माह । अनेनैव प्रसङ्गेन जन्मादिसिद्धयेत्यप्यप्योक्तसमाधिसिद्धेरुत्कर्षणं च सिध्यति ।

जन्मोपधिमन्त्रितपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

क्रमेण सिद्धीर्वाचयेत् । देहान्तरितेति । ऐहिकेन कर्मणा देहादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती अपिमादिसिद्धिर्जन्मज्ज्ञेत्यर्थः । योपधिमसिद्धिर्माह । योपधिभिर्निरिति । असुरभवमेव रसायन यद्वैषधिरूपं तदुद्भवेत्येवमादिः सिद्धिरोपधिभिर्निरित्यर्थः । असुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । अत्राप्येकधीभिः सुवर्णादिसिद्धीनां भावात् । शेषं सुगमम् । पञ्चविधसिद्धिसाधारण्याय पूर्वपादो विचारितः । सिद्धिप्रकारोऽस्मिन्नेव प्रसङ्गे क्रियद्विः भूतैः प्रतिपादनीयः तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोग्यप्रकारप्रतिपादकं भूतं पूरयित्वात्प्रापयति । तत्र कायवृत्तिः । निर्माणविशेषोत्पत्तिप्रकारस्य भूतान्तरेण यत्प्रमाणत्वादन कायेन्द्रिययोरपि दृश्यम् ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

मनुष्यादिजातिरूपः परिणामः स प्रकृत्यापूराद्ववति ॥ तु संकल्पमात्रादित्यर्थः । मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्वे परिणाम स्थितानां कायेन्द्रियाणां कामरूपतादशाया यो देवमिषं गादिजातिपरिणामः स प्रकृत्यापूराद्ववति न ॥ संकल्पमात्रादित्यर्थ इति जात्यान्तरम् । अपिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् । अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिनां गन्तुरङ्गादिवैभवं तथा कायव्यूहादिकमपि यादृशम् । आपूरयन्तेनापि प्रकृतीनां संहननमपि यादृशम् । कायव्यूहे च श्रुतिः 'स एरुधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा शतं दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति' - रित्यादिरिति । प्रकृत्यापूरे हेतुं वदन् भूतं व्याचष्टे । पूर्वपरिणामेति । यतो लोके यन्मौकादीनां सुदुर्परिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिर्भूतप्रक-

तोनामनुष्वेणाद्वृत्तीति दृष्टम् । अतो योगीश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययो
परिणामान्तरकाले धर्मादिसापेक्षा कार्येन्द्रियप्रकृतयः स्वस्य विकारमनु
पृहन्ति स्वस्यजातीया कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति चापूर्वानुपपत्तेनेत्यर्थः ।
तत्र कायप्रकृति एवमूतानि इन्द्रियप्रकृतिरवास्मितीति । दृष्टश्च लोक
वृत्तादिनिमित्तस्य बह्विकल्पस्य स्रष्टादेव प्रकृत्यापूरणं गगनश्यापी परिण
मविशेष इति । एतेन धामनात्मवतारादीनां ललाटे च भुवनव्यापित्व
विरचयत्वादिकं मातृशब्देयादिभ्यो विष्णुना मायाप्रदशनं च प्रकृत्या
पूरणं तद्विन्मालाधामिन् सकृदुत्प्रेष्येति व्याख्यातम् । अगस्त्यादीनां
समुद्रपानादिकं च तोमादिप्रकृत्यपसरणेनेति व्याख्येयम् । एतमेव त्रिंश्व
परमेस्वरस्य मायैति शेषेति । ऐन्द्रकास्तिस्रस्तु लोकेनैव प्रकृत्यापूरणमा
रणादिभिर्भेदव्यवहितमुत्पत्त्यदयितुं प्रिलापयितुं च परमेस्वर उक्त्यमा
त्रेण शक्नोति भूत्पट्टम् । तु प्रतितय तथा कार्यत्वमेति पर्यन्तु योगिनो
भगवद्भूत्यामिति दिक् । ननु योगजधर्मयत्नात् प्रकृतयः बाह्यव्यन्तइति
प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानि । तथा च यदि चित्तोक्तकामो भवति
सकल्पादेवाप्यपि सप्रतिष्ठन्तीत्वाद्विद्युत्तेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानि
रित्याशङ्क्यामाह ।

निमित्तमाप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः चेचि-
कवत् ॥ ३ ॥

व्याचष्टे । नहीति । धर्मादिरूपाणां निमित्तानां प्रकृत्यापूरकत्वे
युक्तिमाह । न कार्येणेति । परतन्त्रं स्वतन्त्रस्य प्रवर्तकप्रयुक्तमित्यर्थः ।
अत्र चाकाशे द्रव्यागमनारम्भिकाप्यनुसृष्टमूला क्रिया सज्जसमता । न च तत्र
धर्माधर्मौ वा कारण कस्यापि भोगाहेतुत्वात् । नापि तत्चेस्वरदिभक्त
स्यादिकं कारणं गौरवात् । अतो निरन्तराण्युक्त्येवपक्षे लाघवेन गुणत्वे
नैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्यं सिद्धम् । अपि च कदा
चिद्वृष्टवक्रादिकं विनापि योगिसकल्पादेव घटो जायते आदिसर्गं
चेस्वरसकल्पेन योजान्तराणि विनैव सज्जति योजानि उत्पद्यन्तइति

परस्परव्यभिचारविमित्तानां न सातात्कारणत्वसंभवः । तृणारविम-
 ण्यादिषु चाभ्यन्तरिकारणत्वे अन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति
 अतः सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारणं स्वतन्त्रेति सिद्धम् ।
 ननु प्रकृतिश्चेत् स्वतन्त्रा केन प्रकारेण तर्हि धर्मेश्वरयोगिसंकल्पादीनां
 प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमिति पृच्छति । कथं तर्हीति । सूचार्तुनोत्तरमाह ।
 शरणभेदस्तु तत क्षेत्रज्ञादिति । अथां पूर्णादङ्गिः पूर्णात् केशरान्तरस्य
 विशेषणं सममित्पादिचिह्नम् । अपरमिति विपति प्रायशमाज्ञानम् ।
 स्वयं चिन्तारमिति । स्वयस्रजातोय चिन्तार व्यापुडन्ति चिन्तारप्रसूतीनां
 परिणामान्तरमित्यर्थः । प्रकृतकायेन्द्रियप्रकृत्यभिप्रायेणोक्त गुणानुष्ठान्तर-
 माप्तावपन्तीत्यपि घोष्यम् । क्रियावद्वारम्भकसयोगोपि प्रकृतेः स्वत एव
 भवतीत्यपि तेनैव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा चेति । न तु प्रकृति-
 प्रयत्नादिति । सयोगविशेषेण्येति घोष्यम् । तथा चाधर्मादिसिद्ध्यन्ध
 नियुक्तिद्वारेणैव धर्माद्विः परिणामकारणमिति सिद्धम् । अयं भावः । यथा
 संस्कार एव सृष्टिहेतुः सदृशादृष्टचिन्तादपस्त्यननुगततया संस्कारस्यो-
 द्बोधकमात्राः । उद्बोधश्च निद्रादिदोषरूपावरणभङ्गः । तथैव प्रकृतिरेव
 साग्न्यकारणं कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः तत्र
 धर्माधर्मा स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ ईश्वरस्तु साम्य-
 रिणामादिरूपाक्षितारणभङ्गेनोद्बोधकः कालादयस्तु धर्माद्युद्बोधकतया
 दृष्टादयस्तु कार्यान्तराभिप्रायप्रतिबन्धकतयेत्येव यथायोग्यमूहनीयम् ।
 एतन्नेव निमित्तकारणतेति गीयते अण्वभिवापत्तु सयोगस्य समवायिकार-
 णत्वमित्यतएव द्वारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति । धर्मस्या-
 धर्मरूपप्रतिबन्धनापसारणद्वारा कार्येन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वे उदाहरणमाह ।
 अत्र नन्दीति । नन्दिनामा मनुष्य ईश्वरे जात इति नन्दीश्वरः । एव
 नहुषाज्ञगरीपि व्याप्येव । सिद्धादीनां कार्येन्द्रियपरिणामश्चिन्तितः ।
 इदानीं सिद्धानां चित्तपरिणामनिर्णायकं सूत्रमवतरयति । यदेति । एक-
 मनस्का निर्माश्रमनोमात्रेणैव व्यवहारभाजः । अनेकमनस्काः निर्माश्रम-
 नोतिरिक्तप्रातिस्विक्यमनोभाजः ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

स्वमरुत्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तान्युत्पन्ने तानि बहूनि निर्माणदेहसमसग्यानि भवन्ति तेषां कारणमाह । अस्मितामात्रादिति । अहकारादित्यर्थः । मात्रशब्देन मनोव्यावृत्तिं सकल्पमात्रेण मनसो निर्मितमात्रत्वादिति । अत्र चित्तशब्देन मनोमात्रशब्दी अहकाराद्वृत्तिरूपत्ववचनां द्रुष्टव्यकारा अपि अनेके स्वयङ्मतिप्रधानद्रुष्ट्यापूरयन्तीति अत्येव्युक्तिः साम्यादिति । भाष्ये चित्तानि शरीराद्येत्यर्थः, येषु सूत्रेण व्याख्यातम् । ननु निर्माणचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विमारितया कायद्रुहेषु एतन्मभवात् किमर्थं देहभेदेनान्तं कारणभेदेऽप्युपपन्नमिति । न हि नैयायिकानामिग्राह्या काम अन्तःकरणभेदेनैकदासंविदितानां शरीराधिष्ठानं भवत्येवेदिति । अत्रोच्यते । समाधिभोगयोगानां ज्ञानयोरैकैकस्मिन्चित्ते विरोधेन चित्तभेदः सिद्धति । अत एव सर्वत्रस्यापि पिण्डोऽस्वमरुत्पनिर्मितचित्तभेदेन राम शरीरे कियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति । यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहादिनिर्मितेषु देहेन्द्रियप्रकाशेषु अनेकेषु योजयति तदा पुनः सुखरामिदानीं कालं कलमपेक्षमरति कटावितु योगिनामेकान्तं कारणेनैव नानादेहेषु व्यपहारं न निराकुर्म स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति । अथैव सत्यात्मनानात्मकत्वेनाप्येवं चित्तभेदेनेव ज्ञानाज्ञायाद्व्यपत्तेरिति । मैत्रम् । एतत्तत्तिरिक्तादीनं मौषाधिकत्वेनाद्विरोधेऽपि विषयानुभवाननुभवाद्ये स्वप्रतिबिम्बितद्रुष्टभोगतदभावाद्येवंभोगवयोश्च साक्षात्त्वितननिष्ठयोर्धिं राधिमैत्रात्मनानात्म्यामिदृशिरिति दिक् । तदेतच्छरीरभेदेन नानाचित्तैर्निर्दिष्टं नानाकारकारित्वं योगिनां स्वयंते ।

एकस्तु प्रभुशक्त्या ये बहुधा भवतीत्यत्र ।

भूत्वा यस्मात् बहुधा भवत्येकं पुनस्तु यः ॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैतएव हि ।

एकधा तद्विधा सैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।

योगीत्यत्र शरीराणि करोति विभक्तिं च ।

आमुषाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुच्यते तत्परवरेत् ॥

सदरेण पुनस्तानि भूयः रश्मिगणानिव ।

इति । अनेकचित्तनिर्मलेषु विरोधमाह ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

व्याख्ये । बहूनामिति । तेषां बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसा-
रिणी प्रवृत्तिः स्यादित्याशयेन योगी पूर्वसिद्धं यत्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां
प्रयोजकं निर्मिमोते नियामकं करोति ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामवा-
प्ताचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यविवाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्गामिश्रिधया
स्थितमेकं चित्तं तेषामुत्पत्तिस्थितिसंहारं करोतीति अथ च प्रमाणं प्रापे-
त्तु वृत्तिं 'सदरेण पुनस्तानि भूयः रश्मिगणानिव' इति । एतेन विष्णुवादी-
नामशङ्कता अपि व्याख्याताः तेषु ह्यात्मन एकत्वेऽपि अद्यावद्विवाह-
रुपाध्यायविभावैर्नोपाधिकं न पुनरितरजीवेत्यत्र स्वतः श्वेति ।
तदेवमुक्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्ये उपर्यग्योक्तचित्तप्रधारयति ।

तच्च ध्यानजमनाश्रयम् ॥ ६ ॥

ध्यानजं ध्यानसंस्कृतम् आश्रयः क्लेशकर्मवासनाः न सन्त्यस्मि-
वित्यनाश्रयं ध्यानसिद्धं चित्तमेवमाश्रयं भवति येनैव ज्ञानोत्पत्त्या वास-
नोच्छेदसम्भवात् न मत्तादिभिरित्यर्थः । व्याख्ये । पञ्चविंशतिमिति । निर्मा-
यचित्तमत्र निर्माणतयचित्तं न निर्माणमात्रं चित्तं तस्य सिद्धकार्यत्वेन
सिद्धत्वमित्यमाह । अनाश्रयमित्यस्यार्थमाह । तस्येवेति । रगद्वेष-
प्रवृत्तिर्यस्मात्सत्कारात्मतागादिप्रवृत्तिराश्रयस्तस्यैव नास्तीत्यनाश्रयमित्यर्थः ।
अनाश्रयत्वस्य किं प्रयोज्यमित्याकाङ्क्षायांमाह । नन्त इति । सर्वत्र
श्रुतिः । ततरवाधुनर्जनमरुणे मोक्ष इति शेषः । पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतु-
माह । लीणक्लेशत्वादिति । दग्धक्लेशकर्मवासनत्वादित्यर्थः । अदुष्टोत्प-
त्तायप्यदुष्टान्तरं कारणमदुष्टरूपस्य कर्मण्यस्य कार्यमात्रे हेतुत्वात् ।
तत्रेति निर्दोषसंप्रत्ययमाह । इतरथांमिति । मन्त्रादिंसिद्धचित्तानामि-
त्यर्थः । अत्रैव हेतुपरतयोक्तसूत्रमवतारयति । यत इति ।

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगिनो निष्पद्योक्तस्य क्षीणकेशस्य कर्म कार्यादिप्रापारेऽशुक्ला-
 रुण्यः पुष्पपाशहेतुः । इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधम् ।
 यद्ययोग्यं कर्म शुक्लरुणयोः प्रत्येकमुच्चयाभ्या त्रिविधमित्यर्थः । तदे-
 तदुदाहर्यते । चतुष्पादिति । कर्मसामान्यं चतुरश्रमित्यर्थः । क्रमेण निर्दि-
 शति । रुण्येति । रुण्या दुःखफलदा तमोवर्धकत्वात् । शुक्लरुण्या सुख-
 दुःखफलदा रजोवर्धकत्वात् । शुक्ला सुखफलदा सत्त्ववर्धकत्वात् । अशु-
 क्लारुण्या च सुखदुःखफलशून्या मुखहेतुत्वादिति । अत्राशुक्लारुण्ययोः
 सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन योगिकर्मणामपि सत्त्वगुह्यः फल न निराक्रि-
 यते । न च ज्ञानेनैव मत्त्वशुद्ध्याप्यः प्राप्तयो भविष्यतीति वाच्यम् । तथापि
 कर्मणामपि ज्ञानाद्गत्या सत्त्वगुह्यहेतुत्वात् । आत्मबोध आत्मरतिः क्रिया-
 धानेन ब्रह्मविदा वसिष्ठ इति आहृत्ययुते ।

कायेन मनसा बुद्ध्या केषनैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मबुद्धये ॥

इति स्मृतेरव । अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानेन कर्मानुपपत्तेरव ।
 न च लोकसंग्रहाय तेषां कर्म, लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुत्राद्येतया कैवल्यहेतु-
 सत्त्वगुह्यद्वारेण वर्षयसानादिति । चतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरति । दुरात्मनां
 पापिना, बहिःसाधनसाधोति । देहेन्द्रियमनेत्येव बहिर्धानि साधनानि
 तस्माद्वेत्यर्थः । अज्ञाना अकामानामित्यर्थान्तर्भवति । ज्ञानिनां निष्का-
 माना, कर्म सामान्यमेषाशुक्लरुण्यमिति वक्ष्यमाणात् । ननु यदि साधन-
 साधनानामपि संदेहस्तथा कथं रुण्यदुःखफलदाह । तत्र परेति । अदिर्घातो-
 वकारणसंपादने विपरीनिकादीनामप्यन्ततोऽपरिहायो यीदा भवतीत्यस्ति
 तत्र पापकर्मोक्त्य देवतादीनामासाधनादिना अनुपदात्तं पुण्यकर्मोक्त्यस्तु
 प्रसिद्धं श्रूयते सांकर्यमित्यर्थः । अन्तर्योगरूपायां शुक्लायां पापसांकर्यं
 यीजमाह । सा हीति । सत्यासिनमिति । सत्यासत्त्यागः । अभिमानफल-
 योस्त्यागिनामित्यर्थः ।

कार्यमित्येव यत्कर्म निषत्तं क्रियतेर्जुनः ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । ननु संन्यासाश्रमिमात्राणामविद्यादिक्लेशसत्त्वे
तेषामपि धर्मोऽधर्मोदयात् क्लेशक्षये च गृहस्यादिकर्मणामपि अनुकूल-
णात्वाच्चेति संन्यासिकर्मणामनुकूलणात्वे हेतुमाह । धीकक्षेत्रानामिति ।
क्षेत्रमूलः कर्मोऽयम् इत्युक्तत्वादिति भावः । घरमद्वेष्टानामिति, स्वहृपा-
प्यानम् । स्योक्तं संन्यासिनामिति हेतुं विशृण्वानः सूत्रं व्याचष्टे । तत्रेति ।
तत्र चतुर्विधकर्ममध्ये योगिन एवाशुक्रमकृष्णं च कर्म फलत्यागात् अहं
करोमितीत्यस्वीकाराच्चेत्यर्थः । विहितं हि कामनाया सत्यामेव स्वर्गादि-
फलं ददाति विहितं निषिद्धं चोभयमधुपादानाद्याभिमतिं सत्येव फलं
ददातीति भावः ।

त्यक्त्वा कर्म फलासङ्गं नित्यवृत्तेः निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव निश्चितकरोति सः ॥

यस्य नादृष्टतो भावो घट्टिर्यस्य न लिप्यते ।

इत्यापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निवध्यते ॥

इति शास्त्रमत्र श्रावणम् । ननु तिष्ठत्ययोगिना कर्म तद्यापि वा-
सनानभिव्यक्त्यादिनापि कदाचित्स्मात् स्यादिति किमर्थं नियमेन ध्यान-
जस्यानाद्यवहितस्यापेक्षेत्यत आह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

तत इतिपदं व्याख्याय तद्विपाकानुगुणानामेवेति एहीत्वा व्याचष्टे ।
यज्ज्ञातीयस्येति । कर्मविपाकमनुगेतइति अनुकुरेन्ति तन्मुखनिरीतका
इति यावत् । विपक्ष्यमानं कलाम्मुसं चर्चां विचारः । अनुकूलमभिव्यक्तिरा-
नामपि वासनानामभिव्यक्तिः कर्मफलानुपपत्तिवशादेन साधयति ।

जानिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कार-

योरेकहृदत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामप्यानन्तर्यमप्यवहितवत्
कार्यकारित्वं भवति अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकहृदत्वा-
दित्यर्थः । एकहृदत्वमेकाकारत्वमिति । तत्रादौ भाष्यकारो जात्यादिव्यवहि-
तत्वमुदाहरत्वेवानन्तर्यं कारणं प्रदर्शयति । हृदेष्यादिना । आरम्भ एवाऽऽन-

मिति । आशीर्नैत्यत्वे तदुपसर्गनादित्वे तथाशिषोस्वाभाविकत्वे वा युक्तिं
 पृच्छति । कस्मादिति । तच्चाद्यावाशीर्नैत्यत्वेन वासनानादित्वं यथा सि-
 द्ध्यति तदाह । जातेति । जातमात्रेणुमानाद्यसमर्था ज्ञातको यदि न पूर्वज्ञ
 अन्यननुभूतमरब्धमेकः स्यात् तथा कथं तस्य द्वेषतत्कारणमरणदुःख-
 स्मरणाभ्यामेवेत्याद्यो मरणवासो यद्योक्ताशीरूपः संभवेत्पूर्वपूर्वमधीयमर-
 णदुःखवासनां विनोति शेषः । अस्वाभाविकत्वे तु युक्तिमाह । न चेति ।
 नापि स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमापेक्षं भवति भयरूपात्तु यद्योक्ताशीःपक्ष-
 प्रहादशंनानादिनिमित्तमपेक्षते अन्यद्वानुपपत्तेरिति न स्वाभाविकीति शेषः ।
 सूत्रकथायै शिष्यावधारणायोपसंहरति । तस्मादनादीति । निमित्तं
 विपाकान्मुखं कर्म प्रतिलभ्य एहीत्या । ननु वासनया जनादित्वं तदा
 भवेत् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिशरीरे च भिन्नं न स्यात् ।
 तदेव तु न पुन्यकृत्यातिरिक्तस्य सत्त्वस्य कर्मात्वाभ्युपगमात् । अणुमहच्छरी-
 रयोः परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुल्यपरिणामवित्तस्यापि भेदसिद्धेस्वेति ।
 तदादौ सांध्यपरिमाणमाह । घटेति । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैक
 मेव चित्तं यथापि घटपासादरूपस्यत्वमहदाश्रयभेदेन प्रदीपवत् स्वल्पमह-
 च्छरीरभेदेन चित्तं स्वल्पं महत्परिमाणं भवति तथा च नित्यत्वमपि तस्य
 प्रतीपपरमाणुप्रदेव द्रष्टव्यम् । तच्च परमाणुतुल्यमूल्यावस्थायां प्रकृतेः
 सत्त्वरूपांशविशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भावः ।
 एवमपरे सांख्या आहु रित्यर्थः । ननु विध्यैव चित्तं कथं नेष्यतइत्या-
 फाङ्गायमाह । तथा चेति । तथा चाणुत्वस्यापि समवायः पूर्वपरसर्गयो-
 रन्तरा प्रलये उभाभौ लयः संभवति । तथा संसारः संसरणम् रहसोऽकपर-
 मोक्तसंसारश्च सक्रियत्वत्संभवति विभुत्वे चैतदुभये न घटेनेत्यर्थः ।
 स्थशास्त्रसिद्धान्तमाह । वृत्तिरित्येति । विश्वाकाशवच्चित्तं प्रतिनियतपुरु-
 षप्रोत्थत्वात् पुरुषभेदेनानन्तज्ज्ञः ।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वयाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥

इत्यादिभिः शास्त्रेषु चित्तविभुत्वावगमात् । अन्यथा परिकल्पिते

इत्यादिनेति । तदेव मोक्षयोग्यं चित्तं तत्त्वसद्भूतेतरचित्तस्य बन्ध-
प्रकारश्च दर्शितः । पुरुषे चित्तद्वारकृत्यस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षासंभवात्
कर्मप्राप्तनादिसूत्रकथ्ये तु तदुच्छेदतो मोक्षा घटतइति श्रुतानां मोक्षोप-
पत्तये ऽनाद्यसंख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेद उपपाद्यते ।

हेतुफलत्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेयामभावे तद-
भावाः ॥ ११ ॥

वासनाहेतुः ससारवक्रं तस्यापि हेतुरतिगच्छेत्पतो ऽत्रिद्वेयं हेतुश्च
व्यार्थ इत्याह । हेतुरित्यादिना इत्येव हेतुरित्यन्तेन । हेतुः ससारवक्रमि-
त्यन्वयः । ससारवक्रस्य ज्ञानकर्मप्राप्तनाहेतुत्वे हेतुगर्भजिगेयस्य घटतमिदं
पहरमिति । धर्मोपमेयमुपद्रु परामर्शेणैक्यकारणवद्वैक्याजिज्ञादयश्चैरितेन
धर्मित भवतीत्यतो वासनाहेतुरित्यर्थः । कुन्तालयकस्य हि व्यञ्जेन शला-
कापरिणो कृते वेगाद्यः सस्कारो भवति येन विपक्षकालं स्वयमपि धमति
तदुदेव धामित समारवक्रं वासनाहेतुरिति भावः । चक्रपञ्चकं दृष्टमाह ।
अथ वेति । मेवौ धामिका तथा च सर्वव्यामनोदये ऽविद्यैव मूलकारणम् ।
अविद्यास्यैव च विहितनिष्ठकर्मणा मत्स्ये ऽपि ससारवक्रधमणाच वास
नोदय इत्याशयः । हेतुमुपमहरति । इत्येव हेतुरिति । अत्रिद्वया हेतुर्वाच
नाथ इत्यर्थः । फलं स्थितिः । यं पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्मोदात्तश्च तदेव वास
नानामपि फलं कर्मप्राप्तनबोर्त्योन्यसहकारित्वादित्यर्थः । ननु फलेन फल
कारणस्य नियमक्यं तदहं कथं वा फलाभावे कारणभावेन फलाभावा-
कालेपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्यामाह । न शून्योपपन्न इति । शून्य-
र्थास्य मत उपपन्नो जन्म हि प्राप्तीत्यर्थः । तथा सत्कार्यस्वीकारेणान्य-
तावत्सफनेन व्याप्तेः वर्तमानहेतुर्भूतत्वेवेति भावः । आशयमाह । मन-
दित्यति । साधिकारं पुरुषार्थवत् । अत्र प्रत्यये वासनासत्त्वस्यानुरोधेन
वासनाश्रयमनसो निष्पत्तव्यमिदमित्य साधिकारमिति विशेषणम् अन्यथा-
धिकारसमाप्तौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषणं व्यर्थमिति । आशय्यन-
माह । यदभिमुपमिति । मोक्षकाले कामिनीरूपादीनां शयप्राप्तनाश-

अज्ञानां सत्त्वेऽपि आत्मन्यनाभावोपपादनायाभिमुख्यमिति विशेषणं तथा
च सन्निकृष्टं चासनाद्यजनकमनात्मन्यनमित्यर्थः । हेत्वादीन् व्याख्याय
मूलशब्दार्थमाह । एवमिति । संवद्दीप्ताः ध्याप्ताः । अत एवामभावे
इत्यन्तोच्छेदे विद्वद्भूमिस्त्वयमेव तदाथय या तद्विषयानां वासनानामत्यन्तो
च्छेद इत्यर्थः । तथा च वासनानामनादित्वेऽपि मोक्षः संभवतीत्याशयः ।
सत्कारोभ्युपगमात् वासनानामत्यन्तोच्छेदो न संभवतीति शङ्कयोपासू-
त्रमयतारयति । नास्तीति । द्रव्यत्वेन संभजन्यः यस्तुत्येन तिष्ठन्त्यः ।

अतीतानागतं स्वरूपतोस्त्यध्वभेदाद्यर्माणाम् ॥ १२ ॥

भवेदध्ययं द्वौषो यदि स्वरूपाण्यो वासनानामस्माभिर्व्येत किं
स्थान्यन्तातीततामात्रं यतीतीतानागतं यस्तु स्वरूपतोस्ति । नन्वेकदा
विद्यमानानां धर्मणां कथमेकत्र सत्ता घटेत तत्राह । अद्यभेदादुर्मा-
णामिति । भिन्नाध्यक्त्यादिविरोध इत्यर्थः । यतीमाननतवानामेव धर्मा-
णाम् एकदा विरोध इति भावः । अतीतानागतयोः स्वरूपानुवाये प्रमाणं
दर्शयति भाष्यकारः । भविष्यदिति । भविष्यन्तोऽप्यभिव्यक्तिर्न सत्यः ।
अयमिति । अयमप्येतदुस्तु स्वरूपसत् यतो योयिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य सत्यं
विषयः । अत्र तर्कमाह । यदि चेति । नेदमिति । शशशङ्कादीनां ज्ञानादर्शना-
दिति भावः । तथा चोक्तं ब्रह्ममीमांसामूत्रेण 'नाभाय उपलब्धे' इति । मनु
शुक्तिरुक्तादिषु बुद्धिपरिणामविशेष एव योगज्ञधर्मादिजन्योऽतीता-
दिस्थिते भाविज्ञानविषयोस्त्विति चेत् । योगिनां पूर्वानुभूतातीतादिः
प्राप्तान्तरपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । बाधकभावेऽपि यस्तूनां बुद्धिमात्रत्वे
वर्तमानादस्तुतूनामपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च । न चानुपलब्धो बाधकः ।
योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौख्येयानुपलब्धोपपत्तेः । तथा च सांख्यमूलं सौख्य-
तदनुपलब्धि' इति । नन्वतीताद्यवस्थायां नास्तीति प्रत्ययो बाधक
इति । श्रेष्ठम् । योगिप्रत्यक्षेण सौख्यप्रत्यक्षस्य बाधनात् दृष्टान्तं प्रदीतोत
इत्यादिप्रतीतिप्रलात् नास्तीति प्रत्ययस्यातीततादिविषयकत्वाच्चेति ।
अतीतानागतसत्त्वस्योकारे धोत्रान्तरमाह । किं चेति । भोगभायो यस्य

भोगसाधनस्य निरुपाध्यमसत् तदुद्देशेनेत्यस्य विवक्ष्य तेन निमित्तेनेति
कुशलो निपुणः, कुशलो येमी अनागत साक्षात्कृत्य तदुत्तमानन्वाय यतसे
ययार्जुनं कृष्णश्चरैरं कातात्मने मीप्यादिपवेय भागिन दृष्टु मुहु प्रवृत्त
इति । नन्येव कारणज्यापारे त्रिकल कार्यस्य नित्यत्वादित्याशङ्का
परिहरवय परमते दूषमान्तरमाह । सत्तरणेति । तथा चाध्यक्षावस्थया
सतो वर्त्तमानताया कारणज्यापारसाकस्य दृष्ट च कारणज्यापारेण सदे
वाभिव्यज्यतइति यथा पावाक्षेपु सतामेव प्रतिमापद्वादीना तौक्तिकया
पारंवाभिव्यक्तिमात्रमिति । तदुक्त वाभिटे

सुपुप्तावस्थया चक्षुषद्वारेणा शिलोदरे ।

यथा स्थिता चितेरन्तस्तथैव जगदावली ॥

इति । चैतन्ये च जगदावली प्रकृतिपुरुषयोस्तथापि पिबज्जद्वित्रिकेन
प्रकृतिद्वारेणानां दुतिस्मृत्युत्पद्यते सज्जकृत्त्वसत्यसकल्पत्वादियत् ।
यथ घा गगने वायोऽरिषाधारत्वममद्गे ऽनेनैव चैतन्ये जगत उच्यते इति ।
ननु तथापि कारणत्रित्यस्येनामीनाद्यवस्थादपि कारणान्सदैव कार्योभि
व्यक्ति स्यात् तत्राह । सिद्धमिति । सिद्ध वर्त्तमानमेव निमित्तमित्यादि
रथ सत कार्यभ्यात्वतो कारणत्रैकस्यशङ्कानिरासायोक्त विशेषाभुपहण
मिति । परमत निषेधति । नापूर्वमिति । अतो नापूर्वेमुत्पादयतीत्यर्थः ।
अपूर्वोत्पादने च शयशङ्कायापि कारणज्यापाराश्रयपटोत् । तत्पत्ते माफ
शयशङ्काद्विभो घटादीना वैतवृण्यमावाइति अधिन तु प्रागुक्तम् ।
अध्यमेदादिति भूवावपत्र व्यासष्ट । धर्मा चानेकेति । अतो न विराध
इत्याह । न चेति । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषेणैव धर्मोणा विराधो न स्वरूपत
इति धाव्यायं । द्वयस्य स्वक्रियाकारित्वेन । एवमिति कथं तर्हीमि ।
उतां स्तेनैवेति । व्यद्वेन भाविध्यक्तिनेन । वर्त्तमानस्येवेत्यादिरधनेति
त्यन्त उपसहस । घटो चात्र सप्तम्यर्थः । ननु तयाज्येकाधसमये उपराध्या
भवाद्रध्यन्येय स न कार्यहानिरित्याशङ्कायामाह । एकस्य चाध्वन इति ।
एतज्ज एते भून्दिपेवित्यादिमूत्रे सम्यगुपपादितमस्माभिरिति । अयूत्वा
अस्तित्वा जयाहामध्वना लतणानामिति ।

तदेवं मोक्षयोगं चित्तं तदन्यचित्तानां ग्रन्थप्रकार उक्तस्तस्य च मो-
क्षानुपपत्तिः परिहृता इतः परं मोक्षकारणस्य विवेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य
विषयो। लक्षणविकं चातिविस्तरेण प्रतिपादनीयं विशेषदर्शनं इत्यादिसू-
त्रत्रयपर्यन्तैः सूत्रैः तत्र चादौ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विवेकं सम्यग्-
ज्ञानविषयेकदेशं दर्शयति ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १६ ॥

ते धर्मा यद्यपि नित्यास्तथापि कालभेदेन व्यक्ताः सूक्ष्मा वा
भ्रशक्तु सदैव गुणात्मानः सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति सदा
धर्ममानत्वेन गुणा एव सद्रूपेण वा सत्त्वा इत्यर्थः । व्याचष्टे । ते नित्येति ।
एव सूक्ष्मात्मान इत्यस्यानन्तरं पदविशेषा इति पाठः। क्वचित्पिच्छति स
तु ग्रामादिकृत्यादुपेतनीयः संपत्तिकारणमिषे गुणात्मकत्वस्य चकृत्यतया
पदविशेषमात्रनिर्देशानौचित्यादिति । अयमर्थः । ते धर्मा व्यक्तस्वरूपाः
सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिघटपटान्ताः परमार्थतो गुणात्माने। गुणरूपेणैव
भन्ते। न तु स्वरूपेण यतः सर्वमिदं धर्मजात सत्त्वादीनां सन्निवेशः संयो-
गस्तद्विशेषमात्रं सद्भिन्ने विलयात् तदुत्तमानतायां यत्तमानत्वात्तद्वि-
यमिति । तदुक्तम् । आद्यान्तयोर्धर्मद्वयसि तदेव मध्ये इति त्रिगुणात्मक-
मायैव जगत्परमायं इति च । अथारमार्थेनैव चानित्यतामात्ररूपासत्यम्
अन्यथा सृष्ट्यादिप्रतिपादकसूत्रादिधितोधात् । अत्रावयवसंयोगातिरिक्ते।
धर्मा नास्तीति ॥ भाष्यार्थः । अत्रयद्विद्वत्प्राप्तिरित्यस्य स्यान्नेत्यामे
व्यवस्थापितत्वादिति । उक्तार्थं शास्त्रं प्रमाणमिति । तथा चेति । परमं
परमार्थिकं नित्यमिति यावत् । मायेत्र लौकिकमायावत् तद्यभदुरम् यतः
सुतुच्छकम् अत्यन्ततुच्छम् अल्पसारं स्थिरांशपरत्वादिति । अत्र सुशब्देन
परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्वं सूचितं गुणा एव परिणामितया कूट-
स्थनित्यापेक्षया तुच्छाः । गुणकार्ये तु दृश्यमानं गुणापेक्षयापि तुच्छम् । यतः
सुतुच्छमिति । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तुनां कारणे मुख्यः 'मायां तु
प्रकृतिं त्रिधा' इति श्रुतेः । 'विश्वस्य बीजं परमाभि माये'तिस्मृतेश्च ।

मायात्वं हि मृपाविकारेण व्यामोहकत्वं तच्च प्रकृतावेव मुख्यं 'प्रकृत्या
सर्वमेवेदं जगदन्धोक्तं विमो रिति । 'जगन्मोहात्मकं विद्वि शब्दोक्तं व्यक्तं
संयुक्तमिति भारतात् । तथापि कार्यकारणभेदान्मायाशब्दः कार्येपि
प्रयुक्तः 'दैवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इत्याद्यादिवेति मन्त्र
व्याम् । मन्त्रेव प्रयञ्चोपि प्रकृत्याख्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैव अन्यथा

मम योनिमहद्गुण तस्मिन् गमे दधाम्यहम् ।

मूलमायाभिधानं तासां शक्तिर्भवि तिष्ठति ॥

इति कैर्मोदेषु भूनेतिवियेषणवैयर्थ्यात् । तत् कथमिवशब्दः प्रयुक्त
इति श्रेयम् । लौकिकस्मृन्जालादरेखात्र दृष्टान्तत्वेनेवशब्देनचित्त्वादिति ।
प्रयञ्चस्य मूलकारणमानस्ये युतिरपि वाचात्मण विचारो नामधेयं मृत्ति
केत्येव सत्यं मित्यादिकदादृष्टेऽप्य । तथा विष्णुपुराणमपि

चिद्विका द्वास्त्रयातो रचना स्थितिसंस्थितिः ।

श्रीनिष्पत्तां नृपमेष्ट तद्देवे चिद्विका त्वया ॥

एव कथयताकादिपृथग्भायो विमृश्यताम् ।

॥ वातं क्षेममित्येव व्यापस्तथपि तथा मयि ॥

इत्यादि । एवंविधेषु च वाक्येषु विचारणामनित्यत्वमेव विवेकवैरा
म्योस्तात्पर्ये न तु कार्यवृत्तने कार्यकारणभावमतिपादकवाक्यविरोधात् ।
न च तदनुवादमात्रं महदादिसृष्टिलौकिकप्रमाणानधिगतत्वेन अनुवादास
भवात् । प्रमाणात्तरस्यैव तेन सहापि विरोधस्यान्याय्यत्वात् । किं च
सर्वप्रकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणास्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन युतिप्रमाणाव
धृतेपि कारणत्वाभिमतजज्ञादौ पुनः श्रयः स्यात् प्रमाणावसशयाहिता
यैसशयादिर्वदिति दिक् । भूतान्तरम्यतारयति । यदेति । यदि सर्वं प्रकारा
वनेऽगुणमानाः तदा कथमेकं शब्दतन्मात्रम् एकं चतुरिति लोकयास्त्र
योग्यवहार इति शङ्कायाकार्यं । तत्र सिद्धान्तसूचम् ।

परिणामैकत्वादनुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

परिणामस्यैकत्वादुक्तानां गुणानां तत्त्वमेकत्वमिति योजना । पर-
मायतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेनानित्येन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणाना-
मेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । अत एव भुक्तिव्यावहारिकव्याप्त्यादावपि न
एकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव पारमार्थिकमुक्तवती यदन्ते रोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तद्रूपं यत् कृष्णं तद्रूपं चपापादनेरहितं
चीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति । परिणामस्यैकत्वं भाष्यकारो दर्शयति ।
प्रत्येति । यदाणात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपेण परिणतानां वाङ्मन-
स्येवमेषो योचमित्येकः परिणाम इत्यर्थः । तेन महदहंकाररूपेणापि प-
रिणामैकत्वकथमाद्य न्यूनता । अत्र योचयञ्चैनान्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्यु-
पलक्षणीयानि । शास्त्रात्मकानामिति । तामसान्तःकरणरूपेण परिण-
तानामित्यर्थः । अत्र शब्द इति । शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यं मूर्तिसमानता
तीयानामित्यागामिभाष्येण द्रव्यत्वलाभात् । एतदपि रसादितन्मात्रा-
णामुपलक्षणम् । एवं क्रमेण तन्मात्रां रसज्ञान्तःकरणरूपेण परिणतानां
कारणान्तर्भावेनैकैकः परिणामो वागादीन्द्रियमित्यपि बोध्यम् । अतः परं
सूत्रभूतरूपेणैकं परिणामं दर्शयति । शब्दादीनामिति । मूर्तैः काठिन्यं
पृथिवीत्वमिति यावत् । मूर्त्यः सजातीयानां शब्दादितन्मात्राणां एकः
परिणामः पृथिवीपरमाणुः सूत्रपृथिव्याः परमसूत्रावस्थेत्यर्थः । इदं
वाये प्रतिपादयिष्यामः । अयमेव सूत्रशब्देन सांप्र्ये प्रोक्तः 'सूत्रा माता-
पितृजाः सहस्रभूतैस्त्रिधा विविधाः स्यु'रित्यत्र । अयं च परमाणुर्वापि कौ-
स्तुभश्च शब्देनोच्यते । अस्माभिस्तु प्रत्यक्षपृथिव्याः परमसूत्रत्वात्पृथिवी-
परमाणुरिति । गुणेषु पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेनाकुत्स्ये न पृथिव्या-
व्यवहार इति । तस्य च पार्थिवपरमाणोर्निर्गम्यत्वधमनिरासाय
पञ्चतन्मात्राण्यवयवत्वा इत्याह । तन्मात्रावयव इति । बहुव्रीहिविग्रहः ।
महाभूतादिरूपपरिणामेव्यव्यक्तत्वं दर्शयति । तेषामिति । एवमिति ।
एवं भूतान्तरेष्वपि जलाद्रिषु सेहादिजातीयानि जलतत्वेजस्यवायुत्या-
काशत्वजातीयानि तन्मात्राणि एहीत्या सामान्यं सजातीयानामनेकेषां
धर्मभूत एकविकारात्मभूत उपपादनीय इत्यर्थः । तद्वत्त्वा गन्धतन्मात्रं

वर्जयित्वा घृतसन्मात्राणां स्नेहजातीनाम् एक परिग्रामो जलधामाणु
 स्तेषां च महाजलादिः । एव यन्मसौ वर्जयित्वा शैष्ण्वयजातीयानाम्
 त्रितन्मात्राणां तेषां गुप्तेभ्यो महत्तोजयादिः । एव गन्धरसस्याणां वर्जनाद्
 दृाभ्यो वाय्वगुप्तेभ्यो महाघाण्वादिः । एव शब्दतन्मात्राद्दृक्काशमहत्ता
 दराशाणुप्तेभ्यो महाकाशादिरिति । इदमवाक्येभ्यः । शब्दादीनां मूर्तिसं
 ज्ञातीयानामित्यादिषां व्याप्यत्वं दर्शने ऽयं सिद्धान्तः शब्दादिसन्मात्रपञ्चके
 काटिन्यपेक्षदिव्यङ्ग्या एधित्रीत्यादिजातयः सन्ति । तत्र एधित्रीजातीये
 शब्दादिगन्धान्तरपञ्चतन्मात्रे एधित्रीपरमाणुराख्यते एधित्र्या पञ्चगुणो
 पतन्मातुः । एव जलजातीये, शब्दादिसपर्यन्तैरेतत्सन्मात्रैर्जलपरमाणुः ।
 एव मेघोजातीये शब्दादिरूपान्तचित्तमात्रैस्तेजःपरमाणुः । एव वायुजा
 तीयाभ्यः शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यो वायुपरमाणुः । एवमाकाशजातीयान्तर
 तन्मात्राद्दृक्काशमहत्तादराणां पुत्रोपपत्तेः । एव परमाणुमयोत्पत्त्यन्तरं
 तेष्वयवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते । शुक्तौ चाकाशादिक्रमेण
 महाभूतोत्पत्तिर्बहुरिति । समानान्तरन्यायेन च सात्येपीत्यनेन सिद्धान्त
 उच्यते । त्रिण्युपगच्छेत् । नु शब्दतन्मात्रादराकाशमाकाशात् स्पर्शत
 न्मात्रं तस्माद्वायुपेक्षमेव सृष्टिः, स्पर्शेति । यथा शिल्पपुराणे ऽहकार
 सृष्ट्यन्तरं

यथा प्रधानेन महान्महता स तदव्यक्तम् ।

भूतादिस्तु विकृतेण सगं तन्मयैकं तत् ॥

सप्तत्रे शब्दतन्मात्रादराकाश शब्दनन्तरम् ।

शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः, स समाश्रयोत् ॥

आकाशस्तु विकृतेण स्पशमात्रं सप्तत्रे इ ।

यत्तद्वान्महद्वायुस्त्वस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता । तस्यां प्रथमये । साहकारो
 महतायुतः चापूजितः यथा एधित्री घृतेनानुविष्टा भवति तद्वत् । ततो
 महत्तापूरणादृाभ्यो मितित्वा भूतादिस्तमहाहकारं तन्मात्रिकं सगे

तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्जं चकार तदनन्तरं स एव भूतादिः शब्दतन्मात्रा-
स्त्वद्वितीयात् शब्दगुणरूपम् आकाशं ससर्जंत्यनुपपद्यते तथा चाहंकारशब्द-
तन्मात्राभ्यां मिलित्वाकाशं सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरप्रवेत्यतदिति
सिद्धम् । तच्च शब्दगुणरूपमाकाशं भूतादिनाहंकारेणापूर्तिं भूत्वा स्पर्शमात्रं
ससर्जं अत्र आकाशेहंकारस्यापि कारकात्प्रवचनादपरभूतचतुष्टयेऽपि तत्त-
न्मात्राणामहंकारसहितानामेव हेतुत्वमवगम्यते . युक्तिसाम्यात् । एतत्सू-
चनार्थेव भूतादियश्चेनाहंकारोपन्यासः सत्तरव स्पर्शतन्मात्राद् वसवान्म-
हाद्यायुत्पन्नमिति । एवमेव तत्तन्मात्राधिक्येन तेजसादिभूतत्रयोत्पत्ति-
वाक्यान्पि तत्र व्याख्येयानि । कार्यकारणयोर्विभेदप्रकारः प्रदर्शितः ।
इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सद्यं वस्तुवस्तु वित्तकृत्यतमात्रं स्पष्टमिति
यथाभुक्तविधिष्व चित्ततदर्थयोर्विभेदप्रकारं दर्शयिष्यति सूत्रकारः ।
तामूचमशतारिषुमुपक्रमते । नास्त्यर्थ इति । विज्ञानशक्तिं चाहुः ।
याश्चवस्तुनः प्राप्तीतिशब्देन सत्ता परमार्थतस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा
अतीतादिकं वा किमपि नास्ति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येवा परमाद्यंता ॥

यथा रथादयः स्वप्ने भ्रान्तीव नैव सन्ति ते ।

तथा वायवस्याया भूतानि च न सन्ति वै ॥

इत्यादिशुक्तिस्मृतिपरंपरयैव वास्तवस्तुनिराकरणात् । तथा युक्तिर-
प्यस्ति । स्यादौ तावत् विषय विनापि ज्ञानमुभयशक्तिमिदुमनुभववि-
षयत्व विना हि विषय परैरपि न प्रवृत्तिर्यते अतः उभयशक्तिमिदुमनु भवति-
नैव स्यादद्वैतसर्वत्रयद्वारेणपत्तो ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने यौत्त्वमिति
तामिमा युक्तिं प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति । नास्त्यर्थ इत्यादिना । वि-
ज्ञानात्सहचरो विज्ञानाभावकालीनेऽयं उभयसिद्धौ नास्ति । ज्ञानं तु यथा-
भावकालीनं स्यादौ कल्पितमुभयशक्तिसिद्धिमित्यनया विज्ञा एतद्युक्ति-
मार्गात् ये वस्तुस्वरूपमत्यन्तमपहृवते । य इत्याद्यपहृवतइत्यन्तं विद्वयो-

ति । ज्ञानेत्यादिना आहुरित्यन्तेन । दिक्शब्दसूचितारश्च पराभिप्रेतश्च
स्यादय पूर्वोक्ता तया युतपन्तापि च ।

सहोपलम्भनियमादभेदोच्यतेतद्विधेः ।

भेदश्च भान्तिविज्ञानैर्दृश्य इन्द्राविषाद्वयम् ॥

इत्यादौनि । तन्मतं स्वयमादौ निराकरोति । ते तथेति । ते विज्ञा
नवादिन एवामन्त इत्यर्थे । तत्र हेतुमाह । प्रत्युपस्थितमित्यादिना स्युरि
त्यन्तेन । अस्यार्थे । एव भवे सस्तु स्वमाहात्म्येन सात्त्विकत्वे । द्विर्नैवोपस्थित न
॥ दोषादिना स्वप्रवृत्त्यन्तग्राधादशंभात् । अतः कथं सस्तुस्वरूप
एहीत्यापि प्रमाणरूपेण स्यप्रज्ञानरूपदृष्टान्तज्ञेन सस्तुस्वरूपमपनपन्त
श्रुत्यवचना स्यु । तेषां ज्ञानस्यापि धर्मत्वेन तद्व्याख्यास्य यथार्थवाक्या
र्थज्ञानाज्ञानस्थात् तद्व्याख्यायैवापलापस्य । तद्व्याख्याश्रुत्येव
दित्यर्थे । अहि ज्ञातज्ञानस्य स्वप्रवृत्त्यान्तेन त्रिपदापलापे क्रियमाणे
स्वाभिप्रेतस्य यत्किञ्चित्ज्ञानस्य विषय सचित्त्यप्युपगन्तुं शक्यते
प्रामाण्यैरित्यतस्तत्र नान्तरा न एवार्थो नास्तीति भावः ।
एतेनाधुनिकानां दृष्टिर्दृष्ट्यादिना वेदान्तिरुवाचामपि अतः प्रवृत्तना
स्तिकतयोपेक्षणीयम् । स्वप्नादिदृष्टान्तेन श्रीहर्षादीनामसत्त्वप्रवृत्तेन च
वेदान्तज्ञानतत्त्वज्ञानयोर्पि धर्मत्वापत्त्या वेदान्तप्रामाण्यसिद्धौ । तस्य
तिपाद्यप्रवृत्तिसिद्धिप्रसङ्गादिति । नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मनः स्वप्रकाश
त्वात् न तत्र प्रमाणयैवेति चेत् न । तथा सति वेदान्तप्रवृत्तयैवय्योपपत्तेः ।
अथापूर्वत्वमद्वितीयत्वधर्मान्तराद्य श्रवणापत्तेरिति चेत् न । धर्ममाणीभूतेन
वेदान्तमापूर्णत्वाद्यभावस्यासिद्धापत्तेः । ननु श्रुत्या स्वार्थं बोधिते सति
परवातद्वारेण्यसति श्रुतिप्रवृत्ते प्राक्श्रुतमित्येव सर्वमिति । मेधम् ।
श्रुतिप्रामाण्यगृहकानुमानादीनामप्यप्रामाण्ये स्वप्रमाणीभूता बाधिता च
श्रुतिप्रवृत्तयस्तद्विज्ञानायपि प्रामाण्यसंशयादित स्वार्थसंग्रहं कथं नात्रा
गतस्तन्वत् विफलीकुर्यादिति दिक् । विज्ञानवादे दूषणान्तरपरतयोक्त
रमूममवतारयति । फलत्वेति । अगच्छेत् हेत्यन्तरे फलत्वोक्त्यर्थः ।

वस्तुसाध्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरविषये चित्तान्तरालम्बनदर्शनात्
योश्चित्तायंयोर्विभक्तः पृथगेव पन्थाः स्वरूपभेदोचयनवत्तमं विहङ्गधर्मद्वय-
रूपमेकानेकरूपमित्यर्थः । अणिक्विज्ञानमेव परेषां चित्तमित्यतः चित्ता-
न्तरेणैव विज्ञानभेदोचये सिद्ध इति भावः । तत्रादौ भाष्यकारोऽनुभव-
यत्तात् हेतुं साधयति । बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणमिति ।
प्रत्यभिज्ञासिद्धिमिति शेषः । सौत्तेनुमाने तर्कमादौ दर्शयति । तत् खल्वित्या-
दिना प्रतिष्ठमित्यन्तेन । नैकेति । न एकमात्रोपपुरुषचित्तात्मकं तदा
भामेऽपुरुषोपचित्तात्मकम् अपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरेकेणैव स्यात्तन्व्ये-
तैव स्थितमित्यर्थः । सिद्धहेतुं योजयितुं पृच्छति । कथमिति । उत्तरं,
वस्तित्यति । आदावेऽपुरुषोपचित्तकल्पितत्वानुपपत्तिमुक्तहेतुना प्रतिपाद-
यति । धर्मोपेक्षमिति । पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योऽपिद्वस्तुनि धर्मेनिमि-
त्तास्तुल्यज्ञानं सुखव्रती स्यात्कारणमिति भवति । यधर्मेनिमित्ताच्च दुःखवती
स्यात्कारणमित्येवमादिष्वेवैवित्तभेदास्ति अतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन
तत् कल्पितं स्यात् न कस्यापीत्यर्थः । नन्वेवं भवत्यनेकपुरुषचित्तपरि-
कल्पितमिति द्वितीयः पक्षः तत्राह । न चान्येति । नाप्यन्यपुरुषचित्ता-
त्मकेन वस्तुनाऽन्यस्य चित्तवपरागः संभवति । परस्वप्नस्य परेणा-
द्यानादित्यर्थः । तर्कं प्रदर्शयं भूत्वायं व्याचष्टे । तस्मादिति । यादृशपद-
योर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोः इत्यर्थः । ननु चित्तातिरिक्ताव्यवधानान् कार्यस्य
स्थित्याविरन्तरमेव कथं ज्ञानं भवति । कथं या एक श्वार्थः स्वप्रादि-
भेदमिच्छां वृत्तिषु हेतुः स्यात् । नदाचित्तवत्त्वात् कारणात् कार्यभेदो
घटतइत्याशङ्क्यामाह । सांख्यपदवति । सांख्यानुसारमिति सुखदुःख-
मोहात्मकं भवति वस्तु वित्तं चलस्वभावमते। धर्मादिनिमित्तवशास्तु-
सादृश्यमेव चित्तैर्भस्तु संवध्यतइति न सर्वदा ज्ञानं तथा धर्मादि-
निमित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तु हेतुर्भव-
तीति कारणतावच्छेदकभेदाच्च द्वितीयोपि दोष इत्यर्थः । योदुषादान्तर-

निरासकसूत्रान्तरमवतारयितुं तन्मतेषु पुन्यस्यति । के चिदाहु रिति ।
 के चिदाहु । अस्तु ज्ञानाद्विचारेण तथापि ज्ञानसमकालीन एव सोऽस्तु
 अन्यदा प्रमाणाभावात्, प्रयोगश्चायं ज्ञानसहभूतवार्थो भोग्यत्वात् सुखादि
 इति । अत्र मुच्यदृष्टान्तस्मरन्मतेनैव आत्मन्यते सुखस्यायं विषये स्थिर
 इति । तद्विषयविशेषाभ्यासिहो दृष्टान्त इति । अयं ज्ञानसहभाविस्त्वेन
 यत् सिध्यति तदाह । तस्यैवेति । ते च एतेनानुमानेन विषयस्य
 पुनरान्तराधारस्य आधमाना ज्ञानपूर्वांतरवर्ततेषु विषयमवलपन्तीत्यर्थः ।
 तस्यैवानुभूयमानतया न मिदमिद्विरिति भावः । तत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं
 मिदम् ।

न चैकचित्तमन्त्रं यस्तु तत्रभाषकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

इत्याप्यज्ञानातिरिक्तं तेषां चित्तं नास्तीति ज्ञानमेषां चित्तं
 तत्तन्म तद्विषयं तया च नापि यस्तु एकज्ञाननिवृत्तमिति प्रतिज्ञा । तत्र
 हेतुः तद्विरुद्धिः । तदा तर्हि मन्त्रितयमात्रकं यस्तु किं स्यात् चित्तापाये
 कुत्र विधीयते न कुत्राप्यन्यतो यस्तु स्थिरमिति ज्ञेयः । अथ भाषः ।
 यदि चित्तस्य कारणे विधीयत इत्युच्यते तदा घटादिदृष्टार्थानां लाघ
 यार्थविभागेद्रापत्या विज्ञानादिसमस्य प्रवेशे तस्य दूषितं यदि च
 घटादिदृष्टत्वेन तदा विनाशकारणाकाङ्क्षायां परिदृष्टस्य मुद्राभावादेरेष
 नाशकारणत्वेन चित्तनाशसमकालं घटादिष्वस्तुनाशानुपपत्तिरिति । हेतुः
 पदस्येवमेवार्थः भाष्यकार आह । एकेति । एकचित्तनिवृत्तं चेद्वस्तु
 स्यात्तदा तत्त्विते विषयान्तरसम्भारिणि निरुद्धे वा सति अत्यल्पमेव
 तद्वस्तु अतस्तदानीं तत्किं स्यात् येषमस्य रूपत्वे हेतुः । अत्रभाषकमि
 त्यस्य विवरणं केन चिद्वद्विज्ञातस्य भावकमिति । स्थयमधिकं पूरयति ।
 सयध्यमानं चेति । चित्तेन समकालं भाजित्वा भूक्तं उत्पद्येत न कुतोपी
 त्यर्थः । पूर्वैवद्वयं भाषः । यदि चित्तस्य कारणदेवोत्पत्तिरुच्यते तदा

चित्ताभेद एव स्यात् यदि च बाह्यकारणात् भेदाच्चित्तव्यभिचार्यपि
स्यात् स्वतन्त्रकारणेनोत्पादनात् परिदृष्टानां दण्डवक्रादीनामेष
कारणवित्त्येन चित्तव्यभिचारमिदृश्वेति । बाधकान्तरमाह । ये
वास्येति । अस्वार्थस्य दृष्टमाणस्यापत्तीयमाना ये च पृष्ठाकांशास्तेष्व-
प्रामाण्यकत्वादसन्तः स्युः । एवं च पृष्ठाकाभावादुदरं प्रतीयमानमपि
न दृश्येत, सत्यतयेति शेषः । उदरस्य पृष्ठादिव्याप्ततया पृष्ठाकाभावेनोदरा-
भासमिदृश्वेति भावः । परमतमपवादकृत्य स्वमतमुपपत्तयोपसंहरति ।
तस्मादिति । उभयत्र स्वतन्त्रशब्दोऽन्योन्यनिरपेक्षयोधनाय । भोग इति ।
विषेयापञ्चानुपूर्वार्थमौचित्य इति शेषः । चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारो
दर्शितः । इदानीं ज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेकप्र-
कारमाह सूत्राभ्याम् । अस्त्येव च मोक्षहेतुज्ञानविषयस्य विवेकस्योपेक्षातत्त-
न्मत्वा कार्यकारणयोश्चिन्तायोर्योश्च विवेकः पूर्वे दर्शितः यावद्वि कार्यभिन्नं
कारणं न सिद्ध्यति न तावद्वृत्तिकारणतया चित्तं स्थिरं सिध्यति येन
ज्ञाताज्ञातविषयत्वं चित्तस्य स्यात् यावद्वा चित्तार्थयोर्भेदेऽपि न सिध्यति
न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वं सिध्यति ततः कुतो ज्ञाताज्ञा-
तविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेक इति भावः ।

तदुपरामापेचित्वादस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु भवति । फलः । कार्यकार-
णाहपोपरागसापेक्षत्वात् अर्थज्ञानइति शेषः । एते ज्ञाताज्ञातविषयतया
चित्तं परिणाम्यपीति भावः । नन्वर्थोकारतातिरिक्तं किं बुद्धेर्ज्ञानमस्ति यत्र
तस्या अपेक्षोच्यतइति चेन्न । भूतप्रकाशसत्त्वस्यापि फलवत् प्रकाशोस्ति
मुमुक्षादिव्यावृत्तोऽनुभवसिद्धः तस्यैवान्याकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञात-
त्वादिति । उपरागकारणप्रदर्शनपूर्वकं भूतं ध्याचष्टे । अयस्कान्तेति ।
अयस्कान्तमणिवदक्रिया इव विषया अयोवत् क्रियायीनं चित्तं स्वमहि-
म्नाकृष्य स्थस्मिन् सयोऽयं तदुपरज्जयन्ति स्वाकाराकारयन्तीति ज्ञाताज्ञा-
तवस्तुम् अतो येन विषयेषोपरकं यच्चित्तं स विषयस्तस्य ज्ञात इत्यर्थः ।

दत्तरे चाज्ञाता इत्यर्थे । यद्यपि चित्तस्य जडत्वाच्च ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्
तस्य च पौरुषेयत्वात् उभयत्र ज्ञानकल्पने गौरवात् सत्त्वस्य प्रकाशरूपता
च प्रतिविम्बयद्वयत्वमनैर्मेल्यमात्रं तथापि तत्तायोद्यद्गुणहारतोऽप्युद्दिष्टसत्त्व-
प्रकाशोऽपि ज्ञानशब्देनोक्तः । सूत्रतात्पर्यविषयं पुरुषाद्वैधर्म्यान्तरं हेयताया
विषयस्य च योजनं चित्तस्य च दर्शयति । वस्तुन इति । अतो ज्ञाताज्ञातत्र-
स्तुतत्त्वानुपपत्त्या चित्तस्योभ्रमाप्यपरिणामं सिद्धुं इत्यर्थः । यदा
दीनानामपि सत्सत्पुरुषविषयत्वे पुरुषस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्या-
शयेन दूरयित्वा तत्सूत्रमुत्थापयति । यस्य स्थितिः ।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्राभोः पुरुषस्यापरिणामात् ॥ १८ ॥

यस्य तु तद्वैध विषयोपरकमेव चित्तं विषयो नान्यत् अज्ञातस्य
सत्प्रभेदश्चित्तसाक्षिणः पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तयः सदाज्ञाताः पुरुषस्या-
परिणामादित्यर्थः । परिणामित्वे हि कदाचित्पुरुषस्याभ्यापस्य विद्य-
मानाऽपि चित्तवृत्तयश्च ज्ञायते । तत्रा च तस्यापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं
मुमी न वा दुःखी न वेच्छामि न वेत्यादिसंशयः स्यात् शतादृशश्च संशयो न
दृश्यते अतो दृतेरज्ञातमत्ता नास्ति सत्तरणं पुरुषोऽपरिणामीत्यापातम् ।
ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्यक्तस्यापने किमिति साध्ययोगयोरपत्त इति
चेत् शृणु । यदि हि पुरुषस्य ज्ञानाद्विलक्षणधर्मे, फलचनं मोक्षे नश्येत् तदा
व्यपदेशेण दाम्निद्रावत् मोक्षो न परमपुरुषार्थः स्यादिति अस्मिन् सूत्रे
बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषस्य विषय इति लभ्यम् । अत एव पुरुषो विषयी नित्यं सत्त्वं
च विषयः स्मृतः इत्यनुगीताया नित्यमित्यनेन सत्त्वाख्याया बुद्धिपक्षेरेव
पुरुषविषयत्वमुक्तम् । सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्ये भाष्यकार आह ।
यदीति । भाष्यं सुवचम् । ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तर्हि शब्दा-
दिप्रकाराः कथं स्यात् चित्तस्याचेतनत्वेन विषयतामात्रेण प्रकाशासंभवा-
दिति चेत् । चित्ताद्वैधर्म्येव शब्दादीनां पुरुषे भाष्यार्थ इति । ननु सर्वसं-
वृत्तादिगोपेयं चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का युक्तिरिति
चेत्तृण । अर्थोकारतेन विषयविषयिभावो न तु धर्मयोगमात्रम् अतोन्द्रियेषु

संयोगतत्त्वेऽपि चित्तविषयत्वाभावात् सा चाद्योक्तास्ता प्रतिबिम्बरूपैश्च पुरुषे
स्वीकार्ये स्वतोऽपरिमाणित्वस्य साधितत्वात् अतः पुरुषे प्रतिबिम्बसम-
पेक्षामप्येव दत्तमत्स्ववित्तस्यैव फलवत्तात् कल्प्यते यथा जलादौ प्रतिबि-
म्बनसामर्थ्यं रूपवत् स्थूलद्रव्यस्यैवेति । तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविधर्म-
तया वित्तवित्तिरिक्तो मोक्षभागी पुरुषः प्रतिपादितः । आध्या च सूत्राभ्याम-
ज्ञानमिच्छादिष्विच्छाकारकासं च वित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्तव्यम् ।
ननु पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो मास्तु इच्छाभुवादिपरिणामे
तु किं बाधकमिति चेच्छृणु । पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवा-
च्चिन्ताशक्त्यरूपमेकैकमेवात्मद्रव्यं सिध्यति ततश्चाज्ञानस्य वित्तधर्मतया
अज्ञानकाये धर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छास्तुप्रादिकमपि वित्तस्यैव सामानाधि-
करणप्रत्ययासौ लाघवादिति भावः । वित्तस्यैव स्वशास्त्रतया सदाज्ञा-
तविषयकत्वं वित्तभोग्यसिद्धिमित्याशङ्कानिरासकं सूत्रान्तरमवतारयति ।
स्यादाशङ्केति । वैनाशिकानां वित्तात्मशक्तिनामिति शेषः । वित्तमेष
स्वस्य विषयस्य च प्रकाशकमग्निवद्बुधियतिष्ठतमपरिणामिनान्येनेत्याशङ्का
वैनाशिकानां स्यादित्यर्थः । अत्रातिवित्तयो साधारणं प्रकाशकत्वम्
चक्षुष्टोषाधि प्रकाश इति ध्वजहारहेतुः स्वाभासतारूपसाधो प्रवेशनीयः ।
तेनाग्निहेतनयोरैक्यप्रकाशाभावेऽपि न क्षतिः । तथा च द्युतिस्पृश्योरपि
आत्मनि नाग्यादित्यादिवृष्टान्तानुपपत्तिरिति तामिमामाशङ्कां सूत्रेण
परिहरति ।

न तस्माभासे दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

ध्यातृष्टे । यथेतराणीति । अन्तःकरणस्यैक्यात्त्वित्तमेष मन इत्युक्त-
त्वात् । अत्रायं प्रयोगः । वित्तं न स्वाभास स्वभोग्यवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाश-
वृत्त्येत्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति । तथा च स्वभोग्यवृत्त्यभावकाले
वित्तमानाद्ये पुरुषः सिद्धतीति भावः । दत्तमानाद्ये नियमेन द्युतिकल्पने
चान्यस्यां सूत्रकार एव वदति स्वप्रकाशत्वं च पुरुषे प्रसिद्धम् । पुरुषस्य
स्वज्ञेयतायाः प्रागुक्तत्वेन व्यभिचारः स्यादतः साधो कात इत्यन्तम् ।

शक्यादौ च स्वभासत्वमेव नास्तीति वक्ष्यति । अतो न तत्रापि कश्चि
 चार दृष्टान्तो च सर्वेदेव स्वप्रकाशत्वाभावोऽस्तीति । अत्र च कर्मकर्तृ
 विरोधो विपक्षप्रधानस्तर्कः कर्मकर्तृविरोधे च स्वस्मिन्स्वमयोगानुपप
 तिसिर्त्तः । तथा च वक्ष्यति । प्रकाशशब्दाय प्रकाशव्यवसायशब्दयोगे दृष्टेः न
 व्यवहरेति सयोग इति । तथा परस्मैपदक्रियाफलमागित्वरूपकर्मस्य न
 क्रियाशब्दे कर्तेरि भवत्यतीति । आधुनिकेदन्तिगुणास्तु विसादिक न
 दृष्टं दृश्यत्वादित्येव प्रयुज्यते । पुरुषस्तु कर्मकर्तृविरोधादृश्य एव न भवति
 पुरुषयोगास्तु व्यवहारः पुरुषसत्तैव पुरुषेण भवति प्रकाशयोगाव्यवहारो
 प्रकाशान्तरानपेक्षादरोनादित्याहुः । तत्र । विसर्गतादर्थ्ये परैर्दृश्यत्वस्य
 सुवचनतया विसातिरिक्तपुरुषसिद्धानुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि
 स्वरूपसाम्या एतेषु शब्दशब्दात् प्रकाशयोगाव्यवहारव्याप्तेः प्रकाशान
 पेक्षेत्येव हि दृष्टं तत्र विस वा पुरुषो वेति न कश्चन विशेषः ।
 अपि च स्वप्रकाश निरञ्जनमित्यादियुतिस्मृत्युक्त स्वप्रकाशत्वमप्यदृश्यस्यै
 सति पुरुषस्य यथाभूतं बोधपक्षोऽयं योगिकार्थत्वात् । किं च पुरुषनि
 रञ्जनाजनकत्वेनात्मतत्त्वाकारा विसर्गसि प्रमाकमेव न व्यादित्यादिदो
 यवसक्तिरिति । कर्मकर्तृविरोधस्तु पुरुषस्य ज्ञेयस्यैव नास्ति चेतनमिति
 विस्मयबुद्धिर्बुद्धिब्याप्यरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य वरादिवदेव बुद्धिश्रुतादृश्यो
 दृश्यो द्रव्यैकादृकमुच्यते केनस्तु दृष्टेति प्रकारभेदात्पक्षे कर्मकर्तृवि
 रोध इति द्विक । कर्मकर्तृविरोधस्तु बोद्धव्यमस्य भवति विसातिरिक्त
 दृष्टानुपपत्तयेन कारणान्तराभ्युपगमेन च दृष्टेरि साक्षादेव स्वप्रतिधि
 म्यादेरनुपपत्तिरिति विसस्य स्वाभासत्वविधिविति परैर्दृष्टान्तस्यासि
 द्दिमाह । न चान्तरिरेति । अत्र स्वाभासत्वे न भ्रान्तिरिति यद्वाग्नि
 तमसा पिहितं परवादात्मानं प्रकाशयतीति क्व विदृष्टं स्यात्तद्वान्ते स्वप्रका
 शत्वं पुरुषस्येव सिद्धेत् तदेव तु नास्तीत्यर्थः । ननु पुरुषोऽपि प्रकाश
 स्वरूप इव सञ्जातः तमस्तु बुद्धिश्रुतेरेव प्रतिगम्यकमिति चेत्तत्त्वम् । तथापि
 बुद्धिरुत्पाद्यकारणमावधानं स्वात्मानमविषयोक्त्य कारणकाले विषयीक
 रतीत्ययमस्मिन्नो विशेषोऽप्येव प्रकाशस्वरूपतादिसाम्येऽपि पुरुष स्व

प्रकाशो नाग्निरिति न केवलं प्रमाणाभावादेषाग्नेः स्वप्रकाशत्वाभावाऽपि
तु प्रकाशत्वव्यवहारकारणाभावादधीत्याह । प्रकाशश्चायमिति । प्रका-
शोऽत्र प्रकाशत्वव्यवहारो ऽन्यथा प्रकाशसंयोगस्यैव प्रकाशस्वरूपतया
तस्य संयोगजन्यत्वानुपपत्तिरिति संयोगे प्रतिबिम्बसाधारणसंदर्भो यदि
चाग्नेः साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादिरिव्यते तदा दृष्टविरोध इति भावः । अग्नेः
स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरेतेष्वेव स्वतः एव प्रकाशरूपत्वं घटादयस्तु
प्रकाशसम्बन्धेयं प्रकाशान्ते चान्निदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्य
शास्त्रेदृश्यते चित्ताद्विषेकाय चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिः एव अयसो
दृग्भूत्वमिति । यत्तु अयेदृश्ये सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाश-
त्वमित्याहुर्निर्गुणैवान्निदृष्टाणां प्रत्येकं तन्मात्रेण निराकृतम् । विस्तरतस्तु
प्रत्येकमीमासायामधीति दिक् । नन्वेवमप्रकाशत्वरूपमेव स्वाभासत्वं
चित्तस्यास्माभिर्मनुष्येण तथा चान्निदृष्टान्त उपपन्नः स्यात्तच्चाह । किं वेति ।
शब्दाद्यैः स्वाभासशब्दाद्यैः संभवतीति शेषः । एव च सतीदं दूषणमित्याह ।
स्वबुद्धिप्रचारोपादिना । बुद्धेः प्रचारो इति तस्याः संवेदनात् क्रोधाद-
नुभवात् तद्वान्नामयै सत्त्वानां प्राणिना प्रवृत्तिरुच्यते तस्य स्वबुद्धयहणे
युक्तं न भवतीति बुद्धेर्गोह्यत्वमयस्य वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वेवं कुट्टु इत्या-
दिप्रत्यये पुरुषस्यापि वदन्नात् स्वाभासत्वं न स्यादिति चेत्सत्यम् । अथा-
ह्यत्वरूपस्य स्वाभासत्वस्य पुरुषेण्यनङ्गीकारादिति । यद्यप्यादौ क्रोधा-
दीनां स्वरूपतो निर्धैर्य एव बोधः पौरुषेणो भवति कुट्टोहमित्यादित्तु
अहकारस्यैव व्यक्तपुरुषस्य धान्तत्वात् कूटस्थनया बुद्धिदृष्ट्याकारातिरि-
क्ताकारासम्भवाच्च तथापि पौरुषेयैव क्रोधनिर्धैर्यरूपेण जनिता कुट्टोह-
मिति धान्तकारणस्य विशिष्टवृत्तितत्त्वसर्वत्र बोधश्च तदवधारणत्वे
नैवात्र चित्तस्यावधारणत्वं प्रतिषिध्यते क्रोधादीनां पौरुषेणनिर्धैर्यरूपस्य
शब्दागोचरत्वेनोपन्यस्तुमशक्यत्वात् पुरुषसाधकं तु चित्तबहुष वृत्तिगो-
चरनिर्धैर्यरूपमनुमानगम्यमेव तस्य हि चित्तधर्मत्वं सम्भवति नियमेन
सर्ववृत्तिगोचराया जन्मनिर्धैर्यरूपधारया स्योकारेऽनयस्यापत्तेः । अत्रा-
तत्त्वस्वीकारे च कुट्टोहं न वेत्यादिसंशयापत्तेः । क्रोधादिगोचरनित्य-

निर्विकल्पकैरुज्ज्वलस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्या प्रतिब्रज्यात्
मगयाद्यभाय । सप्रज्ञातयोगेपि दृष्टि स्वरूपते । भासतश्चेत्यभ्युपेय
मिति । चित्तस्य स्वाभासतायादिमते तन्मतमासम्भेदान्प्रदूषणमाह ।

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

सूचार्थमाह । न चेत्यादिना युक्तमित्यन्तेन । ॥ च नाप्येकस्मिन्
स्पष्टिदण्डे स्ववराधधारण युक्तं पूर्वे सत एव प्रत्यक्षोचरत्वात्
स्यस्य च प्रागसत्त्वादित्यर्थः । नन्वेव स्वात्पत्त्यनन्तरं स्वग्रहणमस्तु
तत्राह सकिमेति । सकिमेत्यादिमते वा यस्तुन उत्पत्तिं सैव क्रिया
तस्य कार्यं सैव च तस्य कर्त्रादिकारकजनं तन्मते सृजंस्तुत्यतिमात्र
फलकं निर्हेतुकं स्वयमेव भवतीति सिद्धान्तः । तथा चेत्तु 'भू तर्पणं क्रिया
सैव कारकं सैव बोध्यत इति । अत्र उत्पत्त्यनन्तरं चित्तस्य स्वग्रहणार्था
क्रिया न सम्भवतीत्यर्थः । अस्मन्मतेपि शुद्धबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापार
भावादिकस्या दृष्टिर्द्वयैवाहन्त्यत्र न सम्भवतीति भावः । उत्तरमूत्रमवतार
यति । स्थान्मतिरिति । मतिरभ्युपगमः । ननु स्वभासशब्देन स्वसत्तान
भास्यस्य यत्कस्य तथा च स्वप्नेन विनाशस्वभावेन निर्दु नष्टमपि
चित्तमुत्तरेतरप्रत्ययेन विज्ञानतरणं बाह्यमित्यभ्युपगमं स्यादिति कर्मकर्तृ
विरोधाद्विरोध इत्यर्थः । तत्र सिद्धान्तमूत्रम् ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

दृष्टिदृष्टचित्तान्तरेण दृष्टिदृष्टचित्ते दृश्येभ्युपगम्यमाने तु बुद्धिबुद्धे
दृष्टिरन्तेरतिप्रसङ्गे ऽनवस्था । इतद्व्यावष्टे । अयेति । बुद्धिबुद्धिरित्यस्योचर
विता परेषा दृष्टिर्तिरिक्तचित्ताभावेन दृष्टिचित्तयोः पद्यावत्वात् । ननु
नेपमनवस्था सर्वमेव विता यहीतत्रमिति नियमाभावादिति चेन्न । एतेर
ज्ञातसत्ताह्वीकारे ज्ञानमि न चेत्यादिसंशयापत्तेः । योग्यानुपलब्ध्या ज्ञाना
द्यभासप्रत्यक्षानुपपत्तेरव । किं च मा भवत्वनयस्या दृष्टिगोचरानन्तरं
कल्पनागौरव त्वपरिहायमेव । अस्याभिर्ज्ञातार्थेन सकलदृष्टिगोचरैकविमु
ज्ञानकल्पनादिति । एतेन चित्तनित्यत्वाभ्युपगमिनामपि स्वायत्तेति चेन्न ।

यामुत्तरैः सत्त्वानेन पूर्वपूर्वज्ञानवद्वयकल्पना परास्ता अनवस्यगौरवाभ्या-
मिति मन्यम् । अतिप्रसङ्गं व्याख्याय स्मृतिसंकरं व्याचष्टे । स्मृतिसंकर-
श्चेति । बुद्ध्युद्भूतिरिति शेषः । संकरशब्दार्थमाह । यावन्त इति । विषया-
नुभवकाले ज्ञानधारा नास्तीति विषयस्मृतिकालेपि अनन्तानां तन्त्रानानां
स्मृतिरेकद्वैधं भविष्यति । घटो मया पुरा ज्ञातो घटज्ञानं तन्त्रानं चेत्ये-
वमनन्ताकारः सोऽयं स्मृतिसंकरः प्राप्त इत्यर्थः । अस्मन्मते च दौर्हतेषु-
बोधस्य निवृत्तया निर्दिष्टकल्पमात्रतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति । नन्वेता-
दृशसंकरे को दोष इति तत्राह । तत्संकराच्चेति । संकराभ्युपगमे च
घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यादित्यर्थः । अन्य-
स्यपि दूषणानि सूचयवास्तिकमतं तिरस्करोति । एवं बुद्ध्युति । सर्वं व-
न्मोक्षधर्माधर्मादिव्यवस्थादिकम् । तद्वेषं चित्ताद्विविधं मोक्षो व्यवस्था-
पितः चित्तस्य च स्वाभासत्वं निराकृतम् । इदानीं परेषामिष्टोक्तात्मतत्त्वा-
वधारणस्य स्वाभ्युपगमविरोधेनाप्यन्यायतामाह । ते स्थितिः । भेत्तृस्वरूपं
न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायविबुधा इत्यर्थः । तेषां विज्ञानयादृशान्वयावस्थेति
मुप्यं मतद्वयं तत्रादौ विज्ञानादिनां वणिक्ताव्यवस्थाभ्युपगमविरोधा-
भ्याप्यविबुधाद्वयं दर्शयति । के विदिति । सत्त्वमात्रं च विक्रियज्ञानरूपं
चित्तमात्रं परिकल्प्य स्वीकृत्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति । अस्ति स सत्त्ववि-
रोधो य इतान् सांसारिकान् पञ्च स्कन्धान् हित्वा चानांश्च पञ्चस्कन्धान्
युक्तोऽनुभवतीति सत्त्वस्त एव स्वाभ्युपगमात् पुनस्त्वस्य चित्त-
स्यैवोपस्थित्यर्थः । ज्ञातो न्यायविबुधास्तदिति, पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेद-
नासंज्ञानरूपसंस्कारास्त्विदमेव ज्ञानाभेदा न तु चित्ताद्विधाः । तत्र
विज्ञानं विषयानुभवः वेदना दृष्टं संज्ञारूपे शब्दार्थोचिति पादसु
संस्कारो वाचना इत्येवमपि मुपादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमे-
वेति । अन्यथाप्येवाह । तथेति । तथान्ये के चित् स्कन्धानां महत्त्ववेदाय
महानिर्वेदाव्यवैराग्याद्यापुनर्जन्मरूपप्रशान्तये च लीयन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके
वस्तवये ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्यामीत्युत्तरा शिष्यतामापन्ना
नास्तिका गुरुपदेशात् सत्यस्याहंशब्दार्थस्यापि सत्तामपत्तयन्ति शून्यवा-

दिने भवन्ति ह्यर्थः । तेषां व्यापविभूता भोक्तुः सत्त्वस्यापलायेन स्वाभि-
 प्रेतस्य मोक्षस्य हंशद्वयस्य ब्रह्मचर्यादीनां वा सत्ताख्यीकारात् सेवमुद्देश-
 यिष्मति कथं मूढाव लज्जयतीति । एतेनाधुनिकवेदान्तिवृत्ता अपि व्याप-
 विभूता मन्तव्याः । तेषां हि मोक्षाद्वयं गुरुमुपासना द्रव्यवैतिरिक्तं सवे-
 शुक्तिजनवद्व्यक्तनुष्कमिति गुरुपदेनान्मोक्षतत्त्वधनादिकमेवापत्तपत्नी-
 ति । अपि पेशपदेनानन्तरमकृतवात्तात्कारण्य मननादिबाधनाद्यनुष्ठानाभ्यु-
 पानेति तेषां न व्याप्यो ऽसतोपदेयेन कलतत्त्वाधनेषु सर्व्वेष्टेष्टावस्था-
 दात् । अथदृष्टा एतेनापि फलानुदवाच्य । किं यदुना पुन्यादिप्रामा-
 ण्यबाधनेन ज्ञानपामादपसशयाद्यादितिः मय्येव योगान्तेपि ब्रह्मणि स्यात् ।
 न च स्वप्रकाशतया ब्रह्मणि न प्रमत्तापेवेति वाच्यम् । प्रकाशतस्तस्य
 तस्मिन्नेव कर्मकर्तृविरोधादितिसांध्यमूर्त्तकद्रोपात् स्यादभ्युपगतपञ्चादिवै-
 यर्थ्यापत्तेरप्य मोक्षमाधनविषयस्य विजृम्भस्यास्यप्रकाशत्वाच्च । यत्तु चोद-
 त्वेपि प्रत्यक्षं प्रवृत्तारोप्यस्य स्वप्रकाशत्वमिति प्रत्ययं तत् शक्यद्वन्द्व-
 म्नाम् । वेदनस्य व्यवहार प्रति सामानाधिकरूपेण हेतुत्वात् द्रष्टव्यत्वादि-
 शुक्तिविरोधाच्चेति । मैत्राणिनाम्निकता दृश्यतेपि बहिर्मुखानां यतिप्रामाणा-
 मिति । आधुनिकानां वेदान्ते विवर्त्तवादेर पक्षा यथा विवर्त्तते तथा तथा
 व्यापविरोधेन सिकतासेतुवद्विदीयते । स्वमते तु नाश्वयं व्यापविरोधः
 मोक्षमाग्निहंशद्वयस्य भोक्तुः स्वरस्य स्वीकारादित्याह । साध्ययोगा-
 दयस्त्विति । आदिरज्येन ब्रह्ममीमासादयो वादयः । प्रकृत्या धादाः
 प्रसादाः स्वशब्देनाह स्वमात्मन्यादिशब्दज्ञानेन न स्वस्य । कथमन्यस्या-
 त्माहमित्यादिदृष्टिगोचरः स्यात्तवाह । चित्तस्य स्वामिविति । स्वामी
 भ्राता लोकं व्यवह्रियते यत्वाप्नोति यथादत्ते हन्यादिशास्त्रे चेति । अपरि-
 णामिति यथेष्टविनिर्णयकृत्वाभावात् कथं स्वामित्वं सत्राह । भोक्तारमिति ।
 यत्र च स्वतोपि गुरुस्य भोगोस्तीत्यवधारणीयम् । प्रकृतोपपत्तये चित्तस्य
 स्वाभासस्य निराकृतम् । इदानीं सदाज्ञातारिषत्तत्त्वस्य स्वभावो गुरुस्य-
 परिणामादिति सूत्रमोपपादकं सूत्रमेतेनैव प्रसङ्गेनोत्थापयति । कथमि-
 ति । अन्यपरिणामित्वे सिध्ये सचाराभावात्तदाकारपरिणामाभावाच्च कथं

चित्तज्ञानाद्वैतस्य चित्तभोग्यत्वं पुरुषस्य स्यात् । चित्तस्य ते हि घटादिवि-
षयग्रहणं चित्तस्य संचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः । तत्र सिद्धा-
न्तपूर्वम् ।

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्ववृत्तिसंवेदनम् ॥१२॥

अप्रतिसंचाराया अपि चित्तेः स्वीयवृत्तिरूपत्वदर्शनं बुद्धिरुत्पादका-
त्तापस्यैव भवतामिति । अयं भावः । ज्ञातुः संचारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः
किं त्वर्याकारता हेतुः सचिक्छेदवृत्ता । अन्यथा स्वप्नादौ मनःसंचाराभावे-
नाप्येवमप्येवम् । अतो विभुत्वेनैव सर्वत्र सचिक्छेदवृत्त्यात्मनः संचारो
नाप्येतदिति । आपत्तिवद्वयं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम् ।
यथा हि विषयासचिक्छेदकालेपि स्वप्नादौ तद्वानायागत्वा चित्तस्य तदा-
कारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तरूपभावेपि तद्वानं भवति येन
पुरुषेपि रूपाकारः परिणाम इष्येत किं तु स्फटिके सचिक्छेदवृत्तपत्तौ हि-
त्यस्यैव चित्तरत्तेः प्रतिधिम्यमेव लाघवादिष्यते उभयवाज्जाराभ्यपरिणाम-
कल्पने गौरवात् स्फटिकदर्पणादि । स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धि-
रुत्पद्यते । तदिदं प्रतिबिम्बितमेव रूपाकारापत्तिरित्युक्तं सूत्रकारेणेति ।
भाव्यकारः पुरुषस्य पुष्टाकारतां प्रतिपादयितुमादौ बुद्धेरैव रूपमाह । अप-
रिणामिनीति । भोग्यवृत्तिः पुरुषाण्या उपरिणामिनी अतो नापि गतिमती
ततो न स्वप्नापत्तौ चित्तस्यैव पुरुषस्य ज्ञानं संभवति किं तु वृत्तिसद्वप-
रिणामित्वेन चित्ति प्रतिमत्तान्तेय प्रतिबिम्बरूपेण संवरितेय सती तद्वृत्ति-
मनुपतति तद्वृत्तिं चेतनयत्करोतीत्यर्थः । अन्यथा हि घटमरं जानामीति
बुद्धिरुत्पन्नपुष्पतिः बुद्धेरनहंत्वात् अक्षतनत्वाज्ज्ञेयुत्तरसूत्रे वक्ष्यति । यदा-
विशेषादेवेतादृशी बुद्धिरुत्तिरिति चेत्सत्यं, तथाप्यत्रैक एव प्रतिबिम्बमू-
लक दोषान्तराभावात् तथा चेतनमनायागमपि एतो तत्प्रतिबिम्बः कल्प्यते
पुष्टावृत्तयैव शब्दादियदात्मनोपि भानादिति । इदमेव प्रतिबिम्बं बुद्धेरिव-
च्छायापत्तिरित्युच्यते तथा बुद्धेरुत्पादकत्वात् आत्माकारतत्त्वपुष्पतदिति

• प्रतिबिम्बितत्वमेवेति घटभविष्यत्ताभुताम् ॥

मन्तव्यम् । यद्यपि घटाद्याकारपरिणामवदात्माकारपरिणामः ॥ बुद्धेर्भवति
 तथापि प्रतिजिम्बतुल्यतया स एव प्रतिजिम्बमप्युच्यते । बुद्धेरूप प्रदर्श्य
 पुरुषस्य तदाकारतापत्तिं दर्शयति । तस्याश्चेति । हिशब्देनावधारणे
 तस्या अपि वितेजोन्नरूपा दृष्टिर्बुद्धित्वविशिष्टैवेत्यात्मायते व्यञ्जयति ।
 तत्र हेतुः प्राप्तेत्यादि । प्राप्तरचेतन्योपपन्नरचेतन्यवतिविषय्य येन एतादृश
 रूपं यस्या बुद्धिचक्षुस्सदनुकारिमात्रतया तत्प्रतिजिम्बाधारतामात्रेणैवार्थः ।
 ब्रह्मा दृष्टिमात्र इति सूच्योदमेव वाक्य भाष्यकारैः प्रमाद्यन्तेनोपन्यस्त
 दृष्टिसारूप्यमितरचेतयथाप्येतदुक्तमिति स्मर्त्तव्यम् । ननु ज्ञानम्यत्र बुद्धेरेव
 भीतीहमित्यादिरूपता दृष्टेरेवेति भाष्येनात तर्हि निर्देकरूपस्य दृष्टिर्ज्ञे
 यस्य स्व रूपं कीदृशमिति । उच्यते । यादृश ज्ञानजोधादिदृष्टीना रूप
 तादृशमेव जिम्बप्रतिबिम्बोद्बुद्धत्वात् तदेव दृष्टिबोधस्य रूपं स च
 दृष्टिबोधिं दृष्ट्यविशेषेन ज्ञानामीतिरूपान्तरस्य विषय एव भवति ज्ञान
 चित्तिप्रोधादियद्भाना पर्यायत्वादिति । एकाकारतापत्तापरगममपि प्रमा
 ययति । तथा चोक्तमिति । न पातान्तिमिव्यादेरप्यमर्थः । गुहाद्वित गह्वरेषु
 पुराणमित्यादिभूतिस्मृतिषु यस्या गुहाया गुह्यं चारजतं प्रह्नं च शारयमे
 दात् प्रात्मनामान्य निहितं सगुप्तम् इति गीयते । सा गुहा न पा
 तातादि किं तु प्रह्नदृष्ट्यविशिष्टा बुद्धिदृष्टिमेव कथं परिहृता पर्य
 न्तीति । अविशिष्टता च परस्परं प्रतिविम्बनादुभयोरेव विषयाकारत्वेन
 नसाम्यमित्युक्तम् । अतो विविच्य ब्रह्मणोऽप्यतयाऽवस्थितिरैवात्मन
 भवोपनं बुद्धाविति श्लोक्तत्वर्यार्थः । तदेतदेकाकारत्वमादित्यपुराणेष्णुक्तं

त्रित्वं मयंगतो ह्यात्मा बुद्धिसिद्धिप्रसूता ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति । ननु भयतु चिते स्वबुद्धिसंज्ञेन शब्दादिसंज्ञेन तु कथं
 भवेत् बुद्धिब्रह्मब्रह्मादीनामपि चित्ते प्रतिविम्बनसामर्थ्यादुपारे सर्वदेव
 सर्वोपेभानमङ्गात् । कथं वा चिते स्वपदेनम् । उक्तं ज्ञानस्य चित्तं
 वत् पुरुषेपि समानेत्यादङ्गानिप्रासायेभरपूत्र प्रतीत्यते तासूत्र भाष्य

नीलये। प्रतिविम्बनात्स्वीयरूपेण सह चिद्रूप इव भवतीति । अत्र चित्तमपि
त्रिदयात्मनो प्रतिविम्बनात् बह्वीश्वरहृन्मयाद्यात्मरूपं प्रपञ्चवदिव भवति,
यत सर्वार्थमित्युच्यत इत्यर्थः । चित्तमेवेत्येकारणान्येषा सविकल्पसत्त्वि्या।
कारणहृत्तामर्थं नास्तीत्युक्तम् । यच्च च स्फटिकदृष्टान्तो न सर्वाये कुत्रे
स्वार्थाकारपरिणामस्यैव स्वप्नानुरोधेनेष्टत्वात् स्फटिके च प्रतिविम्बमा
त्रस्य स्वीकारात् । किं तु तत्तदुक्तुमविकर्षणं तत्तद्रूपतया प्रतीयमानता
मात्रात् स्फटिकस्य दृष्टान्त इति मन्तव्यम् । यदेतदुक्तं चित्तस्य द्वयद्वय
साकृष्यम् इहमेव भवतीति विज्ञेयस्य कारणमिति प्रतिपादयति । तदने
नेति । केचिद्वाद्यायेथादिन वितातिरिक्तेतनानभ्युपगन्तारं धैनाशिका ।
अपरं विज्ञानथादिन । लोकतद्वति लोक । तद्वक्तु विज्ञानथादिभि ।

अभिज्ञेयं हि सुखात्मा त्रिषंशितद्वये ।

याह्ययाहृत्तद्विनिभेदयानिष सत्यते ॥

इति । तेषां च धा दनामय भावः । चित्तस्य चेत्यत्रैक्यता स्थीरता
तर्जलं पुष्ट्येव चाज्ञातं धा अज्ञादिशंसनावज्ञात स्वत इव चित्तस्या
मन्तपरिणामस्वीकारसम्भवात् । दुग्धस्य दधित्वताश्चेति । अनुकम्पा
मुपेन तेषु समाधानमाह । अस्ति होति । इत्यन्त वीजप्रतिपत्त्यर्थः । एतेन
यदाधुनिका वेदान्तिमुद्रा आहुः । त्रिषपदोपात् कारणेदोषाद्वा चैतन्ये भ्रमे
न भवति विषयकारणेदोषयोर्भ्रमप्रवाचकत्पितत्वेन भ्रमात्पूर्वं तयोरेवाभावात्
अपि त्वनिर्देवनीवाविद्यामावादिति । तदुपम । चैतन्येपि चित्तवद्देश
सकलजन्तुवर्तिप्रत्येन सादृश्यस्यैव त्रिषयगतदोषस्य अपञ्चारोपहेतुतात्ता
भात सर्वजन्तूना भ्रमप्रवाचकत्पितत्वेस्य चाभिद्वे शुक्तिरत्नतादिस्यने क
लेन सादृश्यदोषेणैवाभ्रमोपपत्तावध्यासहेतुतया तदभिप्रेतानाद्यावि
द्याया कल्पनानवकाशत्वेति । तत्रादौ विज्ञानादिन बोधयति । समा
धीत्यादिना रूपमत्रधार्यतइत्यन्त । भ्रमस्थले ज्ञेयार्थस्य चित्तमात्रताया
अस्माभिरप्यभ्युपगमात् । समाधिप्रज्ञाया प्रज्ञेय इत्युक्तमयस्य सत्यत्वता
भावः । तथा चायमर्थः । विषादगोचरोर्यंशिवत्ते अतिनिम्बितो योनुभूयते

स तस्य वितस्यालम्बनीभूतत्वाच्चित्तादन्यः । तत्र हेतुः । स चेदिति । स
चेदयं विवक्षितकारमात्रं स्यात् कथं तर्हि प्रज्ञयैव प्रज्ञाकारो एवेति कर्मरु-
चिरोपात्तं पुरुषस्यानद्वीकारात् । पुरुषप्रज्ञया पुरुषसिद्धिरयं प्रज्ञया अर्थ-
स्यापि सिद्धाच्चित्यादिति । अतो विज्ञानातिरिक्तो विज्ञेयोऽर्थः सिद्धः ।
अनपेक्ष युक्त्या पुरुषानभ्युपगन्तारं वास्तार्थवादिनमपि बोधयति ।
तस्यादिति । तस्यात्मज्ञात्वरूपस्याप्रज्ञायास्तत्त्वाभावादेव प्रज्ञायां प्रति
विज्योभूतः प्रतिविम्वक्ष्येण ज्ञातार्यो ज्ञानाकारो येन एवमेतं स पुरुष
इत्यपि सिद्धमित्यर्थः । ननु स्वमहोत्तरेण स्वस्य प्रज्ञारूपं गृह्णातु आका-
शादहोषि शब्दवदिति चेत् । शब्दवत्केवलस्याकारस्य गृह्णत्वात् । अयं घट
इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवदुर्मिपुष्कारेणैवाकारानुभवादिति ।
ननु कर्मरुचिरोपात्तः भूतकारणोक्तो न तत्त्वभासमित्यनेनातो भाष्य-
कारस्य यौनहन्मिति, मैवम् । तत्र चित्तस्य चित्तपादार्थं निराश्रयमत्र
चित्ताकारस्य चित्तयाज्ञस्य निराश्रयते इति विशेषादिति । पुरुषचित्त-
वर्धना यथोक्तप्रकारैर्विज्ञेयज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति वेदान्तोक्तोपासनादि-
व्यावृत्त्यर्थे नास्ति कादृशान्निरामनार्थं चावधारयति । एवं यद्विज्ञिति ।
एहीनादिजिज्ञासं परस्परविज्ञातीयतया ये विभजन्ति विवेचयन्ति तस्य
सम्पत्तिर्ज्ञेयं तैरेव पुरुषो लब्धः । अन्ये तु धान्ता इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्वि मेदं यदिदमुपासते ॥

‘अथात आदेशो नैतिनेति’ न हेतुस्मादिति नैत्यन्यत्परमस्ती’त्यादिः ॥

स्मृतिश्च ।

अथक्ताद्रेऽविशेषात्ते विकारोऽभिर्भव्यं वर्तते ।

चेतनाचेतनान्यत्यजनेन ज्ञानमुच्यते ॥

इत्यादि । ‘अतोऽपेक्षं सर्वं’ ‘अतोऽपेक्षं सर्वं’ ‘वामुदेयः सर्वमि’त्यादिभ्यु-

तिन्मृतयस्तु शक्तिमद्वाक्यभेदेनैवोपासनायं प्रवर्तनमिति न तद्विरोधः । एतेन
धीशतमप्रकरणेषु आत्मैक्यश्रुतीनामवैधर्म्यलक्षणभेदेन विज्ञेयस्य तात्पर्यं

मिति द्रष्टव्यम् । विवेकज्ञानसौख्यं सम्यग्ज्ञानतया मोक्षहेतुत्ववचनात् । पर-
मात्मप्रकरणं ॥ त्रीन्वादापि विवेकेन परमात्मन एकस्यैवात्मन्ये तात्पर्यमिति
मन्तव्यम् । द्वितीयादे विवेकस्यातिरिचिप्राज्ञा हानोपाय इत्येवोक्तम् । अत्र
तु विवेकज्ञानसौख्यं सम्यग्ज्ञानस्योपपादनेन मोक्षहेतुत्वं प्रभाषितम् । विवे-
कस्य रूपं च परीक्ष्यत इति विवेकः । चित्ताद्यात्म्यविवेके हेतुत्वरूपद्वयं कृतया
सूक्ष्ममयतात्पर्यम् । इतस्वेति । इतरच्च विस्तारितम् । पुष्टय इति शेषः ।
तदसंख्येयवासानाभिधिचक्षुःमपि परार्थं संबन्धकारित्वात् ॥२१॥

यदुक्तं चित्तस्य सर्वोत्पत्त्युत्पादनेकारं च संसृज्यमानावशात् स्वत एव
चित्तस्यापि परिणामोक्तुं किं पुष्टयेति । तच्च । यतस्तन्निमित्तमसंख्येयवासाना-
भिधिविहितमपि परार्थे वास्यान्यस्य भोगावशर्गाद्यै विना तौ न स्यातुं
परिणामितुं वा क्षमते संबन्धकारिपदार्थानां शोके परमावर्त्येत्सदृशना-
दित्यर्थः । तथा च पुष्टयर्थसमाप्ते चित्तचित्तयेव मोक्षोपपत्तिरित्यत्रापि
सूक्ष्मतत्पर्यम् । सूत्रं व्यावृत्ते । तद्वतिदिति । भोगावशर्गाद्यै सुखादिसाक्षात्का-
राद्यम् । संबन्धकारित्वात् इतरावाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वात्, एवमिति ।
एवं हि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोति पुष्टयस्तु नित्य-
चेतन्यरूपतया चेतन्यार्थं नान्यमपेक्षते अन्यथा चार्थक्रिया पुष्टयस्य नास्तीति
न न संबन्धकारीत्याशयः । यत्तु संबन्धतपरार्थोदिति सौख्ये मोक्षम् । तत्र
संहननप्रारम्भं संयोगो विवक्षितः स सावयवसावयवभेदात् शय्यासनपदा-
दिषु सत्त्वादिवु चास्ति न तु पुष्टय इति । ननु चित्तं संबन्ध्यापि करिष्यति
स्वार्थमपि भविष्यति कः यत्तु श्रितयथाधकस्तर्ज्ज इत्याकाङ्क्षायामाह । संब-
न्धकारिणेति । न सुखचित्तमिति । सुखचित्तं भोगचित्तं न सुखाद्यै न चित्तस्य
भोगार्थं तथा तत्त्वज्ञानचित्तमप्यवर्णचित्तं न चित्तस्यावशर्गाद्यै चित्तस्यभो-
गावशर्गाद्यै कार्यतया सार्थकत्वनिर्भमेनानवस्थाप्रसङ्गात् । यत्कार्यं
तत्सार्थकमिति हि सर्वसंमतम् । यतरित्तस्यैतदुभयमपि परार्थमित्यर्थः ।
पुष्टयस्य च भोगावशर्गा स्वरूपचेतन्यरूपतया न कार्यार्थमिति नानवस्था

पुरुषार्थत्वशब्दादिनामिति भावः । पुरुषस्य भोगो हि सुखादिसादात्कारः ।
अपवर्गश्च विवेकस्यातिसादात्कारो या स्वहृषापस्यातो वा सर्वेष्व
चेतन्यमात्रा एव अपरिणामित्वाच्चिदुर्मैस्त्वाच्चेति । ननु परार्थतामात्रेण
न पुरुषसिद्धिर्भिन्नाशादीनामपि परार्थत्वसमवाहं विनाशार्थमेवेत्युक्तेः परै-
भ्युपगमादित्याशङ्क्यामाह । यद्वेति । भोगापवर्गार्थानेवात्र परः साध्ये
प्रविष्टो ऽतो न सामान्येन येन केन चित्यरेव सिद्धसाधनमर्थान्तरं
चेत्यर्थः । स्वातन्त्र्यवस्तुविषयस्य भोगार्थकतया पराभिप्रेतं सिद्धसाध-
नमपाकरोति । यत्तु किं विदिति । स्वहृषेण आत्मरूपेण भोगकृत्येति
यावत् । यदित्यति । यद्वत्त्वसौ विशेषः पुरुषाख्यः परः स कूटस्थानित्यस्यात्
न संहत्यकारोति न तस्य परार्थत्वापत्पानश्रुतिरित्यर्थः । तदेव बुद्धि-
पुरुषविषयाणां विवेकं प्रदर्श्य स्तज्ज्ञानादाद्यं मोक्षमादौ प्रतिपादयति ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभाषनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

मायुमानमेवात्मकस्यास्तिप्रपञ्चस्य सप्ताय, पिण्डयदेकीभावा-
पचस्य यथोक्तमकारैरन्योन्यं विशेषदर्शिनो द्विवेकसादात्कारिणश्चि-
त्स्यात्मभावे भाषना स्वसत्ताजिज्ञासा जोहमासमित्यादिरूपा भाष्ये व्या-
प्तेया । तस्या भवशोरूपरूपनिवृत्त्याद्यानघेहेतोर्निरुतिराद्यो मोक्षो भवती
त्यर्थः । स्वर्गनरकमोक्षादिभिर्हि विविचरूपता वित्तस्येव भवति न तु
सद्वैक्यरूपचिन्मात्रस्य न प्रमेत्यवधारणे सति नैवात्मभाववित्ततोद्वेतीति
भावः । तथा च श्रुतिः । 'इत्तं ह वाय न तपति किमह साधु नाकस्य
किमह पापमकारणं'मित्येत्यादिः । तदेतदुक्तं पञ्चाशिपावार्थे 'राष्ट्रस्तु
भोक्षो ज्ञानेनेति । अत्रादौ भाष्यकार आत्मभावभाषनमेव सकारणा
प्रतिपादयति । यथेत्यादिना । तत्रापीति । पुरुष इति शेषः । विशेषदर्शन-
योत्रमिति । आत्मभावजिज्ञासाद्वारोति शेषः । इत्यनुमीयतइति । यिधि
दिपन्ति घञ्जेनेत्यादिश्रुतेः । पापस्ययाद् शुद्धमतिर्वाहेति ज्ञानमुत्तममिति
स्मृतेरिति शेषः । तस्य यथोक्तमर्थतः स्वाभाविकी बहिःकसाधननि-
वेदा, तथा च यथोक्तं कर्म आत्मभावनायाः कारणम् । तत्र च नैदिकत्यनि-

यम इत्यायातम् । हेहि कसाधनश्चन्यस्य प्राप्तनतयाविषयकमाभाये च सा भाव
ना नेद्वेति प्रत्युत देहाद्यात्मतायामेव हि भवतीति । अत्र पूर्वाचरणं वाच्यं प्र
मादयति । यस्याभावादिति । यस्य कर्मस्योभावादित्त्वं सत्यमाद्य कलमुक्तं पूर्वा
चरणं । सदेवाह । स्वभावमिति । स्वभावमात्मभाव इत्यत्र एषा सतकर्मसू
त्यानां पूर्वेणैव नित्यदेहाद्यात्मतायामेव हि च श्रुतिशेषो भवति । अ
होचिरच सत्त्वनिर्णयार्थं । आत्मभावनायां कारणमुक्त्या स्वहपमा
ह । तच्चामेति । कोऽत्रमाद्य किं नरादिरूप चासं कथमासं तु तेन दयन
यासं किं स्थितिद्वयं वर्तमानमपि मम स्वरूपं किं देहो वा मन आदिर्यं कथं
स्थितिद्वयं केन वा प्रकारेण पुण्यपापादिना सिष्टनीत्यादिर्यं । के भवति
प्याम इत्याद्योक्तत्वेन च श्रुतचन तथा च यन्निष्ठमित्यप्रमाद्विनिर्मु
क्तये विशेषद्वयं पुण्य सपादयति सैवात्मभावनात्यर्थः । आत्मभावनामये
पतो व्याप्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । सा स्थितिः । विशेषद्वयं नान्यत्वेन निरु
तिरिति प्रत्यक्षेणमाह । वितत्येति । एष भवत्यसौ त्रिविधः परिणाम
आत्मनो न भवति किं तु वितत्येवाविद्याजन्यत्वात् अविद्यापारव
वितधर्मत्वात् पुण्यसत्त्व विद्याजन्यत्वाद्युक्तं पापपुण्यविजृम्भितं । तत्तत्र
वितधर्मज्ञानमरकसुन्दर्यादिभिषयाभ्युद कदाप्युद इति । सत इति
विशेषद्वयं नान्यत्वं कुशलस्यात्मभावना विवर्तितस्य च । तद्विरुद्धे
स्यामरकादिषु रागद्वेषादिनिर्मुक्तिरिति फलमिति । तस्य विशेषद्वयिना लक्ष
यं समज्ञातयोग सत्यमाद्यमुक्तेश्च कारणभूतमाह ।

तदा विवेकनिष्ठैवैवत्यप्राग्भावरचितम् ॥ ७६ ॥

केऽन्त्ये प्राग्भावे यस्य तत्केवल्यप्राग्भावर । वैशल्याभिमुखमिति
यावत् व्याचष्टे । तदानीमिति । तदानीं विशेषद्वयनावस्थायां स्वर्गादिर्जे
रागद्वेषात् वितत्यन्वया भवतीत्यनेनान्वयः । विषयप्राग्भावर विषयाभिमुखम
अज्ञाननिवृत्तज्ञानमागम्यचारि एवमुत्तरं न चानेन कोमलकण्ठकथना
रूपदमात्रेण विशेषद्वयजननेन हृत्कृत्यता भवति पूर्वसंस्कारवशात् अन्त
रन्तरा मोहाद्यानां भवतु वशीनरुत्तीनामनुपपत्तिरित्याह ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि सस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

व्याचष्टे । विवेकीति । विवेकप्रत्ययनिवृत्त्यस्य विवरणं सत्त्वे-
त्यादि । सत्त्वपुरुषान्यतामात्रेण प्रज्जगत्शीतलस्येवार्थः । तच्छिद्रेषु स्थानेषु
अविद्यारूपाणां प्रत्ययानामाकारा अस्मीत्यादयश्च प्रदर्शिता । अस्मीति ।
हेतुमनुष्यादिरूपोऽस्मीत्यर्थः । केवलस्मितायाः सप्रज्ञातयोरेपि सत्त्वान-
वीयमाणेभ्यो वीजेभ्यः वीयमाणवीजेभ्यः । एतस्य विरोधं पूर्वं सस्कारेभ्य-
इति । ननु ज्ञाने ज्ञातेपि चेत् पूर्वमस्कारवशाद्भूत्यानदशायाः कदा चिद्वि-
द्योदयः कथं तर्हि सप्रज्ञातप्रज्ञाहेतुपि अविद्यानिवृत्तिः स्यात्तत्राह ।

ज्ञानमैषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

एषा सस्काराणां ज्ञानं दाहः स्वकार्यासामर्थं क्लेशानामिवोक्तं
पूर्वोक्तार्थेऽस्त्यर्थः । 'ज्ञानहेतुस्तदुक्तम्' ते प्रतिप्रसज्येया भूत्वा इति सू-
त्राभ्यां यथा स्युतमूलमक्लेशानां तत्त्वज्ञानवित्ततयायाः दाहनाशः प्रोक्तो
तथा तत्सस्काराणामपीति कलितार्थः । इतरेव व्याचष्टे । यथेति । यथा
सप्रज्ञातयोनिनो व्युत्थानदशायाः पूर्वमस्काराणां क्लेशा अविद्यादिवृत्तयो-
दग्रधीजतुल्याः सत्या न सस्काराः जनयन्ति तथा पूर्वमस्कारा अपि सप्र-
ज्ञातपरमालनितेन निष्ठाकूपेण ज्ञानाग्निना दग्धबाह्यतुल्याः सन्त प्रत्यय-
प्रसज्यतइत्यर्थः । पूर्वमस्कारा प्राचीन क्लेशमस्कारा ज्ञानज्ञाने ज्ञानस-
ंकारेण प्रतिप्रस्थातस्कारो नोत्पद्यतइत्याशयेन पूर्वपदम् । अत्र ज्ञान-
नशोपि क्लेशवदुपलतित इति । नन्वेकदा चेद्वृष्टं मम सन्म मरणं दुःखा-
दिषु नास्तीति तर्हि कदा चिदन्तराक्षरा मोहेषु सद्वानार्थं प्रवृत्तिर्नाप-
पद्यते मोहस्यापि चित्तधर्मतायाः पूर्वं निश्चितत्वादिति चेन्न । चित्तस्य
मोहसत्त्वे पुनश्चित्तस्य भवदुःखात्पस्या पुरुषस्य दुःखयोगः स्यादित्याश-
येनैव ज्ञानिभारपि चित्तस्यात्यन्ततो मोहनिवृत्त्यर्थे यतनात् । मोहश्च चि-
न्मात्रस्यैवेत्यसङ्गदावेदितमिति । ननु सस्यात्त्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा-
अपि हि सप्रज्ञातनिष्ठया नश्यन्ति, जेत्याहः । ज्ञानसंस्काराभ्यस्ति ।
अविदुत्वादिति शेषः । तर्हि कथं तेषां नाशः स्यादिति, तत्राह । इति

मन्त्रमः समाप्यते कृतार्थेषुशब्दा भोगोपयिकः परिणामः पुनर्न भवती
 त्यर्थः । क्रमश्चापिरत्नाधारैभ्युत्तरमृद्वेण व्याप्यास्यते । तत्र इतिपद
 व्यावृत्ते । तस्य धर्ममेवस्योदयादिति । कृतार्थानामिति । पुर्ववाणामिति
 शेषः । तथा च कृतार्थेषुस्वामिको गुणानां परिणामक्रमः समाप्यतरस्य
 येः । न तु गुणानामप्यस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरज्ञेता कृतार्थ मति-
 नष्टमयनष्टमित्युत्तरमूत्रादिति । समालो हेतुमाह । नहीति । नहि
 मत्त्वादयो गुणाः कृतभोगोपयिको ज्ञत एव समाप्तक्रमः ॥ पुनर्यं प्रति
 चणमप्यस्यात् समर्थः प्यतिहेतुपुर्ववार्थभागादिति । यदि च सूत्रभा-
 व्ययोगेण्यदेनाय पुष्टादय एव पुर्वोपकरणान्युच्यन्ते तदा यथाश्रुतामेव
 व्याप्येयम् । यथाहेतुना चेतनार्थेतया चेतन्याधीनमता वेदान्तिभि-
 रूच्यमाना मिद्वेति स्मर्तव्यम् । इयमपि तृतीया मुक्ति पञ्चगिदाचार्य-
 र्क्ता 'कर्मव्याप्तु' तृतीयस्तु व्याप्यात् मोक्षतद्वर्णमिति । यत एव
 सत्यसमाममूत्र 'विधिश्चि मोक्ष' इति । इदमवधारयेत् । यदेताभ्या मूत्राभ्या
 ज्ञानस्यातन्त्यास्माद्येनाप्यात् मोक्ष उच्यते इदं मुच्यन्त्यभिधायैषोक्त
 वैराग्यादेः सुवेन मोक्षमिद्वे, न तु मार्गज्ञादिक विना मोक्षो न
 भवतीत्याशयेन । यत सत्यपुण्ययो शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति सूत्रे भाव्यकृता
 ईश्वरस्यानीश्वरस्य प्राप्तविशेषकज्ञानमीश्वरस्य वेत्येवमवर्तस्यापि अभि-
 माननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति । तथा चोक्त 'विशेषक्यातिरिचिप्र-
 था हानोपाय इति । 'मति मूले तद्विषयो ज्ञात्यापुर्भावा' इति च । संसार
 धीज्ञ हि अनन्तमन्यात्मरूपाविद्या रणद्वेषधर्माधर्मेतद्विषयादिहेतुत्वात्
 सा चैतद्वेकस्यात्या नागिता तर्हि तत एव सत्तारं षष्ठे सार्धेहाद्यपेदा
 नास्तीति । तथा च विष्णुपुराणे

अनात्मन्यात्मतुष्टिर्था अर्थं स्यामिति या मतिः ।

आविद्यातरुममूत्रिजोन्नमेतद्विधा मितम् ॥

इति । ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमश्च परिणामानां
 प्रतिपद्यमुत्पादविनाशकथनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः । स चायमर्थः कथं

क्रमशब्दाल्लभ्यते क्रमशब्दस्य धैर्धैःपर्यमात्रवाचित्वादित्याशयेन क्रमश
व्याप्ये पृच्छति । अथेति । अथमेतत्सूत्रीयः । अत्र प्रत्युत्तर सूत्रम् ।

क्षणाप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३६ ॥

• क्षणाप्रतियोगी क्षणव्यावसरस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति
पाठः । एवंरूपेण क्रमो विवक्षितो न तु धैर्धैःपर्यमात्रमिति विशेष्यद-
र्शयः । परिणामश्च पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिरित्युक्तमेष, इदृशे च क्रमे
प्रमाणवद्दर्शनपरं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इति विशेषणम् । भाष्यकारस्तु
क्षणाप्रतियोगीत्यस्य धैर्धैःसितमर्थमाह । क्षणानन्तर्यमेति । क्रम इत्युत्त-
रेणान्वयः क्षणानन्तर्यमात्रा क्षणानन्तर्यधर्मक । आनन्तर्यं चाव्यवधान
क्रमस्तु पूर्वोपरीभायः । तथा च क्षणाव्यवहितपरिणामधारा पूर्वमूचे परिणा-
मक्रमशब्दार्थः । अनवच्छिन्नधारया प्रमाणवद्दर्शकं सूत्राययं व्यावष्टे ।
परिणामस्येति । पूर्वान्तापेक्षया सम्प्रदादिकृपस्य परिणामस्यापरान्तेन क्षणा-
वस्थया अनवच्छिन्नपरिणामधारा अनुमीयतइत्यर्थः । अत्र युक्तिमाह ।
नहीति । अननुभूतेऽप्राप्तेः यथोक्तक्रमो यैवभूताः क्षणा यस्याः साऽननु-
भूतक्रमवत्क्षणा पुराणता, तथा च वल्लभ्यान्तिकाले दृश्यमाना पुराणता नक्षन
नुभूतक्रमवत्क्षणा भववतीत्यर्थः । अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मसू-
क्ष्मादिकृपैः परिणामवत्क्षणेऽप्यविरलः क्रमोऽनुमीयतइति । अन्यपरान्तेनानित्येऽपि
क्रम सिद्धो न तु प्रधानेऽपि तस्य क्षणमावस्थाया अप्रमादितो गुणानां
परिणामक्रमे किं प्रमाणं येन तत्समाप्तिः पूर्वमूचेऽक्ता घटते तत्राह । नित्येषु
वेति । नित्येषु स्वतंत्रापरान्तभावेषु यिकातशामपरान्तैरेव प्रतिक्षणपरिणा-
मैः दृष्टेऽनुमित इत्यर्थः । धर्मविक्रियैवेण धर्मद्वारा प्रपञ्च्यतइति प्राग्-
क्त्यादिति शब्दः । अतः परिणामक्रमसूत्रीकारे नित्यत्वशान्तिरित्याशङ्काया-
माह । दृष्टो चेति । तथा च परिणामित्वेन कूटस्थानित्यतएव विरुध्यते न
नित्यतासामान्यमित्याशयः । नित्यस्य सामान्यत्ववत्तमाह । यस्मिन्निति ।
तत्त्वं न विहन्यते स्वरूपं नातीत भवति अत्र चातीततागून्यत्वमात्रं
नित्यस्य सामान्यत्ववत्तमिति बोध्यम् । तज्ज्ञेयत्वसाधारणमित्याह । उभय-

स्येति । गुणपुरुषयोस्त्वयर्थः । पूर्वमूत्रे परिणामशब्देन व्याख्येयं स्वरूपा-
 स्तिताक्रमे दर्शयितुं क्रमसामान्यं विमर्शते । तत्रेति । घृष्टादिषु महदा-
 दिषु लक्षणैर्व्यमानो विनाशित्वादित्यर्थः । गुणेष्विति । अत्रापि परिणा-
 मापरान्तनिर्वाह इत्यन्येति । परिणामस्य क्रमं द्विधा व्याख्याय तृतीयं
 स्वरूपास्तितायाः क्रमसंकीर्णोदाहरणेनाह । कूटस्येति । घट्टानां विना-
 शिवेकेन फटा वित्परिणामाभासोपि स्वादित्याद्येन स्वरूपमात्रपरितो-
 ल्युक्त तस्यैव स्वरूपाख्यातं मुक्तपुरुषेष्विति । स्वरूपस्तिता च तत्तत्तद-
 मात्र तत्क्रमश्च पुरुषेष्वस्ति । दृष्टानां स्थित्या परमात्म्याप्यतीति
 व्यवहारात् । अन्यथा सर्वकालसंश्रद्धपनिष्पत्तानुपपत्तेरित्यतस्तत्राप्यत-
 व्यपदेशान्न इति, क्रम इति शेषः । अन्येवमात्मनोपि चस्तिताक्रमस्वीकारे
 पदुभयक्राशून्यत्वविद्वन्निरोध इत्याशङ्कं परिररति । शब्दएवेनेति ।
 स च क्रमोऽस्याव्यक्रियामादायैव शब्दएतेन शब्दानुसारिणा व्यवहारा
 कल्पितो भवति । न तु जन्मोत्तरकालोत्पत्तितापरिणाममादायेत्यर्थः ।
 तथा चास्तिताव्यक्रियैव घट्टावादिजनान्गता पुरुषे विविधैस्त्याशयः ।
 सा च क्रियाद्विषयस्तिता दृष्टिहेत्यवयवोपपद्यतेति विभागः । गुणेष्वत-
 व्यपदेशान्नः परिणाम इति युक्त्यातिरिचति । अथेति । अस्य संसारस्य
 जन्मादिपरिमाणज्ञातस्य स्थित्या यस्या च गुणेषु वर्तमानस्य सुदिमलप्र-
 मवादेणावस्थितस्य क्रमसमाप्तिरस्ति न वा । आद्ये यत्तथापर्ववसनाक्तिवि-
 रोधः । अन्ये परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामिति पूर्वमूत्रविरोधः, तथा भूय-
 श्वाप्ते विश्वमायानिर्गुणिरित्युक्तिविरोधश्चेति । पूर्वमूत्रे स्तथाप्येव प्रत्येक
 परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामुक्ता न तु सामान्यत इत्याशयेन समाधत्ते ।
 अत्रवनीयमेतदिति । प्रत्युत्तरानर्हमेतद्वद्वद्वनमित्यर्थः । उक्तप्रत्येकसारा
 नहेत्यं प्रतिपादयितुम् आत्रावुत्तरार्हे द्विविधप्रश्न दर्शयति । अस्ति प्रश्न
 इति । सज्जो ज्ञातो मरिष्यतीति ह्यन्तववनीयेऽविमर्शववनीयः प्रश्नः ।
 अस्य च अग्नेः इति प्रतिपन्न मत्यं भो इत्यर्थः । ओं भो इति पाठस्तु
 समीचीनः । अविमर्शववनीये प्रश्नं प्रदर्श्य विमर्शववनीये प्रश्नान्तर प्रद-
 शयति । अथ सज्जो मृत्वा जनिष्यतीति विभागेन यत्न प्रत्युत्तरं दर्शयति ।

प्रत्युदितेति । विभज्यवचनीयप्रश्नं लौकिकमपि दर्शयति । तथा प्रनुष्येति ।
वक्तृप्रश्नस्तु यथाश्रुत एतन्तत एवावचनीय इत्याह । अथ त्विति । अथमि-
त्युक्तं विशिष्याह । संसार इति । अवचनीयत्वमेवोपपादयति । कुशलस्ये-
त्यादिना द्रोपदस्यन्तेन । कुशलस्य कुशले गुणकृतस्य संसारक्रमस्य समाप्ति-
रस्ति नेतरस्मिन्नित्यन्ते । गुणकृष्टिप्रत्ययप्रवाहोक्तेष्टानुक्तेदान्यतरादधारणे
द्रोपः । आद्ये द्वाधोन्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति शिष्यमोहापत्तितिर्ययः ।
अस्यापि प्रश्नस्य विकृत्योत्तरं दर्शयित्वाह । तस्मादिति । तस्मादुत्तरादा-
नायमाद्यौ विकृत्येन व्याप्येयोयं प्रश्न इत्यर्थः । तद्वत्तथा । यदि च गुणानां
वृत्त्यानुच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम् ।

अनादिभंगवान् कालो नान्यस्य द्वित्र विद्यते ।

अव्युच्छिन्नास्तस्येति सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥

इत्यादिषां प्रश्नोक्त्यः कृष्टिप्रवाहस्यानादित्ववदनन्तत्वात्पि
सिद्धेः शुष्कतर्कस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा संसारहेत्वदुष्टस्य सर्वस्यैव
सादित्वात्संसारस्यानादित्वमपि तर्कविरंभेन न सिध्येत् । भूयस्त्वाने शिरः-
मायानिरुतिरवेति श्रुतिश्च मायाप्यवर्तते प्रत्ये व्यापारोपरमायां निरु-
तिमेव धदति । एतेन सर्वमुक्तिरपामाणितीति सिद्धम् । यदि पुरुषस्य संसारो-
च्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशलस्यास्ति नेतरस्येति प्रश्नश्चाक्यं विकृत्य प्रति-
वचनं संभवतीति उत्तरमूत्रमवतारयति । गुणाधिकारोति । गुणाधिकारः
परिणामविशेषस्तत्क्रमपरिसमाप्तिः कैवल्यमिति । ततः कृताद्येनामित्या-
दिभूत्रेण तात्पर्यतः प्रोक्तं तस्य वैवल्यस्य स्वरूपमवधारणेतद्व्यर्थः । पुरुषार्थ-
शून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा या वित्तित्यतिरिति ।
कृतकर्तृव्यतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां पुरुषोपकरणानां निवृत्तरीरात्मकानां
प्रतिप्रसवः स्वरूपेण व्यत्यन्तविलयः स बुद्धेः कैवल्यम् एतदेव च प्रधानस्यापि
ज्ञानिपुरुषं प्रति वैवल्यमुच्यते तेन पुरुषेण सह पुनरभयोगात् या तु धर्म-
धर्मभेदाच्चित्तशक्तिः स्वरूपिणी स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वापाधिकरूपशून्य-
ताकृपा जपापाये स्फटिकस्य रूपप्रतिष्ठायात् सा पुरुषस्य वैवल्यमित्यर्थः ।

परस्परविषयो हि तेषां घृणाधिमतोरुभयोरिव कैवल्यता एकाकिता भवति
ते चेन्मे । इदं यमोगनिर्मुखाप्यपुरुषार्थमाधने भयत इति द्वे ष्व कैवल्ये
नविते तयोस्तादा कैवल्यं पुरुषस्यापवर्तितमित्युक्तं सांख्यकारिकायाम् ।

तस्माच्च यध्यतेऽत्र न मुच्यते नापि संमरति पुरुषः ।

समरति यध्यते मुच्यते च नानाथया प्रकृतिः ॥

इति । ननु स्वल्पप्रतिष्ठाद्वयं कैवल्यं दुःखमोगात्यन्तनिवृत्तिरूपेण वा
पुरुषार्थं पुरुषस्य तत्र निराकृत्य मोक्षस्यान्यमात्रनिष्ठस्य पुरुषार्थस्य मोक्षार्थं
प्रशङ्क्यनुपपत्तेः पुरुषार्थं । इह कथयानां प्रवृत्तिरिति । इति गजः शास्त्रप्रमाण-
सूचनायः । भाष्ये कार्यकारणत्वनामिति कार्यकारणभाष्यपक्षानां मद्-
दादिभूतभूतपर्यन्तानां लिङ्गकारणवद्वयानामित्यर्थः न तु व्याप्यमात्रसू-
चनरीर तत्सत्त्वेऽपि कैवल्येऽद्वयमिति । ननु ध्याय्यं ध्यायतिष्ठत्वानुपपत्त्या
कथं ध्यायतिष्ठत्वं तत्राह । स्वल्पेति । पुरुषस्य पुनर्मुद्रितत्वात्तदवस्थासु
कैवल्येन विततिर्गतिरेव स्वल्पप्रतिष्ठेत्यर्थः । तस्मादिति । स्वल्पप्रतिष्ठेऽपि
सदैवावस्थानं पुनरप्यवयव कैवल्यं द्वितीयमिति शेषः ॥

योगध्यानमहसाणां सर्वेषां निवृत्तः तथा ।

सर्वा च यत्र तात्पर्यं साक्षात् ध्यामेन भाषितम् ॥

ध्याय्यातरसं यथाशक्ति निर्मलस्मरधिषा मया ।

एतेन मीयतामीशः य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

इति श्रीविज्ञानमिश्रविरचिते पातञ्जलभाष्यवार्तिके कैवल्यपाद-
खण्डः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं चेदं दर्शनम् ॥

॥ श्रीविरचनायो विनम्रतत्तपम् ॥

श्री. ५

पठे पङ्क्ति	अनुक्रम	शुद्धम्	पठे पङ्क्ति	अनुक्रम	शुद्धम्
४ १६	विष्णुसूत्रे	विष्णुसूत्रे न	३३ ३	एतिमन्तो	एतिमन्तो
" २०	समाध्याभाषा	समाध्याभाषा	" ६	तथा च	तथा
५ १४	मनु	न तु	" १६	वदन्ती	वदती
६ ११	मित्रा	मित्रा-	" १०	संज्ञात	संज्ञात
८ १६	वृद्ध	वृद्ध	३० १३	म्यात्	म्यात्
९ १४	गुण	गुण	" १०	वाकुप्ये	वाकुप्ये
" २५	मृति	मृति	३१ ७	पुष्प	पुष्प
१० ६	न च	नार्थ	" १६	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्
" "	विरोध	विरोध	३२ ८	उप	उप
" १५	नम्य	नम्य	" १२	करीति	करीती
११ १६	केन	केन	" २०	वार्तादयो	वार्तादयः
" २०	प्रतिविम्बो	प्रतिविम्ब उ	३३ ६	दाह	दाह
१२ २५	कारणस्य	कारणस्य	" २३	दवाद्य	दवाद्य
" ३६	शेष	शेष	" "	निष्कृत्वादि	निष्कृत्वादि
१६ ३३	सितम्बे	सितम्बे	" "	हृत्वे	हृत्वे
२० ४	अनुमान	अनुमान	३४ ९	विषय	विषय
" ७	दीप्त	दीप्त	" ११	कस्या-	कस्याः
" ६	दया	दया	३५ ६	एति	मिति
" १६	व्याप्यत्वात्	व्याप्यत्वात्	" १६	तत्	तत्
३० १८	सोपाय	सोपाय	३६ १४	पाद्य	पाद्य
३२ ६	देहादि	देहादि	" २०	यदा	यदा
" ११	कोटं	कोटं	" ३२	निद्रादेय	निद्रादेय
३३ ६	तर्कस्य	तर्कस्य	" ३६	कीयेन्द्रिय	कीयेन्द्रिय
" ३३	विशेष	विशेष	३७ ४	मेदे	मेदे
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	" ६	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	" १६	स्यापि	स्यापि
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	" ३१	न्या	न्या
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	३८ २	निति न	नित्यम्
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	" ५	तस्य	तस्य
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	" १६	यदुक्त	यदुक्ति
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	३९ १	तस्यार्थ	तस्यार्थ
" ३३	सद्यमाद्यत्वात्	सद्यमाद्यत्वात्	" २०	निमित्त	निमित्त

पृष्ठे पङ्क्तिः	अनुष्टम्भः	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तिः	अनुष्टम्भः	शुद्धम्
१२ १७	क्षेय	क्षेयाः	१०८ १७	कर्मवशाधाय	कर्मवशाधाय
" २०	क्षोज	क्षोजा	" २७	प्रापणा	प्रापणा
॥ १	विदेह	विदेह	१०९ ३	स्य	स्य
" ३	शान्ता	शान्ता	" ६	हेति सपामो	सिद्धि क्रमनि
" ४	ततश्च	तत्त्व	" ८	ये	ये
" ५	कृत्यते	कृत्यता	" १४	वेडाडि	वेडागनि
" १०	पामदे	पामदे	" "	त्सर्गिता	त्सर्गिकता
" १६	विच्छिन्न	विच्छिन्न	" २४	भावा	भावा
" १८	प्रयाद	प्रयाद	" ३६	हेतुस्य	हेतुस्य
१५ ॥	भाषो	भाषाः	११० ७	पटु	पटु
" १५	क्षोज	क्षोज	" १४	मजदे	मजदे
" २०	क्षोज	क्षोज	" १६	स्मिरी	स्मिरी
" २३	क्षानेन	क्षानेन	" १७	उपपन्न	उपपन्न
१६ ॥	क्षोज	क्षोज	" १८	स्य	स्य
" ८	क्षुद्रितया	क्षुद्रितः सया	१११ ३	पटु	पटु
" १८	क्षुद्रिक	क्षुद्रिका	" ५	क्षुद्र	क्षुद्र
" २१	क्षुद्रि	क्षुद्रि	" १६	क्षुद्र	क्षुद्र
" २५	क्षुद्रि	क्षुद्रि	" १८	क्षुद्र	क्षुद्र
१७ २४	क्षुद्र	क्षुद्र	११२ २३	क्षुद्र	क्षुद्र
१८ २६	क्षुद्र	क्षुद्र	११३ ५	क्षुद्र	क्षुद्र
१९ २८	क्षुद्र	क्षुद्र	" १०	क्षुद्र	क्षुद्र
" ३०	क्षुद्र	क्षुद्र	" २३	क्षुद्र	क्षुद्र
" ३२	क्षुद्र	क्षुद्र	११४ १४	क्षुद्र	क्षुद्र
" ३४	क्षुद्र	क्षुद्र	" १६	क्षुद्र	क्षुद्र
" ३६	क्षुद्र	क्षुद्र	" २८	क्षुद्र	क्षुद्र
११० १२	क्षुद्र	क्षुद्र	११६ १६	क्षुद्र	क्षुद्र
" ३६	क्षुद्र	क्षुद्र	" १८	क्षुद्र	क्षुद्र
११० ५	क्षुद्र	क्षुद्र	" २७	क्षुद्र	क्षुद्र
" ८	क्षुद्र	क्षुद्र	" २९	क्षुद्र	क्षुद्र
" १४	क्षुद्र	क्षुद्र	१११ ८	क्षुद्र	क्षुद्र
११० २७	क्षुद्र	क्षुद्र	" १३	क्षुद्र	क्षुद्र
११० ४	क्षुद्र	क्षुद्र	" १५	क्षुद्र	क्षुद्र
११० १९	क्षुद्र	क्षुद्र	११६ २७	क्षुद्र	क्षुद्र
" २०	क्षुद्र	क्षुद्र	१२० १७	क्षुद्र	क्षुद्र
११० ६	क्षुद्र	क्षुद्र	" १९	क्षुद्र	क्षुद्र
" ८	क्षुद्र	क्षुद्र	" २३	क्षुद्र	क्षुद्र
" २०	क्षुद्र	क्षुद्र	१२१ २	क्षुद्र	क्षुद्र
" २०	क्षुद्र	क्षुद्र	" ६	क्षुद्र	क्षुद्र
" २७	क्षुद्र	क्षुद्र	" १४	क्षुद्र	क्षुद्र

पृष्ठे पङ्क्ति	अश्रुतम्	श्रुतम्	पृष्ठे पङ्क्ति	अश्रुतम्	श्रुतम्
१२२ ८	कपालाया च	कपाला चेन्दि	१३५ १६	सर्वा	सर्वा
	पमाया	पाया	१३७ १०	सया	सयाः
" १	काना च	काना	१३८ ६	मानात्रय	माना च
" १२	तदेव	तदेव	१३९ ११	सर्वेभ्य	सर्वेभ्य
१२३ ५	सत्त्वादि	सत्त्वाद्यादि	" १२	सिद्धे	सिद्धे
१२४ १८	शून्य	शून्य	१४१ ६	अमापय	अमापय
१२५ ४	किं च	अनु	१४२ १५	चय या	चय च
" ११	पद्यते	पद्यते	१४३ ६	चेत् ना	चेत्ना
" १७	पस्यादुप	पस्यादुप	१४४ २२	मन्यते	मन्यते
१२६ १६	कथं	कथं न	१४६ १५	सर्वा	सर्वाः
" २०	मायान्	मायान्	१४७ ३	मन्ते	मन्तेः
१२७ ८	पदाति	पदाति	" ४	साधय	साधय
१२८ १४	साख्य	साख्यः	" २६	दुष्प्रसुतिः च	दुष्प्रसुतिः
" "	श्रीकृष्ण	श्रीकृष्ण	स्वापाधि कथं	स्वापाधकाः	
" २०	ममिति	मममिति	१४८ ६	योग	योगस्य
" २२	ममिता	ममिता	" २४	वस्थान	वस्थाना
१२९ ३	मन्मात्राया	मन्मात्राया	१४९ ४	निरोध	निरोध
" ४	चर्चय	चर्चय	" ५	दाने	दान
" २४	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति	" १३	सर्ग	सर्ग
१३० १६	निद्रमिति	निद्रमात्रमिति	" १६	कारण	कारण
" १८	कर्ममन्त्र	कर्ममन्त्र	१५० ३	विज्ञा	विज्ञा
" २२	प्रतीप	प्रतीप	" १५	मेदेव	मेदेव
१३१ ३	स्याद्विज्ञे	स्याद्विज्ञे	" १६	प्रेम	प्रेम
" ४	परस्पर	परस्पर	१५१ १	सुतोय	सुतोय
" १	प्रतिपदि	प्रतिपदि	" १७	सर्ग	सर्ग
" १०	सर्वा	सर्वा	१५२ १	सामान्य	सामान्य
" २२	माय	माय	" ३	सुदि	सुदि
" २८	सर्व सिद्धे	सर्व सिद्धे	" १२	दीप	दीप
१३२ १२	प्रधान	प्रधान	" "	सुदि	न सुदि
" २३	सुखस्य	सुखस्य	" २१	स्वाधि	स्वाधि
१३३ ६	प्राप्तय	प्राप्तय	" २३	सुदि	सुदि
" १३	प्रधान	प्रधान	१५५ ८	सदय	सदय
१३४ २	कथय	कथय	" १८	विज्ञे	विज्ञे
" ५	वेति	वेति	१५६ २४	सर्व दुःखा	सर्व दुःखा
" १५	मोक्षय	मोक्षय	" २४	दिभिन्ना	दिभिन्नाः
" १६	न सत्य	न सत्य	१५८ ५	देवस्य	देवस्य
" २५	कथं न	कथं न	" १८	सुदि	सुदि
१३५ ६	कथं	कथं	१५९ ७	आलोच	आलोच

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५६ २५	मेदात्	मेदाः ।	१८१ १८	घरत्ते	घरती
१६० १	काकार	ख्याकार	१८२ ५	न्मान्निम	न्मात्रिणि
" ३	माध्यस्थं	माध्यस्थ	१८४ ३	दाव	दाय
" ४	यम्	याम्	१८५ १४	पदाध्या	पदस्थ
" ११	भावेऽपि	भावेऽपि	" १८ १८	देव	दिव
" १२	आधु	आधु	" २०	विष्टे	विष्टैः
१६१ १४	यत्	यत्	१८६ १४	युष्टि	युष्टिः
१६३ १०	तदसंभव	तत्तत्संभव	" २२	प्राप्तम्	प्राप्तम्
" २०	कावत्	कावत्	१८७ "	यत्ते	यत्ते
" २१	स्तवाय	स्तवाय	१८८ ११	तेधि	तेधि
" २२	सस्वाकर्ममिति	सस्वाकर्ममिति	" २४	युजिते	युजिते
१६३ १०	वेत्तव्यः	वेत्तव्यः	" २५	वामो	वामो
१६४ ११	तावेति	तावेति	१८२ १८	मध्याय	मध्याय
" १६	यमायप्रगहा	यत्तेनोपगहा	" २३	रुप	रुप
" १७	सत्यस्यनोपस्य	सत्यस्यभावात्	१८४ ७	यति	यत्
१६५ २०	मागः यत्	मागः सप्रत्य	१८५ १०	रमु	रमु
" २२	भोगीत्यादिष्वेत्	भोगीत्यादिष्वेत्	" १६	सताती	सताती
" २४	तत्त्वनावा	तत्त्वनावा	" २४	संप्रती	संप्रती
१६७ १८	वाध्दी	वाध्दी	१८६ १	वीज	वीज
" २३	व्यभि	व्यभि	" ६	वेदमासीत्	वेदमासीत्
१६८ ६	व्यव्य	व्यव्य	" १८	वत्ता व	वत्ता व
" १३	वैतनमुप	वैतनमुप	" १९	वत्ता	वत्ता
१६८ १०	धर्मम	धर्मम	" २०	मृगहृषी	मृगहृष्यदी
" २४	वेद	वेदः	१६७ १६	व्ये मे	व्ये मे
" ३६	वत्ताना मि	वत्ताना मि	१६८ ३	भावाभाव	भावाभाव
१७३ २५	विष्टैः	विष्टैः	" १८	व्यव्य	व्यव्य
१७३ २	दावदि	दावदि	१६९ १२	दीवते	दीवते
१७५ २	विनष्टाहु	विनष्टाहु	" १३	दीवते	दीवते
" ३	योगवद	योगवद	२०० ३	वीटस्य	वीटस्य
" ४	समस्य	समस्य	" १३	वत्ता	वत्ता
" ७	वाचन	वाचन	" २४	धर्म	धर्म
१७५ ८	व्यव्यवस्य	व्यव्यवस्य	२०१ १५	शान्तेति	शान्तेति
१७६ २०	तत्	तत्	२०२ १५	वाप	वाप
१७७ १५	पुराणपु	पुराणपु	२०३ ७	वाप	वाप
१७८ ७	व्यव्य	व्यव्य	" २५	वत्ता	वत्ता
१७९ २२	यत्	यत्	२०४ ११	मृग	मृग
१८० १८	युक्त	युक्त			

पृष्ठं पङ्क्तिः	अनुष्टुप्	गुणम्	पृष्ठं पङ्क्तिः	अनुष्टुप्	गुणम्
२०४ २२ स्वेनो	स्वेनो		२०८ १० तये	तये	
२०५ १ ए	ए		२०८ ११ पञ्चमी	पञ्चमी	
" २३ भावमधि	भावमधि		२१० ६ भोगम्	भोगम्	
" २४ भावितव्य	भावितव्य		" १४ भुवाय	भुवाय	
२०६ २० प्रकृते	प्रकृते		२११ १ शान्त	शान्त	
" २४ स्वप्न	स्वप्न		" १६ गान्तर	गान्तर	
२०७ ३ ग्रामोक्ति	ग्रामोक्ति		" १६ शानि	शानि	
" ४ वधता	वधता		२१३ ४ वदन्तो	वदन्तो	
२०८ २१ मत्तिने	मत्तिने		" ६ विमेष	विमेष	
२०८ ६ कर्मादि	कर्मादि		२१३ १७ प्रतिभाद्या	प्रतिभाद्या	
" १४ श्लोचस्ये	श्लोचस्ये		२१४ ३ प्रतिभा उ	प्रतिभा उ	
" २१ उभेपच	उभेपच		२१५ २० पते	पते	
२१० १६ लक्ष्यमाह	लक्ष्यमाह		२१६ ११ समु	समु	
२१० २४ प्रत्ययस्ये	प्रत्ययस्ये		" १३ शरण	शरण	
२११ १६ पश्या	पश्या		२१७ २६ प्राप्य	प्राप्य	
२१२ २७ पटभावे सङ्	पटभावे सङ्	}	२१८ १ सङ्गात्	सङ्गात्	
२१२ २८ कारिणि	कारिणि		" १५ शान्तम्	शान्तम्	
२१४ १ प्रपद्यते	प्रपद्यते		" १६ श्रुति	श्रुति	
" २३ सद्यसा	सद्यसा		" २० य	य	
२१४ १६ उच्यते शान्तता	उच्यते शान्तता		२१० ३ पते	पते	
२१८ ११ विषयक	विषयक		" २२ श्रुतिमे	श्रुतिमे	
२२० ७ मरिचि	मरिचि		" २३ स	स	
२२१ २० सद्यसी	सद्यसी		२२१ ११ मूत्र	मूत्र	
२२२ २३ स्थिता	स्थिता		" २० तथैव	तथैव	
२२३ १० शक्ति दिव	शक्ति दिव		२२२ ११ श्रुतिना	श्रुतिना	
२२४ १३ समु	समु		" १२ अपचरन्	अपचरन्	
" १५ पञ्चम	पञ्चम		२२३ २१ सुते	सुते	
" २६ अपचरन्	अपचरन्		२२४ ८ श्रुति	श्रुति	
२२६ ३ भुवास्तथा	भुवास्तथा		२२४ ११ पति	पति	
" ८ निर्मास्ये	निर्मास्ये		" १३ सद्यसात्	सद्यसात्	
" १४ शक्ति	शक्ति		२२७ २४ श्रुति	श्रुति	
" १७ श्रुतिपरिधि	श्रुतिपरिधि		२२८ १३ कावच	कावच	
२२७ ३ श्रुति	श्रुति		२२९ १६ सुक	सुक	
" ७ श्रुति	श्रुति		२३० १ श्रुति	श्रुति	
" १० श्रुति	श्रुति		" २४ श्रुति	श्रुति	
" २४ श्रुति	श्रुति		२३१ ११ श्रुति	श्रुति	
२२८ १० श्रुति	श्रुति		" १६ श्रुति	श्रुति	

पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५६	१६ सिद्धान्तो	सिद्धान्तो	२७६	२३ चित्तं	चित्तं
"	२३ स्ता	स्ता.	२८०	१७ वृत्तयो	वृत्तयो
२६२	१८ योगि -	योगि	२८१	३ कारणा	कारणस्यो
"	१६ विविक्त	विविक्त	"	२२ ज्ञातव्या	ज्ञानव्या
"	२५ तद्विधा	तु द्विधा	२८२	१३ तस्यापि	तस्या अपि
२६४	७ कथ्य	कथ्य	"	२४ अ वादि	भानादि
२६५	१ अनु	न तु	२८४	१ श्रमाश्च	स्वाभाश्च
२६७	४ अनुमु	नुमु	"	६ चोर्द्ध	चोर्द्ध
"	७ कथानु	कथानु	"	२१ पतिरि	पतिरि
"	१४ तदादौ	तदादौ	२८५	४ संवेगे	संवेगः
"	१५ तदा	तदा	"	२० व्यक्त	व्यक्तिः
"	२३ विभवा	विभवा	२८६	१६ कर्मकर्तृ	न कर्मकर्तृ
२६८	५ दृष्टमात्रं	दृष्टमात्रं	२८७	१४ वादग्रन्थ	वादः ग्रन्थ
२६९	१ द्वीनि	द्वीनि	२८८	६ व्याहितो	व्याहितः
"	५ स्वभाव	स्वभावो	"	३० नान्यथा	नान्यथा
२७०	११ भूमिते	भूमिते	२८९	२४ द्वी	द्वी
"	१६ इत्येव	इत्येव	२९१	५ भौत्या	भौत्या
"	२१ तदा	तदा च	२९२	२ कथयत्य	कथय
२७१	२ मना	मना	"	११ विपर्ययसि	विपर्ययसि
२७२	५ चय	चय	२९३	४ सिद्धा	सिद्धी
"	८ वादिष्टे	वादिष्टे	"	६ कथस्या	कथस्य
"	१८ दृष्टपक्षी	दृष्टपक्षी	"	२२ विपर्ययान्तो	विपर्ययान्तो
"	२३ स्वये	स्वये	"	२५ शक्तिमदा	शक्तिशक्तिमदा
"	२५ सनकार्यं	सनकार्यं	२९४	११ परिणामि	परिणामि
"	२६ सतिभूते	सतिभूते	"	१८ रम्यक	रम्यक
२७३	३ दर्शन	दर्शन	२९५	१८ चित्तोदे	चित्तोदे
"	४ उपन्तेः	उपन्तेः	"	२४ सतिधोषेति	सतिधोषेति
"	१६ सतिवि	सतिवि	२९७	६ पूर्वे स	पूर्वेसं
२७४	१२ सतिधोषः	सतिधोषः	२९८	१ सत्त्विकवत्	सत्त्विकवत्
२७५	७ सदाका	सदाका	२९९	३ द्विवि	तु वि
"	१४ कारणा	कारणा	"	७ ज्ञानं च	ज्ञानश्च
२७६	१ कातोवार्ता	कातोवार्ता	३००	२५ चदानोमु	चदानोमु
२७७	११ स्तवि	स्तवि	३०१	१८ दत्तितना च	दत्तितना च
"	१७ भान्तो	भान्तो	"	२१ भोगश्च	भोगश्च
२७८	६ प्रमाद्य	प्रमाद्य	३०२	२ तत्र दति	तत्र दति
"	११ स्वादि	स्वमि	"	२३ चये	चये
"	१७ ज्ञानतत्त्वान्य	ज्ञानतत्त्वान्य	"	२४ संशुचि	संशुचि
२७९	२० ज्ञानं	ज्ञानं न	३०३	६ तिष्ठेत्तुलं	तिष्ठेत्तुलं

पद्ये पदो	अमुद्यम्	मुद्यम्	पद्ये पदो	अमुद्यम्	मुद्यम्
१०२ १३ परिमाल	परिमाल		१०३ ६ मनु	मनु	
१०३ १४ निर्वृत्तिरवे	निर्वृत्तिर		" १० भावस्थान	भाव स्थान	
१० २० पुनरापेक्षास्य	अतिरिक्तम् मूत्रम् ।		३ इति ३		

योगवार्तिकस्यानां कतिपयप्रधानेद्वेष्यधिघेयानां सूचीपत्रम् ।

एष्टे ।

अ ।

अविभाज्यः ३४४ ।
अतिपारमार्थिकमता १३३ ।
अतीतनाशतदात्म ३०६ ।
अध्यात्मप्रसादः ५० ।
अध्यासः २१४ ।
अनवस्थितत्वम् ५६ ।
अनुमानम् २० ।
अन्तःकरणप्रक्रिया ८६ ।
अन्तःशब्दाः ५६ ।
अन्तर्धानम् २१६ ।
अन्तर्द्वारी ४६ ।
अन्यथाख्यातिः २१ ।
अपरव्यभिचारीत्वम् १२८ ।
अवशान्तभावम् २२० ।
अवयवः १२४ । ३२५ ।
अभिव्यक्तिः ६६ ।
अभिमानस्य अनाद्येत्यम् ६६ ।
अभिव्यक्तिः ३४ ।
अव्यासः ३८ ।
अविष्टम् ३२० ।
अप्यवष्टम् १३ ।
अप्यवष्टम् ५६ ।
अविष्टम् ३३ । १११ ।
अव्यक्तित्वात् ४३ ।
अव्यक्तौ ३३ ।
अविष्टम् ६४ ।
अविष्टम् ५६ ।
अविष्टम् १३० ।
अविष्टम् २२२ ।
अविष्टम् ५८ ।
अविष्टम् १६० ।
अविष्टम् ५ । ३५ ।
अविष्टम् ६ ।

एष्टे ।

अविष्टम् १३ ।
अविष्टम् ३४ । ६४ ।
अविष्टम् १६४ ।
अविष्टम् ३३६ ।
अविष्टम् ३३८ ।
अविष्टम् ३० ।
अविष्टम् १५३ ।
अविष्टम् ५४ ।
अविष्टम् ३६३ ।
अविष्टम् १३ । ३३२ ।
२०४ ।
अविष्टम् ३२५ ।
अविष्टम् ३३ ।
अविष्टम् ४६ ।
अविष्टम् १३३ ।

इ ।

इविष्टम् ३५४ ।
इविष्टम् ३३३ ।
इविष्टम् ३५ ।

उ ।

उविष्टम् ३३५ ।
उविष्टम् ३३५ ।
उविष्टम् ३३ ।
उविष्टम् ३३ ।

ए ।

एविष्टम् ८१ ।

ए ।

एविष्टम् ६० ।
एविष्टम् ४ ।
एविष्टम् ३३ ।

क ।

कविष्टम् ३३८ ।
कविष्टम् १८ ।

पृष्ठे ।	पृष्ठे ।
संख्या ८३ ।	संख्या १३६ ।
कर्म २६३ ।	सारासम् २५६ ।
कर्मसंज्ञादिः २३२ ।	
कर्मसंज्ञा २३२ ।	द ।
कर्मः २२५ ।	दिवां सोमम् २३७ ।
कर्मसंज्ञाः ४६ ।	द्रुपदम् १४९ ।
कायस्थानम् २२८ ।	द्रुपदा १४७ ।
कानः ३०३ ।	द्रुपद २१५ ।
कायस्थानम् १६४ ।	द्रुपः २६ ।
कर्मसंज्ञा १२८ ।	ध ।
कर्मसंज्ञाः २६६ ।	धर्मसंज्ञानम् ८ । २६८ ।
कर्मसंज्ञा १४३ । २४६ । ३०४ ।	धर्मो २०९ ।
कर्मः ३०९ ।	धर्मसंज्ञा १८३ ।
कर्मसंज्ञाः ६८ ।	ध्यानम् १८५ ।
कर्मसंज्ञा १६० ।	
कर्मः ६९ ।	न ।
कर्मसंज्ञा २५९ ।	न सकलः स्यात्संज्ञाः २६९ ।
कर्मम् ४ ।	नानिहम् २२८ ।
	निष्ठा २३ ।
ख ।	निमित्तज्ञा २६९ ।
खालि. १३ ।	निष्ठा १६४ ।
	निष्ठा १९९ ।
ख ।	निष्ठा ४ ।
खनिधिं प्रत्ययः ३०३ ।	निष्ठा ३६ ।
खनिधिज्ञानम् १९ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिं खनिधिः १२ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिं न स्यात्संज्ञा २८३ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिं स्यात्संज्ञा २६९ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिम् ४ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिः ५६ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिं सुनिधिज्ञानम् १३ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिम् ६ ।	निष्ठा १४३ ।
ख ।	निष्ठा १४३ ।
खम् १०० ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिं परिचयः २४६ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिम् ६३ । ६८ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिं पूर्वावर्तितावर्तिताः ५८ ।	निष्ठा १४३ ।
खनिधिः ८८ ।	निष्ठा १४३ ।